

С.А. КОПИЛОВ

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ В ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ

С.А. Копилов

**Проблеми історії
слов'янських народів
в історичній думці України**

(остання третина XVII – початок XX ст.)

Кам'янець–Подільський

Оіюм

2005

УДК 930.1(477)“16-19”
ББК 63.3(4Укр)
К 65

Рекомендовано до друку Вченою радою
Кам'янець-Подільського державного університету.
Протокол №2 від 22 лютого 2005 р.

Рецензенти

Ревент О.П., член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор
(Інститут історії України НАН України)
Колесник В.Ф., доктор історичних наук, професор
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка);
Горобець В.М., доктор історичних наук, професор
(Інститут історії України НАН України)

Копилов С.А.

К 65 Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці
України (остання третина XVII – початок XX ст.). – Кам'янець-
Подільський: Оіюм, 2005. – 464 с.
ISBN 966-7975-55-X

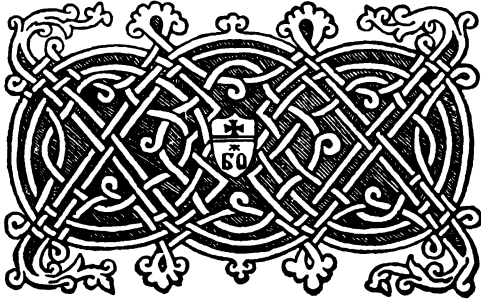
В монографії з'ясовуються закономірності зародження й розвитку історичної думки в Україні (остання третина XVII – початок XX ст.) у дослідженні минулого слов'янських народів. Приділяється велика увага висвітленню гносеологічних та соціокультурних функцій історичних знань, аналізу творчого доробку видатних істориків-славистів України періоду національного відродження.

Книга розрахована на діячів науки і культури, студентів, аспірантів і викладачів вищих навчальних закладів, усіх, кого цікавить історія розвитку історичної думки в Україні.

УДК 930.1(477)“16-19”
ББК 63.3(4Укр)

ISBN 966-7975-55-X

© Копилов А.О., 2005

ВСТУП

Національно-культурне відродження України, розбудова її державності та поступова інтеграція у світове співтовариство зумовлюють неухильне зростання суспільної ролі історичної науки та окреслюють пріоритети її розвитку. Найголовнішими серед них є переосмислення, на основі нових методологічних підходів, загальної картини розвитку історичної думки в Україні, об'єктивний аналіз її власної історії та визначення найефективніших методів історіографічних досліджень. З цього погляду важливої наукової і суспільно-політичної актуальності набуває з'ясування закономірностей зародження, становлення і збагачення історичної думки у дослідженні історії слов'янських народів. Адже геополітичне становище України, як однієї з найбільших країн континенту, визначають її прагнення до повномасштабної участі у політичному й економічному житті Європи. Ця обставина зумовлює інтерес суспільства як до проблеми сприйняття України інтелектуальною елітою сусідніх країн впродовж попередніх століть, так і до проблеми сприйняття й осмислення українцями дійсності та минулого слов'янських народів. Їх висвітлення уявляється науково-актуальним, оскільки дозволяє уточнити джерела інформації, ціннісні орієнтації та оціночні критерії української історіографії історії слов'янських народів, з'ясувати форми та прояви зовнішніх впливів на неї.

Одним із перших на необхідність спеціального вивчення окремих проблем звернув увагу відомий сучасний дослідник Ф. Син. На його думку, “публікація і вивчення творів української історіографії поки що залишаються в зародковому стані. Мало досліджено питання про джерела інформації. Не здійснювалось текстологічне дослідження, зокрема питання про включення до нових пам'яток давніших історичних робіт”¹.

Уявлення будь-якого етносу про себе та про інші, передусім, сусідні народи і, навпаки, останніх про нього, становлять собою складний соціально-культурний та історико-психологічний феномен, що продовжує залишатися недостатньо вивченим. Тісно пов'язані з міжнародним спілкуванням і міжетнічними зв'язками, ці уявлення є невід'ємною частиною колективного мислення у будь-якій суспільній структурі, найголовнішим компонентом якого виступає категорія історичної свідомості, що розцінюється окремими дослідниками як найвища духовна й етнічна цінність². Саме через цю ціннісну одиницю забезпечується спадковість поколінь, створюються необхідні умови “для культурного, соціально-етнічного самовизначення народу, для визнання ним себе як особливої етнічної спільності, як особливої цілісності”³.

Перші кроки у напрямі з'ясування рівня і характеру дослідження в Україні історії слов'янських народів, насамперед поляків, українські учені зробили у середині XIX ст. М. Максимович схарактеризував погляди козацьких літописців про роль гетьмана П. Сагайдачного в українсько-польських відносинах першої чверті XVII ст. та дійшов висновку про достовірність свідчень літопису Юхима Єрлича щодо подій польсько-турецької війни 1620–1621 рр. й участі в ній козацького війська. Він також визнав, що “одним із характерних достоїнств” анонімною “Історією Русі” є описи військових подій⁴, чимало з яких стосувалися польської історії. М. Максимович підкреслював наукову цінність свідчень Чернігівського літопису, автор якого “представив чимало нових подробиць, що власне йому належали”, серед яких розповідь про загибель “на Цецор-

ській війні з турками” коронного гетьмана С. Жолкевського, “про побачення гетьмана Хмельницького з королем Яном Казиміром під Зборовим” та ін.⁵ Крім того, історик звернув увагу на те, що у творах козацьких канцеляристів чільне місце відведено висвітленню українсько-польських відносин, котрі, “як видно із їх назв, і починались власне, як сказання про війни Хмельницького з поляками”⁶. Слушним є його спостереження щодо використання українськими історіографами “впродовж трьох останніх століть... джерел польських”⁷.

У 50–70-х рр. XIX ст. вивчення козацьких літописів продовжили М. Костомаров, І. Самчевський, О. Левицький, В. Антонович та інші учені, що зумовлювалося, насамперед, підготовкою цих творів до друку. Так, авторитетний фахівець у галузі джерелознавства української історії О. Левицький слушно зауважував, що появі компілятивних зводів XVIII ст. сприяло, насамперед, знайомство української освіченої еліти з “досить багатою для того часу історичною літературою Польщі”, а їх автори “переважно користувалися цілим рядом істориків польських, литовських і навіть грецьких”⁸. Остання обставина, за спостереженням дослідника, зумовила наявність в історичних компіляціях “нотаток про події західноєвропейські, що зрештою, спостерігається у майже всіх регіональних малоросійських літописах”⁹. О. Левицький першим в українській історіографії визнав, що більшість українських істориків і компіляторів XVIII ст., зокрема С. Величко, С. Савицький, С. Лукомський, розпочинали свою літературну діяльність з перекладів історичних творів польських авторів¹⁰. Крім того, дослідник окреслив надзвичайно значуще питання про оригінальні відомості в історичних творах XVIII ст. Серед них відзначав такі окремі польські сюжети, як оповідання про реформи Стефана Баторія, “досить докладну розповідь з 1589 р. й до кінця книги – про церковні справи в Південній Русі наприкінці XVI ст., про події, що підготували проголошення унії і про сам факт її проголошення на Брестському соборі 1596 року”¹¹. Він також прийняв висновок М. Максимови-

ча про використання як джерела авторами історичних компіляцій творів польських історіографів.

До заслуг О. Левицького слід віднести й першу ґрунтовну розвідку про літопис Самовидця, в якій він дійшов переконливого висновку, що в ньому, як і в літописі Величка, часто трапляються відомості про події в різних європейських країнах, зокрема в Московії, Польщі, Туреччині, Австрії, Сербії, більшість з яких “відзначаються надзвичайною повнотою”¹². Його аналіз дозволив ученому констатувати симпатії анонімного автора до королівської влади та уряду Польщі¹³.

І. Самчевський, видавець і один із перших дослідників літопису Г. Грабянки, звернув увагу як на пропоновану цим автором версію походження козаків від “Хазар, народу Скифського”, так і на те, що, власне, “під словом Хазари Грабянка розумів не лише народи, відомі в історії під цим ім'ям, але й Болгар, Авар, Гунів, Оботритів та деяких інших”¹⁴. За його спостереженням, автор літопису широко використовував твори польських хроністів М. Стрийковського, В. Коховського, С. Твардовського. Відтак, його праця вирізнялася не лише “багатьма цікавими подробицями”, але й “містила в собі такі відомості та дані, які не зустрічаються ні в літопису Самовидця, ні в літопису Величка”, зокрема, документи щодо українсько-польських та польсько-кримських відносин¹⁵. Водночас, у передмові до IV тому літопису Величка, І. Самчевський та В. Антонович відзначили зацікавленість автора подіями польської історії XVII ст., джерелами якої слугували твори С. Твардовського, С. Окозького, М. Титловського та ін.¹⁶.

Інтерес українських авторів XVIII ст. до слов'янської проблематики відзначався іншими українськими вченими. Так, М. Зеров, автор одного із перших фундаментальних досліджень, присвяченого літопису Грабянки, вказував, що ця “історична праця заснована на свідченнях джерел, іноді критично виправлених”¹⁷. Серед останніх він також вирізняв твори С. Твардовського та В. Кохановського. Західноукраїнський історик В. Петрикевич теж вважав, що

праця польського поета й історика С. Твардовського “Війна домова” була не лише “головним джерелом” та “історичною основою” праці С. Величка, але й мала чималий вплив і “на цілий спосіб його мислення, та взагалі на цілий, літературний бік літопису”¹⁸.

Водночас, О. Лазаревський підкреслював інтерес Я. Марковича до слов’янських сюжетів, зокрема, котрий у першій главі своєї праці “виклав короткий історичний нарис народів, що мешкали на території середнього Дніпра, сарматів, скіфів, слов’ян”, а дещо далі окреслив окремі сюжети польської історії¹⁹.

На зламі ХІХ–ХХ ст. М. Василенко²⁰, В. Іконников²¹, М. Грушевський²², Д. Багалій²³ зробили перші спроби подати результати попереднього розвитку української історіографії й представити у вигляді цілісного процесу. Але вони при цьому не торкалися праць із всесвітньої історії, у тому числі з історії слов’янських народів.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми окреслювалися авторами наприкінці ХІХ ст. у спеціальних розвідках з історії слов’янознавства. Насамперед, йдеться про праці І. Срезневського²⁴ та монографію О. Кочубинського²⁵, в яких започатковано дослідження історії славістики в Росії. Останній, зокрема, високо цінував значення так званого Румянцевського гуртка у формуванні російського слов’янознавства, члени якого Є. Болховітінов, П. Кеппен, М. Бантиш-Каменський відіграли й помітну роль у становленні славістичних студій в Україні в першій третині ХІХ ст. Слідом за І. Срезневським, О. Кочубинський вважав, що заснування славістичних кафедр у російських університетах було наслідком наукового і суспільного інтересу до слов’янської проблематики, що проявився в Росії наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст.²⁶

Загалом, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. дослідники неодноразово підкреслювали зацікавленість українських історіографів останньої третини ХVІІ–ХVІІІ ст. слов’янською проблематикою, що висвітлювалася ними переважно на основі історичних компіляцій польських хроністів раннього нового часу, але спеціально не вивчали окреслену в нашому проекті проблему.

У Радянській Україні 20–30-х рр. XX ст. ситуація навколо історіографічних студій ставала дедалі складнішою і не дозволяла розгорнути дослідницьку роботу у визначеному нами напрямі. У видавництві загинули рукопис монографії Д. Багалія “Українська історіографія XIX–XX ст.” та історіографічна частина “Нарису історії України” О. Оглобліна²⁷, а І. Крип’якевич та Д. Дорошенко змогли продовжити історіографічні дослідження лише за межами УРСР.

Попри все, окремі принципово нові оцінки розвитку історичної думки в Україні у XVIII ст. були сформульовані у працях Д. Багалія²⁸, М. Грушевського²⁹, М. Петровського³⁰, О. Оглобліна³¹. Так, Д. Багалій одним з перших дослідників відзначив, що “з фахівців військової канцелярії вийшли справжні деякі літописці – Самійло Величко, Самійло Зорька (більшість сучасних дослідників вважає цю постать вигаданою. – С. К.), Пилип Орлик, Станіслав Савицький”, яким служба в канцелярії Гетьманату давала “цілковиту спроможність якнайкраще за геть-усі політичні події довідуватись... офіційні документи, а також відомості про чужі землі”³².

Водночас, М. Грушевський наголошував, що історична література козацьких військових канцеляристів та їхніх послідовників стала фундаментом для українського культурно-національного відродження³³. У свою чергу, О. Гермайзе визначив складові чинники історичної концепції В. Антоновича³⁴ та М. Драгоманова³⁵, а П. Клепатський порушив питання про місце М. Максимовича в українській історіографії³⁶.

У 20–40-х рр. над вивченням проблем української історіографії чимало учених працювало за межами УРСР. Д. Дорошенко в “Огляді української історіографії”³⁷ у послідовно-хронологічному порядку подав аналіз основних етапів розвитку української історичної думки, характеристику творчості видатних істориків і діяльності українських наукових установ. Крім того, він дослідив місце “Історії Русів” в українській політичній думці XVIII ст.³⁸ і підготував низку статей і студій, присвячених відомим українським

історикам – М. Костомарову, П. Кулішу, В. Антоновичу³⁹, в яких відзначав їх інтерес до проблематики історії слов'янських народів. Наукові інтереси М. Возняка зосереджувалися на дослідженні важливих проблем літопису Самовидця та “Історії Русів”⁴⁰. І. Крип'якевич звернув увагу на розвиток української історіографії XVI–XVIII ст.⁴¹, а також й інші дослідницькі теми, що мали опосередковане відношення до вивчення слов'янських народів в історичній думці в Україні.

Пожвавлення історіографічних досліджень в Україні відбулося в середині 50–60-х рр. Свідченням цього стали монографічне дослідження М. Марченка⁴², праці Л. Коваленка⁴³, Л. Полухіна⁴⁴, інших авторів⁴⁵. Зокрема, у праці М. Марченка, присвяченій українському історіографічному процесу з найдавніших часів до середини XIX ст., приділена спеціальна увага характеристиці загальних умов, в яких відбувався розвиток української історичної думки упродовж XVIII – першої половини XIX ст. Дослідник подав докладну характеристика козацьких літописів, “Історії Русів”, наукових праць Д. Бантиш-Каменського, М. Максимовича, А. Скальковського та інших авторів. Але спеціальних досліджень щодо зацікавлення українських вчених проблемами історії слов'янських народів він не здійснював.

Фактично вперше в українській історіографії другої половини XX ст. Л. Коваленко комплексно окреслив проблему вивчення в історичній думці України XIX ст. минулого слов'янських народів. Цілком справедливо він постулював наступні висновки. По-перше, “українськими істориками в XIX ст. зроблено значний вклад у розвиток слов'янознавства”, й одним з перших досліджень “у цій галузі була праця відомого архівіста та археографа М.М. Бантиш-Каменського “Историческое известие о возникновении в Польше унии”, що “започаткувала вивчення у XIX ст. українськими істориками питань історії Польщі в аспекті польсько-українських стосунків”⁴⁶. По-друге, визначив основні слов'янознавчі центри України у першій половині XIX ст.: Харківський університет із новоствореною кафедрою

слов'язознавства (І. Срезневський), діяльність якої “знайшла своєрідний резонанс у колах дворянства Лівобережжя”; Одесу з її колонією болгар (І. Денкоглу, В. Априлов); “слов'язознавчий осередок при новоутвореному університеті в Києві” (М. Максимович, М. Іванишев, М. Костомаров, В. Цих); Львів, що був “центром громадсько-політичного руху строкатих слов'янських груп”⁴⁷.

Видатний український історик Ф. Шевченко проаналізував погляди І. Франка на історію Польщі та українсько-польські відносини⁴⁸, а В. Жебокрицький дослідив інтереси І. Франка до історії південних слов'ян та видрукував матеріали листування М. Дринова з О. Бодянським⁴⁹. Я. Дзира дійшов висновку, що І. Срезневський увійшов в історію слов'язознавства “як один із засновників української і російської славістичної школи”⁵⁰.

Слід зауважити, що цим працям була характерна жорстка ідеологічна детермінованість. Адже кожен тогочасний дослідник був заручником і жертвою тоталітарного режиму, а ступінь наукової об'єктивності тієї чи тієї праці безпосередньо залежав від сили тиску на нього системи у вигляді різних політико-ідеологічних структур.

У 70–80-х рр. XX ст. дослідження процесу вивчення минулого слов'янських народів в історичній думці України значно активізувалися. Ф. Шевченко, А. Санцевич, Г. Чернявський, В. Сарбей, В. Чорній, О. Скакун, Я. Ісаєвич, Я. Дзира та ін. виступили авторами біобібліографічних та інших праць про окремих українських істориків-славістів⁵¹. У статтях і дисертаційному дослідженні А. Крюкова проаналізовано історичні погляди І. Срезневського⁵², а в студіях А. Мартиненка⁵³, В. Чорнія⁵⁴, С. Страшнюка⁵⁵ визначено проблематику слов'язознавчих досліджень у сфері історії слов'ян в університетських центрах України.

Археографічні та джерелознавчі аспекти висвітлення історії слов'янських народів у творах XVII–XVIII ст. знайшли відображення в монографії О. Апанович⁵⁶ та спеціальних студіях Ф. Шевченка⁵⁷, Я. Дзирі⁵⁸, Я. Ісаєвича⁵⁹, Ю. Мицика⁶⁰, Ю. Луценка⁶¹ та ін. Так, О. Апанович слушно констатувала, що Український хроно-

граф, як своєрідна енциклопедія, не лише містив чимало історичних відомостей “про навколишні сусідні і віддалені країни” (у тому числі слов’янські), але і “включав додаткові статті – хроніки Литви і Польщі”, на тлі яких викладалася історія українських земель⁶². За її спостереженням, у ньому (за списком Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського) уперше в історичній думці України зустрічається “свідомо сформульоване обґрунтування нового способу історичного викладу – не літературно-хронологічного, а тематичного, що знаменувало собою новий етап в розвитку українського історичного письменства”⁶³.

До вивчення різних аспектів розвитку історіографічного процесу в Україні в ХІХ – на початку ХХ ст. зверталися М. Марков⁶⁴, Ю. Пінчук⁶⁵, В. Кравченко⁶⁶, В. Сарбей⁶⁷ та інші автори.

Помітна активізація дослідницької роботи в Україні в галузі історіографічних досліджень відбулася після 1991 р. Переконливим свідченням цього є праці В. Ващенко⁶⁸, І. Гирича⁶⁹, О. Гуржія⁷⁰, Д. Данилюка⁷¹, Я. Дашкевича⁷², І. Дзири⁷³, Я. Дзири⁷⁴, В. Замлинського⁷⁵, Я. Калакури⁷⁶, М. Ковальського⁷⁷, І. Колісник⁷⁸, К. Кондратюка⁷⁹, В. Коцура та А. Коцура⁸⁰, В. Кравченка⁸¹, Ю. Мищика⁸², О. Музичка⁸³, В. Потульницького⁸⁴, Ю. Пінчука⁸⁵, В. Сарбея⁸⁶, П. Саса⁸⁷, С. Стельмаха⁸⁸, І. Тарнопольської⁸⁹, В. Ульяновського⁹⁰, О. Удода⁹¹, Н. Яковенко⁹² та інших авторів⁹³, у яких окреслювалися або аналізувалися окремі аспекти проблеми, порушеної нашим проектом. Зрештою, сучасні історіографічні дослідження засвідчили, що традиційна для історичної думки України тематика містить у собі великий науковий і творчий потенціал та довели, що вивчення слов’янознавчої проблематики має підстави розглядатися у рамках академічного дискурсу.

Науковій реалізації нашого проекту сприяли також праці українських зарубіжних істориків другої половини ХХ – початку ХХІ ст. – С. Величенка⁹⁴, Л. Винара⁹⁵, З. Когута⁹⁶, О. Оглоблина⁹⁷, О. Прицака⁹⁸, Ф. Сисина⁹⁹, І. Шевченка¹⁰⁰, в яких досліджувалися конкретні проблеми розвитку історичної думки в Україні. Зокре-

ма, праці О. Оглоблина, якому належало одне з перших місць серед українських діаспорних учених другої половини XX ст., відіграли виключно важливу роль у вивченні ключових проблем української історіографії початкового етапу українського відродження. Зокрема, він поставив на ґрунт спеціальних досліджень проблему взаємозв'язку вітчизняної історіографії з суспільно-політичною думкою та діяльністю українських патріотів, “які в'язали XVII–XVIII століття з XIX-им в контексті розвитку української державницької ідеї у формі автономізму і дії автономістів-державників (у розумінні даної доби) як речників національно-свідомої української провідної верстви”¹⁰¹. У свою чергу, Ф. Сисин дослідив культурний, соціальний і політичний контекст розвитку української історичної думки 20–90-х рр. XVII ст. і з'ясував її вплив на розвиток вітчизняної культури і національної ідентичності¹⁰². Загалом, західні дослідники доклали чимало зусиль для концептуального оновлення української історичної науки, піднесення її статусу у західному науковому світі й поступового входження до світового інтелектуального простору.

Високий інформаційний потенціал містять праці відомого російського дослідника О. Пипіна¹⁰³. Вони дали підстави сучасним авторам назвати його “творцем першої за часом і глибиною постановки загальної концепції історії вітчизняної славістики”¹⁰⁴. Він також уклав біографічний нарис про відомого українського ученого-славіста другої половини XIX ст. О. Котляревського, якого вважав “визначним і характерним” представником російської науки¹⁰⁵. У працях О. Пипіна, О. Кочубинського, А. Будиловича та Т. Флоринського було остаточно з'ясовано і уточнено термінологію “слов'янознавчі студії”, “славістика” і “слов'янознавство”¹⁰⁶. Починаючи з 1880-х рр., усі вони почали розглядатися як синоніми, що в кінцевому підсумку сприяло остаточному утвердженню поглядів на сам предмет слов'янознавства.

Водночас, слід зауважити, що в працях російських авторів кінця XIX – початку XX ст. науковий доробок українських славістів

розглядався складовою здобутків російської науки. Це, зокрема, стосується як фундаментального дослідження з історії слов'янської філології І. Ягича¹⁰⁷, так і біографічних нарисів про українських славістів, підготовлених О. Кочубинським¹⁰⁸, І. Петровським¹⁰⁹, І. Лінниченком¹¹⁰, М. Попруженком¹¹¹, М. Сперанським¹¹² та іншими авторами.

Важливим доробком у царині славістичних студій в Росії стали праці радянських учених 40–80-х рр. ХХ ст. Одним з перших до цієї проблематики звернувся В. Пичета у студіях “Початок славістичної науки в Росії”, “Про російське слов’янознавство в ХІХ ст. і в період імперіалізму (1896–1917 рр.)” й “Вивчення історії Польщі в російській історіографії”¹¹³, в яких пунктирно окреслив досягнення українських вчених-славістів О. Котляревського, О. Кочубинського, О. Погодіна, Т. Флоринського, К. Радченка, О. Лук’яненка та ін. На жаль, вони залишилися не опублікованими і не привернули увагу дослідників.

Після другої світової війни дослідження проблем історії славістики активізувалося. У 1948 р. було видано збірку документів за матеріалами архіву Російської АН¹¹⁴. Водночас академік М. Державін підготував змістовне дослідження з історії славістичних студій в Росії і СРСР, що залишилося не опублікованим¹¹⁵. Він, зокрема, визначив головні центри слов’янознавчих досліджень в Україні у другій половині ХІХ ст. та їх представників: Київ (О. Котляревський, Т. Флоринський), Харків (П. Лавровський, П. Бессонов, О. Потєбня, М. Дринов), Одесу (П. Білярський, Б. Ляпунов, О. Кочубинський), Ніжин (В. Каченовський, К. Радченко, Г. Льїнський, П. Заболотський). Авторами спеціальних досліджень виступили О. Нікітін¹¹⁶, М. Калоева¹¹⁷, Г. Ліпатнікова¹¹⁸, О. Робінсон¹¹⁹, А. Рогов¹²⁰ та ін., в яких лише пунктирно окреслено доробок українських учених на полі вивчення історії слов’янських народів.

В останні десятиріччя ХХ ст. дослідження історії славістики значно активізувалося. Діяльність істориків-славістів в Україні висвітлювалася у працях С. Бернштейна¹²¹, А. Горяїнова¹²², М. До-

сталь¹²³, І. Достяна¹²⁴, В. Дьякова¹²⁵, Ю. Іванова¹²⁶, О. Мильникова¹²⁷, М. Миронової¹²⁸, М. Нікуліної¹²⁹, М. Робінсона¹³⁰, Л. Юрченкової¹³¹, а також в узагальнюючих працях з історії славістики в Росії до 1917 р.¹³². Окремо слід відзначити дослідження Л. Горіної, в яких розглянуто громадську і наукову діяльність професора Харківського університету М. Дринова¹³³.

Водночас науковцями Радянського Союзу та інших соціалістичних країн було розв'язано ряд методологічних проблем історії славістики, зокрема уточнено її предмет і коло наукових проблем, досліджуваних нею; визначено головні етапи формування слов'янознавства в країнах Європи¹³⁴.

На особливу увагу заслуговують змістовні студії і монографії російського історика Л. Лаптевої, яка плідно досліджувала різні аспекти слов'янознавчих студій в Росії¹³⁵. У деяких працях цієї талановитої дослідниці аналізувалися діяльність і творчий доробок українських славістів¹³⁶. Утім, вона, як і переважна більшість радянських і російських дослідників, недооцінювала результати славістичних досліджень українських істориків XIX – початку XX ст., зараховуючи їх до успіхів знеособленої російської науки. Крім того, у радянській історіографії усіляко применшувався творчий доробок українських істориків XVIII ст. – Д. Туптала, Ф. Прокіповича, Г. Грабянки, С. Величка у формуванні суспільних уявлень щодо минулого слов'янських народів. А до спеціального довідкового видання “Слов'янознавство в дореволюційній Росії: Бібліографічний словник” (1979) не було вміщено статті про українських дослідників слов'янської історії: Ф. Титова, М. Сперанського, К. Воблого, І. Левицького, В. Біднова, М. Драй та О. Лук'яненка.

Чималий інтерес для висвітлення окресленої нами проблеми мають праці польських дослідників С. Козака¹³⁷, М. Чеха¹³⁸, Л. Шафран-Садковської¹³⁹, В. Пелтц¹⁴⁰, Т. Хинчевскої-Хеннель¹⁴¹ та ін.¹⁴². Це також стосується досліджень сучасних російських авторів: О. Мильникова про рецепцію слов'янського світу в Східній

Європі XVI – початку XVIII ст.¹⁴³, Л. Лаптевої з історії слов'янознавства в Московському університеті¹⁴⁴, М. Досталь про історію створення славистичної кафедри в Київському університеті¹⁴⁵, М. Кручковського про вивчення польської проблематики в російській історіографії¹⁴⁶, С. Михальченка про представників київської історичної школи¹⁴⁷ та інших авторів¹⁴⁸. У працях італійських дослідників Дж. Броджі Беркофа¹⁴⁹ і Дж. Дель Агата¹⁵⁰ аналізувалися слов'янознавчі аспекти праць Д. Туггала та Ф. Прокоповича. Окремі питання історії славистики в Росії окреслювалися болгарськими¹⁵¹ й американськими дослідниками¹⁵².

Отже, підсумовуючи історіографічний огляд проблеми, визначеної автором як предмет свого дослідження, вважаємо за необхідне наголосити на таких принципових моментах.

По-перше, аналіз наявної літератури переконує у фрагментарному висвітленні в спеціальній літературі процесу дослідження історії слов'янських народів в історичній думці в Україні останньої третини XVII – початку XX ст. Це не випадково, адже в полі досліджень дореволюційних авторів знаходились переважно питання розвитку слов'янської філології, а в радянський період лише окреслювалися окремі аспекти цієї проблеми.

По-друге, у працях з історії розвитку історичної думки в Україні ця проблема майже не порушувалася. Спеціальні дослідження, безпосередньо присвячені розвитку історико-славистичних студій в Україні, становлять порівняно незначну групу, більшість з яких – це статті про учених-славистів або ж діяльність славистичних центрів упродовж невеликого періоду часу. Тож не дивно, що чимало аспектів, порушеної у цій книзі проблеми, вивчено поверхово, потребують перегляду, уточнення або ж взагалі не з'ясовано. Відтак, маємо надію, що монографія певною мірою прислужиться розв'язанню окресленої проблеми.

У своїй спробі ґрунтовно висвітлити багатогранний процес дослідження історії слов'янських народів в історичній думці України останньої третини XVII – початку XX ст. ми використовували

комплексний методологічний підхід, без якого не можливо об'єктивно і якомога повніше розкрити основні аспекти заявленої теми. У його основі – принципи історизму: розглядати будь-яке історіографічне явище з погляду виникнення, розвитку, співвідношення з іншими явищами і подальшою долею; об'єктивності, що вимагає аналізувати те, що саме властиве течії чи напрямку історичної думки, що вивчається поглядами істориків та їх концепціями; ціннісного підходу, який орієнтує на виявлення тих ідей, положень і уявлень в історії історичної думки, які мають значення для сучасної історичної науки. Ці принципи обумовлюють методи даного дослідження, найважливішим з яких став діалектичний підхід до вивчення історії історичної науки, засвоєний на розкритті єдності і суперечливості процесів її розвитку, пов'язаний з тим, що провідними компонентами історичної науки є теорія і методологія історичного пізнання, а вони впливають на інші компоненти і характер їх взаємозв'язку.

Для більш чіткого викладу матеріалу уточнимо деякі поняття проблеми, що вживаються у книзі. Передусім, ідеться про визначення терміна “слов'янознавство”, або “славістика”. Це поняття може мати різний зміст і різні відтінки тлумачення, залежно від того, де і ким вживається. Для неслов'янських країн і народів слов'янознавство є комплексом дисциплін, що вивчає історичний розвиток і сучасну дійсність усіх слов'янських народів. У слов'янських країнах це поняття звучується: до слов'янознавства не включається вивчення рідної мови відповідного слов'янського народу, вітчизняної літератури, історії, етнографії тощо. Для України вивчення української історії, мови, етнографії, літератури традиційно не є слов'янознавством, до якого відноситься вивчення матеріальної і духовної культури давніх слов'ян, тобто слов'янських племен державних об'єднань і створення національних мов, а також південних і західних слов'ян. Саме так розуміється “слов'янознавство”, або “славістика” у нашому дослідженні. Зрозуміло, вивчення вітчизняних сюжетів ученими кожного слов'янського народу зба-

гачує науку про слов'ян в цілому, але це не змінює визначення названого предмету для кожного народу окремо.

Зрештою, історіографія історії слов'янських народів входить складовим компонентом як до історії вітчизняної та світової славістики, так і до української та зарубіжної історіографії. А тому при аналізі різних аспектів заявленої теми ми зважали на стан розвитку вітчизняної історіографії та славістики на відповідному етапі, а також тенденції їх розвитку в Росії, Польщі, Німеччині та інших європейських країнах. Були також враховані міждисциплінарні зв'язки в середині славістичного комплексу наукових дисциплін, незалежно від того, як тлумачився предмет вивчення в той чи той період часу, котрі збагачували кругозір і підвищували методологічну озброєність дослідників історії слов'янських народів.

Вважаємо за необхідне для подальшого викладу подій чітко окреслити відмінність між поняттями “знання (свідчення) про слов'ян”, “знайомство зі слов'янами”, з одного боку, і “наука про слов'ян”, “слов'янознавство”, “славістика”, з іншого. Відомо, що знання й уявлення будь-якого етносу про минуле, дійсність і мову сусідніх народів і, навпаки, останніх власне про нього становлять складний соціально-культурний та історико-психологічний феномен кожного суспільства. Але це, зрозуміло, ще не наука. Знання лише тоді стають наукою, коли формується теоретичний підхід до них, робляться спроби знайти закономірності, зробити узагальнення. У галузі ж історії наука починається тоді, коли виникає не лише теоретичний підхід до вивчення минулого, але й досліджуються історичні джерела, критично оцінюється їхній матеріал. Безперечно, глибина наукових досліджень може бути неоднаковою на різних етапах, але для історії в будь-якому випадку вирішальною ознакою є критика джерел.

У процесі підготовки книги автор використав різноманітні джерела з 15 архівосховищ та рукописних відділів 9 наукових бібліотек України, Російської Федерації й Польської Республіки. Найголовнішими серед них є історіографічні джерела, під якими розумі-

ється “специфічна група джерел, яка містить інформацію про історіографічний процес і водночас постає доробком цього процесу”¹⁵³. Першорядними з них є праці істориків – монографії, рецензії, критичні огляди, наукові доповіді тощо. Саме вони, за слушним зауваженням відомого історика, академіка М.В. Нечкіної, є “основним і найважливішим фактом історії науки”¹⁵⁴. Серед інших історіографічних джерел було використано матеріали творчої лабораторії істориків (чорнові начерки, нотатки, плани робіт), мемуарні джерела (спогади, щоденники, автобіографії), епістолярні матеріали.

Слід зауважити, що серед праць істориків є чимало унікальних, використання яких має практичні труднощі. Йдеться, насамперед, про рукописні історичні пам’ятки останньої третини XVII–XVIII ст. Їх величезний масив зберігається у відділі рукописів Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург): фонд №550 (Головне зібрання рукописної книги), фонд №588 (Зібрання М.П. Погодіна), фонд №775 (Зібрання А.О. Титова). Чимало українських літописів знаходиться у відділі рукописів Бібліотеки академії наук РАН (м. Санкт-Петербург): фонд №27 (Зібрання І.І. Срезневського), фонд №50 (Зібрання Воронцових), фонд №31 (Головне зібрання рукописів), а також в Архіві Санкт-Петербурзького Інституту історії РАН: фонд №238 (Колекція рукописних книг), фонд №36 (Колекція Воронцових). Також були вивчені і використані рукописні збірники із фонду №181 (Рукописний відділ Бібліотеки Московського головного архіву Міністерства іноземних справ) Російського державного архіву давніх актів (м. Москва) та рукописи із фондів Відділу рукописів Наукової бібліотеки ПАН (м. Краків), Відділу рукописів Ягеллонського університету (м. Краків), Бібліотеки Музею Чарторийських (м. Краків), Державного архіву в м. Кракові. Автор також опрацював українські рукописи XVII–XVIII ст., що зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського: фонди №I, II, VIII, 30 та ін.

Чимало цінних матеріалів (епістолярії, чернеткові начерки, тези виступів і доповідей, розгорнуті плани-проспекти наукових

праць та ін.) сконцентровано в особистих фондах українських і російських учених славістів, істориків, філологів, громадських діячів: Д. Бантиш-Каменського, П. Кеппена, М. Каченовського, М. Максимовича, Ю. Венеліна, І. Срезневського, М. Мурзакевича, В. Ламанського, П. Лавровського, Ф. Успенського, Я. Грота, О. Пипіна, М. Сперанського, Т. Флоринського, О. Шахматова, А. Степовича, П. Кулаковського, А. Веселовського та багатьох інших, котрі знаходяться у названих бібліотеках і архівосховищах, а також у Відділі рукописів Російської державної бібліотеки (м. Москва), Російському державному архіві літератури і мистецтва (м. Москва), Санкт-Петербурзькому філіалі архіву РАН, Відділі рукописів Інституту російської літератури РАН (м. Санкт-Петербург) та ін.

У процесі розробки даної проблеми автор скористався діловодними матеріалами різних установ і навчальних закладів Російської імперії із різних архівосховищ. Це, зокрема, документи Департаменту народної освіти (Фонд №733) Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі; документи і матеріали Київської духовної академії (Фонд №711) Центрального державного історичного архіву України в м. Києві; документи університету Св. Володимира (Фонд №16) Державного архіву м. Києва та ін. Було також використано археографічні публікації різноманітних документальних матеріалів, підготовлені російськими¹⁵⁵, радянськими¹⁵⁶ і зарубіжними¹⁵⁷ вченими. Значну допомогу у з'ясуванні всіх обставин творчого шляху українських істориків надали мемуари та епістолярна спадщина відомих українських і зарубіжних діячів науки і культури¹⁵⁸.

Автор опрацював різні друквані матеріали, насамперед, праці українських і зарубіжних істориків, що знаходяться в різних бібліотеках: Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського, Російській державній бібліотеці (м. Москва), Російській національній бібліотеці (м. Санкт-Петербург), Бібліотеці Державного історичного музею (м. Москва), Державній бібліотеці іноземної літератури ім. М. Рудоміно (м. Москва), Бібліотеці Санкт-Петербурзь-

кого Інституту історії РАН, Бібліотеці Інституту історії України НАН України, Науковій бібліотеці ПАН в м. Кракові, Бібліотеці Ягеллонського університету в м. Кракові, Бібліотеці Музею Чарторийських в м. Кракові та інших.

Досліджений масив джерел, як опублікованих, так і рукописних, дає підстави висловити міркування, що він є достатньо репрезентативним і може забезпечити умови для розв'язання поставлених завдань. Водночас, варто зауважити, що автор далекий від думки, що представлена на розсуд читача праця остаточно висчерпує всі аспекти порушеної проблеми і не всі з них висвітлені з необхідною повнотою, насамперед, через брак джерел; не можна розглядати як доконечну істину й висловлені міркування, положення і висновки.

Насамкінець, автор вважає своїм прийнятним обов'язком висловити щиру вдячність керівництву і співробітникам архівів і бібліотек, що виявили сприяння в роботі і допомогу в отриманні необхідних матеріалів, а також титульним рецензентам книги. Автор висловлює щиру подяку науковим співробітникам з відділу історії України середніх віків Інституту історії України НАН України та особисто його керівнику, академіку НАН України В.А. Смолю, що своїми порадами та вказівками допомогли у написанні цієї праці; колегам і друзям з історичного факультету Кам'янець-Подільського державного університету, насамперед академіку Української академії історичних наук В.С. Степанкову за щиру участь, з якою він слідкував за ходом нашої праці й за ті критичні зауваги, що надавав на кожному кроці реалізації задуманого автором проекту.

Розділ I.

РЕЦЕПЦІЯ СЛОВ'ЯНСЬКОГО СВІТУ В ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVII–XVIII ст.

1.1. Творчий доробок історичного письменства у висвітленні минувшини слов'янських народів в останній третині XVII – початку XVIII ст.

Книжна культура Київської Русі надала чимало беззаперечних доказів сталого інтересу давньоруського суспільства щодо проблеми походження слов'янських народів. Подібна увага до витоків слов'янського етносу та їх історичних діянь зумовлювалася, насамперед, тогочасним способом історичного мислення, згідно якого розповіді про походження народу чи держави були обов'язковим елементом пояснення їхнього сучасного стану й навіть внутрішньої організації.

У “Повісті временних літ”, яку нині заведено приписувати перу ченця Печерського монастиря Нестора, панорама розселення слов'янських народів відтворена за біблійною схемою. Після потопу із Синарійської рівнини нащадки синів Ноя попрямували: Сим – на схід, Хам – на південь, Афет (Яфет) – на захід і північ. Від Афета та його нащадків і пішли всі тутешні народи, долучаючи і слов'янські. Далі автор “Повісті” розповідав про розселення слов'ян з Дунаю через насильства від “волохів”. Характерно, що цей

опис він розпочав з народів, котрих сьогодні називають західними й південними слов'янами (болгар, моравів, чехів, хорватів, сербів, ляхів або поляків) і лише після них підключив слов'ян східних, серед яких за співзвучністю з польськими полянами першими назвав полян дніпровських, а також древлян, дреговичів, полочан, словен і сіверян. Підсумував же літописець власні роздуми у наступний спосіб: “І так розійшовся слов'янський народ, а від його [імені] й дістали [свою] назву слов'янські письмена”¹.

В іншій частині “Повісті”, описуючи моравську місію Св. Кирила і Мефодія, під 862 р. автор згадував про винайдення слов'янської грамоти й порушив проблему хрещення слов'ян: “Коли ж ці оба прийшли, [то] почали вони створювати письмена азбуковні слов'янські і переклали Апостол і Євангеліє. І раді були слов'яни, що почули [слова] про велич божу своєю мовою. А після цього переклали вони Псалтир, і Октаїх, і інші книги”². Також Нестор розповів про напади стародавніх русичів на заселені слов'янами візантійські володіння Балканського півострова, а також про договори київських князів Олега (907 і 912 рр.), Ігоря (945 р.) та Святослава (971 р.) з візантійськими імператорами³.

Починаючи від середини XVI ст., в українські землі дедалі активніше проникали літературні й перекладні пам'ятки західно- та центральноєвропейської літератури, а головними посередниками в їх передачі були чехи і поляки. Завдяки цим творам в українському суспільстві поширювалася нова інформація про сучасне становище слов'янських народів, а також окремі відомості з їх історії. Серед останніх слід відзначити славнозвісну “Хроніку всього світу” Марціна Бельського (1551 р.)⁴, від якої пішла традиція поєднання польської історії з руською. Водночас, за посередництва болгарських, сербських і грецьких церковних діячів, українських ченців-паломників, які відвідували монастирі й православні святині Балканського півострова, на Україну потрапляли твори південнослов'янських книжників, де містилась цікава інформація про слов'янський Південь. Так, в острозькій “Азбуці” Івана Федорова (1578 р.) була

вдрукована видатна пам'ятка давньоболгарської літератури кінця IX ст. “Сказання” Чорноризця Храбра, яка до цього і пізніше поширювалась на Русі та у південних слов'ян у списках⁵. У ній містилась розповідь про створення братом Мефодія, Кирилом (Константином) філософом, слов'янського алфавіту.

На початку XVII ст. число перекладних історичних творів в Україні значно збільшилося. Серед них, поза будь-якою конкуренцією, перебуває “Хроніка Польська, Литовська, Жмудовська і вся Русі” Матвія Стрийковського (1582 р.), повні та часткові переклади якої, як і десятки їх списків⁶, сприяли поширенню в українському суспільстві свідчень про Польщу й інші слов'янські народи. Аналогічну інформацію можна було отримати з “Хроніки Польщі” Марціна Бельського (Краків, 1597 р.), “Опису Сарматії” Олександра Гвагніна (Краків, 1611 р.), “Хроніки подій в Європі” Павла Пясецького (Краків, 1645 р.), “Королівського саду” Бартоша Папроцького (Прага, 1599 р.), “Церковних анналів” Цезаря Баронія (Краків, 1603 р.), “Історії короткої про Богемію” та інших, котрі у XVII ст. теж були перекладені українською та російською мовами⁷. Характерним для всіх цих творів був виклад минулого слов'янських народів на тлі всесвітньої історії чи історії окремих сусідніх народів. У цьому виявився як зрозумілий інтерес до тих держав, з якими переплелася історична доля України, так і зростаюча увага до всесвітньої історії.

Принагідно відзначимо, що вже в першій половині XVII ст. деякі концепції польських істориків – М. Кромера, М. Бельського, О. Гвагніна, М. Стрийковського, скажімо, про біблійних предків слов'ян і спільність їх походження, вмотивування сарматського кореня слов'янських народів, виведення їх назв від географічних об'єктів, пращурів-князів, характеру історичного самовираження етносу тощо, продуктивно засвоювалися історичним письменством України. Прикладом рецепції подібних ідей польської історіографії може служити Густинський літопис (1627 р.), до списку якого у редакції ієромонаха М. Лосицького (1670 р.) звернемося⁸.

У межах домінуючої в польській історіографії парадигми слов'янського етногенезу, автор Густинського літопису дав пояснення проблеми “звідки проріс і почався сей славний та хоробрий народ”, задля чого використав відому біблійну схему. Долаючи неясність і розбіжності у трактуванні цього складного питання своїми попередниками, літописець дозволив вжити дещо іншу схему етногенезу. Зокрема, він не обмежився визнанням Афета патріархом європейських народів, а виводив їх генеалогію від його онука (через старшого сина Гомера) Рифата: “Од сього Рифата народилися пафлагони, енети, генети, венеди, венедиці, анти, алани, роксани, роксолани, од яких начебто пішла русь і алани, русь-москва, ляхи, слов'яни, болгари, серби. Сесі всі одного суть народу і язика, а саме слов'янського... Шостий син Афетів – Мосох. Од сього, як каже дехто, народилася москва і слов'янський народ”⁹.

Показово, що розбіжності попередників стосовно біблійних персонажів на роль “прабатьків” слов'ян і неусталеність поглядів українських літописців, у яких, за посередництва польських істориків (Б. Ваповського, М. Бельського, М. Стрийковського), з'явилася версія про Мосоха як єдиного слов'янського першопредка, спонукали автора Густинського літопису до компромісу – визнання як двох рівноцінних слов'янських “прабатьків” Мосоха і Рифата. У главі “Початок слов'ян” він підкреслював: “Каже дехто, що од Мосоха, шостого сина Афетового, наш народ слов'янський пішов і мосхінами, тобто москвою, іменувався, і що од сеї москви всі сармати – русь, ляхи, чехи, болгари, слов'яни пішли. Поминає ж і Ксенофонт, давній хронограф, про сих мосхинів, давним і ядовитим їх народом називаючи. Інші ж знавці кажуть, що слов'яни од Рифата, сина Гомерового, а онука Афетового пішли, і не такі злі були, як мосхини. Інші ж кажуть, що народи, які пішли од сих обох, в одне змішалися і слов'янами нареклися”¹⁰.

Можна погодитися з сучасним російським дослідником О. Мильниковим, що зарахування до слов'янських “прабатьків” Рифата, згідно ветхозавітної генеалогії – племінника Мосоха, диктувало-

ся “прагненням послабити тим самим негативні оцінки Мосоха у Біблії, а мосхів як вигаданих предків слов'ян в античних діаріях”¹¹.

Таким чином, визнання українським літописцем біблійного Мосоха загальнослов'янським “прабатьком” протиставлялось поширеній в середовищі української еліти магнатсько-шляхетській концепції “сарматизму”, за якою керівна верхівка Речі Посполитої виступала не звичайною собі слов'янською, а наділеною особливими аристократичними рисами елітою із сарматськими предками; і підкреслювало однакове походження всіх слов'ян, незалежно від їх віросповідних відмінностей. Не випадково ієромонах Києво-Печерської Лаври П. Кохановський заявляв у 1681 р.: “Ляхи чи поляки єдиного покоління є з Русю, нащадки Афета, сина Ноєва, і мови словенської”¹². Для української національної свідомості суттєвим було те, що версію “Мосох-Москва” розвивали саме польські історики-католики, надаючи їй свого роду об'єктивності.

Ще одним прикладом незалежного засвоєння автором Густинського літопису історичних знань, набутих польською історіографією XVI ст., може служити тлумачення слова “Русь”. Літописець пояснював його як спільну назву східнослов'янських етносів, котрі населяли “Європейську Сарматію”, а виникнення назв окремих народів мотивував впливом часового фактора, засвоєнням назв місцевості або країни розселення, імен ватажків та ін.¹³. Слід зауважити, що автор пам'ятки продемонстрував незвичний для свого часу диференційований підхід у тлумаченні етнічної номінації “руський народ”. Зокрема, він не лише виокремлював “Україну”, “козаків” від решти населення Московської держави, але й протиставляв їх “Ляхам”, “Литві” та “Москві”¹⁴. Подібна слов'янська етнімія демонструвала “перші ознаки наростаючого “зсуву” історичної свідомості”¹⁵ та свідчила про зрілість та усталеність етнічної самосвідомості українського народу – в будь-якому випадку, в тій мірі, як це бачилося українськими інтелектуалами того часу.

Зрештою, визнання автором Густинського літопису слов'янськими “прабатьками” Мосоха і Рифата, повторення ним відомої міфо-

логема про грамоту Олександра Македонського¹⁶, авторитетне ім'я якого виступало запорукою не лише давності й військової слави, а й легітимності прав слов'янських народів на їх землі, спростовують гіпотезу А. Єршова, що цей історичний твір був укладений між 1623–1627 рр. архімандритом Києво-Печерської лаври З. Копистенським¹⁷. Подібні міркування зумовлені тим, що, по-перше, цей письменник-полеміст у передмові до перекладу Іоанна Златоуста “Бесід на діяння Св. апостолів” (1624 р.) та у рукописній “Паліодії” (1621–1622 рр.) генеалогічне коріння росів зводив до Афета, обминаючи його сина Мосоха; по-друге, він обходив мовчанням грамоту Олександра Македонського, про яку згадує автор Густинського літопису, замінивши її аргументацією на користь військових доблестей давніх слов'ян, яким поступався навіть римський імператор Август¹⁸.

Епохальні зрушення у національній свідомості українського суспільства раннього Нового часу спричинила Національна революція XVII ст., що, за слушним виразом В. Матях, “справила вирішальний вплив на духовність українського етносу, ставши своєрідним синтезатором всього попередньо набутого досвіду української спільноти в означеній сфері і каталізатором нових якісних зрушень в її суспільній свідомості”¹⁹.

Безпосереднім відображенням потреби національного самоствердження стала щільно пов'язана з політичним життям гетьманської держави історична проза, що постала в Україні на зламі XVII–XVIII ст. Історичні твори цієї доби – Український хронограф другої редакції, відомий ще як Літопис в редакції Л. Боболінського, “Синопис”, “Кройніка” Ф. Софоновича та ін., були пройняті тими інтересами, проблемами і настроями, що панували в культурно-політичному житті України. За словами О. Оглоблина, вони стали “справжніми історіями прагматичного характеру з виразним нахилом до історичної і навіть філософської синтези”²⁰. Ці якості історичних творів можна простежити у розробці їх авторами, поряд з традиційною тематикою, проблем слов'янського етногене-

зу, окресленні найважливіших подій сучасної історії слов'янських народів.

Формування цілеспрямованого інтересу українських інтелектуалів до слов'янського світу зумовлювалося низкою різнопланових подій і явищ. По-перше, впливом політичних подій в країнах Центрально-Східної Європи, серед яких: численні війни, зокрема, Московської держави й Речі Посполитої з Османською імперією, визвольна боротьба балканських слов'ян проти турецького панування, антигабсбурзькі повстання в чеських і словацьких землях. По-друге, міжнародними контактами України, що помітно активізувалися в роки Національної революції XVII ст., а також участь в ній представників різних слов'янських народів. По-третє, апробацією та адаптацією в україномовному середовищі публіцистичних та історичних творів польських авторів, праць видатного хорватського мислителя Ю. Крижанича, далматського богослова М. Орбіна, професорів німецьких університетів Г. Лейбніца, І. Спарвенфільда, Г. Рудольфа та ін., в яких окреслювалися або аналізувалися події давньої та сучасної історії слов'янських народів.

Власну вмотивовану концепцію слов'янського етногенезу представив автор і переписувачі Українського хронографу, використавши відому біблійну схему походження народів. Якщо у його першій редакції (друга половина XVI ст.) тема Мосоха замовчувалася, то у другій редакції за списком Леонтія Боболінського (1699 р.) (далі – УХСБ) центральне місце слов'янського “прабатька” зайняв Мосох, хоча й Рифат не був забутий. Не обмежуючись повторенням sacramentalної формули польської історіографії “Мосох – Москва”, укладач УХСБ увів спеціальну статтю “Про Мосоха предка нашого слов'янського”. У ній зазначалося: “Мосох тлумачиться з єврейської розтягнений, шостий син Афета, від розселення далеких народів, московських, руських, болгарських, сербських, хорватських, і всіх скільки їх є, що слов'янську мову з народження використовують, як про це заповняють свідчення достеменні історикив нижче про походження народів руських і слов'янських, а тепер лише про Мо-

соха зміну зробили, щоб порядок синів Афета і нащадків його не розривав”²¹. Характеризуючи цей “порядок”, укладач УХСБ згадує імена синів і онуків Афета як “прабатьків” фракійців, італійців, німців, французів та інших народів. Серед перших було названо і Рифава (Рифата. – С. К.), “другого сина Гомера, від якого теж східні сармати і генети, народи слов'янські, походження ведуть”²², отже, підтримано традицію давньоруського літописання трактувати історію слов'ян у загальносвітовому контексті, що в цьому разі освячувалось приналежністю їх походження до біблійних персонажів. Крім того, такий підхід дозволяв укладачеві УХСБ обґрунтувати сиву давнину слов'ян, яких начебто згадував давньогрецький Гомер “в книгах других Іліадес”. А фраза “Іосиф теж жидовин пише, що Пафлягїнове у Малій Азії від Рифата походять, між якими теж слов'яни були, генемами названі”²³ підкреслювала, що слов'яни не лише належали до славних народів у давнину, а й заселяли територію значно більшу, ніж тепер.

Ці докази переконливі ще й тому, що батько Рифата біблійний Гомер був старшим сином Афета, тоді як Мосох – одним із молодших, шостим за ліком. Очевидна суперечність між Рифатом і Мосохом за прикладом польських істориків знімалась наступним синтезом слов'ян, “прабатьками” яких ці персонажі були: “А потім, породичавшись з іншим потомством Афетовим, Мосоховим, наповнили більшу частину країв північних в Європі, які ще до цього часу в краях тих нащадки їх мають свої поселення, де нині русь, москва, литва, підляшани, поляки, пруси старші та море Пруське, і Приморське, від тих генетів Генетським чи Венедицьким називають...”²⁴.

Проблему слов'янського етногенезу окреслив у своїй “Хроніці з літописців давніх” (1670-ті рр.) ігумен Золотоверхого монастиря та місцеблюститель кївської митрополії Ф. Софонович. У першому розділі “От початку Словен і Русі”, що відкривав “Хроніку Русі”, автор зазначав: “Руський народ від Афета, сина Ноева, веде своє покоління і від його сина Мосоха, від якого спочатку мосохами чи мосхами називалися, бо по потопі, де розділив Господь Бог

мови в стовпотворінні, розійшлися по всьому світу синів Ноева потомки”²⁵. Цю ж думку автор висловлював і на початку “Хроніки землі польської”: “Лехи чи поляки єдиного покоління суть з Русю, потомки Афета, сина Ноева, мови словенської”²⁶. Для обґрунтування ж законності прав слов'ян на їх землі Ф. Софонович, наслідуючи інших українських літописців, навів відому міфологему про грамоту Олександра Македонського, адаптувавши її шляхом переказу, а не дослівного текстуального відтворення до місцевої історії. Цікаво, що в авторській розповіді ім'я Олександра Македонського немовби зближувалось з ім'ям римського імператора Августа: “Цар же великий Олександр Македонський дав славний привілей на пергаменті золотом писаний, в Олександрії, їх ним вільність і землю підтверджуючи за їх славні битви і вчинки, які з ним і з його батьком Філіпом показували на початку світу до Різдва Христова року 310. Завжди були вільними і непідкореними, і у покою не залишались... І писав Август цісар, до Лентуля, гетьмана свого, щоб не наважувався драгувати війною сарматів чи словенів, які і покою не знають, і в силі лицарській сильніші теж”²⁷. Власні судження Ф. Софонович підкріпив авторитетом знаних в українському середовищі польських історіографів, зауваживши: “Длугош і Стрийковський, хронікери польські, згадують, що держава Руська аж до Риму доходила”²⁸.

Зацікавленість українських інтелектуалів кінця XVII ст. слов'янською темою засвідчує київський “Синопис” (1674 р.), що був “першим в українській історіографії твором, в історичній та політичній концепції якого цілковито домінувала ідеологія російського самодержавства”²⁹. Авторським вважається друге (1678 р.) і третє (1680 р.), найповніше видання “Синопису”, що й слугувати-ме предметом нашого аналізу.

Автор, особу якого остаточно не з'ясовано, намагався довести зв'язки Києва з Московією: через спільну віру, етнічну єдність і територію як законну вотчину династії. У висвітленні найдавнішої історії слов'янських народів анонім виявив прагнення до всеосяж-

ності, постановки й висвітлення глобальних проблем на засадах методології провіденціалізму. В одному з перших розділів, названому “Про початок давнього слов'янського народу”, він теж виводив слов'янські народи від Афета, який “є прабатьком і батько всіх, що в Європі проживали, християн”³⁰. Стосовно ж походження імені й мови слов'ян він зазначає: “І від славних справ своїх, особливо військових, слов'янами, чи славними називатися почався. Також і мова слов'янська одна від сімдесяти і двох, від стовпотворіння по змішанню мов вийшла, їм же дав Бог племені Афетову говорити, від слави імені словенів, словенська назвалася”³¹.

У розділі “Про Мосоха, прабатька слов'яноноруського і про плем'я його” автор “Синопису”, на відміну від польських авторів, дещо по-іншому виклав відому концепцію “Мосох – Москва”. Зовсім не згадуючи Рифата, він прагнув співвіднести постать Мосоха, як “прабатька” “народів московських словеноруських, польських, волинських, чеських, болгарських, сербських, хорватських і всіх загалом, скільки їх є, що слов'янську мову природно використовують” з роллю його батька Афета, як “патріарха” європейських народів у північних і західних краях”³². Так минуле слов'ян органічно вклинювалось у світову історію, підкреслюючи початкову спільність їх походження з іншими європейськими народами.

Воднораз, П. Кохановський, якого сучасний український дослідник Ю. Мицик вважає автором кийвського “Синопису”, у “Великому синописі руському” (1681–1682 рр.) розглядав Мосоха як загальноновизнаного слов'янського “прабатька”, що не потребувало особливих пояснень: “Руський народ от Афета, сина Ноева, веде своє покоління і від його сина Мосоха, від якого першого мосохами чи мосохами називалися”³³.

Третє видання “Синопису” автор доповнив розділом “Про свободу чи вільність слов'янську”, де, посилаючись на польського історика Яна Длугоша, розповів про мужність слов'ян у давнину та їх перемоги над “грецькими й римськими кесарями”, а також надання Олександром Македонським слов'янам грамоти на володіння

землями, згодом підтвержену римським імператором Августом. Впровадження до української історичної свідомості імені Августа, за царювання якого “цар славен Христос – Господь народився”, мало, на переконання автора “Синопису”, як і у “Хроніці” Ф. Софоновича, глибокий генеалогічний смисл: між Олександром Македонським, Августом і слов'янським світом встановлювалась пряма спадкоємність³⁴.

До слов'янської теми анонім повертався також у наступних розділах. Зокрема в розділі “Про Європу” серед тутешніх народів називає і слов'янські: “Словане, Русь, Москва, Полша..., Мазовша..., чехи, слонско (сілезці. – С. К.), Морава..., сербська, болгарська і босненська земля, Далмація”, а далі кілька разів говорить про територіальний розподіл колись єдиного слов'янського племені. Зазначаючи, що в давнину під “сарматським іменем всі прабатьки наші словенороські – москва, роси, поляни, литва, поморяне, волинці та інші розумілися”, невідомий автор зробив зауваження: “Грецькі давні літописці з руськими і з іншими одностайно називають”³⁵. Згодом, розсіявшись, слов'яни отримали різні імена “від річок, лісів, прикмет, полів, від князів своїх... Поляни, чи поляки – від поль, половці – від лову звірів і від полону людей... Северяне – від стори Северської – над Дісною і Сеймом річками сиділи, Литва – від Литвосо, сина царя Вейдевута пруського, Чехи – від Чеха – князя, ляхи, чи лехи – від Леха, першого короля польського. Москва-народ – від Мосоха, прабатька свого і всіх словенорусів, сина Афетова”³⁶. Водночас автор неодноразово підкреслював не лише спільність походження, а й мовну спорідненість “народів московських словенороських, польських, волинських, чеських, болгарських, сербських, хорватських і всіх взагалі, скільки їх є, слов'янську мову природно вживають”³⁷.

Поряд із загальнослов'янськими сюжетами, в історичних творах в останній третині XVII ст. окреслювалося минуле слов'янських народів доби державних утворень. Показовим у цьому плані був вище згаданий Густинський літопис. Так, у розділі “Про Кия,

князя Київського” повідомлялось: “У цей рік (842. – С. К.) в Ляхах обран був на князівство Пяст. У рік 6353 (845), Михайло цар, в четвертий рік царства свого, пішов землею і морем на болгар; вони же, не готові стати проти сил його, підкорилися йому і просили з князем своїм хреститися. Цар же хрестив їх і князя їх, і мир з ними уклавши, повернувся. Дехто ж говорить, як крім брані тоді болгари хрестилися: дивись про це про хрещення руське”³⁸. Остання фраза вказувала читачеві на продовження цієї теми в інших розділах, де справді анонімний автор двічі констатував: “У рік 863 похрещена була вся земля болгарська” та “охрещена була земля болгарська в літо 6371 (863)”³⁹.

На особливу увагу заслуговує розділ “Про винайдення письмен слов'янських і перекладання книг із грецької мови на слов'янську”, про що, як зауважував автор, “літописці по-різному повідають”. Обізнаний з працями М. Бельського, О. Гвагніна й М. Кромера, літописець у розповіді про прохання князів Ростислава Словенського, Святополка Муравського і Коцела Болгарського до візантійського імператора Михайла II та патріарха Фотія надіслати “учителів, які б могли нам переказати книжні слова і розум їхній, хай перетлумачать нам Книги Святі нашою мовою словенською” віддав перевагу свідченням “преподобного отця нашого Нестора, літописця руського”⁴⁰. Відповіддю на це звернення, як вважав літописець, була царева воля відправити слов'янам “премудрих і у книжному й філософському вченні освічених, і в мові словенській умілих” двох братів Кирила та Мефодія, котрі, “прийнявши освячення й благословення од патріарха Фотія, пішли в словенську землю й уклали письменна азбучні, і переклали на слов'янську мову святе Євангеліє, Апостол, Псалтир, Октоїх та інші Святі Книги. І раді були слов'яни, що своєю вже мовою мали Святі Книги, і чули велич Божу”⁴¹.

Подальшу ж розповідь про місіонерську місію Святих братів укладач літопису побудував на інформації М. Кромера і М. Бельського: “Кирило і Мефодій з великим старанням учили слов'ян, і

ляхів, і муравів, і інших. По тому ж Кирило пішов у Болгарію, а Мефодій зостався у Мураві, в Слов'янах. А Коцел поставив його єпископом у Панії – городі на місці святого апостола Андроніка”⁴². Далі, у розділі “Про друге хрещення руське”, ще раз згадав місіонерську місію Кирила і Мефодія й, використавши свідчення Нестора, Баронія і Кромера, розповів про друге хрещення болгар за часів князя Бориса⁴³.

Манера висвітлення подій на підставі аналізу різних історичних джерел демонструвала намагання автора відійти від традиційних старих літописів і надати своїй праці нової форми історико-літературного викладу. А його зауваження, що слов'янські первоучителі “людей хрещених у вірі підкріпляли, невірних же вчили і хрестили в Болгарії, Словенах, Мораві і Польщі”⁴⁴, свідчило не лише про усвідомлення, а й пропаганду ідеї кирило-мефодіївської слов'янської спільності, що була характерна й для інших його сучасників.

Досить виразно у Густинському літописі висвітлено болгаро-візантійські війни часів князя Симеона, котрий прагнув перетворення Болгарії у провідну державу на Балканському півострові. Хоча анонімний компілятор не уникнув хронологічних неточностей, в цілому ж виклад ним подій був досить об'єктивним. “У рік 902 цар Леон найняв утрів проти болгар, – пише він, – Симеон же король болгарський пішов на утрів, але перемога була в них, так що Симеон ледве втік у Дерстер (Доростол. – С. К.)”⁴⁵. Подальші військові події та перемогу болгарського князя літописець охарактеризував у лаконічній фразі: “У рік 914... прийшов Симеон, цар болгарський, на греків до Цареграда і, уклавши мир, повернувся”⁴⁶. Не залишилась поза увагою автора нова війна Болгарії та Візантії, що розпочалася 915 р., в ході якої візантійський уряд намагався заручитися підтримкою печенігів – одвічних ворогів слов'ян і Київської держави: “У рік 915. Вперше прийшли спочатку печеніги на Руську землю і, уклавши мир з Ігорем, пішли до Дунаю. У ті часи приходив Симеон болгарський на греків і полонив Фракію. Греки

ж послали за печенігами... Симеон же, бачачи незгоду греків, прийшов і переміг їх і багато міст захопив... У рік 917. Греки перемогли Симеона болгарського; Симеон же потім, зібравшись, переміг греків”⁴⁷.

Експансіоністські наміри болгарського князя прирекли народ на нескінченні війни й виснажили матеріальні ресурси країни, перші ознаки кризи якої виявились вже за часів правління Симеона: печеніги захопили пониззя Дунаю, а спроба захоплення Хорватського королівства закінчилась розгромом болгар. “У рік 942. Симеон цар болгарський пішов на хорватів, – зазначається в літописі, – там же і помер (насправді 927 р. – С. К.), а залишив після себе сина Петра. Цього ж року народився в Ігоря син Святослав”⁴⁸. Подальші події болгарської історії викладались у Густинському літопису епізодично серед інших подій європейської історії. Зокрема, було зазначено похід візантійського імператора Леона в Болгарію у 1116 р. й напад половців на Болгарію наступного року, загибель на війні з турками під Варною польського короля Владислава у 1447 р. та ін.⁴⁹.

Значно менше уваги автор Густинського літопису приділив Великоморавській державі. Обійшовши мовчанням час її створення, він відзначив звернення її князя Ростислава Словенського до Константинополя – надіслати християнських місіонерів та конфлікт князя Святополка зі східнофранкським королем. “У рік 890, – констатував літописець, – Арнольф, цар німецький, пішов на Святополка, князя моравського, і вбив його. Став же після Святополка син його Святобой, який мучив святого Мефодія, й крім війни з сусідами, ще й всі люди і бояри повстали на нього, від жаху залишив все, втік у пустелю і, проживаючи там у покайні, помер. Царство ж муравське захоплено було і знищено: поділено тричі, одну частину цар німецький зайняв, іншу – уторці, а третю – ляхи, що сьогодні Шлонско (Сілезією. – С. К.) називаються”⁵⁰. Зі сторінок компедіуму також довідуємося про одруження польського короля Мечислава на дочці чеського короля Болеслава Доброгневі у 965 р., появу 1409 р. “в землі чеській нового еретика Іоана Гуса”,

якого “в рік 1414..., звинувативши за листи, вогнем спалили, а після нього його учня Єроніма”⁵¹.

Виклад подій з історії польської держави автор вів від правління “лядського князя Пяста”. Про перебіг подальших подій лаконічно констатував: “У рік 921. Помер Лешко, князь лядський, і став по ньому Земомисл, син його... в рік 962. Помер Земомисл, князь лядський, і став по ньому син його Мечислав, який сліпим народився, потім же просвітив хрещенням лядську землю”⁵². Наступні події польської історії літописець висвітлював більш докладніше, підкреслюючи в низці сюжетів близькість історичної долі Польщі й Русі. Зокрема, він докладно розповів про участь Болеслава у міжусобній боротьбі руських князів Ярослава і Святополка, інформував про похід Ярослава і польського короля Казимира на мазовецького князя Мойслава, одруження Болеслава Хороброго на онуці Ярослава В'ячеславні, допомогу Болеслава князеві Ізяславу здобути київський престол та ін.⁵³ Джерелом цих відомостей, як засвідчують авторські маргіналії, слугували твори польських історіографів М. Бельського, М. Кромера, О. Гвагніна та ін.

Інтерес до подій у Центрально-Східній Європі виявив український православний шляхтич Юхим (Йоахим) Єрлич (1598 – після 1673), котрий перебував на службі Речі Посполитої. У середині 60-х – на початку 70-х рр. XVII ст. він написав твір, відомий за польським виданням (Варшава, 1853 р.) як “Літописець чи хроніка Йоахи́ма Єрлича”⁵⁴. Її перша частина, як з'ясували дослідники, була побудована на основі творів О. Гвагніна, М. Стрийковського та інших авторів, представляла собою хроніку всесвітньої історії від найдавніших часів. У другій частині твору, укладеній на основі власних спогадів, свідчень очевидців й інших писемних джерел, що містили чималу кількість оригінальних даних, Ю. Єрлич окреслив найголовніші події в Речі Посполитій упродовж 1620–1672 рр.⁵⁵ У цій частині, своєрідному щоденнику-літопису, намагався дотримуватися логіко-причинної послідовності у висвітленні подій, що подавалися за хронологічним принципом. Тут немає забігання наперед,

оскільки, судячи з усього, він на момент написання твору не знав ні продовження подій, ні їхнього завершення. Він, наприклад, вказав на смерть 20 квітня 1632 р. Сигізмунда III, за правління якого “в Польщі все стало погано, зросла дорожнеча”, а серед подій 1645 р. відзначив те, що гетьман польний литовський Януш Радзивіл оженився “на дочці господаря Молдавського Василя Лупу Марині, яким шлюб давав Петро Могила”⁵⁶. Крім того, автор згадав про початок засідань сейму в 1658, 1659 рр. і прийняті ним ухвали, повідомив про смерть воєводи сандомирського О. Конєцьпольського (1659 р.), гетьмана С. Потоцького (1667 р.) тощо⁵⁷.

Хоча хроніка Ю. Єрлича, за спостереженням Ю. Мицика, є “найважливішим мемуарним джерелом з історії Національно-визвольної війни із створених представниками панівного класу Речі Посполитої”⁵⁸, ставлення автора до цих подій було досить суб’єктивним і переважно збігалось з позицією польського керівництва. Показово, що, як православний, український автор уникав традиційних для польської історіографії того часу звинувачень “схизматичної” віри. Водночас він уникав критики і релігійної політики польського уряду, замовчував факти зловживань проти православної церкви. Неприхильно ставився до короля Яна Казимира та досить критично оцінював діяльність його дружини: “Королева Марія Людовіка дуже багато наробила в Польщі лиха та як ведмедя водила за ніс короля. Було замінено гроші старі, що зумовило дорожнечу. Вона 6 квітня (1667 р. – С. К.) померла”⁵⁹. Досить неприхильно автор ставився й до коронних гетьманів М. Потоцького та М. Калиновського, звинувачуючи їх у самовпевненості й бездарності, що, на його думку, зумовило поразку польського війська під Жовтими Водами, Корсунем і Батогом⁶⁰. Отже, у хроніці Ю. Єрлича було відбито найважливіші події сучасної автору польської історії, про які було вміщено чимало оригінальних відомостей та оцінок.

Помітний вплив на сприйняття поляків і Польщі в національній свідомості українського суспільства останньої третини XVII ст. мала “Кройніка з літописців давніх” Ф. Софоновича, що була типо-

вим твором традиціоналістської (літописної) історіографічної течії. Риси суто історичного стилю письменництва в цьому творі проявилися серед іншого в композиційній побудові. Автор поділив його на три частини: “Кройніка о Русі”, “Кройніка о початку і назвіску Литви” й “Кройніка о землі польскої”, обсяг якої становив 15% твору. За спостереженням дослідників, головними джерелами останньої були “Хроніка Сарматії Європейської” О. Гваґніна і “Хроніка Польщі” М. Бельського⁶¹. Додамо, що працею О. Гваґніна Ф. Софонович користувався частіше, ніж хронікою М. Бельського. Майже повністю за “Хронікою Сарматії Європейської” побудована розповідь про початок польської держави, її перших королів від Леха I до Лешка Білого (1194 р.).

Події до кінця XVI ст. Ф. Софонович виклав на основі творів цих авторів, рідко звертаючись до хроніки М. Стрийковського. Наслідуючи польських історіографів, розповідь про польську державу розпочав від легендарного Леха, групуючи матеріал наступних розділів за періодами правління його спадкоємців: “Вишемир, князь польський”, “Дванадцять воевод”, “Крак, князь польський”, “Премислав, або Леско перший”, “Леско другий”, “Попель перший” та ін. Особливу увагу він приділяв опису воєнно-політичних подій. Намагаючись дати їм об’єктивне тлумачення, засвідчував власні антипольські й антиуніатські погляди, співзвучні світогляду найавторитетніших ідеологів православ’я цієї доби – З. Копистенського, П. Могили, С. Косова та ін. Мабуть тому негативно трактував діяльність князя Ягайла, котрий прийняв католицьку віру й під іменем Владислава став польським королем⁶². Аналіз твору свідчить, що Ф. Софонович був обізнаний з політикою Ягайла, яка сприяла посиленню польської експансії на Україну, а відтак визначила негативне ставлення українських літописців до нього. Водночас помітна певна ідеалізація ним королів Речі Посполитої Владислава IV та Яна Казимира, зумовлена деякими моментами їх внутрішньої політики, зокрема запровадженням окремих пільг українській православної церкві та козацькій старшині.

Слід зауважити, що при викладенні польських сюжетів Ф. Софонович застосував окремішне, “критичне вичитування” іноземних джерел, подібне до перевірки їх відповідності православній ідеології та традиціям давньоруського літописання. Так, під час розповіді про одруження польського короля Болеслава III з дочкою князя Михайла Святополка Збиславою вказує на те, що король “церкву Святого Михайла Золотоверхого в Києві змурав”, про що не згадується у хроніці О. Гвагніна⁶³. Якщо польські хронографи всіляко вихваляли воєнні перемоги Болеслава і навіть розгром його армії під Галичем подавали у героїчному стилі, то Ф. Софонович останні події виклав так: “Потім з руським князем Болеслав розпочав війну під Галичем, хоча свого приятеля, князя галицького, на Галицьке князівство, вигнаного з Галича, посадив, від князів руських розгрому дістав і ледь на подлом коні втік до Польщі”, після чого помер “зі скорботи”⁶⁴. До розповіді ж про князя Болеслава Встидливого він додав свідчення, відсутнє у польських авторів: “воював з королем руським Данилом разом чехів і був під Опавою”⁶⁵.

Особливий інтерес становить виклад автором польських подій з кінця XVI ст. до 1673 р., у висвітленні яких Ф. Софонович не міг скористатися творами О. Гвагніна, М. Бельського, Й. Стрийковського і вдався до свідчень інших джерел, включаючи власні спостереження й відомості очевидців – гетьманів і полковників, ієрархів церкви, представників українських кіл Речі Посполитої тощо. Це, зокрема, стосується повідомлення про смерть короля Сигізмунда III (1632 р.) й обрання на польський престол Владислава IV (1633 р.), загарбання Києва польсько-литовським військом Януша Радзивіла у 1651 р.⁶⁶ Інші ж сюжети недавньої історії польської держави – похід Сигізмунда III у Швецію 1599 р., кампанію Яна Замойського проти молдавського господаря у 1600 р., розповідь про Лжедмитрія I й польську інтервенцію до Московії на початку XVII ст. – могли бути висвітлені на основі хроніки П. Пясецького чи якогось українського літопису. На думку сучасних авторів, ця група звісток

увійшла до твору Ф. Софоновича через один із списків Галицько-Волинської хроніки, що охоплювала події XVI – початку XVII ст. і була відображена у Київському, Острозькому й Львівському літописах, творі Я. Бінвільського⁶⁷.

Найбільше уваги в “Кройніке о землі польської” було приділено початковому етапу Національної революції XVII ст. Водночас стисло, але досить точно відбито події середини 1650-х років у Польщі, зокрема згадано пропозицію Б. Хмельницького трансільванському князю Єжі П Ракоці зайняти польський престол. “Коли прийшов Ракоці зі своїм і з козацьким військом, міста польські йому піддавались, і саму Варшаву і Краків взяв”, – пише Ф. Софонович⁶⁸. Також він інформував про події 60 – початку 70-х рр. XVII ст., хоча за своєю повнотою його розповідь поступалася літопису Самовидця.

Зрештою, компетентність Ф. Софоновича у висвітленні польських сюжетів “Кройніки”, адресованої не вузькому колу привілейованих читачів, а “кожному”, значна популярність цієї пам’ятки переконують, що вона була одним із основних джерел формування в українській історичній свідомості останньої третини XVII ст. уявлень про поляків та їх державу.

У контексті досліджуваної теми інтерес викликає й самостійна редакція “Кройніки о землі польської”, відома під назвою “Літописець albo хроніка землі польської”, що слугує переконливим доказом помітного інтересу української громадськості до історії Польщі. У порівнянні з вище проаналізованою частиною твору Ф. Софоновича у “Літописі” випущено події деяких періодів польської історії. Так, завершуючи розповідь про Болеслава II редактор пропустив повідомлення Ф. Софоновича про часи нащадків Болеслава II – Владислава Германа, Болеслава III, Владислава II, Болеслава IV і відразу перейшов до Мечислава III, якого назвав братом Болеслава з тим, щоб якось замаскувати такий великий пропуск у тексті⁶⁹. Також не знаходимо даних про панування Лешка V, події з кінця XIII до кінця XIV ст., з 1447 до 1499 рр., з 1583 до

1587 рр., які є у Ф. Софоновича, за рахунок другорядних деталей скорочено й наступні події. Водночас редактор доповнив “Літописець” власними нотатками за 1674–1690 рр., зокрема про польсько-турецьку війну 1672–1676 рр.⁷⁰

Зацікавленість історією Речі Посполитої виявив П. Кохановський на сторінках “Хронографу” (1681 р.) та “Обширного синопсису руського” (1681–1682 рр.), які, за оцінкою сучасних авторів, становлять щось середнє між збірником історико-релігійного змісту та самостійними історичними творами⁷¹. Польські сюжети цих компіляцій є не зовсім оригінальним засвоєнням “Хроніки” Ф. Софоновича і майже повністю повторюють інформацію цього джерела.

Зміна геополітичної ситуації на Сході Європи у 1670-х роках, як і проросійські симпатії й монархічна ідеологія автора київського “Синописа”, визначили його стримане ставлення до шляхетської Польщі. Негативну роль останньої в історії українських земель автор підкреслював скрізь, де тільки матеріал давав для цього привід. Так, на його думку, серйозного удару Україні завдали поляки 1471 р., коли король Казимир “царствений град Київ і князівство його у воеводство змінив, Мартіна же Гашгольда Литвина воеводу в Киев пропонував і утвердив”⁷². Анонімний автор вважав, що польські королі, гетьмани й сенатори не раз розорили руську землю, привели до знищення Київського самодержавства та поступового його перетворення “з царства у князівство, а від князівства у воеводство”. Показовою у цьому плані є розповідь “Синописа” про князя Ярополка Володимировича, якого спокусив сенатор польського короля Болеслава Кривоустого Петро Волостович. Якщо у першому виданні (1674 р.) цей сюжет викладався у стислій формі, то у виданні 1680 р. автор доповнив його розповіддю про те, як Ярополк згодом помстився Болеславу. Ймовірно, цей сюжет було розширено автором під враженням статей Журавнинського договору 1676 р. між Річчю Посполитою і Туреччиною, який не передбачав існування Української держави, оскільки “Поділля й Украї-

на”, за винятком Білої Церкви та Паволочі, відходили до складу Туреччини⁷³.

Обізнаністю щодо подій всесвітньої історії вирізнявся Український хронограф за списком Боболинського, укладач якого закликав читачів вивчати історію “з всілякою старанністю і розсудливістю”⁷⁴. Минуле південних слов'ян він виклав у загальній історичній частині хронографа – від створення світу до взяття турками Константинополя (1453 р.), де, зокрема болгарські сюжети, представлені у статтях “Болгари голову відсікли”, “Болгарське царство остаточно розбили”, “Про Семеона царя болгарського”, “Греки взяли Русь на болгар”, “Болгари грецькі землі захопили” та ін. Викладаючи події міждержавної ворожнечі болгар і греків, що призвела до трагічної загибелі першого Болгарського царства, автор хронографа, як і інші українські літописці, відзначив вплив візантійської культури на Болгарію та Київську Русь, що, на його думку, поширювався завдяки слов'янській писемності й богослужінню. Він писав: “6415 року від створення світу, 907 від Різдва Христового. Константин Філософ і брат його Мефодій переклали Святи книги з грецької на слов'янську мову, що розійшлась далеко у народів руських”⁷⁵.

Загальноісторичну частину хронографа анонім доповнив за зразком “Хроніки Сарматії Європейської” О. Гвагніна, “Хронікою слов'яно-руською о панствах руських, польських і литовських”, що становила понад третину всього твору. Така структура компіляції дозволила викласти події вітчизняної історії на більш ширшому тлі всесвітньої історії, ніж у Густинському літописі чи “Хроніці” Ф. Софоновича. Саме ця обставина, як це було з'ясовано О. Поповим, забезпечила популярність Українському хронографу і він “поширювався у величезній кількості списків”⁷⁶. Наявність же редакторських доповнень і скорочень в кожному з його основних списків свідчать про те, що ця пам'ятка знаходилася у центрі громадського життя того часу, історичних і політичних концепцій другої половини XVII ст., а не копіювалась механічно. Як і загальноіс-

торична частина, “Хроніка” відкривалась розповіддю про біблійні часи, створення світу й, зокрема ранню історію слов'ян. Подібне дублювання аж ніяк не свідчило про побіжне ознайомлення автора з історичним матеріалом, а, ймовірно, пояснювалось композиційними міркуваннями: у першій частині їх подано з метою висвітлення початку всесвітньої історії, а в “Хроніці слов'яно-руській”, щоб подати історію слов'ян від Мосоха.

Польська частина хронографу – “Коротке зібрання хроніки польської”, на відміну від литовської і руської частин “Хроніки слов'яно-руської”, значно менше привертала увагу дослідників і в УХСБ не збереглася, а тому звернемось до Українського хронографу за київським списком. У структурі пам'ятки цей розділ мав самостійне значення, оскільки події польської історії були відокремлені від інших і викладались від легендарних часів до 1587 р. Головним і майже єдиним джерелом польської частини була “Хроніка Сарматії Європейської” О. Гвагніна краківського видання 1611 р., значно скорочена автором і змінена структурно. Вона відкривалась повідомленням про двох легендарних братів Леха і Чеха, а подальші події висвітлювалися щодо “всіх князів і королів народу того, насамперед від Леха, першого монарха народу польського і аж до теперішнього короля Владислава IV, порядку не порушуючи”⁷⁷. Це зауваження дало підставу окремим авторам стверджувати, що київський список хронографу був створений в роки правління Владислава IV (1632–1648 рр.), а Леонтій Боболінський виступав лише переписувачем Чернігівського списку (1699 р.)⁷⁸.

На відміну від польських хроністів, що структурно формували розділи за роками правління польських королів, автор Українського хронографу виділив в окремі розділи повідомлення про визначні політичні події, стихійні лиха, військові походи тощо, описуючи окремі подробиці, що мали відношення лише до історії Польщі. Водночас, він докладно розповідав про події, що стосувалися історії України – захоплення Києва Болеславом (1018 р.), похід Вітовта на татар (1397 р.), розорення Львова Казимиром

(1340 р.). Лише у кількох випадках як джерело була використана “Хроніка” М. Стрийковського та “Хроніка Польщі” М. Бельського, остання, зокрема, для оповіді про короля Владислава II та знамення в час правління Болеслава Стидливого⁷⁹.

Тож, для авторської манери опрацювання джерел укладача Українського хронографа були характерні елементи їх критичного вивчення: зіставлення інформації різних джерел, коли перевага віддавалась більш раннім за часом їх походження, а також свідченням очевидців, що, на його думку, були теж більш достовірними. Це зайвий раз підтверджує правильність тези О. Оглоблина, що “Літописець си єсть Кройника” киево-чернігівського ієромонаха Леонтія Боболінського (1699 р.) є зразком “справжньої історії прагматичного характеру з виразним нахилом до історії і навіть філософської синтези”⁸⁰.

На зламі XVII–XVIII ст. помітну роль в утвердженні поглядів української еліти щодо минулого слов'янських народів мала концепція історії вихованця славнозвісного київського колегіуму Данила Туптала (1650 чи 1651–1709 рр.), більш відомого ще як святого Дмитрія Ростовського. У 1675 р. він був зведений чернігівським архієпископом Л. Барановичем у ієромонашеський сан, згодом очолював ряд чоловічих монастирів в Україні⁸¹ й став одним із найвідоміших українських церковних діячів, літописцем і агіографом, письменником, котрий, за словами російського академіка Д. Лихачова, “мав величезне значення для всієї православної Східної та Південної Європи”⁸².

Наукова спадщина і книжкове зібрання Д. Туптала переконують, що він був мислителем, який однаково вільно відчував себе і в православній, і в західноєвропейській інтелектуальних системах. Каталогізований ще у середині XIX ст. опис цього зібрання зафіксував 302 книги і рукописних збірника⁸³, але ретельне вивчення окремих його позицій, наприклад “Зібрання речей різних”, вказує, що в ньому було понад 520 книг і рукописів. Три чверті з них були латинською і старопольською мовами. Більшість з них свідчила

про гуманістичний характер освіти Д. Туптало, отриманої у Київському колеґіумі. Інтереси мислителя як читача сягали далеко за межі світу релігії, а тому в його книгозбірні були присутні: краківське видання (1597 р.) хроніки М. Бельського, два комплекти краківських видань “Церковних анналів” Ц. Баронія, історична хроніка М. Стрийковського, твори О. Гваґніна, Й. Вержинського, польські рукописні збірники, чотири багатомовних лексикона та ін. Зрештою, книгозбірня Д. Туптала – “це типовий підбір книг латинського ерудита того часу”⁸⁴, “церковного письменника, що тяжів до історичної тематики”⁸⁵, склад якої дозволяє окреслити коло джерел його творів і уточнити його наукові інтереси у галузі вітчизняної і зарубіжної історії.

У травні 1684 р. Д. Туптало за дорученням Києво-Печерського архімандрита В. Ясинського розпочав складання головної праці свого життя – Четій Міней чи “Книги Життя святих”, над якою він працював понад двадцять років і завершив у лютому 1705 р. До складу цієї своєрідної 4-х томної аґіографічної енциклопедії він ввів 721 статтю і твір, що були скомпоновані за календарними датами на кожен день року⁸⁶. Серед них було декілька статей, присвячених слов'янським святим, зокрема Св. Кирилу і Мефодію. Так, у першому трьохмісячному томі на вересень, жовтень і листопад (Києво-Печерська лавра, 1689 р.) під 25 листопада Д. Туптало виклав “Життя і страждання священномученика Климента, Папи Римського”. У ньому йшлося про віднайдення останків Св. Климента під час хазарської місії Кирила і Мефодія. Повний же життєпис Святих апостолів слов'янських, складений у розповідній формі великого життєпису, під назвою “Того ж дня (11 травня. – С. К.) життя і праці преподобних батьків наших Мефодія і Константина, названого Кирила, єпископів Моравських, вчителів Слов'янських” було вміщено у третій “Книзі Житій Святих” на березень, квітень, травень, уперше видрукуваній Києво-Печерською лаврою 1700 р.

Над цим життєписом солунських братів Д. Туптало працював здебільшого протягом 1690-х років, що засвідчують його щоденні

записи у “Діаріуші”: “Року 849. У цих літах Мефодій і Константин учителі слов'янські в Козарах у Когана. Року 855. Св. Кирило і Мефодій азбуку слов'янську скомпонували і книги слов'янською мовою переклали з грецької. Року 865. У цих літах Мефодій і Константин учителі слов'янські у Моравії”⁸⁷. Цей контекст та інші нотатки свідчать, що Д. Тупгало фіксував і оцінював інформацію про первоучителів слов'янських за кількома джерелами: тут не лише Великі Четії Мінеї митрополита Макарія, але й літопис Нестора, інші “літописи руські”, твори “від різних письменників”, “різні історіографи грецькі”, “достовірні оповідання церковні”, “книги Bollandi про життя святих” тощо. Критично дослідивши різноманітні джерела про діяльність Св. Кирила і Мефодія, видатний український агіограф уклав зовсім новий їх життєпис. Він побудував його на складній, багатоепізодній фабульній основі паннонського Життя Константина Філософа, відомого сьогодні у 53 рукописах⁸⁸, але зміг уникнути дослівних повторень із цього твору. У його змісті автор досить часто одні епізоди безслідно вилучав, інші – доповнював новими історичними вставками чи біографічними подробицями, сюжети третіх – закінчував описами, запозиченими із інших джерел. Відсутність букввальних текстових збігів свідчить про величезну творчу, наукову роботу автора, який у пошуках “істини” та “досконалості” дуже прискіпливо й критично збирав і зіставляв найрізноманітніші літописи, найважливіші, необхідні й достеменні документальні свідчення.

Д. Тупгало змалював діяльність “цих двох світочів миру і просвітників країн слов'янських” на відповідному історичному тлі, завдяки чому виразно відчувався колорит тієї далекої епохи. Він розпочав своє Життє Св. Мефодія і Св. Константина-Кирила розгорнутим історичним екскурсом у стилі легенд зі збірки болландистів Acta Sanctorum: “У літа іконоборчих царів Грецьких, Льва Вірменина і по ньому Михайла Травла, також і названого Балбос, та і сина Михайлового Феофіла, був в Солуні граді Фессалоніському муж красивий і багатий...”⁸⁹. Відтак, перерахування “іконо-

борчих царів” на початку життя, повідомлення про “гоніння” Феоділа, а далі – про його смерть і воцаріння юного сина Михайла “з матір’ю своєю благочестивою царицею Феодорою” і про “єресь іконоборчу” при патріарші “святішому” Мефодії (843–847 рр.) та багато інших історичних аналогій створювали конкретне тло оповідання, наповнювали його реальністю, допомагали читачеві локалізувати в часі й просторі невичерпний потік інформації про життя Святих братів.

Після вступного оповідання Д. Тупгало зупинився на хазарській місії апостолів слов'янських, розповідаючи про яку, він не сповна довіряв використаним джерелам. Якщо в паннонському Житті Константина-Кирила філософа Константин сам відправився у місію до хазар, то у Д. Тупгала він “просив брата свого, Мефодія блаженного, який володів частково мовою слов'янською, йти з ним на апостольський послух, щоб невіруючих просвіщати світлом святої віри”⁹⁰. Український автор не говорить також про переклад Константином єврейської граматики, оскільки, ймовірно, сумнівався у цьому. У його інтерпретації обидва брати вивчали єврейську мову, і нею, мабуть, вів Константин з “їудеями” свої відомі “суперечки про Християнську віру”, яку Мефодій потім записав слов'янською мовою.

У розповіді про хазарську місію на увагу заслуговує також епізод про відкриття мощів Св. Климента, третього єпископа Риму після Св. Петра. Опису цієї події передує велика стаття про мученицьку смерть Св. Климента й наступна поява святих останків вірним в день його пам'яті – 25 листопада. Автор переносить свого читача в епоху перших століть поширення християнства, римського імператора Траяна (98–117 рр.), з ім'ям якого традиція пов'язує легендарну історію смерті Св. Климента: “Коли Климента святого з Риму в Херсонес ув'язнено було, багато там людей до Христа зверталось, Авфідіан ігемон, наказом кесаря Траяна, потопив його в морі, котву на шию нав'язавши, щоб не знайшли Християни тіла його. Стояли же вірні на березі, дивились на утоплення святого і

ридали. Потім два найвірніших учні його говорили до християн: помолімося всі до єдиного, щоб дав нам Господь чесне тіло мученика свого. Молитвам Християнського народу до бога, відступило море в надра свої на три поприща: люди ж, як колись ізраїльтяни в чорному морі, йшли по суші, знайшли гробницю мармурову у вигляді церкви богом уготовану, і там тіло святого лежало”⁹¹. Це оповідання агіограф взяв із Життя Св. мученика Климента, Папи Римського, яке він склав у 1684–1689 рр. Але у цьому разі він точніше повідомив власні джерела: Послання Св. Климента з Великих Четій Міней митрополита Макарія, Метафрастове оповідання про смерть Св. Климента.

У викладі наступної моравської місії Святих братів, котра у тогочасних пам'ятках висвітлювалась досить лаконічно, розпливчато і часто навіть суперечливо, Д. Тупгало затримав увагу лише на самих важливих подіях. У його викладі у відповідь на прохання князів “мови Слов'янської” – Ростислава і Святополка Моравських та інших, які “віру християнську частково прийнявши, але її таємниць не розуміючи... цар же з патріархом і всім священним собором порадив, щоб блаженного Константина з Мефодієм запросити молитися, хай прийдуть в Слов'янські країни вчителювати, які в Хозари ходили і переконали святого Константина, що не хотів прийняти сан архірейський”⁹².

Д. Тупгало наголошував, що обидва брати готувалися до наступної місії. При цьому він запозичив із паннонського Життя Св. Кирила статтю про винайдення слов'янської азбуки. За його версією, Константин “постився перших сорок днів, і, надихаючись благодаттю Духу святого, винайшов азбуку Слов'янську, що складалась із тридцяти восьми букв, переклав книги Грецькі на мову Слов'янську..., повелів отроків безліч зібрати, і вчити їх азбуки і перекладеним книгам: Часослову, і Псалтирі та іншим... І почав Слов'янською мовою Божественну Літургію правити, і весь церковний спів”⁹³. При цьому він фактично двома фразами передав саму суть відомого конфлікту з трьохмовниками: “...Багато архіереїв та іереїв, а особ-

ливо західної Римської мови, почали обурюватись, що дивною мовою новоосвіченим літургію проводять. Говорили: що трьома тільки мовами, якими титла хресні написані були, належить Божественну літургію провадити – Єврейською, Грецькою, Римською”⁹⁴.

Підсумував видатний український агіограф роздуми про апостолів слов'янських вкрай лаконічною статтею: “Після смерті святого Кирила, преподобний Мефодій поставлений був єпископом Моравії, мав престол свій в Паннонії граді, на місці святого апостола Андроніка, учня і сподвижника Павла, що там інколи єпископствував, його наслідуючи, цей святитель і вчитель Мефодій, багато показав подвигів і трудів, віру святу розширюючи, із жидами і еретиками сперечаючись, словеси і чудеса перемагаючи супротивні, біди і вигнання перетерплюючи, також і книг чимало з Грецької мови на Слов'янську переклав; і добром правив паствою многіє літа, перейшовши до Господа, апостольські з братом своїм святим Кирилом заповзято попрацював...”⁹⁵.

Зрештою, слід визнати, що Житіє слов'янських первоучителів Д. Туптало звучало набагато переконливіше, ясніше й конкретніше паннонських життєписів Кирила і Мефодія та інших подібних пам'яток. Виклад життя і діяльності “цих двох світочів світу й провітників країн слов'янських” на тлі відповідних історичних подій переконує в тому, що цей твір слугував не лише дидактичним, релігійним, моралістичним цілям, але й пізнавальним. Це підтверджується зацікавленням і неодноразовим зверненням до нього не одного покоління наступних науковців, зокрема болгарського літописця, ієромонаха Спиридона, Є. Болховітінова, П. Шафарика та ін.⁹⁶ Ця думка перегукується із твердженням сучасних болгарських учених, що саме Д. Туптало “відіграв велику роль в уславленні Кирила і Мефодія й першим надрукував їх великий життєпис”⁹⁷.

Крім згаданих студій, Д. Туптало окреслив деякі слов'янознавчі сюжети в інших статтях “Книги Житій Святих”: Про блаженного Лазаря, князя Сербського (13 червня), Про Святу великомученицю Людмилу (16 вересня), Про Святого В'ячеслава князя Чесько-

го (28 вересня), Про преподобну Параскеву (14 жовтня), Про Святого Іларіона Меглинського (21 жовтня), а також у статті Про Іоанна Рильського (19 жовтня), що була введена автором у друге видання праці.

Ще один штрих. Після Життя Кирила і Мефодія Д. Туптало умістив цікаву невеличку студію “Про хазарів”. Не маючи прямого відношення до агіографії, вона містила новаторську, як для того часу, ідею – об’єднати в єдиному творі церковну та насичену фактичним змістом світську історію. Важко не погодитися з тим, що це міг зробити лише мислитель, який відчував життєву нерозривність світської і церковної історії, її цілісність і універсальність; інтелектуал, котрий першим серед українських і російських письменників опинився на шляху від середньовічної агіографії й літописання до історіографії Нового часу.

Виявом якісно нових орієнтацій Д. Туптала в галузі історичної науки став його “Келійний літописець”, що за оцінкою В. Калугіна, був “першою заміною давніх хронографів”⁹⁸. Цей твір, над яким автор працював у 1702–1708 рр., відкривали “Повідомлення про розбіжності літописання” й трактат “Хронологія”. У них вирізняється не лише літописна, але й історіографічна тенденція поєднання церковної й світської історії з елементами джерелознавчого аналізу викладених фактів. Але, щоб не дратувати церковних ієрархів та не спокушати своїх друзів, Д. Туптало робив це таємно у тісній келії, публічно відмежовуючись від будь-якого новаторства, що могло загрожувати йому переслідуванням з боку церковної чи світської влади.

На це вказує вивчення його діаріушу та листів, датованих 1707–1708 рр. Так, відразу після запису в діаріуші про смерть митрополита Київського Варлама Ясинського, зустрічаємо приписку Д. Туптала: “Історію століття цього священник не може писати. Бароній”. А далі йшов останній авторський запис у цьому тексті: “1708. Архімандрит Печерський Іосаф (Кроковський. – С. К.) став митрополитом Києва на Москві серпня 6 (насправді – 14-го. – С. К.). Були

і ми на церемонії”⁹⁹. Цю ж думку із праці Ц. Баронія зустрічаємо у листі Д. Туптала С. Яворському від 7 грудня 1707 р., якому він місяць перед цим відправив до Москви окремі частини “Келійного літописця”: “Про монархії. Не забуду в цій (чи дасть Бог написати) книзі, о монархіях колишніх згадати, але... не маю я наміру бути громадянської історії письменником, на думку політиків; да не буде цього! Не архіерейська ця справа... Мені ж належить духовна: і я маю намір, в надії Божої підтримки, йти шляхом церковної історії, не виключаючи зовсім і світської, але тяжіючи більше до церковних, ніж до світських і громадянських справ”¹⁰⁰. Інший лист, Ф. Полікарпову-Орлову від 7 листопада 1708 р.: “...А маю намір писати лише від Різдва Христова, до цього місця ведеться ветхозавітного Писання Святого історія, котра в нашій слов'янській мові ні від кого ще не витлумачена. Діяння ж царств римських, грецьких та інших, що були після Різдва Христова, не архіерейська справа писати”¹⁰¹.

Серед інших сюжетів “Келійного літописця” на увагу заслугове розповідь Д. Туптала про походження слов'янських народів, викладена в параграфі “Про початок стародавнього слов'янського народу”. Повторюючи відомі біблійні постулати про виникнення людства, автор виводив руський народ, як і слов'ян в цілому, від Афета, а не від Сіма чи Хама. “А сей Афет є прародитель і батько всіх, найпаче в Європі, що мешкають, християн, – наголошував він. – Той же народ (чи плем'я Афетово) розширився на країни півночі, сходу, півдня і заходу, інших всіх силою, мужністю і хоробрістю перевершив... і від славних справ своїх, найпаче військових, слов'янами чи славними почав зватися. Також і мова слов'янська”¹⁰².

Пропонуючи читачам, насамперед нижчому духовенству, поради з історії церкви й християнства, всесвітньої історії, Д. Туптало наповнив “Келійний літописець” численними прикладами “давніх подій”, використовуючи для цього свідчення “різних хронографів й істориків грецьких, славенських, римських, польських, єврейських та інших”, що дозволило йому реконструювати найголовніші події

історії слов'ян-сарматів. Зокрема, щоб переконати читачів у давності й мужності слов'ян, він спеціально ввів параграф “Про свободу чи вільність Слов'янську”, назву і зміст якого було взято із третього видання “Синопису”. Воднораз, посилаючись на твори Я. Длугоша й М. Стрийковського, у розповіді про подвиги слов'ян у давнину та їх перемоги над “грецькими і римськими кесарями” він повторив інший, поширений у всьому слов'янському світі міф про привілеї Олександра Македонського, згідно якого, “заради славних справ і послуг військових дав Олександр Цар Слов'янам привілеї чи грамоту, на пергаменті золотому написану, в Олександрії, що вільності й землі їм встановлювала”¹⁰³.

Д. Туптало вказував, що, розселившись в Європі, слов'яни-сармати отримали різні імена “від річок і лісів, прикмет, полів, від справ і від князів, своїми іменами прозвані були, як Болгари і Волинці від річки Волги, ...Запорожці від Запорожжя, ...Чехи від Чеха князя, Ляхи чи Лехи від Леха, першого Короля Польського, Москва народ від Мосоха праотця свого, всіх слов'яноросів”¹⁰⁴. Із розумінням справи автор неодноразово наголошував не лише на спільності походження слов'ян, повторюючи відомі біблійні тлумачення, але й мовній спорідненості “народів московських, слов'яно-руських, польських, волинських, чеських, болгарських, сербських, карвацьких (хорватських. – С. К.) і всіх загалом, скільки їх є, слов'янська мова природно вживалася”¹⁰⁵. Такий підхід Д. Туптала до проблеми слов'янської культурно-мовної спільності, що окреслювався у творах деяких українських авторів середини і другої половини XVII ст. (передмова З. Копистенського до “Бесід і діяній” Іоанна Златоуста, київський “Синопис”, “Густинський літопис” тощо), створював ґрунт для сприйняття слов'янської тематики в патріотичному аспекті та зумовлював її наступне поширення не лише як предмета учено-літературних занять, але й як одного з факторів національної свідомості.

Слід зауважити, що життєписець знайомив читачів не лише із сюжетами найдавнішої історії слов'ян, але й з окремими подіями

минулого слов'янських народів після появи державних об'єднань і виникнення національних мов. Навіть при викладені історії руської держави його судження досить часто стосувалися не лише східнослов'янського регіону, а всього слов'янського світу. Говорячи про хрещення Русі, яке відсувалося Д. Туптало набагато раніше часів володарювання князя Володимира, він вказував, що апостол Павло послав слов'янам свого учня Андроніка, “щоб вчив, і хрестив в Іллірії і Місії, що є в Болгарах, в Босне і Мораве, пішовши потім у Панію чи Панонію єпископом бути”¹⁰⁶. Після цього він розповів про друге хрещення слов'ян під час місіонерської діяльності Кирила і Мефодія: “У царство царя грецького Михайла, патріарху константинопольському сушу Фотію, від них же на прохання князів слов'янських Святополка, Ростислава і Коцела, прислані були слов'янські вчителі віри христової Мефодій і Кирило, сини мужа за ім'ям Льва із Солуня, і вони по дару духа Святого, переклали грецькі книги слов'янською мовою, Святе Євангеліє, Апостол та інші”¹⁰⁷.

Утім найчастіше літописець звертався до історії Польщі та українсько-польських відносин. Розповідаючи про втручання польського короля Болеслава в міжусобицю 1015–1019 рр. київського князя Святополка та новгородського князя Ярослава, Д. Туптало акцентував увагу на розбіжностях у трактуванні обставин смерті Святополка попередніми авторами: “Святополк же, переможений від раті, побіг до Болеслава, але по дорозі раптово помер смертю, як польські літописці пишуть; російські же інакше: що Святополк утік через землю польську в пустелю між чехами і ляхами, і там в якомусь місці жив, і як Дафан і Авірон, землею був поглинутий, там і донині є прірва”¹⁰⁸. Подібне трактування використаних творів обумовлювалося його методологією дослідження, для якої були характерні критична перевірка джерел та нове розуміння завдань історичного твору. Автор розповів також про протистояння київського князя Ярополка із польським королем Болеславом Кривоустим, що завершилося військовою поразкою останнього¹⁰⁹, згадав

про усунення Ягайлом з князівського престолу у Києві Володимира Ольгердовича¹¹⁰ та ін.

Зауважимо, що у XVIII ст. “Келійний літописець” Д. Туптала здобув чималу популярність серед інтелектуальної еліти України та Росії, де він поширювався спочатку у численних списках, а після видання у Москві (1784 р.) – як книга. Саме тоді він став широко відомий у православних слов'янських народів, користуючись величезною популярністю. “Ніхто не писав так правдиво, як святий Димитрій Ростовський”, – вказував болгарський ієромонах Спиридон, автор “Истории во кратце о Болгарском народе славенском” (1792 р.)¹¹¹.

Інтерес до слов'янського світу українських інтелектуалів, що переважно були виховані в стінах Київського колегіуму (з 1701 р. – академія), засвідчують відомі сьогодні короткі літописи кінця XVII – початку XVIII ст., що розширюють наші уявлення про історичні погляди тогочасної професорської корпорації. Два подібних твори належали відомим українським церковним і культурним діячам того часу: В. Ясинському (1627–1707 рр.) – ректору колегіуму в 1665–1673 рр. й митрополиту Київському в 1690–1707 рр. та І. Кроковському, який займав ті самі посади відповідно у 1693–1697 і 1707–1718 рр.¹¹² Ці рукописи використовувалися ними для практичних потреб в якості пасхалії. Водночас в них фіксувалися окремі події всесвітньої історії від початку нашої ери до початку XVIII ст., серед яких були викладені слов'янознавчі сюжети. Джерелами цих повідомлень лапідарного за стилем літопису В. Ясинського, як з'ясував Ю. Мицик, слугували український хронограф першої редакції, хроніка Ц. Баронія, третя частина “Кройники” Ф. Сафоновича, свідчення очевидців та особисті спогади автора¹¹³.

Літопис із збірника В. Ясинського був покладений в основу подібної компіляції І. Кроковського, виклад подій якої було розширено використанням хроніки М. Стрийковського, Лаврентієвського та Межигірського літописів, київського “Синопису” та ін. Минуле слов'ян тут теж фіксувалося на тлі інших подій всесвітньої та

вітчизняної історії, переважно через призму українсько-польських взаємин. У збірнику, зокрема, відзначалося: “1204. Роман князь війну велику з ляхами мав... 1207. Капланом римським монї відняти за поворотом до Польського короля Локетика від папи римського... 1588. Ляхи прийняли календар від Риму... 1597. Наливайко, гетьман запорозький за унію ляхів воював... 1649. Король Владислав помер у Вільно... 1651. Війна Радивілова. І того ж року був Радивіл у Києві і Київ спалив... 1654. На Дрожиполі козаки ляхів збили... 1663. Король Казимір ходив за Дніпро. Й Іван Брюховецький змінив. 1664. Казимір, король польський, Глухова добував...”¹¹⁴.

Спеціальний інтерес до осмислення нещодавнього минулого та тогочасної дійсності слов'янських народів виявив інший випускник Київського колегіуму, а згодом її ректор Ф. Прокопович (1677 чи 1681–1736 рр.). Вирішальний вплив на формування його інтересу до слов'янського світу мало спілкування у стінах колегіуму з вихідцями із слов'янських областей Центральної і Південно-Східної Європи, студіювання польської мови, що було наслідком польсько-української двомовності гетьманської України¹¹⁵. Цьому сприяла і його освітня мандрівка по Європі упродовж 1694–1703 рр. Місцем першої зупинки Феофана стала Річ Посполита, де він протягом двох років викладав поезику і риторику в одній із львівських колегій, а також студіював праці польських і західноєвропейських авторів, ознайомився з історією, культурою і традиціями польського народу.

Згодом, отримавши рекомендаційні листи від львівського митрополита, Феофан продовжив свою подорож по Європі. “Прибув він до Кракова, де єпископам і деяким професорам відомий став, а згодом – до Відня, до королівств Кроації, Славонії, звідти через Тирольський комітат, Форум Юлію, Удіну, Патавію, Феррару, Анкону, Банонію, Флоренцію до Пізи дійшов. Коли він прибув до Рима, матері мистецтв і наук”, – зазначав біограф українського мислителя Т.-Г. З. Байер (1694–1738)¹¹⁶. Після трьохрічного студіювання у колегії Св. Афанасія та римських бібліотеках він знов

пішки через Південну й Центральну Європу повернувся до Києва (1703 р.), прийняв чернецтво й розпочав викладацьку діяльність в Київській академії. Тож, Феофан Прокопович, по суті, став одним з перших українських учених, хто на рубежі XVII–XVIII ст. відвідав фактично всі слов'янські землі Центрально-Східної й частково Південної Європи. І хоча вивчення мови, історії та культури південних і західних слов'ян, за виключенням поляків, навряд чи було спеціальною метою подорожі Феофана та привалювало над потребою поглиблення знань “світських наук”, його мандрівку потрібно розглядати як явище, що поза сумнівом, мало помітний вплив на розвиток наукового інтересу професорів і студентів Києво-Могилянської академії, а відтак й української інтелектуальної еліти до слов'янського світу.

Ця мандрівка сприяла привнесенню в історичну думку України західноєвропейських методологічних засад нового “історичного стилю”, якому, за спостереженням П. Саса, були характерні чітко розроблена композиція твору (авторські передмови, тематичне членування тексту, його рубрикація та ін.); багатоплановий сюжет з кількома “наскрізними” ідеями; жанрова і тематична спрямованість; подієво-фактографічній і хронологічно послідовний стиль викладу¹¹⁷. Передусім, йдеться про привнесення зародків критичного методу історіографії, котрі помітні в академічному курсі риторики Ф. Прокоповича, слухачами якого були й майбутні козацькі канцеляристи. Так, торкаючись питання походження польського народу, у шостій книзі цього курсу “Про мету писання історії і про листи” він недвозначно висловився щодо особи легендарного Леха: “Звістку про нього пізніші історики, як польські, так і інші, прийняли як достовірну й не вагалися писати не тільки про те, що був такий, але які війни вів, скільки років управляв країною... Завдяки цьому польський народ добре пам'ятав своє походження і життя Леха. А коли Марцін вивів це на світло, а за ним послідували Кромери, Стрийковські та Ліпські, то чи раптом усі поляки забули про все це?”¹¹⁸.

Зв'язувальною ланкою між літописанням кінця XVII ст. і новими за літературно-фактографічним стилем історичними творами XVIII ст. слід вважати славнозвісний Літопис Самовидця, що ознаменував початок формування постлітописного напрямку генези української історіографії. В особі Самовидця більшість дослідників вбачають генерального військового підскарбія Р. Ракушку-Романовського (1622–1703)¹¹⁹, а його історичне мислення визначалося категоріями “земної” причинності, а причини історичних подій літописець пояснював, головним чином, обставинами історичного буття і людськими мотивами.

Уже роздуми автора над початком і причинами війни, що “є єдино від ляхів на православ'я гоніння і козакам обтяження”¹²⁰, вказували, що становище українського політикуму в польській державі, українські й шляхетські права та вільності, становище православної церкви в Речі Посполитій були одними з центральних сюжетів літопису. Про найголовніші події у Речі Посполитій Самовидець розповідав переважно в контексті великого повстання під проводом Богдана Хмельницького та українсько-польських взаємин в середині й другій половині XVII ст. Він не приховував неприязного ставлення до польської шляхти і магнатерії, які володіли значними маєтностями в Україні й віддавали свої землі орендарям, котрі, в свою чергу, чинили кривди селянам і міщанам: “Чого не звикла Україна терпіти, утиски великі від старост і від намісників, і жидів, – вказував Самовидець. – Бо самі державці на Україні не мешкали, лише уряд тримали, і так про кривди людей посполитих мало знали”¹²¹. Засуджував автор літопису й польських сенаторів, котрі не могли “запобігти згодою, але що порвалися війною, на собі понесли”¹²², зневажливо говорив про незгоду серед польської шляхти по смерті короля Яна Собеського у 1696 р., коли “ляхи між собою турбацію велику мали, не хотіли королем сина Собеського, померлого короля, і між собою жовніри билися”¹²³.

Самовидець виразно симпатизував сильній королівській владі, щиро сумував зі смерті Владислава IV, вболівав за долю його на-

ступника Яна II Казимира, висловлював невдоволення зарозумілістю Богдана Хмельницького, котрого іноземні правителі “до більшого зятрення і пихи... спонукали, і задля того слушної згоди з монархією польською, як з паном своїм, не чинив”¹²⁴. Схвально відгукувався анонімний автор і про тих сановників Речі Посполитої, котрі прагнули політичного розв'язання конфлікту з козацтвом, зокрема, симпатизував київському воєводі Адаму Киселю, якого називав не інакше як “благочестивий пан”¹²⁵. Разом з тим, він неодноразово обурювався поведінкою польського війська, що, “стоячи на Україні на зимівлі, велику кривду, чи біду людям чинили як своїми звичаями жовнірськими, так і обтяжливим здирством”¹²⁶. Зрештою, приєднуємося до слушного зауваження Я. Дзирі, що “у літописі немає загальної оцінки політики Речі Посполитої щодо України, хоч причин для приховання поглядів автору літопису в цьому випадку не було жодних”¹²⁷.

Отже, в останній третині XVII – початку XVIII ст. на тлі зростання зацікавленості інтелектуальних кіл українського суспільства слов'янським світом в історичній думці України намітився новий етап у розвитку уявлень про слов'янські народи та інтерпретації їх історії. Він характеризувався наступними прикметними рисами:

По-перше, мало місце оперування біблійною пояснювальною схемою походження і розселення слов'янських народів, адаптованою до тогочасної суспільної свідомості; визнання спадкоємності між О. Македонським, римським імператором Августом і слов'янським світом, що повинно було утвердити рівноправне положення слов'ян серед інших народів Європи. Водночас праці польських істориків XVI–XVII ст. ставали для українських літописців одним із основних джерел інформації про слов'янські народи й зразком історичного мислення.

По-друге, у частині висвітлення найдавнішої історії слов'ян автор київського “Синопису” (1674 р.) узагальнив знання, що накопичилися в українській історичній думці й демонстрував прагнен-

ня до постановки глобальних проблем їх історії. Свідченням цього стала тематична рубрикація твору: “Про початок давнього словенського народу”, “Про ім'я і про мову Слов'янську”, “Про свободу або вільність Слов'янську”, “Про Європу”, “Про Мосоха Прабатька слов'яноросійського і про плем'я його”, “Про ідолів” та ін.

По-третє, в “Кройніці” Ф. Софоновича, на підставі логічно впорядкованої композиційної побудови, що ґрунтувалася на світській періодизації історії, чітко окресленої сюжетної лінії та описово-подієвого рівня узагальнення фактів історичного буття, вперше висвітлено найголовніші події історії Польщі від легендарних часів до початку 70-х рр. XVII ст.

По-четверте, Д. Тупгалом було створено нові життєписи Св. Кирила і Мефодія та інших слов'янських святих, що мали неабиякий вплив на історичну свідомість православних країн Центрально-Східної і Південної Європи. Він же окреслив новаторську для того часу історіографічну ідею – об'єднання церковної та світської історій, що засвідчило появу зародків переходу від хронологічно-щорічної манери середньовічних літописів до риторично-фактографічної історіографії раннього модерну.

По-п'яте, освітня мандрівка Ф. Прокоповича вплинула на розвиток наукового інтересу до слов'янського світу професорів і студентів Києво-Могилянської академії, а відтак української інтелектуальної еліти, сприяла привнесенню в історичну думку України зародків критичного методу історіографії.

По-шосте, у літописі Самовидця відтворено становище українського політикуму й православної церкви в Речі Посполитій, порушено питання про права та вільності української шляхти, а наступ польського уряду на національно-релігійні права українського народу розглядався як одна з основних причин Національної революції XVII ст. – центральної теми твору.

1.2. Образ слов'янського світу у творах 10–70-х рр. XVIII ст.

Чвертьвікове правління Івана Мазепи (1687–1709) проклало певний рубіж між хаотичним станом “Руїни” та подальшою відносною стабілізацією козацької автономної держави, сприяло значному поживаленню її культурного життя. Роль носіїв національних і духовних традицій українського народу поступово переходить до представників освіченої козацької старшини або так званого славнозвісного “стану військових канцеляристів”.

Нова українська світська еліта була вихована в славетній Київській академії, що до кінця століття так і залишалась гуманітарним світським університетом західноєвропейського типу. За академічною традицією у курсі риторики її вихованці знайомилися з головними засадами написання історіографічних праць. Зокрема, Ф. Прокопович у своєму курсі “Про риторичне мистецтво”, прочитаному в академії 1706 р. наголошував: “Мета історії – приносити користь, але користь таку, очевидно, щоб ми з чужих прикладів так як з власного досвіду, знали, що слід робити, а чого уникати”¹.

Виявом нових світоглядних орієнтацій української світської еліти можна вважати пам'ятки історичної думки, що вийшли з-під пера представників освіченої й авторитетної у владних колах старшини – Р. Ракушки-Романовського, Г. Грабянки, Я. Лизогуба, С. Величка, С. Савицького, С. Лукомського, П. Симоновського та ін. “Світські діячі, освічені канцеляристи козацького гетьманату замінюють церковників у ролі творців української історії, – слушно зауважив сучасний американський дослідник Ф. Сисин. – Нове політичне і культурне становище створили нові теми, творців і реципієнтів історії”².

Історичні погляди нової української світської політичної еліти – козацької старшини та адміністрації Гетьманщини – відрізнялися від смаків представників церковної історіографії останньої третини XVII ст. Її цікавили, насамперед, не загальні схеми східноєвропейської історії та історія Київської Русі, а доба козацької Украї-

ни, воєнні, політичні та релігійні події, пов'язані з Національною революцією XVII ст. Тому вона створила власну історію, якою намагалася документально підтвердити й пояснити, як утворився козацький політикум, довести давність його походження, тяглість та історичну легітимність тогочасного політичного і соціального ладу. Водночас, козацькі літописці намагались віднайти місце, що по праву належало Україні та її народу, між польсько-литовським, московським і татаро-османським світами.

Вихованець київської колегії, гадяцький полковник Г. Грабянка, на відміну від Самовидця, не приховував патріотичних почуттів на сторінках свого літопису “Перебіг презельної і від початку поляків щонайкривавішої небувалої битви Богдана Хмельницького”. Авторське уточнення у розгорнутій назві твору – “від початку поляків”, а також потрібне повторення тут цього народу й визначення хронологічних меж твору – “за найясніших королів польських Владислава, а потім Казимира” – вказували, що найближча історія Речі Посполитої опинилась серед центральних сюжетів літопису.

Серед джерел його твору, як вказував сам автор і з'ясовано дослідниками, були: “Діаріуш наших воїнів, ...духовні і мирські літописці, ...самобутні свідки”, літопис Самовидця, київський “Синопис”, історичні твори польських хроністів – М. Кромера, Марцина та Іоахима Бельських, М. Стрийковського, О. Гвагніна, В. Коховського, С. Твардовського та німецьких істориків С. Пуфендорфа та Й. Гібнера³. Крім того, він використав різноманітні актові джерела: акти, грамоти, міжнародні договори України з Польщею та Московією, матеріали дипломатичного листування, розповіді очевидців. Подієво-фактографічний та хронологічно послідовний стиль викладу Г. Грабянка поєднував із диференційованим підходом до використаних джерел: із одних він запозичував ідеї та концепції, а з інших – фактичний матеріал. В окремих випадках літописець, за спостереженням В. Іконнікова, виявляв критичний підхід⁴, у той же час не дозволяв собі значних відхилень від інформації джерел, зводячи її до спільного знаменника чи зупинявся на одному з них⁵.

Розпочинається літопис із з'ясування вельми важливої, на думку автора, проблеми етногенезу одного із слов'янських народів – українського, чи, говорячи його словами, “про зачатки перейменування на козаків та звідки їхня назва походить, від якого племені та роду”. Вона трактувалася автором у дусі популярної в польській історіографії раннього нового часу сарматської теорії: “має щонайдавніше походження від скіфського роду... від хозар, що своєю спорідненістю сягають племені першого Яфетового сина Гомера”⁶.

Від читачів твору Г. Грабянки, його сучасників, ніяк не могла приховатись політична тенденція подібної генеалогії, оскільки в їх уявленнях запропоноване походження козаків від першого сина Афета Гомера було більш почесне, ніж загальновідоме твердження про походження Москви від його шостого сина Мосоха. За версією автора, нащадки Гомера “альяно-хазари” зайняли в давнину територію майбутньої України, частина їх пішла згодом на південь “навіть до Панонії і там дали початок іншим народам, які тоді прозвалися аварами, гунами тощо”, другі ж розселилися до Волги і “перебрали собі назву Булгар”, а згодом “попрямували до Дунаю і десь року 666 болгарами прозвалися”⁷. Про територіальне розмежування великого слов'янського племені ми зустрічаємо розповідь і в іншому місці: “Розселились аж до берегів північного моря-окіану і поселилися за річкою Альбою і що перебрали назву велятобів, сербів, оботритів, богемів”, підкреслюючи при цьому спільність їх походження і спорідненість, що “єдиного племені і народу суть, і що тільки деякими звичаями та обрядами різнилися”⁸.

Подібна концепція давньої історії слов'ян, в якій козацький народ піднімався на вищий щабель слов'янського родоводу і дистанціювався від спорідненості з Московією, була досить виразним віддзеркаленням потреби національного самоствердження українського етносу в умовах брутального наступу на українську автономію петровської Росії. За версією Г. Грабянки, “європейською прабадьківщиною слов'ян ставала Україна, а основними її предка-

ми оголошувалися козаки”⁹. Викладаючи давню історію слов'ян, Грабянка розповів і про численні перемоги “народу славенского”, повідомив про прийняття слов'янами християнства, коли “з греками помирившись по-християнськи, почали від херсонян переймати віру і, споріднившись з ними, поклали в себе православно-католицький догмат проповідувати”¹⁰. Не залишились поза увагою літописця й трагічні сторінки минулого слов'ян – нищівна поразка від військ імператора Карла у Панонії, а також – від кесаря Оттона, під час яких “їхне плем'я кількісно поменшало, але мужність не зменшилася”¹¹.

Більшість подій з історії українських земель до середини XVII ст. автор виклав досить схематично, як правило, на тлі польської експансії, що, на його думку, була розпочата королем Казимиром у 1340 р. У наступній, центральній частині твору – “Розповіді про те, чому Хмельницький повстав на поляків” – польські сюжети зайняли одне із центральних місць. За виключенням окремих епізодів, вони являли собою авторську компіляцію віршованої поеми “Війна домова” С. Твардовського, якою Г. Грабянка користувався в оригіналі. Так, в параграфі “Про смерть короля Владислава та про коронацію короля Казимира” він, наслідуючи польського хроніста, розповідав про смерть польського короля, далі – про відправлення Гловацького під Броди, Варшавський сейм тощо. Починаючи з “Розповіді про те, що стало з ляхами під Білою Церквою в 1651 році”, число текстів і уривків, запозичених у С. Твардовського, значно зменшується. Останній з параграфів, що був скомпільований за його твором, – це розповідь про гетьманство Виговського, оскільки на подіях 1659–1660 років поема польського автора закінчувалася (Сам С. Твардовський помер у 1661 р. – С. К.) і з цього моменту основним джерелом для Г. Грабянки стає літопис Самовидця.

У заключній частині літопису польські сюжети поступово відійшли на другий план за рахунок російської теми, хоча у порічних записках автор продовжував фіксувати найголовніші політичні події у Польській державі, наприклад, похід польського війська

1683 р. проти турок під орудою Яна Собеського “заради загальної християнської справи”: “Вони так силу турецьку розбили, що сам візир, залишивши напризволяще табір, гармати і намети, з невеличким загоном заледве втік”¹².

Зважаючи на те, що твір Г. Грабянки найповніше і найвиразніше обґрунтовував і відображав погляди козацької старшини щодо найголовніших проблем історії, у тому числі й походження слов'ян, а також сучасних автору політичних подій, він упродовж XVIII ст. набув значного поширення в Україні: його неодноразово переписували, переробляли, доповнювали¹³. Це стосується як вітчизняної історії, так і польських сюжетів. Так, у рукописному збірнику 50–60-х рр. XVIII ст. Літопис Грабянки був доповнений кількома іншими історичними творами, останній з яких – “Про Польщу”. Структурно він включав конкретні питання: “На скільки періодів поділяється історія польська?”, “Що ж відбулося з королем Августом?”, “Що сталося зі Станіславом Ліщинським?” тощо й відповіді на них¹⁴, котрі передбачали високий рівень поінформованості щодо проблем польської історії.

Літопис Грабянки, беззаперечно, став основою для “Короткого опису Малоросії” (середина 1730-х рр.), як назвав анонімний автор свій стислий виклад історії України від великокняжої доби, а головне – від XIV ст. до 1734 р. У цій лаконічній за формою компіляції, укладеній на основі творів попередників, матеріал було викладено зрозумілою широкому читачькому загалу мовою, очищеною від нашарувань польської і церковнослов'янської мов, що зумовило її доступність і популярність.

Як і його попередники, анонімний автор викладав історію українських земель на тлі подій історії Польщі. Тож, і хронологічний опис найголовніших подій вітчизняної історії автор пов'язував із правлінням польських королів: “1574. Після же, при королі польському Генріху Французькому, був гетьманом запорізьким Сверговський, який з Іванею, господарем волоським, мали по 14 щасливих війн на турків... 1576. Після був гетьманом Богданко. Він

завоював Крим. При Стефані ж Баторії королі польському, у тому ж 1576 році... поставив сам їм гетьмана... 1620. За Жигмонта Другого, короля польського, гетьман Желковський ходив з козаками українськими на Цецеру проти турок..."¹⁵. Зрештою, польські сюжети на сторінках літопису були представлені досить рівномірно, а остання розповідь стосувалася подій 1733–1734 рр.: смерті короля Августа II і зведення на престол його сина Фридриха, заради чого були "відрядженні від її величі государині імператриці війська великоросійські й малоросійські у Польщу"¹⁶.

Воднораз, чи не єдиним оригінальним повідомленням про події на слов'янському Півдні була згадка анонімного укладача літопису, що 1688 р. "цесарь, розбивши турецькі війська, взяв Белград сербський та інші міста". Розповідь про успіхи австрійської зброї була пов'язана з тим, що тоді ж "козаки весь Очаківський посад спалили й людей забрали", чим відтягнули на себе чимало турецького війська¹⁷. Відтак, виявлені в бібліотеках і архівосховищах різних країн близько 20 списків "Короткого опису Малоросії"¹⁸ переконують в тому, що він користувався значною популярністю серед читацького загалу і разом з літописом Грабянки слугував найголовнішим джерелом історичної інформації про події в Речі Посполитій та українсько-польські відносини.

Вже у XVIII ст. "Короткий опис Малоросії" було видруковано і він став другою після "Синопису" друкованою працею з історії України. Йдеться про видання В. Рубаном в Петербурзі (1777 р.) копії цієї праці, що зберігалася у Києві під назвою "Короткий літопис Малої Русі", в якій виклад подій продовжено з 1734 р. ще на 36 років. У 1788 р. вона була перевидана у Парижі Ж. Бенуа Шерером французькою мовою разом з іншими матеріалами про запорозьких козаків. У свою чергу, із паризького видання зробив переклад німецькою мовою викладач Ієнського університету К. Хаммерсдорфер, який було видруковано у Лейпцизі в 1789 р.¹⁹

У світлі окресленого питання інтерес має і Лизогубівський літопис, названий так В. Антоновичем за ім'ям генерального обозного

Я. Лизогуба, який близько 1742 р. упорядкував різні матеріали в єдиний твір. Першу частину літопису майже повністю становлять свідчення із “Короткого опису Малоросії”. Проте, починаючи з 1692 р., виклад події ставав дедалі розгорнутим, доповнювався різними подробицями, почерпнутими з інших джерел, зокрема, діаріуша родини Лизогубів. Як вказував ще у XIX ст. один із видавців цієї пам’ятки, манері компільатора були притаманні “спокуса критично віднести до подій, про які розповідалося, пояснити їх причинами, оцінити їх повчальне значення і дати характеристики видатним особам”²⁰.

Упорядник літопису виявив чималий інтерес до польської історії, у викладі якої він фіксував події, інформацію про які не міг отримати із “Короткого опису Малоросії”, а лише з інших джерел. Так, він згадував про запровадження у Польщі григоріанського календаря в 1581 р., війну з Московією у 1610 р., похід до Москви королеви-ча Владислава у 1618 р., перехід Кам’янець-Подільського від Туреччини до Речі Посполитої, який помилково датував 1700 р., а не 1699 р.²¹. До оригінальної інформації літопису слід віднести повідомлення про поїздку Я. Лизогуба до Польщі у 1708 р. та його зустрічі з коронним гетьманом Синявським і російським резидентом Дашковим²².

На особливу увагу заслугове розповідь літописця про російську військову експедицію у Польщу в 1733 р. Це оповідання автора, що становить чималий інтерес, дозволимо процитувати повністю: “Для підмоги курфюрста саксонського Августа третього на королівство польське, і для витіснення з Польщі обраного повторно на королівство польське Лещинського, військо великоросійське і козацьке 10-тисячне під командуванням генерального обозного Якова Лизогуба і бунчукових товаришів 100, ходили; Лещинського спочатку з Варшави з його союзниками вигнали, потім з Гданська від великого штурму вирішив відступити людиною просто одягнутою як рибалка, і до Королівства пруського утік. Там врятувався, а його сенаторів і архієпискупа примааса Ганзейського, його промоторів після захоплення Гданська забрали у полон, а за зухва-

льство із гданських мешканців стягнуто два мільйона єфимків, тобто талерів битих”²³. Із тексту випливає два важливі висновки. Перший зводиться до того, що розповідь про військову експедицію до Польщі із наведенням подробиць втечі Лещинського та оповідання про придушення 5-тисячним козацьким військом на чолі з прилуцьким полковником Галаганом виступів польських партизанів у Дубно, Замості, Львові тощо належала людині, яка особисто брала участь у цих подіях, а саме Я. Лизогубу, якого ми вважаємо компілятором цього твору. Другий полягає в тому, що даний літопис у тій частині, де йшлося про події 1730-х рр., був використаний іншими авторами історичних компіляцій, зокрема укладачем Чернігівського літопису та ін.

Як наголошувалося вище, українські істориографи XVIII ст. у своїх компіляціях не лише використовували інформацію із праць попередників, але й були обізнані з пам'ятками польської історичної думки, насамперед з тими з них, у яких ішлося про визвольну боротьбу українського народу в попередньому столітті. Як слушно зазначав з цього приводу О. Левицький, “більшість малоросійських істориків-компіляторів розпочали свою літературну діяльність перекладами з різних польських істориків”²⁴.

На початку 1700-х рр. перші позиції у цьому плані займала віршована історична поема С. Твардовського “Війна домова”, текстом якої, як відомо, послуговувався Г. Грабянка. Воднораз, у 1718 р. українською мовою поему переклав писар Лубенського полку С. Савицький, який дав їй назву “Повість про козацьку війну з поляками”²⁵. Свій інтерес до твору С. Твардовського та його переклад козацький канцелярист пояснював тим, що “вітчизна наша від важкого підданства лядського ярма, Божою поміччю звільнилася..., але жоден від нас, а особливо від духовного чина, де і люди тому навчені друкарської справи... описати і типу передати не спромоглися... Але всі ці славетні справи їх від нас відійшли у вічне забуття, лише крім єдиного, що зберігають про це спогади у словесних вищезгаданих оповіданнях”²⁶.

Слідом за Г. Грабянкою і С. Савицьким до віршованої історичної поеми С. Твардовського звернулися й інші представники козацької старшини – С. Величко та прилуцький полковий обозний С. Лукомський. Якщо переклад поеми С. Твардовського С. Лукомського не зберігся²⁷, то переклад її першої частини, зроблений “добро розумним мужем Стефаном Савицьким, писарем полковим лубенським на історичний сенс” С. Величко ввів у свій збірник “Космографія”, а інші дві частини перетлумачив “в інший спосіб”²⁸. Розуміння завдань історіографа він визначив у такий спосіб: “Прагнути праці, зважився вивести для твоєї вигоди, цікавий читальнику малоросійський, простим стилем і козацьким наріччям, розклавши на частини і розділи цю історію про війну Хмельницького з поляками..., оминаючи панегіричний та поетичний непотріб... змінював у деяких місцях зміст Твардовського... Правдивого ж викладу історії та військових подій я не порушав, а коли чого не було в Твардовського, те доклав із Зорки та інших козацьких літописів”²⁹.

Як старанний історіограф, С. Величко використав відомі в інтелектуальному середовищі праці С. Твардовського, О. Гвагніна, М. Кромера, С. Пуфендорфа, діаріуш С. Окольського, київський “Синопис”, твори І. Галятовського, Д. Туптала, Л. Барановича, матеріали краківських газет тощо. Водночас намагався ілюструвати свій виклад особистими спогадами й розповідями очевидців, чималою кількістю українських, польських і російських офіційних документів. Використання С. Величком “величезного числа політичних документів, узятих з канцелярії та архіву”, як “неоціненого матеріалу”, одним з перших відмітив ще у 80-х рр. XIX ст. В. Антонович³⁰. З останніми козацький літописець познайомився під час служби у генеральній військовій канцелярії та у В. Кочубея.

Слід зауважити, що, як прискіпливий автор, С. Величко не брав на віру інформації джерел про ті чи інші факти або події, а співставляв і перевіряв їх. Такий підхід до використаних джерел “характеризувало великий поступ в розвитку історичної науки”³¹, хоча козацький літописець ще не усвідомлював поняття про об’єктив-

ність історичного факту, що досить легко компенсувалося перебором бажаних “свідчень” – версій, залишених попередниками, і навіть створенням нових, інколи з посиланням на неіснуюче джерело. Не випадково, наприклад, С. Величко сам був автором подібного фальсифікату – діаріуша Самуїла Зорки³².

Уже сама назва твору “Сказання про війну козацьку з поляками” говорила читачеві, що польська проблематика посідала у літописі одне з центральних місць. Хоча С. Величко спеціально не досліджував питання походження слов'янських народів, але, як і його сучасники, польські хроністи та українські літописці, він вказував на спільне етнічне “савроматійське” коріння козацько-руського і польського народів, зараховуючи їх до “преславних у Європі народів”³³. Підтвердженням цьому слугували авторитет польських історіографів та свідчення офіційних документів. Так, у сімнадцятому розділі першої частини твору він наводив текст універсалу Б. Хмельницького, в якому сповіщалося, що “поляки народилися й пішли від нас, савроматів та русів, і про це свідчать їхні і польські хронікарі..., але мали велику пожадність до слави й душегубного багатства і віддалися від співжиття з нашими стародавніми предками..., взяли собі назву (тобто ляхи й поляки), і наволоклися аж за Віслу, і осіли на чужі ґрунти і землі, які лежать між знаменитими європейськими річками Одрою та Віслою...”³⁴.

Першу частину літопису, що мала назву “І рік перший початку війни Хмельницького проти поляків”, автор розпочав з подій третього десятиріччя XVII ст., а тому попередня історія Польщі була окреслена фрагментарно на підставі свідчень польських хроністів, слугуючи тлом для викладу найголовніших подій польсько-українських взаємин та Національної революції XVII ст. Варто зауважити, що С. Величко був чи не першим українським автором, який запровадив періодизацію польської експансії на українські землі, виклавши відповідні аргументи у другому розділі “Про наругу, гніт і розорення, що їх творили поляки малоросіянам”. На його переконання, підкорення українських земель розпочалося “либонь від

1333 року, як свідчить Гвагніні і Пуфендорфій. Інший історик, Кромер, визначає цю дату 1336 роком³⁵. І далі автор вважав за необхідне зробити невеличкий екскурс у політичну історію Польщі: “На той час був королем польським Казимір Великий, з тим ім'ям – Третій. Він після смерті свого батька Владислава Локетика раз-таки став королем і спершу в 1340-му, а потім у 1348 році завоював був руські землі та провінції і з'єднав їх із Короною Польською, чи радше підкорив їх тій Короні”³⁶.

Початок нового етапу польської експансії на українські землі літописець рахував “від Жигмунда до Стефана Баторія упродовж 67 років (змінювалося за той час три польські королі, числячи й Жигмунда). Русь із козаками мала все більше уярмлення”³⁷. Як палкий прихильник козацтва, С. Величко не міг не вказати на окремі події доби правління Стефана Баторія. Так, посилаючись на віршовану історичну поему С. Твардовського, він відзначив створення кварцяного війська, “якого доти у Польщі не було”, запровадження “для військового керунку чину і серед дніпровських козаків”, надання “козакам у володіння гетьманської резиденції і для схоронення всяких військових запасів” міста Терехтимирів над Дніпром із усім його повітом, “ствердивши те Запорізькому війську своєю королівською грамотою (про що свідчить і Твардовський у першій частині своєї книги “Війна домова”)”³⁸.

Заключний етап польського наступу на українські землі літописець датував роками “від Стефана Баторія до часу смерті в містечку Маречі Владислава Четвертого... до 1648 року”, характеризуючи його порою, коли “була Русь у найнестерпніших від поляків утисків і в найбільшому уярмленні”³⁹.

Підтвердженням цього й ілюстрацією трьох смуг 315-річної польської експансії на українські землі слугувала хронологічна таблиця правлінь польських королів від Казимира Великого до Владислава IV, укладена за даними М. Кромера та С. Пуфендорфа⁴⁰.

Ще одна заувага. Як і автор літопису Самовидця, Г. Грабянка та ін., С. Величко симпатизував польським монархам, котрі були “лас-

каві й милосердні до своїх підданців, людей Русі та козаків... І взагалі кожен з тих перелічених польських монархів, скільки міг у часі свого королювання, прибільшував... прав та вольностей русам та козакам українсько-малоросійським – про це в пактах і метриках коронних певно можна прочитати⁷⁴¹. Він винуватив в утисках і гнобленні магнатів, шляхту та їхніх дозорців, “що сиділи в руських землях і провінціях, знищили через свій гонор усі ті королівські мандати й привілеї і через свою ненаситність чинили... над людьми гніт та наругу”⁷⁴². Виклад наступних сюжетів з історії Польщі, починаючи від 1648 р., автор подавав на тлі подій Національної революції XVII ст.

На увагу заслуговує ще одна сюжетна лінія першого тому літопису С. Величка, що торкалася шведсько-польської війни, розпочатої у липні 1655 р. шведським королем Карлом Густавом. Опису її подій, ідучи за С. Твардовським, літописець присвятив п'ять останніх частин тому. Зокрема розповів про поразку королівського війська і захоплення шведами тогочасної польської столиці Кракова восени 1655 р., після якої “король шведський осів своєю королівською особою в Кракові і розташував до всій Великій Польщі, тим більше в столичних і значніших містах, свої шведські гарнізони..., зневажив та знищив поставлені і закріплені з поляками свої пакти, в яких обіцяв зберігати їхні стародавні права і вольності і не чинити їм ніяких образ та утисків”⁷⁴³. Із опису подій 1656 р. вирізняється його оповідання про заколот польської шляхти проти короля Густава, похід шведських військ на Торунь і укладення Крелевецького трактату 17 січня 1656 р., за статтями якого Пруське князівство відходило Швеції⁷⁴⁴.

Козацький канцелярист розповів і “про бунти в усій Польщі” та опір шведам польської шляхти під орудою регіментаря і воєводи руського С. Чарнецького, ім'я котрого, як і королів Яна Казимира та Владислава IV, найчастіше згадувалися автором серед інших діячів Речі Посполитої. Із полонофільських позицій автор писав, як навесні 1656 р. Чарнецький “почав налягати зусібіч на шведа й уривати його..., посіяв страх і замішання в самому коро-

лівському обозі, який стояв тоді над річкою Саном, урвав та пошарпав частину королівських возів” та оточив шведського короля в межиріччі Сана і Вісли⁴⁵. Кульмінацією військового протистояння шведського і польського королів стала генеральна баталія 28–30 липня 1656 р. неподалік від Варшави. За твердженням козацького літописця, “і першого, і другого дня шведський король здобув перемогу, так що польський король зі своїм і татарським військом не встояв перед шведами, лишив свій обоз із гарматами та частиною піхоти, а з іншим кінним та піхотним військом відійшов... А король шведський прибув до спустошеної й оголеної Варшави і знов осадив її своїм гарнізоном..., а сам із військом рушив аж до Львова, наповнивши всю Польщу безмірним, подібним до пілявського, страхом”⁴⁶.

У подальшому викладі подій польсько-шведської війни С. Величко також скористався твором С. Твардовського. Так, він відзначив нову зовнішньополітичну орієнтацію бранденбурзького курфюрста у бік Речі Посполитої, вивід із Кракова, за наказом семигородського князя Ракоці, трансільванської залоги, відступ шведів та укладення мирного трактату від імені польської Корони С. Чарнецьким і бранденбурзьким князем. “Отаким миром з Бранденбуржцем Велика Польща заслонила від свого ворога і звеселилася”, – констатував С. Величко⁴⁷. Не залишилося поза увагою козацького історіографа полюбовне врегулювання конфлікту між польськими і шведськими дворами, що засвідчили укладені 3 травня 1660 р. (С. Величко помилково вказує 1659 р. – С. К.) в Оливі поблизу Гданська пакти⁴⁸.

Зрештою, інформаційна і наукова цінність цієї частини літопису С. Величка була незначною, і хіба що характеризує рівень історичної поінформованості української еліти та дозволяє уточнити форми і прояви зовнішніх впливів на українських історіографів першої третини XVIII ст.

Південним слов'янам козацький літописець приділив значно менше уваги, що зумовлювалося низьким рівнем поінформовано-

сті щодо минулого і тогочасного становища населення Балканського півострова. Перша згадка у літописі С. Величка про події на слов'янському Півдні стосувалася 1658 р., коли, в контексті розповіді про війну Туреччини й Венеції, автор вказував: “Турчин стояв тоді в Ядренополі (Адріанополі. – С. К.) і хотів на прийдешнє літо проводити свої війська через Кроацію (Хорватію. – С. К.) на Венецьку війну. Для того він, піднісши воєнну хоругву проти венетів, змусив усіх ковалів у Румелії (провінція європейської Туреччини, сьогодні територія Південної Болгарії. – С. К.) гриміти залізом, куючи зброю”⁴⁹. Говорячи про невдалий похід російських військ на Крим у 1687 році, С. Величко свідчив, що минулі тривалі незгоди між християнськими державами спричинили їх військові невдачі й підкорення бусурманами: “Не тільки завоювали і заволоділи доброквітним у давні часи Грецьким християнським царством і його столицею Константинополем, але й згорнули й нахилили потім своїм насиллям та зброєю під свою владу й інші християнські держави, а саме: Сербську, Болгарську, Венгерську, Мултянську, Волоську тощо... І нарешті обернули вони своє жало на Польщу і Малу Росію, причинивши Короні немалий ущербок розоренням Поділля та інших міст і провінцій”⁵⁰.

Чималий інформаційний потенціал у світлі досліджуваної проблеми мають історичні праці Ф. Прокоповича, які, за оцінкою сучасної дослідниці Г. Мойсєєвої, залишаються “найменш відомою сторінкою його наукової діяльності”⁵¹. Одна з них – “Витяг з літописців коротких відомостей від початку великих монархів, що були на державних престолах, викладений за ступенями і роками”, рукопис якої у списку кінця XVIII ст. зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського⁵². Він був одним із варіантів авторської історії Росії від найдавніших часів до Петра I, написаної у 1719 р. на основі давньоруських літописів та європейських хронік. Останні автор ретельно аналізував і перевіряв, оскільки, на його думку, “визначніші факти... польські та рутенські хронологи досліджують і визначають це по-різному”⁵³.

Як і його сучасники, Ф. Прокопович виводив слов'ян від біблійного Афета та усвідомлював мовну й культурно-історичну спільність слов'янських народів, вивчення якої у контексті дослідження вітчизняної історії було важливим чинником з точки зору перспективи розвитку цілеспрямованого інтересу до слов'янського світу в середовищі української інтелектуальної еліти. Так, говорячи про хрещення Русі та винайдення слов'янської грамоти, Ф. Прокопович називав Мефодія і Кирила “вчителями слов'янськими”. Згадував і про походи київських князів на Балкани, зокрема, що Святослав “в болгарях 80 міст взяв”, а Володимир “переміг же Мечеслава, князя польського, і взяв у нього міста Перемишль, Подкдиш, Вячичи та інші, і за Дунаєм взяв землі болгарську, сербську, муянську, волоську, крояцьку, дупляцьку, семиградську і бубрицьких татар, і данину на них поклав”⁵⁴.

Важливим доказом зацікавленості Ф. Прокоповичем слов'янською історією слугує його передмова “Огляд цієї повісті” до книги хорватського богослова М. Орбіні “Царство слов'ян”, що була перекладена й видана в Петербурзі у 1722 р. “повелінням Петра Великого”⁵⁵. Свідчення сучасників достеменно вказують ім'я перекладача книги – Савву Лукіча Владиславича, відомого ще під ім'ям Савви Рагузинського. Він свого часу виконував окремі господарські й фінансові доручення гетьмана І. Мазепи як посередник у торговельних відносинах Гетьманської України з Туреччиною, а у 1710 р. став власником великих маєтків в Стародубському та Прилуцькому полках⁵⁶. Невдовзі Савва Лукіч Владиславич, як і Ф. Прокопович, супроводжував російського царя у сумнозвісному Прутському поході 1711 р., імовірно, в якості радника в балканських справах. Можна припустити, що саме тоді, за ініціативи найосвіченішого поборника реформаційної діяльності російського царя Ф. Прокоповича, він отримав пропозицію від Петра I перекласти російською мовою книгу М. Орбіні. Відомо, що перша частина цієї роботи була завершена у 1714 р.⁵⁷.

Водночас, на замовлення І. Мусіна-Пушкіна ректор Московської

слов'яно-греко-латинської академії Ф. Лопатинський підготував до російського видання передмову, в якій з погляду ієрарха російської православної церкви давався коментар та уточнення деяких трактувань католицького богослова змісту просвітницької діяльності Кирила і Мефодія. Але підготовлена ним передмова не задовольнила одного із ініціаторів цього видавничого проекту Ф. Прокоповича і він замінив її іншою, власноруч написаною⁵⁸. На нього, як автора нової передмови, вказував свого часу і В. Татищев: “Наприкінці 1723-го року, як я лише із Сибіру повернувся, іліричний граф Владиславич подарував мені книгу, написану в Далмації ігуменом Мауроурбіном Історію слов'ян, яку він на власний розсуд необхідне переклав і у 1722-м в Санкт-Петербурзі надрукував... Що ж в цій книзі для утвердження папської влади над Русією вплетено, це Феофан Прокопович, вчений архієпископ, достатньо заперечив, а при виданні цієї книги наприкінці додав”⁵⁹. Отже, помиляється сучасний російський дослідник О. Мильников, визнаючи Ф. Лопатинського, а не Ф. Прокоповича, автором історико-догматичної передмови⁶⁰.

Зрештою, центральна ідея передмови “Огляду цього оповідання”, яку послідовно проводив Ф. Прокопович, – це заперечення ініціативи римського папи Адріана II щодо просвітницької місії Кирила і Мефодія у слов'янські землі, на чому наполягав М. Орбіні. Жодних підстав для подібного твердження католицького богослова, вважав Ф. Прокопович, не було: “А які Мавроурбіну повірять, не повірять Баронію, ми ж обом не віримо... Не вірно це”⁶¹. На його переконання, “без сорому про наші слов'янські народи і апостолів пишуть справжні папи яничари, войовничо оббріхують про його владу, поширенні її на весь всесвіт. І те Папам приписують, про що вони і не знали. Мало дивляться, правдиво чи те, що говорять? Але найбільше дивляться, бажано чи Папі, і піднесенню його влади слугує? Оповідання ж це брехню викриває”⁶².

На підтвердження власної думки про незалежність від Риму місії Кирила і Мефодія Ф. Прокопович посилається на авторитет автора “Повісті временних літ”, візантійських авторів та ін. “Пи-

сали історики церковні і світські про навернення Русів і болгар, що є слов'янами: як Кедрин, Курополат, Зонар та інші, але лише латинські не достовірні, багато хто з них жив відразу після цього, як і цей Господин Мавроурбін, і тому сам собі у багатьох речах і хронології про це не сходяться, – наголошував він. – Одні лише Кирила Апостолом Моравським, як і цей письменник, називають. Інші лише Мефодія одного згадують, а про Кирила не знають, як Папа Іоанн восьмий у своєму посланні до Святополку року господнього 880⁶³.

Аргументи Ф. Прокоповича, якими він спростовував причетність папського престолу до місії Кирила і Мефодія наступні. По-перше, папа не знав про їх місію, а почувши про їхні проповіді зажадав їх побачити і знати, “що і як проповідували, і якою мовою”⁶⁴. По-друге, під час хозарської місії слов'янських апостолів, якщо б вони були посланцями Риму, “єпископ Херсонський і народ” не віддали їм “мощі святі (Св. Климента. – С. К.), що хотіли перенести”⁶⁵. По-третє, “якщо ці апостоли були направлені папою, не дійшло б до чвар між греками та римлянами щодо похрещених болгар, бо без сумнівів болгар хотіли підкоритися папі”⁶⁶. Нарешті, в тому, що Кирило і Мефодій проповідували православ'я, перекоувало, на думку Ф. Прокоповича, сучасне становище церкви у слов'янських народів: “І до сьогодення бачимо той чин в Росії, болгар та інших народах слов'янських, що під владу папи не відійшли і не втратили батьків своїх більше”⁶⁷.

Зрештою, петербурзьке видання книги М. Орбіні було одним із важливих джерел для болгарської і сербської історіографії XVIII ст., чому є чимало свідчень⁶⁸. Це стосується і авторської передмови Ф. Прокоповича до цього видання, яку відомий сербський історик І. Раїч (1726–1801) назвав серед інших “авторів достовірних”, до яких із російських книг він також відносив київський “Синопис”, “Феатрон” М. Стратемана та “Царство слов'ян” М. Орбіні⁶⁹.

Слід відзначити, що важливим джерелом для характеристики наукових зацікавлень Ф. Прокоповича історією слов'янських на-

родів є його книгозбірня, що слугує своєрідним ключем до джерел написання ним історичних та інших творів. Відомо, що формувати власну бібліотеку Ф. Прокопович розпочав наприкінці XVII ст., а згідно з її описом, складеним через рік після смерті власника, загальна кількість її книг і рукописів становила 3193 примірники. З них 508 книг стосувалось історії, 512 – права, 365 – філософії, 948 – теології, 678 – інших дисциплін; слов'янською мовою – 45 книжок, польською – 8, новими іноземними мовами – 83, різних – 45 книжок⁷⁰. Інформацію з історії слов'янських народів мислитель міг отримати із творів польських – М. Стрийковського, Я. Длугоша, Л. Гарницького, М. Хвалковського, М. Кромера, К. Варшавського, П. Скермбітца, анонімного “Короткого зібрання польських хронік”, а також західноєвропейських авторів – Ц. Баронія, Я. Герберта, О. Гіоніса, Х. де Босана, С. Пуфендорфа, С. Негебаргуса, І. Блау, П. Странського, М. Схмейзеля та ін.⁷¹

Чимало важливої інформації щодо давньої та середньовічної історії слов'ян Ф. Прокопович міг запозичити з літописів і хронографів, що він отримав до своєї бібліотеки із книжкових зібрань Петра I і царевича Олексія⁷². Це, зокрема, Хронограф з додатками (1599 р.), Хронограф XVII ст., Хронограф особливого складу XVIII ст., Хронограф Дорофея Монемвасійського, Воскресенський літопис XVI ст., Симеонівський літопис з додатком XVI ст., Никонівський літопис з додатками XVI ст. та ін.

Необхідні для наукових студій книги та рукописи Ф. Прокопович отримував і з інших бібліотек. Так, до його послуг була книгозбірня князя Д. Голіцина – київського губернатора у 1708–1721 рр., якого Феофан вважав “наймудрішим з людей”⁷³. Це книжкове зібрання складалося з 2765 книг, з яких іноземний фонд становив 2083 книги, а найчисельніший відділ цієї книгозбірні був присвячений Польщі та її історії⁷⁴. Він також обмінювався книгами зі своїм колишнім учнем і багаторічним другом Я. Маркевичем, бібліотека якого у 1729 р. налічувала 340 книг⁷⁵.

Отже, аналіз історичних праць Ф. Прокоповича не лише свід-

чить про стале зацікавлення автора ключовими проблемами слов'янської історії, що займало важливе місце в його наукових інтересах, але й дає підстави стверджувати, що зародки критичного методу історіографії були важливим компонентом його методології. Відтак, завдяки посередництву київського інтелектуала, вони поширювалися у середовищі московських і петербурзьких учених та дали потужний імпульс розвитку славістичних студій в Росії у другій чверті й середині XVIII ст.

Чимало інформаційну наповненість мав анонімний “Літописець, що де в руській і польських сторонах діялось і якого року”, відомий ще як Чернігівський літопис⁷⁶. Зокрема, він дозволяє повніше уявити погляди українських інтелектуалів середини XVIII ст. на минуле слов'янських народів. Насамперед, звернемо увагу на термін “польська сторона”, використаний у назві укладачем літопису. Зважаючи на підпорядкування з 60-х рр. XVII ст. українських земель на правому березі Дніпра Речі Посполитій, цілком підтримуємо міркування сучасних українських дослідників О. Гуржія і Т. Чухліба про необхідність його розуміти в історико-політичному розрізі як сучасне означення “Правобережна Україна”, “Правобережжя”, що не вживалося у XVIII ст.⁷⁷

Літопис охоплював період з 1587 по 1725 рр., а за іншими списками його було доведено до 1764 р.⁷⁸ Чимало уваги анонімний автор приділив подіям на теренах Речі Посполитої, починаючи з обрання по смерті Стефана Баторія у 1587 р. польським королем “Зигмунда третього” (Сигізмунда III – С. К.), короля шведського та його коронування у Кракові⁷⁹. Майже відразу автор повідомив про інші важливі події у Речі Посполитій: “1600. Михайло, воєвода мултянський, воював на Польщу. 1605. На Жигмонда, кроля польського, від панів був рокош (бунт. – С. К.)”⁸⁰.

Неабиякий інтерес анонімний автор літопису виявив до подій польсько-турецької війни 1620–1621 рр.: “1620. Турки гетьмана великого коронного Жолківського на Цецорі з військом розбили, а самому Жолківському гетьманський мужик сокирою голову відру-

бав над Дністром”⁸¹. Серед подій цього ж року, чи не вперше в історичних компіляціях XVIII ст., був відмічений сейм у Варшаві, під час якого шляхтич Пекарський здійснив замах на польського короля, “але сам бог боронив його від смерті”. І хоча Зигмунд помилував нападника, вказував він, “Владислав королевич наказав його на коні мідному спалити”⁸².

Повідомляючи про подальші події польсько-турецької війни, літописець відзначив тимчасові успіхи турків, які під Хотином “ляхів осадили, у війську яких був Владислав королевич, а гетьманом козацьким тоді був Бородавка, до якого королевич не раз посилав, щоб до нього з козаками прибув на допомогу”⁸³. Ситуація змінилася, коли гетьманом вдруге став П. Сагайдачний, котрий “пішов з військом козацьким до королевича під Хотин..., ударив на військо турецьке о півночі, і поклавши турок трупами, пробився до королевича, пав перед ним на землю, вітаючи його”⁸⁴ (У дійсності козацькі полки під Хотин привів гетьман Бородавка. – С. К.).

Серед інших сюжетів польської історії автор Чернігівського літопису вважав за необхідне інформувати читачів про детронізацію Августа II і коронування у 1704 р. Станіслава Лещинського: “Курфюрста, ксіонженця пруського, цар московський Петро Олексійович проголосив королем пруським, і так відпали Пруси від корони польської”⁸⁵.

Отже, введення у літопис значної кількості польських сюжетів, зокрема, про Варшавський сейм 1620 р. та польсько-турецькі війни XVII ст.; вичерпна розповідь подій національно-визвольної доби українського народу та ін. видають в авторі представника козацької старшини, в системі ціннісних орієнтацій якого був присутній сталий інтерес до історії і сучасних подій на теренах Польщі.

Польська тема посідала помітне місце і в історичних поглядах укладача Чернігівського літопису за списком, що зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського⁸⁶. Дана редакція літопису була доведена до 1764 р. й, імовірно, була створена наприкінці 60-х рр. XIX ст. У світлі порушеної нами проблеми інтерес

мають свідчення про напад шведського короля на Польщу у 1704 р., що був підтриманий сином великого литовського гетьмана, “який проти короля польського повстав”; проголошення Карлом XII у 1714 р. познанського воєводи С. Лещинського королем Польщі; похід у Польщу російських і українських військ задля підтримки кандидатури на польський престол королеви Августа в 1733 р.; військова допомога у 1756 р. прусаків польському королю Августу III, на підтримку якого у Польщу російська імператриця “спрямувала багаточисельні полки регулярні і нерегулярні” тощо⁸⁷.

Остання згадка цього літопису про польські події стосувалася екстраординарного сейму 1764 р., на якому вирішувалося питання кандидатури на вакантний після смерті Августа III польський престол. Автор цього списку літопису, найімовірніше, учасник описуваних подій і прихильник курсу Москви у польському питанні, вказував: “Того ж 1764 р. полки великоросійські з весни зібрали в Чернігові..., а наприкінці червня місяця і на початку липня рушили за кордон на Львів і Люблін, закликані в гості поляками, незгодними з обранням короля, і погоджувалися обрати королем Станіслава Понятовського”⁸⁸.

Чималий інтерес до “інших народів” живив думку іншого військового канцеляриста Григорія Покаса, який на початку 1750-х рр. уклав “Дві історії про козацький народ”⁸⁹. В основу праці автор поклав, як він наголошував, дві історичні книги, одна з яких “надрукована в Києво-Печерській друкарні”, а інша – це “рукопис з різних авторів”. Здавалось, що першою з них повинен був бути київський “Синопис” – єдина на той час видана у лаврській друкарні історія України, але насправді нею був “Короткий опис Малоросії”. Найбільшої уваги заслуговують розповіді про сучасні автору компанії події, зокрема про російсько-турецьку війну 1735–1739 рр., учасником якої він був, починаючи від закордонних походів російської армії й козацьких полків під керівництвом генерал-фельдмаршала Мініха. Імовірно, що під час останніх він мав контакти з представниками південнослов'янських народів і це живило його

інтерес до них. Опис окремих подій їх історії автор подав переважно за “Коротким описом Малоросії”, виклад подій якої доведено до 1751 р.

Ще одним переконливим доказом на користь сталого інтересу Г. Покаса до сусідніх слов'янських народів була друга частина твору “Про землю Польську”, яку, як свідчив укладач компендіуму, було “зібрано з латинських гісторій і на руську мову списано року 1673”⁹⁰. Під останньою слід розуміти особливу редакцію “Кройніки про землю польську” Ф. Софоновича, наслідуючи яку, укладач виклав події історії Польщі від легендарного Леха й до 1679 р., коли сталося нашествя сарани, якої “старі люди не пам'ятали”⁹¹. Тож, нічим оригінальним у частині польської історії цей твір не вирізнявся.

Остаточне скасування української державності внаслідок ужитих протягом 1760-х рр. заходів російського уряду справило помітний вплив на духовність українського етносу, зачепивши при цьому всі форми виявлення суспільної свідомості, у тому числі історичну пам'ять. Провідну роль в українському письменстві продовжувала відігравати козацька старшина, яка після ліквідації Гетьманату (1764 р.) немов би опинилася поза політичним життям. Для багатьох її представників настали невтішні часи, а найкращою можливістю прислужитися батьківщині, вважали вони, була літературна праця. Саме так мислив вихованець Києво-Могилянської академії, а згодом прилуцький полковий обозний і знаний козацький історіограф С. Лукомський (1701–1779), котрий, вийшовши у відставку 1763 р., почав займатися літературною працею⁹².

Письменницьку діяльність він розпочав, як і чимало його колег по перу, перекладами польських історичних творів. У 1738 р. С. Лукомський переклав українською діаріуш одного із вояків каральної експедиції проти учасників козацького повстання 1638 р. Семена Окольського. Імовірно, що примірник краківського видання (1639 р.) праці цього домініканського ченця він придбав у власну книгозбірню у 1720-х рр., перебуваючи упродовж кількох років у Польщі⁹³,

де за тогочасною традицією козацько-старшинських родин удосконалювався у знаннях мов, філософії, історії та ін. Не обмежившись перекладом лише цього щоденника, С. Лукомський додав до нього й власне оповідання про події другої чверті XVII ст.⁹⁴

Згодом він перетлумачив українською мовою записки польського хронікера Матвія Титловського про спільну боротьбу польського і козацького війська проти турок у 1620–1621 рр.⁹⁵ Як і у випадку з діаріушем С. Окоцького, С. Лукомський додав до перекладу цього щоденника власний опис подій 1622–1638 рр., використавши при цьому не лише відомі тогочасні історичні компіляції і твори польських авторів, але й джерела, що не дійшли до наших днів. Зокрема, він використав Руський вірогідний літопис, в якому йшлося про події кінця XVI – середини XVII ст. Таким чином, до історичної компіляції С. Лукомського було привнесено чимало оригінальних відомостей щодо історії Польщі та українсько-польських відносин: повідомлення про схвальний відгук майбутнього польського короля – принца Владислава до гетьмана Сагайдачного та про участь українського козацтва в польсько-турецькій війні 1620–1621 рр.; свідчення про листування козацького гетьмана з польським королем Сигізмундом III та ін. За творчим задумом С. Лукомського, продовженням цих історичних компендіумів повинна була стати наступна праця, створена на основі історичної поеми С. Твардовського “Війна домова”⁹⁶.

Вершиною історіографічної праці С. Лукомського стала його історична компіляція – “Зібрання історичне”, написана 1770 р., що хронологічно слугувала вступною частиною до його попередніх творів. Ще у 70-х рр. XIX ст. відомий український археограф О. Левицький зазначав, що цей твір “становить інтерес більше історіографічний, ніж суто історичний... для кожного, хто побажав дослідити процес розвитку історичної науки у Південній Русі”⁹⁷. Тож маємо можливість його дослідити з точки зору проблеми, що нас цікавить. “Зібрання історичне” С. Лукомського, як і попередні його твори, представляло компіляцію, укладену на основі хроніки

О. Гвагніна, історичної поеми С. Твардовського та вищезгаданого Руського вірогідного літопису, завдяки інформації якого автор ввів у текст деякі оригінальні відомості. Відкривався твір з'ясуванням походження козаків та розповіддю про добу правління литовських князів Гедиміна та Вітовта, коли за правління першого “1307 року козаки литовські... в Калишевську і Серадську польські землі ненадійно напали, тутешні містечка вогнем спалили і з багатою здобиччю назад повернулися”⁹⁸. Це трактування, як і окремі наступні оповідання, автор перейняв у “давнього письменника” О. Гвагніна, на що вказують підстрочні посилання, а тому в цій частині твору не варто шукати будь-яких оригінальних відомостей. Із інших польських сюжетів, запозичених у цього хроніста, знаходимо розповідь про одруження у 1325 р. сина польського короля Владислава Локетика Казимира з донькою литовського князя Гедиміна; перемогу Іоанна Олбрахта над татарами у 1449 р.; розірвання у 1512 р. ханом Менглі-Гіреєм миру з Польщею й напад татар “на Русь і Подолію”; переговори Жигмунта першого з татарським ханом тощо⁹⁹.

Тож, можна вважати, що у 70-х рр. XVIII ст., як і століття перед цим, для українських літописців хроніка О. Гвагніна залишалась одним із найбільш авторитетних і використовуваних джерел щодо давньої і середньовічної історії Польщі. І лише одного разу, розповідаючи про запровадження у 1576 р. Стефаном Баторієм нової структури українського козацтва, коли “гетьмана їм і старшину визначив, прапор, булаву, бунчук і печатку з військовим гербом наділив..., запровадив їм гетьмана обозного, двох судів, писаря, асаулів двох, хорунжого і бунчукового військових, також полковників, старшин полкових, сотників і отаманів... І повелів їм бути на сторожі проти татар біля Дніпровських порогів завжди у готовності”¹⁰⁰, С. Лукомський використав свідчення поеми С. Твардовського. Свою розповідь він доповнив повідомленням вище згаданого Руського вірогідного літопису щодо побоювання Стефана Баторія, що “козаки, зміцнившись, могли бути ляхам обтяжливими, і мав намір їх у пониззі Дніпра ліквідувати”¹⁰¹.

Подібна реконструкція цієї важливої сторінки українсько-польських відносин дає підстави вважати, що С. Лукомського, як носія цінної системи Гетьманщини, не завжди задовольняла інтерпретація подій вітчизняної історії польськими авторами, а тому він намагався її підкорегувати на основі інформації авторитетного в середовищі козацької еліти Руського вірогідного літопису. Крім того, ще чимало із повідомлень “Зібрання історичного” С. Лукомського щодо подій українсько-польських відносин і польської історії кінця XVI – першої половини XVII ст. були близькими до відомостей таких українських літописів як Лизогубівський, Чернігівський, “Короткий опис Малоросії” та інших компендіумів. Це можна пояснити тим, що їх головним джерелом при опису цих подій був згадуваний “достовірний руський літопис”, яким теж користувався автор “Зібрання історичного”, а також С. Величко, на що у XIX ст. звернув увагу О. Левицький¹⁰². Водночас, можна напевно стверджувати, що саме із цього джерела у твір прилуцького полкового обозного була привнесена цікава інформація про похід козаків під орудою Богданка до Криму, де цього гетьмана було вбито у 1575 р., реформи Стефана Баторія, Івана Підкову і гетьмана Шаха та ін.

На увагу заслуговує інша пам'ятка – “Короткий опис про козацький малоросійський народ” П. Симоновського (1710–1809 рр.)¹⁰³. Відомо, що він закінчив повний курс навчання у Київській академії, навчався у Варшаві, а згодом, супроводжуючи під час освітньої подорожі дітей малоросійського генерального підскарбія В. Гудовича, мав змогу відвідати низку європейських країн і прослухати окремі курси професорів Кенігсберзького, Галльського, Лейпцигського університетів. Працював у Генеральній військовій канцелярії, земським суддею Остерського повіту¹⁰⁴. У 1765 р. П. Симоновський створив один з перших синтетичних нарисів української історії, що охоплював період від часів виникнення козацтва й до початку 1750-х (переїзду К. Разумовського до Глухова). Період же національної історії, що співпав з остаточним скасуванням Гетьманщи-

ни, відверто ігнорувався автором, у свідомості якого досить сильною була українська державна ідея.

Окрему частину свого літопису П. Симоновський присвятив проблемі походження козацтва. Він обстоював відомий хазарський варіант “сарматської теорії” та прилічував козаків до роду скіфів-слов'янського”. Утім, він не згадував біблійного Афета і замовчував відомий міф “Мосох-Москва”, що активно культивувався в тогочасній російській історіографії. Подібна трактовка цього питання промовляла, що П. Симоновський відійшов від поширеної в історичній думці України першої чверті XVIII ст. біблійної схеми походження слов'янських народів та спроб віднайти їх історичне коріння серед скіфських племен, котрі населяли в перші віки до нашої ери територію Північного Причорномор'я. За його версією, із Ірканії (район Прикаспійської низовини. – С. К.) козацький народ переселився у Малоросію, де він вже мешкав за роки князювання Мстислава, сина Володимира Великого”¹⁰⁵.

Однією з центральних тем твору П. Симоновського, як і інших українських літописів XVIII ст., були стосунки України з сусідніми державами, насамперед з Польщею. На основі вивчення творів польських авторів і документальних текстів, він окреслив найголовніші моменти в процесі поширення польської експансії на українські землі, розповів про службу українських козаків польській короні, їх участь у польсько-турецьких війнах, торкнувся найголовніших подій Національної революції XVII ст. та українсько-польських відносин початку і першої половини XVIII ст. На відміну від своїх попередників, П. Симоновський не обмежувався фігурою замовчування авторів чужих текстів й у ряді випадків посилався на використання джерела¹⁰⁶. Як тонко спостеріг П. Сас, “фактично вперше в українській історіографії XVIII ст. Симоновський застосував елементи наукового перекладу” до частини “Історії війни козаків проти Польщі” французького автора П'єра Шевальє¹⁰⁷, що за обсягом займала майже третину “Короткого опису про козацький малоросійський народ”¹⁰⁸. Утім, у плані висвітлення сло-

в'язозначчих сюжетів історична компіляція цього автора не містила оригінальних свідчень, повторюючи факти й свідчення інших авторів.

Підсумуємо. По-перше, важливу роль у розвитку історичної думки історії слов'янських народів продовжувала відігравати Києво-Могилянська академія. В її стінах набули поширення привнесені з Європи Ф. Прокоповичем, П. Симоновським й іншими інтелектуалами модерні наукові концепції та нові історіографічні прийоми й методи, зокрема основи критичного опрацювання писемних джерел, елементи наукового перекладу праць зарубіжних авторів, подієво-фактографічний стиль викладу тощо. Відсутність власної друкованої історичної літератури, обмежена кількість рукописних пам'яток, чисельна перевага іноземних джерел над місцевими зумовили поширення в українській історіографії компілятивної методології. Як проміжний етап до використання документальних джерел, вона використовувалася й для висвітлення історії польського й інших слов'янських народів.

По-друге, в українській історіографії та історичній свідомості початку – третьої чверті XVIII ст. ще продовжували панувати уявлення про походження слов'ян у дусі біблійної схеми, однак вже з'являються сумніви щодо правдивості легендарних подій. Вони супроводжувалися загальною деміфологізацією уявлень про етногенез та давню історію слов'янських народів.

По-третє, одним із головних джерел історичних творів українських авторів продовжували залишатися праці польської історіографії, коло яких розширила історична поема С. Твардовського “Війна домова”, що, безперечно, підтримувало інтерес інтелектуальних кіл козацької автономної держави до подій польської історії та зумовлювало їх відтворення в історичних працях.

По-четверте, однією із центральних тем історичних творів цього періоду стали стосунки України з Річчю Посполитою та історія останньої, поважне місце в якій відіграло українське населення. Подібна зацікавленість свідчила про зростання інтересу української елі-

ти до вітчизняної історії, насамперед Національної революції XVII ст., події якої висвітлювалися Г. Грабянкою, С. Величком й авторами інших історичних компіляцій.

По-п'яте, еміграція до Росії представників української інтелектуальної еліти (Ф. Прокопович, Д. Туптало, С. Рагузинський, С. Горка, С. Бужинський та ін.), котрі прагнули реалізувати свій духовний потенціал у державі, могутнішій у воєному і політичному відношенні, але менш розвинутій у культурному, сприяла привнесенню здобутків вітчизняної історичної думки у галузі історії слов'янських народів у російську історіографію.

1.3. Проблеми історії слов'янських народів в історіографічних працях останньої чверті XVIII ст.

80–90-ті рр. XVIII ст. ознаменувалися формуванням нових наукових форм української історіографії на полі дослідження історії слов'янських народів. Становлення соціокультурних передумов цих процесів відбулося під дією низки внутрішніх і зовнішніх чинників:

По-перше, це зміни політичного устрою Лівобережної України й скасування рештків українського автономізму, що зумовлювали зміни суспільного характеру: колись відносно єдина соціальна еліта поступово перетворилася з активної політичної сили на інертну, становий егоїзм панівної верхівки перманентно перемагав і фактично витіснив загально державницькі національні інтереси.

По-друге, військові походи, війни з турками, приєднання нових земель на півдні Російської імперії, участь у їх освоєнні вихідців із слов'янських областей Балканського півострова (сербів, чорногорців, болгар) сприяли зростанню інтересу урядових кіл і громадськості до минулого й сучасного становища південнослов'янських народів.

По-третє, поширення в Україні ідей просвітництва, серед яких чільне місце займало раціоналістичне бачення історії. У творах

деяких авторів, за слушним зауваженням П. Саса, прослідковується тенденція до використання історії як способу філософствування й обґрунтовуючого методу у сфері інтелектуальної творчості, коли «історія набувала значення метамови, інструменту теоретичної рефлексії над певною системою ідей»¹. Показовою у цьому відношенні була творчість Г. Сковороди та автора «Історії Русів».

По-четверте, поділи Речі Посполитої та початок визвольних змагань поляків, зокрема національно-визвольне повстання під проводом Т. Костюшка. Ці події сприяли зростанню уваги українського суспільства до минулого польського народу.

Перехідною від старої компілятивної методики історичної писемності доби Гетьманату до нових тенденцій розвитку історичної науки останньої чверті XVIII ст. була творча діяльність О. Рігельмана (1720–1789). Випускник шляхетського корпусу в Петербурзі, як і Г. Покас, він брав участь у російсько-турецьких війнах 1735–1739 і 1768–1774 рр. Упродовж 1740-х рр. перебував в Україні й виконував різні військові доручення: брав участь у розмежуванні кордону, фіксував плани міст і козацьких полків Гетьманщини, здійснював керівництво будівництвом укріплень поблизу Києва. У 1782 р. О. Рігельман полишив службу й оселився в маєтку дружини в с. Андріївці на Чернігівщині². Ще 1778 р. він склав «Історію малоросійську чи оповідання про козаків», яку переробив у 1785–1786 рр. і дав їй назву «Літописне оповідання про Малу Русь і її народ і козаків узагалі»³. Дослідниками встановлено компілятивний характер цієї праці, в якій автор механічно поєднав величезну кількість різноманітних джерел, переважно друкованих. Коло останніх окреслив сам автор у передмові своєї праці до читача. Згодом це питання було докладно проаналізовано Я. Дзирею⁴.

Показово, що твір О. Рігельмана містив нові аспекти у плані висвітлення слов'янської проблематики. Так, говорячи про походження слов'янських народів, автор відмовився від популярної у попередні роки біблійної легенди походження слов'ян від Афета, що засвідчило його відхід від провіденціоналістських поглядів. Вод-

нораз, він відкинув запропоновану Г. Грабянкою хазарську теорію походження козаків, хоча й активно використовував його літопис у якості одного із джерел своєї праці. Натомість, первісною пра-батьківщиною слов'ян він вважав регіон між Дніпром та Дністром і Віслою, названий “Краснорусією” (Галичиною. – С. К.), звідки почалося розселення слов'ян. Згідно міркувань автора, одна їх частина оселилася в Дунайських краях, звідки “на початку 5-го століття значні колони слов'ян, не витримавши жорстокості зброї Римської”, повернулись до “своїх колишніх єдиноплеменників”, а інші “попрямували до північних кордонів, де перші слов'янські предки були, як і до озера Їльмень”⁵. Використовуючи свідчення “Повісті временних літ”, О. Рігельман також повідомляв про хоробрість і розважливність князів слов'янських і народів, що надали підмогу царям грецьким у звільненні їх земель від ворогів, а також “ходили проти Булгар Дунайських, і на річки Дунай Князь Кій поставив городок Києвещ”⁶.

Між тим, не все зрозуміло щодо джерел, якими скористався О. Рігельман, розповідаючи про окремі події польської історії. Так, в окремому параграфі він повідомляє про зречення корони Яном Казимиром, “утомленим від безперервного неспокою військового, а головне від українських козаків” в 1669 р. (насправді у 1668 р. – С. К.), “на місце якого тотчас поляки звели на престол собі князя Михайла Веремієва, сина Вишневецького”⁷. У літописах же Самовидця і Грабянки, із яких автор переписав майже дослівно окремі сторінки, а також у Чернігівському і Лизогубівському літописах інформація про ці події у польській державі взагалі відсутня. Утім про відставку польського короля Казимира повідомляв у “Кройніке о земле Польской” Ф. Софонович, використання якої О. Рігельманом не доведено, а також згадував серед інших подій 1668 р. С. Величко⁸.

Розбіжності у датуванні зречення Яном Казимиром корони, а також відсутність серед використаних О. Рігельманом творів Ф. Софоновича та С. Величка, вказують на те, що серед інших він

скористався джерелами польського походження. Зокрема, це може бути праця “польського історика, Абата”, якого цитував О. Рігельман: “Польща була б спустошена, як би Собеський не захистив її. Козаки, маючи велику підозру щодо намірів короля Михайла, вступили у польські кордони, не зважаючи на мир, який вони в Царство Казимирове з Республікою уклали”⁹. Цим “польським істориком”, твір якого було використано О. Рігельманом, найвірогідніше був краківський канонік, а згодом єпископ Київський і Чернігівський Й. Залуцький (1702–1774).

Важливе значення для розуміння сутності і історичних поглядів О. Рігельмана на минуле слов'янських народів мають сторінки твору, присвячені висвітленню заснування 1767 р. окремих поселень у “Біловежському степу, в Ніжинському полку, під назвою Єкатеринопільського округу, для іноземних міщан і хлібопашців, а в Переяславському полку, для вихідців із Валахії й Болгарії”¹⁰. Фактично, це повідомлення, побудоване на особистих спогадах автора про події, в яких він брав участь, було першим в українській і російській історіографії XVIII ст. про створення болгарських і грецьких колоній на території Південної України. Це ж саме стосується розповіді про події російсько-турецької війни 1768–1774 рр., в якій О. Рігельман теж брав безпосередню участь. Зокрема, про заключний етап військових дій на території Болгарії він сповіщав: “У 1774 році його світлість гр. Петро Олександрович (Румянцев. – С. К.) з армією своєю, переходить через Дунай в Болгарію, очолює там усю армію турецьку і самого їх візира в місті Шумен, де війська наші у багатьох містах били й гнали турок, і чимало болгарських міст було здобуто, через що, нарешті, примусили наперед шукати миру... чому й укладений він в околицях Силістринських, при селі Кючук-Кайнарджи, липня 10 дня 1774 року”¹¹.

Отже, аналіз славістичних сюжетів праці О. Рігельмана дає підстави стверджувати, що він мав не лише власне бачення процесу слов'янського етногенезу, відмінне від поглядів його попередників, але й першим у вітчизняній історіографії окреслив проблеми ство-

рення грецьких і болгарських поселень у Гетьманщині, а також перебігу подій російсько-турецької війни 1768–1774 рр.

Однією з центральних постатей української історіографії кінця XVIII ст. був М. Бантиш-Каменський (1737–1814). Виходець із молдавської родини, котра оселилася на Україні за доби гетьмана Мазепи, він свої наукові інтереси спрямував на дослідження історії слов'янських народів. М. Бантиш-Каменський навчався, як і інші представники соціальної еліти Гетьманщини, в Києво-Могилянській академії, де, за словами його сина, українського історика Дмитра Бантиш-Каменського, “студював наостанку поезії й риторику, також еллінську й польські мови до 1754 року”¹². У першій половині й середині XVIII ст. це був єдиний в Україні навчальний заклад університетського типу, в якому навчалися студенти з Гетьманщини й Московії, а також вихідці з Валахії, Буковини, Закарпаття, слов'янських областей Балканського півострова й Речі Посполитої. Академія стала центром поширення в науковому середовищі різноманітної інформації, у тому числі історичної, про різні європейські народи. Викладачами М. Бантиш-Каменського були Г. Кониський, Т. Щербаський, І. Максимович та ін. Маємо підстави вважати, що саме під час навчання у Києві визначилась, зокрема, його зацікавленість польською історією, вивчення якої стало однією з центральних проблем наукових інтересів ученого. У 1754 р. майбутній історик, за пропозицією свого дядька – єпископа Переяславського Амвросія, продовжив навчання у Московській академії, а згодом у щойно відкритому Московському університеті. Його першим успіхом на ниві історичних студій став переклад російською мовою першого тому праці Ф. Вольтера “Історія Росії за царювання Петра Великого” (1760)¹³.

У 1762 р. після завершення навчання в університеті М. Бантиш-Каменський дістав посаду актуаріуса (архівіста. – С. К.) Московського архіву колегії закордонних справ (МАКЗС), що був як сховищем дипломатичних документів, так і одним із центрів археографічних досліджень. Так, за ініціативою директора архіву, академіка Г. Міллера, було розпочато реалізацію проекту із підготов-

ки й видання договорів Росії з іноземними державами та ін. Також передбачалась публікація давньоруських літописів, історичних і монастирських хронік, родоводів князівських і шляхетських династій та ін. Крім того, Г. Міллер вважав за необхідне видрукувати різноманітні іноземні “історичні книги про Росію”, твори про сусідні з нею країни, насамперед Польщу¹⁴.

До втілення археографічного видавничого проекту у життя, зокрема дослідження комплексу архівних матеріалів про історію Польщі та російсько-польських відносин, було залучено М. Бантиш-Каменського. Актуальність польської проблематики зумовлювалась як політичною ситуацією у Центральній Європі, що склалася внаслідок першого поділу Польщі (1772) і вимагала відповідних наукових узагальнень, так і зростанням суспільного інтересу до польського питання. М. Бантиш-Каменським було підготовлено “Докладну випіску про вибір на польський престол кандидата після смерті Августа II і про обрання потім у королі сина його Августа III з 1727 по 1734 роки”. Вона стала відома науковій громадськості лише після її видання в альманасі “Русский вестник” у 1841 р.: спочатку в другому томі було опубліковано її скорочений варіант, а у четвертому томі вміщено повну редакцію¹⁵. Докладне вивчення матеріалів МАКЗС дозволили М. Бантиш-Каменському з’ясувати, що після смерті короля Августа II питання щодо кандидатури на польський престол постійно перебувало у полі зору дипломатичних служб Петербурга, Відня й Берліна ще від 1727 р. Ініціатива трьохсторонніх консультацій з цього питання належала австрійському імператорові, який виступав противником зайняття польського престолу коронним принцом Саксонським С. Ліщинським і рекомендував російській стороні віддати перевагу представнику династії Пястів¹⁶. Згодом до дипломатичних консультацій долучився й прусський двір, а першим результатом трьохсторонніх переговорів став Берлінський трактат, укладений 13 грудня 1732 р. Дослідник наголошував, що ним, за згодою сторін, передбачалася передача польської корони “приємній особі”, а для запобігання

будь-яким заворушенням планувалося “зібрати всім трьом країнам на польських кордонах армію”¹⁷.

Саме цей трактат, на думку М. Бантиш-Каменського, визначив позицію Петербурга у польському питанні після смерті 21 січня 1733 р. короля Августа II. Дослідник наголошував, що, задля підтримки кандидатури на польський престол курфюрста саксонського Августа, на територію Польщі було введено 50-ти тисячну російську армію та розпочато облогу Данцига, за стінами якого переховувався С. Ліциньський, проголошений королем частиною польських сенаторів. Нарешті, 24 вересня 1733 р. виборчий сейм обрав курфюрста саксонського Августа королем Польщі. На підтвердження цього, М. Бантиш-Каменський навів текст грамоти новообраного короля на адресу російської імператриці Анни Іоанівни, в якій висловлювалося прохання “разом із Й.В. Римським цісарем згідно Ваших зобов’язань нас при цьому охороняти, противників же в Польщі на наш бік і нас в спокійне володіння польського престолу привести й утримувати допомагати”¹⁸. Як підсумував дослідник, ці прохання російською стороною були виконані.

Вагомим внеском М. Бантиш-Каменського у дослідження російсько-польських відносин стали описи (реєстри) архівних справ “Реєстр Польського двору посольських книг з 1462 по 1719 рр.” (увійшло 2640 документів), “Реєстр грамот з 1572 по 1699 рр.” (327 грамот), “Реєстр грамот і договорів між Росією і Польсько-литовською державою з 1431 по 1717 рр.” (217 документів) та ін.¹⁹. За оцінкою відомого російського архівіста XIX ст. М. Калачова, вони були “варті уваги своєю ретельністю й точністю”²⁰, не втратили свого значення на початку ХХІ ст., залишаючись в архівному обігу. Підготовка вищевказаних архівних реєстрів виявилася досить копіткою справою, здійснювалася поступово упродовж 1763–1804 рр. Вона включала різнопланову джерелознавчу роботу, пов’язану з установленням автентичності документів, їх датуванням і атрибуцією. Показово, що при створенні архівних описів М. Бантиш-Каменський застосував видову характеристику документів, принцип

їх хронологічного групування. У назвах архівних справ і документів ним було відображено їх основний зміст, авторство й час створення.

Подібний принцип було застосовано й щодо інших архівних реєстрів справ, які стосувалися відносин Московського князівства, а згодом Російської держави зі слов'янськими народами й країнами Балканського півострова: “Опис справ з 1699 по 1717 рр. відносин Росії з Сербією й Чорногорією”, три реєстри документів щодо взаємин Росії з Туреччиною – “Книги й справи з 1512 по 1719 рр.” (530 назв), “Грамоти 1615–1718” (86 назв), “Трактати з 1627 по 1791 рр.” (48 назв)²¹.

Є підстави вважати, що докладне ознайомлення із комплексом дипломатичних матеріалів МАКЗС дало поштовх до написання М. Бантишем-Каменським спеціального дослідження, присвяченого історії російсько-польських відносин. Як відзначав у біографічному нарисі свого батька його син, відомий історик Дмитро Бантиш-Каменський, крім службових обов'язків архівіста, “він охоче докладав зусилля у працю “Дипломатичне зібрання справ між Польським і Російським дворами” (Авторська назва “Дипломатичне зібрання справ між Російською і Польською державами, на періоди царювання всеросійських государів поділена” // Російський державний архів давніх актів. – Ф.181. – Оп.1. – Спр.1086/1 – 1086/4. – С. К.). Для її підготовки повинен був прочитати 255 книг і багато стовпців Посольського двору, копіями котрих наповнені тепер три великі шафи”²².

Маючи перед собою нагромадження різних історичних джерел і фактів, М. Бантиш-Каменський упродовж кінця 1770-х – 1785 рр. удався до їх узагальнення й реконструкції цілісної картини російсько-польських відносин. Показово, що матеріал окремих розділів “Дипломатичного зібрання справ між Російською й Польською державами” групувався у хронологічному порядку, як правило, за роками правління окремих російських самодержців (“за правління великого князя Іоанна Васильовича..., великого князя Василя Івановича..., царя Іоанна Васильовича..., в царювання Михайла Федоро-

вича..., в царювання царя Олексія Михайловича”). Крім цього, документи компонувалися із врахуванням причинно-наслідкових зв'язків (причин, передумов і наслідків конкретної події або явища). Так, підкреслюючи, що посольство польського короля і великого князя литовського Казимира до Росії у жовтня 1487 р. – це “перше, про яке в Державному архіві згадується”, він, щодо подій наступного року, вказував: “У відповідь до Польського короля на посольство князя Москальського і з різними поданнями відправлений 1 січня 1488 р. в послах Михайло Кляпник Степанов син Єропкін. Йому наказано доповісти королю, що не тільки даремно князь Вяземський та інші князі на князя Андрія Васильовича, а князь Крижинський на дяка Василя Долматова жаліються”²³. В окремих же випадках автор у формі припущення додавав власне розуміння окремих подій чи поєднував різночасові процеси або явища шляхом застосування виразів на зразок “внаслідок цього”, “невдовзі за цим”, “між іншим” тощо.

Характерними ознаками методології історіографічних праць М. Бантиш-Каменського, основи якої він опанував на початку 1750-х років у стінах Києво-Могилянської академії, було використання документальних джерел і прагнення до всебічної документальності. Це виразно відбилосся в лаконічних авторських коментарях і поясненнях стосовно використаних джерел. Зокрема, це: “Посольство це в книзі №1, аркуш 14”, “Підтвердження договірної грамоти великого князя Олександра ні справжньої, ні списку з неї немає в архівах”, “Відправлення цих Послів в книзі Польських посольств під №32, аркуш 1-150”, “Оригінальний польський запис, від 11 червня, 1619 року, зберігається в Архіві, а списки з Польського і Російського записів в книгах Польських Посольств №35, 36, 37”, “Списки полонених російських, польських у книзі Польських посольств №38, с.401 і в стовпці 1619, №8”, “Дивись конституцію трьохденного Сейму, 1632 року” та ін.²⁴. Саме така ретельність і точність в описі подій минулого визначали цінність його праці, що поєднувала в собі історичну розвідку й археографічну публікацію.

Для методу історіописання М. Бантиш-Каменського було влас-

тиве винесення назв окремих параграфів у маргіналії, що зовнішньою формою нагадувало традиційний тип історичних творів першої половини XVIII ст. Ці покрайні записи відображали ставлення історика до тієї чи іншої події, особливо у тому разі, коли він прагнув, наприклад, акцентувати увагу на нападі “польських військ на Росію” чи “претензію поляків на Архангелогород”, з одного боку, а з іншого, “збудження росіянами польських міст”²⁵.

Заслугою М. Бантиш-Каменського було застосування новаторських, як на свій час, прийомів аналізу дипломатичних документів. Зокрема, він намагався їх розглядати шляхом перехресного аналізу та інтерпретації по суті досліджуваної проблеми, що знаменувало новий поступ у вітчизняній історіографії. Проілюструємо це на прикладі висвітлення ним подій 1631 р., коли поляки вчинили “замах на Архангелогород” і чергову спробу запровадити в Росії “папську віру”, у відповідь на що, скликаний царем Собор, прийняв ухвалу щодо відправки російської армії у Дорогобуж і під Смоленськ. Коментуючи ці події, дослідник на основі перехресного аналізу у підрядкових виносках наголошував щодо неправдивого трактування цих подій в іншому джерелі. Він наголошував, що “у літопису Ростовському, що зберігається в Архіві, на листку 803, неправильно згадується, начебто патріарх Філарет, прагнучи помсти Польському королю і всьому тамтешньому народу за образу свою, не очікуючи закінчення років перемир'я з Польщею, радив царю відправити армію до Польщі, щоб відібрати 16 міст, Деулінським трактатом Польщі відданих”²⁶.

Слід думати, що небажання російських правлячих кіл, причетних до підготовки фундаментальної праці М. Бантиш-Каменського, сприяти загостренню польського питання, що було напруженим унаслідок поділів Польщі, стало на заваді її виданню наприкінці XVIII ст. Воднораз, кожний з 5-ти томів цього дослідження автор відсилав керівництву Колегії закордонних справ²⁷. Але й рукописний варіант “Дипломатичного зібрання справ” прислужився не одному поколінню істориків. Зокрема М. Карамзін неодноразово

використав його для своєї “Історії держави Російської”²⁸. Водночас, у листі до сина М. Бантиш-Каменського Дмитра він авторитетно вказував, що “виписки, зроблені покійним М.М. Бантиш-Каменським із Дипломатичних актів Давньої Русі, належать історії і можуть бути видрукувані без порушення правил Державної скромності”²⁹. У цьому плані варто навести слова радянської дослідниці Г. Мойсеевої, що праця М. Бантиш-Каменського “завдяки всебічності й старанності у відтворенні документів займає одне з помітних місць у російській історичній науці XVIII ст.”³⁰.

Найважливіші аспекти історії російсько-польських відносин з часу їх встановлення і до кінця XVIII ст. знайшли відображення у третьому томі 4-х томній праці М. Бантиш-Каменського “Скорочені повідомлення про спільні між Російськими монархами й усіма європейськими дворами посольства, листування і договори, укладені в хронологічному порядку”. Над підготовкою цього дослідження, матеріали якого було згруповано за алфавітним порядком країн, історик працював упродовж усього періоду служби в МАКЗС. Він зазначав з цього приводу: “Займаючись 37 років упорядкуванням та описом архівних справ і, відзначаючи при читанні їх найважливіші події кожного європейського двору з Росією, нарешті, вирішив довести до ладу безцінне – це листування”³¹.

Як і у “Дипломатичному зібранні справ”, М. Бантиш-Каменський вдався до хронологічного групування й викладу матеріалів, подаючи їх загальну характеристику, але відмовився від їх докладного переказу й цитування. У тих випадках, коли йшлося про “найважливіші події” російсько-польських відносин, він відсилав читачів до “грунтового опису листування з Польщею... по 1680 рік у 5 томах, надісланого в різний час до державної колегії”³². Коли ж йшлося про події останньої третини XVIII ст., сучасником яких був і добре пам’ятав дослідник, він вважав за можливе висловити власні зауваження щодо них. Так, говорячи про третій поділ Польщі й здобуття російськими військами Варшави у 1795 р., він наголошував: “Після підкорення всього королівства, щоб відразу і назав-

жди покласти край тамтешнім чварам і заколотам зрадників, було ужито негайних заходів між державами: російською, австро-царською і прусською – приєднати частину королівства польського до взаємних трьох володінь, і цим третій і останній проведено поділ Польщі. Цей спільний, рішучий і кінцевий поділ підтвердив трактат трьох держав, підписаний між ними в Санкт-Петербурзі 13(24) жовтня 1795 року”³³. Далі М. Бантиш-Каменський уточнив, що для подолання й “припинення труднощів у розмежуванні спільних володінь між австрійським і пруськими дворами 15(26) січня 1797 р. в Санкт-Петербурзі між Росією, Пруссією й Австрією укладено спеціальну конвенцію”, за якою “польське королівство, що квітло з п’ятого після Різдва Христового століття, від внутрішніх незгод і міжусобиць занепало і до складу трьох могутніх сусідніх держав приєднано назавжди”³⁴. Застосування подібних прийомів при підготовці текстів документів до друку повинно було компенсувати те, що історик не міг у повному обсязі дослідити дипломатичні документи останньої третини XVIII ст., передані в МАКЗС уже після смерті видатного українського історика і археографа.

По закінченні своєї грандіозної археографічної праці (1804), якою вона залишається навіть з погляду двохсотрічної відстані, М. Бантиш-Каменський продовжив вивчати й збирати дипломатичні матеріали, якими планував її доповнити під час підготовки до друку. “Історична правда ніколи не може бути захована, як би її не приховували, і я не згрішив тут, обираючи із самих джерел”, – наголошував він в 1813 р. у листі до тодішнього міністра закордонних справ графа М. Румянцева, пропонуючи видати багатотомні “Скорочені повідомлення про спільні між Російськими монархами й усіма європейськими дворами посольства, листування і договори, укладені в хронологічному порядку”³⁵. Утім, це, по суті, перше в українській і російській історіографії синтетичне дослідження з історії зовнішньої політики Росії побачило світ уже після смерті автора на зламі XIX–XX ст. під назвою “Огляд зовнішньої політики Росії (до 1800 р.)”³⁶.

Історія польсько-російських відносин знайшла відображення в іншому дослідженні М. Бантиш-Каменського, написаному за наказом Катерини II у 1795 р., “Історичне повідомлення про унію, що виникла в Польщі... з височайшого блаженної пам’яті імператриці Катерини II веління, з актів і різних історичних книг, що зберігаються в Державній Колегії Іноземних справ у Московському Архіві”³⁷. Наведена назва досить повно характеризує як офіційність і клерикальну спрямованість праці, так і її джерельну базу. Видана до 10-ліття третього поділу Польщі, книга була спрямована проти полонофільських настроїв початку царювання Олександра I і слугувала обґрунтуванням російської політики по відношенню до Польщі включно до ліквідації польської держави у 1795 р. Показово, що 2-е і 3-е її видання було здійснено у Вільно в 1864 і 1866 р. за вказівкою М. Муравйова для безкоштовної роздачі духовенству.

У книзі М. Бантиш-Каменського вперше була сформульована теза про історичну роль російського уряду у возз’єднанні Західної Русі і Великоросії й про особливе значення заступництва православного населення Польщі і Литви з боку Росії якщо не з часів Гедиміна, то з початку царювання Петра I. Автор наголошував, що якщо проблема унії постала чи не відразу після церковного розколу у 1054 р., то посилення унійних настроїв у православному середовищі Речі Посполитої упродовж другої половини XVI ст. було пов’язане з посиленням пропаганди унії посланцями Риму, а також конфліктом у православній церкві через нерозважливі й суперечливі дії константинопольського патріарха Ієремії, зокрема зміщенням із київської метрополії Онисифора Дівочки та призначенням на його місце Михайла Рогози. Остання подія підштовхнула український єпископат до рішучих дій, а тому “на скликаному 1595 року у Києві Соборі вирішили перейти у підлеглість Папи, і прийняти догмати Римського сповідання”³⁸. Автор докладно висвітлив події, що передували Берестейському собору – місію до Риму двох православних єпископів І. Потія і К. Терлецького, у ході якої 23 грудня 1595 р. папа прийняв рішення, підтверджене невдовзі ухвалою цер-

ковного собору 1596 р., про перехід київської митрополії під зверхність римського престолу³⁹.

Одна з головних сюжетних ліній книги М. Бантиш-Каменського стосувалася конфлікту у церковно-релегійному житті на сході Речі Посполитої, що спалахнув після укладення Берестейської угоди, внаслідок визнання королем першості уніатських єпископів над православними. Фактично це була демонстрація прагнення польської держави підпорядкувати своїй владі православне духовенство. Дослідник наголошував, що з часом релігійний конфлікт набув характеру політичного протистояння, а непокора визнаних короною єпископів стала розцінюватися як одвертий непослух владі. Але зміцнення позицій уніатів не вело до придушення опозиційних настроїв, оскільки у конфесійний конфлікт поступово були втягнуті нові широкі верстви населення, насамперед козацтво⁴⁰. Свідченням готовності православної опозиції до активних дій проти політики унії й відкритим викликом польському королю, на думку автора, стало відновлення на українських землях ієрусалимським патріархом Фотієм у 1620 р. нової православної єпархії.

Доволі схематично М. Бантиш-Каменський окреслив події передодня й років Національної революції XVII ст. Разом із тим, він слушно вказував на винятково важливе значення для зміцнення становища православного населення статей Зборівської (1649) та Гадяцької (1658) угод і, разом із тим, відзначав, що “через хиткість пріоритетів козаків, які інколи переймали підданство Російського двору, а невдовзі Польського, і вимагали захисту, польською стороною Зборівська постанова замало, а Гадяцька комісія ще менше були виконані”⁴¹.

Заслугою М. Бантиш-Каменського слід вважати здійснення ретельного аналізу міжконфесійних відносин на Правобережжі наприкінці XVII – у XVIII ст. На підставі широкого кола архівних джерел, він переконливо показав, що навертання в унію та насильне покатоличення православного населення набули характеру державної політики Речі Посполитої. Історик довів, що рішення Гене-

ральної конференції 1733 р., відносно заборони православним священикам проводити публічні панахиди та релігійні процесії, поставили виконання треб та інших православних релігійних обрядів у залежність від дозволу католицьких ксьондзів⁴².

М. Бантиш-Каменський ґрунтовно проаналізував позицію Росії стосовно численних міжконфесійних конфліктів на Правобережжі. Вивчивши багато документів, він дійшов висновку, що ратифікація сеймом у 1710 р. Вічного миру 1686 р., за яким російський уряд визнавався опікуном православного населення Польщі, дозволяла офіційному Петербургу виступити захисником православ'я⁴³. На думку дослідника, незважаючи на формальне зрівняння православних у правах з католиками й скасування у 1766 р. сеймом під тиском Росії усіх попередніх дискримінаційних рішень стосовно православної церкви, становище православних майже не покращилося.

Наприкінці дослідження автор порушив складне й малодосліджене питання міжконфесійних відносин у Центрально-Східній Європі періоду поділів Польщі. Демонструючи вірність російському престолу, він висловив міркування, що лише приєднання Правобережжя до складу Російської імперії “поклало край не лише всім зусиллям російських царів щодо захисту своїх єдиновірних, котрі знаходилися під польською короною, але й самому їх терпінню і стражданню, яких вони зазнали від гонінь Римського й Уніатського духовенства”⁴⁴.

Повністю поділяємо думку М. Грушевського, котрий вважав книгу М. Бантиша-Каменського “дуже солідно зробленою” працею як для останнього десятиріччя XVIII ст.⁴⁵. Ще один штрих. Поява цього оригінального дослідження стала не лише вагомим свідченням поступального розвитку славістичних студій на полі вивчення історії Польщі й важливим чинником виокремлення вивчення її історії від розробки проблем вітчизняної історії, але й “започаткувала вивчення у XIX ст. українськими істориками питань історії Польщі в аспекті польсько-українських стосунків”⁴⁶.

У Колегії закордонних справ проходив службу Яків Маркович (1776–1804), котрий був “пов’язаний з українцями в обох столицях, у тому числі тими з них, хто не цурався літературних та вчених занять”⁴⁷. Є підстави погодитися з міркуванням В. Сарбея, що Я. Маркович був “одним із зачинателів процесу українського національного відродження”⁴⁸. У 1789 р. побачила світ його книжка “Записки про Малоросію, її жителів і твори”, що була не лише типовим зразком просвітницької історіографії з характерним для неї раціоналістичним способом мислення, але й яскравим взірцем історичної критики використаних джерел і літератури. Серед останньої вирізняється перше німецькомовне видання книги визначного німецького історика і філософа Й. Гердера “Ідеї до філософії історії людства” (1789–1791), в якій було висловлено чимало схвальних оцінок на адресу слов’янських народів і була зроблена спроба з’ясувати їх місце в європейській історії. Зокрема, поразки і сумну долю слов’ян в історії Гердер пояснював не лише їхньою власною вдачею, а й фактом специфічного “підбору” їхніх історичних сусідів із заходу й сходу, котрі були активнішими, енергійнішими й заповзятливішими. Разом із тим, Гердер висловлював упевненість, що “слов’яни зроблять значний внесок у розвиток людства в напрямі до гуманності..., майбутнє слов’ян буде прекрасним”⁴⁹. Книга німецького автора мала величезний вплив на Я. Марковича, який зробив з неї три сторінки нотаток до свого зошита “Виписки для давньої історії Росії. Розпочаті в 1797 р.”⁵⁰.

Заслугою Я. Марковича слід вважати зроблену ним спробу реконструкції процесу слов’янського етногенезу, в якій він увів “уявлення про них як своєрідну колицку для немовляти”⁵¹. Дослідник авторитетно стверджував, що з’ясування цієї непростой проблеми можливе за умови врахування різнопланових зв’язків і контактів давніх слов’ян з іншими народами. “Час згладив усілякі сліди, за якими можна було б дійти до місця народження і до гробів перших жителів Малоросії, але можна найменувати її колицкою Росів, тому що предки їх сармати, скіфи і слов’яни оселились там ра-

ніше і побудували тут перші міста, – визнає Я. Маркович, опираючись на свідчення літопису Нестора про народи, що з перших століть нашої ери заселяли придністровські рівнини. – Частина, яку займали сармати, була більшою і називалася Суомі, а скіфи жили лише на берегах Дніпра⁵². Посилаючись на праці М. Ломоносова і книгу Й. Гердера, автор висловив міркування, що “слов'яни жили спочатку на Танаїсі чи Дону, потім – на березі Дніпра й оселилися на його берегах”⁵³.

В одній із глав своєї книги Я. Маркович пунктирно окреслив суспільний і адміністративний устрій Малоросії у складі польської держави. Насамперед відзначив, що король Казимир Ягеллович створив на українських землях воеводства і повіти, запровадив “магдебурзьке право”, а невдовзі “роздав усю Малоросію, по частих, вірним і хоробрим людям із тамтешніх жителів”. Початки цивільного ладу автор пов'язував із Казимиром Великим, який надав шляхетство “всім вірним і хоробрим малоросіянам”, встановив воеводський поділ, та Стефаном Баторієм, який віддав козакам землі по берегах Дніпра, “що названі потім Україною, тобто прикордонна земля”⁵⁴.

Погоджуємося з думкою В. Кравченко, що “в особі Марковича до вітчизняної історіографії входив не монах-літописець, канцелярський апологет козацької слави..., а просвітитель, науковець, представник нової міської культури, пронизаної західноєвропейськими впливами”⁵⁵. Нове розуміння історичного процесу дозволило йому ввести до кола традиційних історичних джерел пам'ятки народної творчості, що відкривало нові можливості для реконструкції найдавніших сторінок історії слов'янських народів.

Не залишився байдужим до історії українсько-польських відносин анонімний автор “Історії Русів” – цієї, за словами О. Оглоблина, “вічної книги буття українського народу”⁵⁶. Погоджуючись із думкою відомого канадського дослідника З. Когути, що “пам'ятка майже, напевно, з'явилася після другого поділу Польщі (1793), коли Правобережна Україна увійшла до Російської імперії та принес-

ла із собою уніатське, польське та єврейське питання”⁵⁷ додамо, що, автор, як справжній український патріот, не міг замовчувати те, що наприкінці XVIII ст. Польща, хай і переможена, лишалася ворогом українців у нових європейських кордонах, а відтак вважав поляків одвічними ворогами України.

Натхнений національною ідеєю й бажанням з’ясувати місце русів-українців “між народами”, анонімний автор виголошував, що державне життя українців бере свій початок із часів створеної ними Київської Русі. Він вважав, що частина “слов’янської землі, яка лежить од ріки Дунай до ріки Двіни і од Чорного моря до рік Стиру, Случі, Березини й Дінця, і Сиви, дістала назву Русь, а народ, що на ній проживає, названо Русами й Русняками взагалі. Згодом та ж сама земля поділилась назвою на Чермну або Червону Русь... і на Білу Русь...” Відповідно до цього концептуального бачення української минувшини робився важливий висновок: “Відомо ж бо з Історій, що народ сей з найдавніших здавен був у землі своїй самостійним і самодержавним під управлінням власних Князів своїх, вельми славних великими своїми діяннями й війнами. Але перше нашестя й спустошення Татарське з Ханом своїм Батием завело його в протекцію Литовську, а опісля – і до злуки з Польщею”⁵⁸.

Тож у викладі наступних подій анонімний історіограф описав деякі, на його розсуд обрані, сторінки історії Польщі, у кордонах якої в 1386 р. “Малоросія, під давньою назвою Русі, об’єдналась тоді разом із Литвою” та проаналізував важливі події українсько-польських взаємин. Насамперед, його увага була зосереджена на показі зовнішньої політики Польщі, яка підкріплювалася військовою силою. Автор “Історії Русів” описував військові успіхи й невдачі польських королів і армій, чим розширив коло традиційних сюжетів польської історії, окремі з яких подавалися чи не вперше в українській історіографії. Так, у першому розділі дослідник об’єктивно описав польсько-турецький конфлікт 1439 р.; підкреслив, що у 1444 р. польський король “віроломно й ганебно” порушив мирний договір із Туреччиною, а під час нової війни поблизу Варша-

ви “армія польська була розбита і розсіяна, Король убитий”⁵⁹. Автор відзначив участь у цій битві 30-тисячного руського війська, залишки якого “по розбиттю всієї польської армії повтікали до Бугарії”, а народи тамтешні, що з “Русинами єдиновірні і єдиноплемінні, бо зі слов'янського роду з-під ріки Волги вийшли, давали їм безпечний у себе притулок, проводили їх потаємними дорогами за ріку Дунай”⁶⁰. Чимало свідчень про військову історію Польщі зустрічаємо і в наступних розділах “Історії Русів”.

Автор виявив непогану обізнаність щодо польських дипломатичних документів, які ним уміло перекладалися і стилізувалися відповідно до політичних обставин того часу⁶¹. Вперше сформулювавши в українській історичній літературі ідею, що найбільшою цінністю для народу є незалежна держава⁶², він, з огляду на таке розуміння суті національної ідеї, дав власну трактовку укладеної з Річчю Посполитою Зборівської угоди 1649 р. На думку творця “Історії Русів”, вона передбачала, що “народ Руський з усіма його областями, містами, селами і всякою до них народною і національною приналежністю увільняється, визволяється і вилучається від усіх домагань та полеглостей Польських і Литовських на віки вічні, яко з віків вільний, самостійний і не завойований, а лише за самими добровільними угодами і пактами до єдності Польської і Литовської приналежний”⁶³. Тому день Зборівської битви є “вирішником визволення народу Руського з кормиги Польської, і в ньому закладено камінь заснування нової епохи того народу”⁶⁴. Таким чином, в середині і другій половині 1790-х рр. “Історія Русів” відіграла помітну роль у трактуванні найважливіших подій політичної історії Речі Посполитої, що висвітлювалися у контексті українсько-польських відносин і з огляду на розуміння її автором суті національної ідеї.

Отже, наприкінці XVIII ст. під впливом політичних подій у Центральній-Східній Європі й поширення просвітницької ідеології в історичній думці в Україні окреслились нові тенденції у з'ясуванні проблем історії слов'янських народів.

По-перше, на підставі вивчення різноманітних писемних джерел і власних спогадів, О. Рігельман вперше в історіографії XVIII ст. пунктирно окреслив процес заснування болгарських колоній на Півдні України і звернув увагу на найголовніші події російсько-турецької війни 1768–1774 рр. на теренах Болгарії.

По-друге, М. Бантиш-Каменський став першим українським полоністом, методологія якого була зорієнтована на дослідницьку процедуру, документальні джерела Московського архіву Колегії закордонних справ та їх критичне використання. Його роботи, у тому числі археографічного характеру, здійснили прорив у дослідженні проблем історії Польщі, польсько-українських і польсько-російських відносин, сприяли їх остаточному виокремленню з кола української й російської історії.

По-третє, завдяки працям М. Бантиш-Каменського процес зародження слов'янознавства, як академічного напрямку досліджень, що концентрував увагу на вивченні історії, мови і культури слов'янських народів Південної й Центральної Європи, підійшов до свого початкового етапу.

По-четверте, не вирізняючись фактичною стороною від компілятивних праць попередників, “Записки про Малоросію” Я. Марковича стали одним із перших зразків засвоєння просвітницьких ідей в українській історіографії. Чи не вперше для реконструкції процесу слов'янського етногенезу автор використав археологічні пам'ятки і фольклорний матеріал.

По-п'яте, справжнім маніфестом українського патріотизму в українській історіографії 90-х рр. XVIII ст. стала “Історія Русів”. На основі критичного опрацювання козацьких літописів і творів польської історіографії її автор відтворив найважливіші події вітчизняної й польської історії, українсько-польських відносин, відзначаючи самостійність історичного розвитку українців від польського, литовського й московського народів. У подіях минулого він намагався віднайти повчальні приклади, вписуючи людину в історичний простір і стверджуючи її зв'язок із попередніми й наступними поколіннями.

Розділ II.

ФОРМУВАННЯ ОСНОВНИХ НАПРЯМІВ ДОСЛІДЖЕНЬ МИНУЛОГО СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ В ІСТОРІОГРАФІЇ ЕПОХИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

2.1. Особливості становлення наукового інтересу до вивчення історії слов'ян (перша третина XIX ст.)

На початку XIX ст. в Україні посилювався інтерес до зарубіжних слов'янських народів і відкрилися нові можливості для розвитку наукових студій на полі дослідження їх національної історії. Ці явища в інтелектуальному житті українського суспільства обумовлювалися як низкою загальноєвропейських подій і процесів, так і визначалися внутрішніми чинниками, найголовнішим серед яких став процес національного відродження.

Вирішальну роль серед зовнішніх факторів відіграли політичні процеси в Європі на межі XVIII–XIX ст., насамперед війни Російської імперії з Францією і Туреччиною, що спричинили розширення контактів українців із зарубіжним слов'янським світом. У ході цих війн у слов'янські землі Центральної й Південно-Східної Європи потрапляло чимало українців. Завдяки їх розповідям про мандрівки, що, за незначним виключенням, здійснювалися у складі військових експедицій, у зв'язку зі службовими дорученнями (диплома-

тичними чи військовими) відомості й знання про слов'янські народи поширювалися у середовищі українських інтелектуалів.

Навесні 1808 р. подорож до Белграда здійснив син відомого історика Д. Бантиш-Каменський (1788–1850). Перебуваючи на службі в Московському архіві Колегії закордонних справ, він отримав своє перше дипломатичне доручення – доставити святе миро сербському митрополиту й депеші російському посланцю К. Родофінікіну. В описі своєї поїздки, видрукуваному в 1810 р., за визнанням автора, внаслідок зростання суспільного інтересу до слов'янських народів, було подано цікаві відомості про балканських сербів¹. Так, чималий інтерес має розповідь Д. Бантиш-Каменського про кількаденне перебування в столиці Сербії, зокрема про знайомство з лідерами сербського національно-визвольного руху М. Стойковичем, М. Міловановичем, митрополитом Леонтієм. Згадував він і про візити на засідання сербського сенату. І хоча російський посланець не мав змоги зустрітися з керівником сербських повстанців Карагеоргієм, на основі почутої інформації він зауважував, що останній лише “завдяки хоробрості своїй, численним успіхам, став на чолі сербів і був відомий усьому світу”². Д. Бантиш-Каменський також акцентував увагу на спорідненості сербської мови з російською й підкреслював доброзичливе ставлення сербів до себе: “Вони не інакше називали мене, як братику і гордилися дружбою росіян, із якими кілька разів воювали проти турок”³. Тож видання подорожнього щоденника Д. Бантиша-Каменського сприяло поширенню в українському та російському суспільствах відомостей про тогочасні політичні події у Сербії.

Свідченням розвитку інтересу освічених кіл української громадськості до слов'янських народів Центральної Європи, зокрема лужицьких сербів, став “Мандрівний щоденник” (1814) вихованця Київської академії В. Тимковського, що лише наприкінці ХХ ст. привернув увагу дослідників⁴. У 1813–1814 рр. він разом із своїм патроном, секретарем Російської імперії О. Шишковим, супроводжував Олександра І у закордонному поході російської армії в Євро-

пу та описав свої враження від побаченого і зустрічей з лужичанами⁵. Водночас, слов'янські області Центральної і Південно-Східної Європи відвідало чимало інших вояжерів з України.

Утім, першу, дійсно наукову подорож по слов'янських землях здійснив у 1821–1824 рр. випускник Харківського університету П. Кепшен (1793–1864). У 1814 р. він переїхав до Петербурга, де активно займався науково-просвітницькою діяльністю, зокрема був одним із засновників Товариства любителів російської словесності й активним членом наукового гуртка графа М. Румянцева. Головною метою наукової подорожі по Європі, що розпочалася у жовтні 1821 р., П. Кепшен вважав установалення зв'язків з ученими й громадськими діячами слов'янських народів. Перебуваючи у 1822–1823 рр. в Пешті, Відні та Празі, він налагодив контакти з чеським істориком Ф. Палацьким, фундатором європейського слов'янознавства, істориком і філологом Й. Добровським, бібліотекарем Чеського національного музею В. Ганком, іншими діячами чеського національного відродження – В. Свободою, Й. Юнгманом, Ф. Челаковським та ін.⁶ Особливо цікавими для П. Кепшена були щоденні зустрічі з Й. Добровським, під час яких він мав можливість не тільки одержати необхідні консультації, обговорити те чи інше наукове питання, але й познайомитися з новітніми прийомами й методами дослідження історичних пам'яток. “Добровський і Ганка з 9 до 12 годин невтомно вивчали мої руські пам'ятки, – записав про ці зустрічі у щоденнику П. Кепшен. – Я відправив Добровському додому все моє зібрання й книги, як-от: каталог рукописів Толстого, статтю Євгенія (митрополита Євгенія Болховітінова. – С. К.)..., статті Каченовського (йому вже відомі), Востокова про слов'янську граматику”⁷. У свою чергу, Й. Добровський репрезентував П. Кепшену колекцію рукописів бібліотеки Празького університету, подарував факсимільні копії окремих із них і примірники другого видання своєї книги “Історія чеської мови і найдавнішої літератури” (1818)⁸. В останній, крім опису найголовніших пам'яток чеської писемності, порушувалися дискусійні, як

на той час, питання щодо прабатьківщини слов'ян, спільності слов'янських мов та ін.

Як бачимо, подорож П. Кепшена засвідчила, що становлення наукового інтересу до вивчення історії слов'янських народів в Україні і Росії могло бути успішним лише після ознайомлення вчених із матеріалами європейських бібліотек і архівів, постановкою історичної і філологічної науки в університетах Німеччини й Австрії, де були досягнуті помітні результати на царині слов'янознавчих досліджень.

Становленню наукового інтересу до вивчення минулого слов'янських народів сприяло поширення в середовищі українських інтелектуалів просвітницької ідеології, з якої власне й почалося українське національне відродження. На межі XVIII–XIX ст. просвітницька культура утверджувала в науковому середовищі культ раціональних знань, боротьби з релігійною нетерпимістю, сприяла популяризації універсальних категорій загальнолюдської цивілізації. Її ставлення до минулого мало амбівалентний характер: історична традиція оточувалася шанобливістю й повагою, виступала в ролі авторитетного аргументу в ідеологічних та політичних дискусіях і водночас потребувала свого подолання в ім'я дальшого прогресивного розвитку⁹.

З кінця 1790-х рр. особливу популярність серед українських діячів науки і культури набула концепція загальної історії німецького ученого Й.Г. Гердера (1744–1803). Головні її положення були викладені у фундаментальній праці “Ідеї до філософії історії людства”, що почала виходити окремими частинами від 1784 р. Одним з перших у європейській історіографії він спробував підірвати раціональну парадигму на основі синтезу ідей раціоналізму та містичного напрямку – пієтизму. Дотримуючись просвітницької ідеї єдності людства, він поставив питання про розмаїття всередині цієї єдності – культурну та етнічну відмінність різних народів. Згідно спостережень німецького вченого, кожний народ формує особливу культуру, що впливає з його психології, а ця – із географічних

і звичаєвих моментів. Заслугою Й. Гердера було й те, що він увів фольклорний та етнографічний матеріал в історію всесвітньої культури, а народну творчість окреслив як матеріал, що допомагає істориків заповнити прогалини писемних джерел про культуру й спосіб життя народів¹⁰.

В історико-філософській доктрині Й.Г. Гердера українських, як решту слов'янських учених, насамперед, вабили думки про велике майбутнє Слов'янщини. Слов'яни – це нації мирних трудівників, які, на відміну від своїх сусідів, ненавиділи військові походи, розбої й грабежі; а в їхньому характері, в їхній мирній землеробській праці з можливою повнотою втілилася гуманність, що притаманна людській природі, яка є, за Гердером, вищим законом і вищою метою суспільного розвитку. А оскільки поступові суспільства необхідні мирні землероби, а не завойовники, наголошував німецький учений, то прогрес Європи, майбутнє її культури пов'язувалися саме зі “слов'янським началом”. Він, зокрема, пророкував: “Слов'янські народи прокинуться, нарешті, від свого тривалого великого сну, скинуть з себе кайдани рабства, почнуть обробляти прекрасні земельні простори – від Адріатичного моря до Карпат і від Дону до Мульди і відсвяткують на них свої давні торжества спокійної працьовитості й торгівлі”¹¹.

Ідеї Гердера послужили поштовхом для розвитку в українській історіографії ірраціонального світосприйняття та осмислення ідеології європейського просвітництва. Свідченням цього слугують нотатки з книги німецького ученого, зроблені Я. Марковичем та його “Записка про Малоросію”. Є підстави говорити про вплив Й. Гердера і на автора славнозвісної “Історії Русів”, оскільки він і німецький мислитель були засновниками синхронних у часі національних напрямів історіографії та працювали над спільними історіософськими сюжетами взаємозв'язку індивідуума та нації. Автор “Історії Русів”, що у багатьох списках поширювалася серед українського дворянства на початку XIX ст., різко засуджував міжусобну боротьбу еліти за владу, вбачаючи в ній одну з головних

причин занепаду України. Крім того, ця історіографічна пам'ятка була наповнена оптимістичними сюжетами, що збігалися з гуманістичними ідеями Просвітництва й викладалися в дусі переконань Гердера.

Впливу ідей Гердера зазнала й концепція першої науково-синтетичної праці з історії України – “Історія Малої Росії” Д. Бантиш-Каменського. У 1808 р. він відвідав Сербію, а, перебуваючи на службі в канцелярії міністра закордонних справ К. Несельроде у 1814 р. у Відні, спостерігав, як монархи-переможці та їх дипломати перекроювали карту слов'янських областей Центральної Європи. У 1816 р. Д. Бантиш-Каменський зайняв посаду управителя канцелярії військового губернатора Малоросії князя М. Репніна-Волконського, який порадив йому написати узагальнюючу працю з історії України. До послуг історика був архів губернатора, матеріали Московського архіву Колегії іноземних справ, зокрема відомі йому справи про дипломатичні відносини Росії з Малоросією, Польщею, Туреччиною, Швецією та ін., а також чимало джерел українського походження. Водночас, учений повною мірою використав матеріали особистого архіву свого батька – М. Бантиш-Каменського, одного з найкращих знавців матеріалів Московського архіву Колегії іноземних справ, який він очолював майже чотири десятки років. Як зазначив Д. Багалій, дослідник сповна використав мало не все, що було у розпорядженні сучасної йому історіографії історії України¹², а тому, за слушним зауваженням відомого канадського історика З. Когута, найціннішим у цій праці “була її систематичність і використання різноманітних джерел”¹³.

На ідеологічних концепціях “Історії Малої Росії” відбилися світоглядні принципи і помисли українського дворянства, для якого Малоросія як політичний організм з давніх-давен була в історії. Залишалася тільки ностальгія за окремішністю і бажання, аби вона посідала почесне місце в ширшій загальноросійській історичній схемі. А тому, дух даної праці та інтерпретація історичних подій були дуже лояльні й передбачали “задоволення певних ду-

ховних потреб дворянського стану, до того ж не тільки української його частини”¹⁴. Багато в чому Д. Бантиш-Каменський наслідував Карамзіна, брав матеріал з його твору і намагався писати у тому ж стилі, зокрема описував лише політичні події та життя правителів. У його інтерпретації не було й сліду критики царського централізму, характерної для історичних творів кінця XVIII ст. або “Історії Русів”.

“Історія Малої Росії” охоплювала період від розселення слов'янських племен на теренах України до ліквідації Гетьманщини. Слід визнати, що автор виробив власний підхід до висвітлення давньої історії слов'ян і Київської Русі, трактуючи її з позицій норманської теорії походження держави у слов'ян, хоча в окремих місцях говорить про їх автохтонність. Київських князів Аскольда й Діра історик називав варяго-русами, підкреслював їхню роль у припиненні міжусобиць серед слов'ян Середнього Придніпров'я і визнавав творцями самодержавства в Південній Русі.

Довготривале панування литовських князів в Україні Д. Бантиш-Каменський вважав наслідком завоювання, а не мирного приєднання цих земель у XIV ст. Водночас він визнавав існування привілейованого статусу українських земель в період литовського правління і з симпатією писав про тих литовських і польських монархів, котрі зберегли політичні й релігійні права православної шляхти і, навпаки, засуджував їх пізніше порушення польськими королями¹⁵.

До заслуг автора “Історії Малої Росії” слід віднести те, що він поклав початок вивченню проблеми українсько-сербських відносин та сербських поселень на Лівобережжі. Появу сербів на території України він відносив до середини XVII ст. та підкреслював, що 1658 р. у війську гетьмана Виговського перебувало чимало сербських найманців¹⁶. Саме з їх середовища, за спостереженням історика, вели початок старшинські родини Милорадовичів, Сербинів та ін. Зокрема, звернув увагу на те, що відомий представник козацької старшини Михайло Милорадович свою родинну приналежність

до балканських слов'ян підкреслював підписом “Гадяцький полковник і Македонський кавалер”¹⁷. Дослідник також мав рацію, стверджуючи, що сербські переселенці Нової Сербії у районі річок Тясмин, Синюха, Інгул та Інгулець відіграли важливу роль в аграрному виробництві Лівобережної України.

Для поступального розвитку славістичних студій в Україні важливе значення мала публікація у додатках до першого видання “Історії Малої Росії” Д. Бантиш-Каменського низки документів, насамперед, договірних статей та угод українських гетьманів з урядом Речі Посполитої, що стосувалися українсько-польських відносин другої половини XVII–XVIII ст. Крім того, він уперше ввів у науковий обіг цілий комплекс оригінальних документів, пов'язаних із діяльністю І. Мазепи¹⁹. Необхідно також підкреслити, що дослідник видав ці документальні матеріали не на основі попередніх публікацій, а з оригіналів документів Московського архіву Колегії закордонних справ, що дозволило виврити кожне слово й уникнути неточностей, надаючи їм важливої джерелознавчої цінності.

Поширення в Україні на зламі XVIII–XIX ст. просвітницької ідеології було одним із чинників розповсюдження опозиційних настроїв в середовищі українського дворянства, що почасти відбилося у діяльності таємних масонських лож. Ідеї й форми організації масонства були запозичені із Західної Європи, де вони набули найбільшого поширення в роки Французької революції. Є підстави погодитися з міркуванням талановитого українського історика В. Сарбея, що “загальний поміркований демократизм ідеалів масонства радикалізувався в Україні потребами невідступної визвольної боротьби проти національного гноблення”²⁰. Головною запорукою своїх успіхів члени лож вбачали прилучення до визвольної боротьби інших слов'янських народів, пригноблених Російською, Пруською або Австрійською монархіями, із якими представники українського громадянства мали змогу познайомитися під час закордонних воєнних походів 1813–1814 рр. У 1818 р. на таких переконаннях у Києві організувалася масонська ложа “З'єднаних слов'ян”, головний

напряму діяльності якої виражав символічний знак – хрест із написом “Єдність слов'янська”. В останній рік свого існування (1822) вона налічувала понад 80 членів: за національністю – українців, поляків, росіян, а за фахом і родом занять – повітових і губернських службовців, військових, учителів і лікарів²¹.

Про союз вільних слов'янських народів мріяли опозиційно налаштовані до режиму Російської імперії офіцери нижчих чинів, а також юнкери прикордонних військових частин, що дислокувалися навколо Новограда-Волинського. У 1823 р. тут за ініціативи членів одеських масонських лож, братів Андрія й Петра Борисових, а також учасника польського визвольного руху Ю. Люблінського була утворена таємна військова організація – Товариство об'єднаних слов'ян. Протягом двох років членами товариства стало понад 50 офіцерів, здебільшого, вихідців із дрібномаєткових українських дворян. У “Правилах” – програмовому документі товариства – його остаточною метою оголошувалося знищення міжнаціональної неприязні й створення федеративного союзу незалежних слов'янських республік.

Завдання слов'янського єднання були відображені також у знакові Товариства об'єднаних слов'ян, що являв собою зображення одиниці у проміннях сонця, що була замкнена у восьмикутник, увінчаний чотирма якорями, які символізували чотири моря чи морські гавані. По сторонах восьмикутника було названо вісім слов'янських народів, об'єднаних у союз: росіяни, поляки, серби, моравський і богемський народи, угорці, хорвати, далматинці²². Отже, майбутній Загальнослов'янський союз бачився великою й сильною державою, що простягалася широкою смугою земель від Балтійського до Чорного й Адріатичного морів. При цьому слід відзначити, що до нього члени Товариства не наважилися зарахувати Україну, що, на думку В. Сарбея, було свідченням “низького рівня української національної свідомості серед більшості його членів”²³.

Подібні світоглядні принципи й помисли членів таємних союзів і товариств, без сумніву, надихали творчий пошук представни-

ків дворянської інтелігенції щодо історії, мови й культури слов'янських народів. Яскравим свідченням цього були зацікавлення історією зарубіжного слов'янства одного з членів декабристських організацій О. Корниловича (1800–1834). Він народився у дворянській родині в Могилеві-Подільському, навчався в Одеському благородному інституті та Московському училищі колоновожатих. Згодом здібного офіцера, який знав кілька іноземних мов і з юнацьких років був обізнаний з традиціями балканських народів, було відправлено у розпорядження полковника Генштабу російської армії Д. Бутурліна для пошуків в архівах Москви та Петербурга матеріалів з історії російсько-турецьких війн. Водночас його цікавили події нової історії Польщі, зокрема, на основі матеріалів Архіву Колегії іноземних справ, він займався упорядкуванням карти першого поділу Речі Посполитої²⁴. На початку 20-х рр. XIX ст., О. Корнилович опублікував низку історичних студій, що принесли йому авторитет і визнання. На думку його близького товариша, декабриста Д. Завалишина, він був, “справжнім типом кропіткого ученого, завжди сам клопотався про роз'яснення кожного факту до дріб'язковості”²⁵.

Арешт і ув'язнення в Петропавлівській фортеці не дозволили О. Корниловичу завершити розпочате дослідження та опрацювати зібрані архівні матеріали²⁶. Підготовлені ним розвідки засвідчили його поінформованість і компетентність щодо найважливіших подій з історії Сербії, Польщі XVIII–XIX ст. Торкаючись російської політики на Балканах, дослідник підкреслював важливість урахування її попередніх успіхів і невдач від років правління Петра I, а також плани військової експедиції до Константинополя та спільних із балканськими слов'янами диверсійних акцій на Адріатиці, що розроблялися під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр.²⁷. При цьому, О. Корнилович акцентував увагу на зростанні національної самосвідомості слов'янських народів Габсбурзької імперії, яке спостерігалось в ході війни. Про це переконливо свідчили матеріали, знайдені ним в архівах Москви і Петербурга.

До аналізу подій національно-визвольного руху слов'ян Балканського півострова початку XIX ст. О. Корнилович повернувся у 1830-х рр. Перебуваючи на засланні, він переклав російською мовою книгу відомого німецького історика, професора Берлінського університету Леопольда фон Ранке “Сербська революція” і пропонував її видати відомому громадському діячу М. Полевому під назвою “Сербія у новітній час”²⁸. Утім, здійснити цей задум йому не вдалося.

О. Корнилович виявив зацікавленість і щодо сучасних йому подій у польських землях, окресливши їх у студіях: “Про заходи для зміцнення становища у Польщі” (1828), “Про заходи для зміцнення зв’язків Росії й Польщі” (1831), “Про російсько-польські відносини” (1831) та “Про російсько-польські стосунки” (1831)²⁹. Як бачимо, останні готувались під час польського повстання початку 1830-х рр., до подій якого дослідник виявив чималий інтерес і, навіть, пропонував власний план нормалізації ситуації.

Посиленню суспільного інтересу до балканських слов'ян і поширенню інформації про них сприяла діяльність представників військового відомства зі збору матеріалів щодо європейських володінь Туреччини, а також їх вивчення, що проводилися у першій чверті XIX ст. в південних регіонах Правобережжя, в Бессарабії й Новоросії. Матеріали подібного роду, головним чином про шляхи сполучення і населені пункти, збиралися ще наприкінці XVIII ст.³⁰

Важливість військово-топографічного і статистичного вивчення придунайських та балканських країн і народів у повній мірі була усвідомлена в період загостренням відносин із Туреччиною, що створювало реальну загрозу спалаху чергової війни на початку 1800-х рр. Цілеспрямовану роботу по дослідженню цього регіону й вивченню історії російсько-турецьких війн проводив флігель-ад'ютанкт російського імператора, полковник Д. Бутурлін, а згодом – генерал П. Кисильов, начальник штабу 2-ї армії, головна квартира якого розташовувалася в подільському місті Тульчині. Для цього останній розраховував використати не лише праці зару-

біжних авторів, спогади й записки учасників російсько-турецької війни 1806–1812 рр., але віднайти невідомі на той момент військові, дипломатичні й статистичні матеріали.

У 1819–1821 рр. за ініціативою П. Кисильова у фортецях Хотина і Перекопа були проведені пошукові роботи і виявлено комплекс документів, що стосувалися досліджуваного питання. Серед інших матеріалів було знайдено накази й розпорядження російського головнокомандувача періоду війни 1806–1812 рр., документи щодо мирних переговорів з Османською імперією, різноманітні матеріали щодо її володінь на Балканах, зокрема “Справа про сербів”, що нараховувала близько 5 тис. аркушів та ін.³¹ Загалом, у підготовці “Опису походів росіян проти турок”, чотири рукописних томи якого у 1827 р. було відіслано до Генерального штабу, брали участь офіцери штабу 2-ї армії І. Бурцев, М. Басаргін, М. Петров³².

На початку 1820-х років статистичне й географічне вивчення європейської частини Туреччини проводили офіцери штабу 2-ї російської армії. Координатором цієї роботи був підполковник І. Ліпранді, постать якого була предметом уваги дослідників³³. “Досліди мої відносно турок, – згадував він, – полягали у зборі відомостей про їх дії в Придунайських князівствах і Болгарії, задля чого я неодноразово відвідував під різними приводами турецькі фортеці”³⁴. Окрему увагу ним було приділено вивченню документів про слов'янські області Туреччини із секретного дипломатичного архіву, що, безсумнівно, сприяло вивченню минулого і сучасного становища тутешніх народів.

Так, в одній із розвідок І. Ліпранді було змальовано Балканський півострів, де розгорталися події російсько-турецької війни 1806–1812 рр., участь у ній представників слов'янських народів, події сербського національно-визвольного руху³⁵. Зокрема, він вказував, що піднесення ремесел і пожвавлення торгівлі в болгарських областях наприкінці XVIII ст. зумовив переростання багатьох сіл в міста, наприклад, Котел, Тернава, котрі поступово перетво-

рувалися в центри економічної і суспільної діяльності свого району. І. Ліпранді з'ясував, що такими на протязі другої половини XVIII ст. стали Пловдив, Слівен, Неврокоп, Пазарджик, Горна Джумая та ін., а ряд болгарських міст наприкінці століття стали не лише центрами балканської торгівлі, але й найбільшими ярмарками в Європі, причому постійно діючими (Слівен, Пловдив, Узунджово та ін.)³⁶. На основі виявлених документальних матеріалів дослідник дійшов значущого висновку, що у другій половині XVIII ст. у Болгарії з'являються перші мануфактури, в основному шовкопрядильні, з первинної очистки бавовни, переробки продуктів скотарства, пошиття одягу із аби (вовняної тканини). І. Ліпранді слушно акцентував увагу на тому, що особливим бератом (султанським указом. – С. К.) мешканцями міст Західної і Північно-Західної Болгарії було дозволено виробництво вогнепальної зброї – явище екстраординарне для Османської імперії³⁷.

На початку 1820-х років І. Ліпранді розпочав підготовку ще однієї праці “Оттоманська імперія: Докладний опис цієї держави у громадському, політичному і релігійному відношенні, історичним дослідженням устрою придворного, звичаїв, обрядів, забобонів, приказок, із додатком історичного огляду Румелії, Македонії, Албанії, Турецької Кроації, Сербії, Болгарії”. Над цим дослідженням, свого роду енциклопедичним довідником, в якому опис окремих проблем було згруповано в алфавітному порядку, він працював близько 15-ти років (закінчив у 1836 р.), вважав його своєю найважливішою працею. Як свідчив сам автор, чималу допомогу у перекладі документів і законодавчих актів з арабської, перської, турецької та інших мов, його інформуванні про поточні події в Туреччині йому надавали греки-фанаріоти, молдавські й валашські бояри³⁸. На жаль, ця цікава та унікальна у своєму роді праця не була видана за життя автора, хоча й він рекламував її на сторінках періодичних видань³⁹.

Отже, діяльність І. Ліпранді щодо вивчення європейської частини Туреччини, зокрема виявлення і збір документальних матеріалів про російсько-турецькі війни, національно-визвольний рух

сербів, греків та народів Дунайських князівств, а також усних свідчень очевидців подій, як і підготовлені на їх основі службові записки і дослідження, частина з яких була оприлюднена на шпальтах періодичних видань, слід вважати важливим чинником зародження слов'янознавчих студій в Україні в першій третині ХІХ ст.

Пошвавлення спрямованого інтересу інтелектуальних кіл до слов'янської тематики було зумовлено й реорганізацією вищих навчальних закладів в Україні на межі ХVІІІ–ХІХ ст. Нововведення в освітянській галузі призвели до появи кола учених, котрі, займаючись розробкою проблем вітчизняної і зарубіжної історії та філології, в силу різних обставин усе частіше зверталися до вивчення зарубіжного слов'янства.

Одним з освітніх і наукових центрів в Україні була Київська академія, в якій тривалий час викладалися славістичні курси, зокрема вивчалися польська і старослов'янська мови. Поглиблювали інтерес професорів та студентів академії до слов'янської проблематики й нововведення митрополита Самуїла Миславського (1783–1796 рр.), який прагнув наблизити форму й зміст академічної освіти до європейських університетських стандартів. Цьому сприяли введення нових філософських курсів, що викладалися у дусі німецьких філософів Ф.А. Вольфа і Ф.Х. Баумейстера, повернення навчальному закладу прерогативи відряджати за кордон кращих вихованців для ознайомлення із здобутками європейської науки, запровадження спеціального класу історії та географії тощо. Зокрема, в останньому студенти вивчали загальну географію, серед іншого, “Булгар і Анатолій”, знайомилися з проблемами походження європейських народів, студіювали порівняльну хронологію та історію європейських імперій тощо⁴⁰.

Як і раніше, в академії викладалася польська мова, що, безсумнівно, сприяло зростанню зацікавленості студентів проблемами історії слов'янських народів. У річному звіті за 1803 р. вказувалося, що “у польському класі викладалася Граматика польська з роз'ясненням правил цієї мови, були прочитані книги польських

авторів, виконувалися переклади з польської мови на російську і навпаки⁴¹. Реформаторські зачинання Самуїла Миславського були закріплені новим Статутом академії (1789), що діяв до її закриття у 1817 р. Завдяки старанням київського митрополита до 7 тис. книг поповнилися фонди академічної бібліотеки, що постраждала внаслідок пожежі у 1780 р.⁴²

Славістичні виклади було продовжено у Київській духовній академії (далі – КДА), що повстала у 1819 р. на місці закритої двома роками раніше Київської академії. Статут 1814 р., за яким організовувався навчальний процес у новому навчальному закладі, передбачав вивчення студентами у секціях (класах. – С. К.) словесних наук, загальної й церковної історії, старослов'янської і нових слов'янських мов, ознайомлення з такими славістичними проблемами, як створення слов'янської азбуки, просвітницька діяльність слов'янських апостолів Кирила й Мефодія, церковна історія європейських країн та ін.

Величезний вплив на поглиблення наукового інтересу академічної корпорації до славістичної проблематики відіграв опікун КДА – митрополит київській Євгеній (Євгеній Болховітінов. – С. К.), котрий, за словами видатного славіста XIX ст. І. Ягича, належав до найбільш освічених людей свого часу в Росії, а сучасні дослідники по праву називають його “засновником слов'яно-руської палеографії”⁴³. У 1825 р., за ініціативою митрополита Євгенія, в КДА була відкрита кафедра польської мови, вивчення якої, на думку архієрея, відкривало нову галузь ученої діяльності щодо дослідження історії Південно-Західної Русі⁴⁴. Можна стверджувати, що митрополит Євгеній переніс до Києва кращі науково-дослідницькі й археографічні традиції Румянцевського гуртка, активним членом якого він був⁴⁵. Слід звернути увагу, що ініціатор його створення – граф М. Румянцев, ще наприкінці XVIII ст., перебуваючи на дипломатичних посадах у країнах Європи, займався вивченням історії та культури слов'янських народів, а згодом ініціював славістичні студії у створеному ним гуртку⁴⁶.

Для заохочення наукової діяльності студентів КДА митрополит Євгеній заснував спеціальний фонд для преміювання авторів найкращих робіт, що готувалися за визначеною історичною тематикою. Так, у 1827 р. було запропоновано “з’ясувати й довести, де знаходилася (у Києві. – С. К.) Лінська церква, у якій Варяго-Руси присягли та якого вона була сповідання”⁴⁷. Благодійними пожертвами академічній бібліотеці різнопланових документальних матеріалів і наукової літератури, в тому числі славістичної тематики, митрополит надихав студентів до конкретних наукових студій. Лише у 1827 р. до бібліотеки КДА п’ять разів надходили подаровані ним копії історичних документів, книги й часописи, серед яких: грамоти і виписки з документів, що стосувалися історії академії, двотомний “Словник біографічний про письменників духовного чина в Росії” Євгенія Болховітінова (СПб., 1824), книга Й. Добровського “Кирило і Мефодій – слов’янські первоучителі. Історико-критичне дослідження” та ін.⁴⁸.

Є підстави визнати, що наукова, освітянська та пастирська діяльність Євгенія Болховітінова сприяла поглибленню традиції викладання в КДА славістичних курсів і зацікавленню її професорів та вихованців таким напрямом академічних досліджень, як історія слов’янських народів.

У першій третині ХІХ ст. одним із центрів наукового і культурного життя в Україні став Харків, де в 1805 р. за ініціативою місцевої інтелігенції, підтриманою громадськістю, було відкрито перший в Україні модерний університет, що значно активізував громадське й культурне життя на Лівобережжі та сприяв його входженню до європейського культурного простору. Становлення Харківського університету нерозривно пов’язано з ім’ям автора проекту створення на теренах Балканського півострова “Слов’яно-сербської держави” чи “Царства слов’ян” В. Караджича – правнука софійського єпископа Г. Караджі⁴⁹.

Із самого початку професорсько-викладацький склад університету формувався на багатонаціональній основі, із запрошенням

ряду учених з-за кордону. Зі складу 29 професорів і ад'юнктів університету, що працювали тут у першій чверті XIX ст., 18 були німецької національності, а 6 походили із Балканського півострова: А. Стойкович, А. Дудрович, К. Павлович, С. Милинович, Ф. Філіпович і Г. Терлаіч⁵⁰. Головною причиною їх переселення до Росії було політичне переслідування з боку австрійських і турецьких властей, які були не зацікавлені у розвитку освіти в слов'янських землях⁵¹. І хоча європейськоосвічені В. Караджич й інші вихідці із Балканського півострова не були ученими-славістами в розумінні цього слова, їх етнічне коріння та зв'язки з батьківщиною, участь у культурному житті Лівобережжя формували інтерес до південнослов'янських народів.

У 1818 р. на словесному відділенні Харківського університету за пропозицією випускника Київської академії П. Гулака-Артемовського було відкрито “клас польської мови для студентів, які бажали її вивчати”, а його самого, на той час – вільного слухача університету (1817–1818), призначено її викладати⁵². Сам лектор планував свої заняття дуже широко і мав намір перетворити їх на своєрідну енциклопедію не лише польської мови, але й польської культури взагалі: “Все нас спонукає присвятити себе цим красним заняттям: і близьке сусідство, і взаємні зв'язки, і політичні взаємини, і функції державних, військових і цивільних посад у країні, що має свої закони, переваги, звичаї і свою мову”⁵³. Бажаючих прослухати новий курс й оволодіти польською мовою виявилось чимало. Уже 1819 р. з польської мови складало іспит 13 студентів, а наступного року – 7⁵⁴. І хоча педагогічні, а почасти наукові інтереси П. Гулака-Артемовського з часом відвернули його від полоністики, він продовжував викладати польську мову до початку 1831 р., коли це було заборонено, у зв'язку з подіями польського повстання.

Університетські виклади П. Гулака-Артемовського не обмежувалися курсом польської мови: з 1820 р. він читав студентам курс російської історії, географії і статистики, а у 1828 р. – викладав курс слов'янських мов. Водночас, наполегливо прагнув зарекомендува-

ти себе як учений-історик, що, на думку його біографа, великою мірою йому вдалося⁵⁵. Це підтверджує такий визнання на той час науковий авторитет, як М. Мельгунов, котрий, відвідавши у 1827 р. Харків, у листі до М. Погодіна повідомляв про “почесне” для нього знайомство “із тутешнім професором російської історії Гулак-Артемівським, прекрасним знавцем Малоросії та її мови”⁵⁶.

Про сталу зацікавленість П. Гулака-Артемівського проблемами історії Польщі свідчить, зокрема, його лист від 11 лютого 1828 р. до літературного критика В. Анастасевича, де він повідомляв про свій намір перекласти перший том “Історії польського народу” А. Нарушевича і “Діяння Сигізмунда III, короля польського” Ю. Немцевича⁵⁷. Слід відмітити чималий вплив П. Гулака-Артемівського на формування славістичних інтересів І. Срезневського та М. Костомарова в роки їх навчання у Харківському університеті. Не випадково І. Срезневський вважав його “першим своїм наставником у вивченні славістичних старожитностей і наріч”⁵⁸. Сповна поділяємо думку сучасних авторів, які визнають П. Гулака-Артемівського “одним із перших полоністів у Росії”⁵⁹, “першим харківським славістом”⁶⁰, і додамо, що є підстави вважати його зачинателем університетських славістичних викладів в Україні у першій третині XIX ст.

Один із провідних фахівців у галузі польсько-литовського права був І. Данилович (1787–1843) – професор Харківського університету в 1825–1835 рр. Він походив із родини священика, навчався, а згодом викладав у Віленському університеті, отримав серйозну підготовку в галузі історії законодавства у Варшаві і Петербурзі. Воднораз, І. Данилович співробітничав з Румянцевським гуртком, займався пошуками джерел у Вільно й підготовкою видань Галицько-Волинського і Супрасльського літописів, Судебника Казимира 1468 р.⁶¹. Ймовірно, наприкінці 1824 р. Рада Харківського університету порушила клопотання перед міністром народної освіти про його перевід із Віленського на кафедру російського права Харківського університету, де він мав намір започаткувати викладання

курсу права приєднаних польських областей, чого вимагав чинний статут про учені ступені. клопотання це було задоволено, і вже у 1826 р. І. Данилович отримав призначення деканом етико-політичного факультету, а згодом ще двічі обирався на цю посаду⁶².

Обдарований учений і педагог, поляк за національністю, І. Данилович не брав активну участь у польському національному рухові, як чимало його друзів і знайомих, а зосередився на науковій і педагогічній діяльності, маючи намір передати своє зацікавлення слов'янськими народами студентам і деяким колегам. Зокрема, він, як і П. Гулак-Артемівський, мав вирішальний вплив на формування славістичних інтересів І. Срезневського в період його навчання у Харківському університеті (1826–1829). Видавець “Українського альманаха” і “Запорожской старины” згадував, що І. Даниловичу він зобов'язаний тяжінню до наукового скептицизму і звичкою до педантичного аналізу⁶³.

Важливим осередком формування славістичних інтересів в українській науці у першій третині XIX ст. була Одеса, в багатонаціональному складі якої помітну роль відігравали вихідці з слов'янських областей Балканського півострова. У цьому місті не було жодної галузі та сфери діяльності, де б не працювали вихідці з південнослов'янських регіонів. Головними освітянськими центрами Одеси були Благородний інститут і Комерційна гімназія, реорганізовані у травні 1817 р. в Рішельєвський ліцей. У Благородному інституті навчався вищезгадуваний О. Корнилович, який, імовірно, саме тоді зацікавився проблемами сучасної історії слов'янських народів.

Наприкінці 1820-х рр. слов'янські старожитності народів Балканського півострова вивчав колишній офіцер Павлоградського полку В. Тепляков (1804–1842), якого, за членство в масонській ложі й знайомство із членами декабристських товариств, було ув'язнено в Петропавлівській фортеці, а згодом заслано до Новоросії. За дорученням Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора графа М. Воронцова його було задіяно для вивчення археологічних пам'яток на контрольованому російськими військами

півдні Болгарії⁶⁴. В інструкції, яку він отримав, вказувалося на цільність обстеження “уламків античного мармуру”, “грецьких і латинських написів”, “стародавніх монет” та ін.⁶⁵.

У березні 1829 р. В. Тепляков прибув у Болгарію і розпочав обстеження на узбережжі в районі міста Варни. Про археологічні та інші знахідки він повідомляв у своїх листах, що невдовзі були видрукувані як “Листи із Болгарії”, а найбільш цінні знахідки відправив до Одеси графу М. Воронцову⁶⁶. У “Звіті про пам'ятки старожитностей, відкриті й придбані в Болгарії і Румелії” В. Тепляков детально описав свої враження від побаченого: про розкішні Гебеджинські руїни, Великий Анхіальський саркофаг, 36 мармурових плит з написами й барельєфами, медалі й вази, що були знайдені в Сизополі тощо⁶⁷.

Вагомим доробком на ниві вивчення історії слов'янських народів стали наукові студії вчених Закарпаття, історична наука в якому зародилася наприкінці XVIII ст.⁶⁸. Першим закарпатським ученим, який цілеспрямовано займався вивченням історії слов'ян, був Юрій Венелін (1802–1839). Цей уродженець закарпатського села Тибава навчався в Ужгородській духовній семінарії, Сату-Марському ліцеї, а в 1821–1822 рр. – на філософському факультеті Львівського університету, де захопився історією. Зі слів його однокашника І. Мольнара, “історія заповонила всі його помисли”⁶⁹. Перебуваючи в Кишиневі, у 1823–1824 рр. Ю. Венелін вивчав побут і звичаї болгарських колоністів, студював твори давніх авторів і сучасної історіографії.

У пошуках сприятливих умов для розгортання наукових досліджень Ю. Венелін улітку 1825 р. приїхав до Москви і вступив на медичний факультет університету. Проте продовжував вивчення історії та сучасного становища болгар. У 1829 р., одночасно із закінченням університету, дослідник видав працю з історії болгарського народу⁷⁰, а згодом повністю присвятив себе історичним дослідженням. Робота Ю. Венеліна, другий том якої вийшов друком у 1841 р. уже після смерті автора, стала першою в Росії книгою про болгар,

написаною російською мовою, що, ймовірно, дало підставу радянській історіографії назвати її автора “одним із перших російських славістів”⁷¹. Утім, його книга мала чимало хибних положень, які викликали сплеск найрізноманітніших думок і негативні оцінки рецензентів, з якими згодом погодився і сам автор⁷². На її недоліки вказували і зарубіжні вчені. Зокрема, визнаний знавець слов'янських старожитностей П. Шафарик зауважував, що праця Ю. Венеліна – “твір некритичний, повний різних фантазій, хибних думок, помилок, недоречностей, нісенітниць”⁷³.

Слід зауважити, що хоча праця українського вченого не була позбавлена значних недоліків, її поява стала переконливим свідченням зростання наукового інтересу українських інтелектуалів до зарубіжних слов'ян, а окремі висновки історика, без сумніву, заслуговують на увагу і сьогодні. Зокрема, Ю. Венелін зробив вдалу спробу викрити антинауковий характер норманської теорії походження давньоруської держави і доводив автохтонність слов'ян в Європі; на основі критичного аналізу теорій походження протоболгар И. Тунманна, Й. Енгеля, А. Шлецера, Т.Г.З. Байера з'ясував місце болгар у слов'янському етногенезі. На думку Ю. Венеліна, ареал давніх слов'ян в Європі охоплював територію від Адріатики до Чорного моря і далі на схід до Волги й на північ до Новгороду й Архангельська⁷⁴. До слов'ян він відносив болгар, які у IV–V ст. зі своєї батьківщини на Волзі попрямували до Північного моря і далі до Дунаю⁷⁵. Поява орд Аспаруха на Дунаї, на його думку, це вже завершальний етап переселення болгар до Мізії, а не перша поява їх серед мізійських слов'ян⁷⁶. Утім появу болгар на Дунаї він розумів не як переселення всього болгарського народу з Волги на Дунай, а як подальше поширення володінь болгар⁷⁷. Отже, Ю. Венелін акцентував увагу вчених на вивченні не з'ясованих на той час питань походження болгар, що слугувало одним із аспектів теорії слов'янського етногенезу.

Окрему увагу приділено Ю. Венеліним висвітленню становища болгарських земель в період османського панування. Цілком спра-

ведливо він вказував: "...падіння царства болгар призвело за собою їх невідомість" й сформулював думку, що населення османської держави "складається із зовсім різнорідних частин, зміцнених між собою проникливою політикою Порти"⁷⁸. Розроблена ним концепція історії Болгарії періоду після завоювання турок-османів ґрунтувалася на таких провідних ідеях: по-перше, панівне становище в імперії займали турки, котрі складали "лише військовий клас", "імперських привілейованих", котрі надали собі право "жити за рахунок праці інших"; по-друге, більшість болгар були "грецького сповідання", займалися ремеслом і землеробством та були позбавлені прав і свобод, а їх буття залежало "від свавілля військової нестримності переможців; по-третє, у складних умовах "залізного ярма й згубної політики Порти" болгарський народ "не перестав існувати" і зберіг себе як етнічне ціле"⁷⁹.

Торкнувся автор й проблеми переселення болгар на терени Південної України. Насамперед він підмітив, що їх найбільша частина "оселилася в різних округах Новоросії й Бессарабії" й, по-друге, відзначив, що "значну частину населення багатолюдного міста Кишинева складали ці Задунайські вихідці, що займали частину міста, названу Болгарією"⁸⁰.

Полеміка, яка розгорнулася навколо книги Ю. Венеліна, сприяла тому, що її автор, за підтримки Російської Академії Наук, у 1830–1831 рр. зміг здійснити наукову подорож по Болгарії. Зокрема, він відвідав Добруджу, ознайомився з давньоболгарськими грамотами й документами болгарського походження в бібліотеках і архівосховищах Бухареста. Після повернення до Росії, Ю. Венелін підготував, на основі зібраних матеріалів, книгу "Волосько-болгарські грамоти", що побачила світ у 1840 р.⁸¹.

Аналіз наукової спадщини Ю. Венеліна дає підстави назвати його одним з перших українських славістів, оскільки він розпочав свої студії раніше І. Срезневського, О. Бодяньського, В. Григоровича й зміг зреалізувати себе на полі дослідження давньої історії Болгарії. Його заслуга полягала в тому, що він порушував і намагався

висвітлити наукові проблеми, які на той час були ще не дослідженими, а відтак привертати увагу вчених, даючи поштовх для творчих пошуків. І хоча в працях Ю. Венеліна було чимало вигадок, сучасні дослідники знаходять у них і немало й цінного: висновки про автохтонність слов'янського населення Європи, критику норманської теорії, висновки щодо поширення богослужіння на слов'янській мові й слов'янської писемності тощо⁸².

Отже, розглянувши процес становлення наукового інтересу до вивчення історії слов'янських народів у першій третині XIX ст., можемо обґрунтувати наступні висновки:

По-перше, численні контакти представників українського суспільства з слов'янським населенням Центральної і Південно-Східної Європи на початку XIX ст. і накопичення різноманітної інформації й свідчень про слов'янські народи стали вирішальним чинником початку наукового вивчення минулого й частки сучасного становища слов'янських народів. На початковому етапі увага концентрувалася на мовах, народних звичаях, культурі слов'янських народів, а також писемних пам'ятках і речових джерелах слов'янської історії, котрі об'єднувалися поняттям “слов'янські старожитності”.

По-друге, перші наукові закордонні подорожі слов'янськими землями (П. Кеппена, Ю. Венеліна); збір офіцерами військового відомства статистичної й географічної інформації про Оттоманську імперію, її слов'янське населення та документальних джерел про російсько-турецькі війни; славістичні виклади професорів Києво-Могилянської (з 1819 р. – Київської Духовної) академії та Харківського університету стали міцною основою для подальшого вивчення історії слов'янських народів і зародження слов'янознавства як академічного напрямку особливої дослідницької сфери комплексного характеру.

По-третє, один із перших українських славістів Ю. Венелін зробив вдалу спробу довести автохтонність слов'ян в Європі й висвітлити складну проблему походження болгарського етносу, що стала одним із аспектів теорії слов'янського етногенезу. На основі

критичного аналізу різних концепцій їх походження, він висловив принципово важливе міркування, що у IV–V ст. протоболгари зі своєї батьківщини на Волзі попрямували до Північного моря й дали до Дунаю, й довів, що поява орд Аспаруха на Дунаї була завершальним етапом переселення болгар до Мізії, а не першою їх появою серед мізійських слов'ян. Істориком пунктирно окреслено проблему болгарських поселенців в Новоросії і Бессарабії.

По-четверте, у 1829 р., за ініціативою Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора графа М. Воронцова і на його кошти, за участю українських науковців була організована перша археологічна експедиція на території Болгарії, під час якої виявлено пам'ятки античної і візантійської культур, болгарської середньовічної історії.

По-п'яте, вперше в українській історіографії Д. Бантиш-Каменський окреслив і започаткував вивчення українсько-сербських взаємин, зокрема акцентував увагу на участі сербів у Національній революції XVII ст. й аграрному виробництві Лівобережної України.

2.2. Історична доля слов'янських народів у студіях 30-х – середини 40-х рр. XIX ст. Зародження слов'янознавчих центрів

30-ті – середина 40-х рр. XIX ст. були не лише важливим періодом в суспільному житті України, головний зміст якого визначав процес національного відродження, але й в історії вітчизняної історичної думки. На ці роки припав і початок нового етапу у вивченні історії слов'янських народів, зумовлений дією ряду чинників.

По-перше, це відчутний вплив на українське національно-культурне відродження політичних ідей та світоглядних концепцій із Західної Європи, що визначали кардинальні зміни в інтелектуальному житті України, внутрішній зміст котрого почала формувати естетика романтизму. Остання на межі 20–30-х рр. XIX ст. стала виразно домінувати над просвітництвом, одночасно зберігаючи з ним тісний зв'язок. Концептуально романтизм був зорієнто-

ваний не на універсальні категорії, а на індивідуальні, самобутні прояви народної стихії, зокрема національний дух, фольклор, ідеалізовану героїку середньовіччя. Романтизм з його естетично-психологічним захопленням історичною минувшиною, з її неповторністю, мінливістю та колоритом, зі скерованістю та локально-регіональним виміром національних історій, з поетизацією та героїзацією особистостей¹ справив неабиякий вплив на тогочасну історіографію і на тривалий час визначив наукові пріоритети дослідників історії першої половини XIX ст.

По-друге, це відображення у суспільній свідомості українців ідей і конкретних епізодів польського повстання 1830 р. та його придушення режимом Миколи I, що остаточно покінчив з просвітницьким космополітизмом і послідовно стверджував ідею величі російської нації. Розпочата Петербургом політика примусової русифікації національних регіонів імперії, насамперед польських земель, відводила малоросійському компоненту не останню роль у нищенні польського елемента на Правобережжі. У черговий раз в ідеологічній боротьбі з “полонізмом” експлуатувалася тема козацьких повстань проти речі Посполитої у XVI–XVII ст. і боротьби з католицькою експансією на українських землях. Погоджуємося з думкою сучасного українського дослідника В. Потульницького, що “складовими частинами загального контексту розвитку науки і культури в Україні стає у цей час польське питання”².

По-третє, вплив на суспільно-політичну думку і слов'янознавчу науку ідей слов'янофільства та панславізму. Останній був найважливішим і при цьому найбільш безпосереднім продовженням слов'янофільства у сфері зовнішньої політики.

По-четверте, це перетворення Києва у новий, потужний освітняський і науковий центр (там функціонують Київська духовна академія, університет Св. Володимира, Київська археографічна комісія). Науковий потенціал Києва, на думку російських властей, повинен був сприяти адміністративно-культурному наступу на полонізовані землі Правобережжя.

По-п'яте, введення в дію університетського статуту 1835 р., яким передбачалося заснування в університетах слов'янознавчих кафедр, що відбивало реальне зростання суспільної значимості слов'янської теми. Крім того, вони повинні були стати одним із інструментів у реалізації нового ідейно-політичного курсу царату, сутність якого концентрувалася у формулі “самодержавство, православія, народність”.

У 30–40-х рр. XIX ст. одним з центрів історичної науки в Україні був Харків, що зберігав лідерство в процесі українського національного відродження. У Харківському університеті продовжували службу визнані авторитетні фахівці у галузі польсько-литовського права професор І. Данилович (до 1835 р.); вчений-полоніст, а у 1841–1849 рр. – ректор університету П. Гулак-Артемівський. Крім того, у цей час у навчальному закладі робили свої перші кроки у великій науці І. Срезневський і М. Костомаров, які репрезентували нове покоління українських учених-славістів.

І. Срезневський (1812–1880) навчався на етико-політичному відділенні філософського факультету у 1826–1829 рр. і закінчив його зі ступенем кандидата у 17-річному віці. Досить ранньому закінченню університетського курсу він був зобов'язаний, за його словами, не досить високим вимогам професорів факультету, прочитаним книгам і журналам із університетської бібліотеки, а лекції професора І. Даниловича спонукали до роздумів і самостійної роботи, формували зацікавлення щодо історії та фольклору слов'янських народів³. Свідченням цілеспрямованого інтересу харківського студента до історії й фольклору слов'янських народів й усвідомлення “важливості пісень в історичних дослідженнях” стала видана ним у 1832 р. збірка “Словацьких пісень”⁴, записана у Харкові від сезонних робітників, що приїздили із Австрійської імперії. До неї увійшло 20 народних словацьких пісень, їх переклад російською мовою, примітки й невеличкий двомовний словник.

Фольклорні записи послужили І. Срезневському основою для збірника “Запорожская старина”, шість книг якої було видано у Хар-

кові в 1833–1838 рр. Крім текстів народних дум і пісень на історичну тематику та їх наукових коментарів, підготовлених І. Срезневським, в збірнику багато місця займали уривки з українських літописів (Г. Грабянки, С. Мишецького, Г. Міллера, С. Рубана тощо) і творів чужоземних авторів (П. Шевальє, Г. Боплана, Й. Енгеля, Несецького та ін.), що мали прокоментувати історичні події та імена, які згадувалися у них. Безперечно, мав рацію український дослідник Я. Дзира, вказуючи, що історична частина “Запорожской старины” була своєрідною першою друкованою хрестоматією з історії України⁵.

У липні 1837 р. І. Срезневський захистив магістерську дисертацію “Досліди про сутність і зміст теорії в науках політичних”⁶. У ній автор окреслив контури власної концепції історичного процесу, в основі якої лежало уявлення про закономірність і прогресивність розвитку історії. “Все виявляє прагнення до кращого, вдосконалення правильне, поступове, загальне, – наголошував учений. – Шлях розвитку людства зумовлюється розвитком громадського життя і внутрішнього розуму”⁷. Він негативно ставився до поділу народів на “історичні” і “неісторичні” та вважав, що кожний народ здатний до вищих форм державного життя, а тому “історія загальна, історія людства повинна бути історією всього роду людського, а не деяких народів, випадково більш відомих ніж інші”⁸.

У вересні цього ж року І. Срезневського було затверджено ад'юнкт-професором по першому відділенню філософського факультету Харківського університету і він розпочав викладати на кафедрі політичної економіки і статистики⁹. Вчений продовжував свої студії у сфері різних питань слов'янської історії, етнографії і фольклору. Про “особливу любов до слов'янської мови і літератури” І. Срезневського згадував у своїх спогадах М. Костомаров, який познайомився з ним восени 1837 р.¹⁰ Між ними дуже швидко налагодилися тісні контакти на ниві спільних наукових зацікавлень, насамперед, історико-славістичних студій. Показово, що із власної бібліотеки М. Костомаров надсилав І. Срезневському праці німецького історика Б. Нібура, виконував інші його прохання. У свою чергу

видавець “Запорожской старины” знайомив молодшого колегу із працями зарубіжних авторів, археографічними виданнями, серед яких був і, так званий, Краледворський рукопис, що зацікавив М. Костомарова та ін.¹¹

Навесні 1838 р. І. Срезневський, який на той час мав певні успіхи у вивченні різних слов'янознавчих проблем, отримав пропозицію попечителя Харківського учбового округу здійснити наукову подорож з метою вивчення зарубіжних слов'янських народів і наступним викладанням слов'янознавчих курсів в університеті. Очікуючи остаточної ухвали із Петербурга, учений заглибився у наукові студії, зокрема прискіплював працювати над Зеленогорським і Краледворським рукописами (далі – РКЗ), “відкритими” у 1817–1818 рр. при досить таємничих обставинах чеськими ученими В. Ганком і Й. Ліндом, котрі на сьогоднішній день вважаються головними і чи не єдиними авторами і організаторами цих фальсифікацій¹².

Сьогодні важко з'ясувати напевно, яким виданням РКЗ скористався український дослідник, оскільки на кінець 1830-х рр. ця “ново відкрита” пам'ятка давньочеської літератури тричі видавалася у Празі – в 1818, 1829 і 1835 рр. та двічі в Росії – в 1820 і 1824 рр.¹³ Утім, є підстави вважати, що у розпорядженні харківського професора було третє празьке видання (1835) та його перше російське видання мовою оригіналу з перекладом російською О. Шишкова в “Известиях Российской Академии” (1820). А вже наприкінці 1838 р. у петербурзькому альманасі “Очерки России” І. Срезневський видрукував російський переклад уривків Зеленогорського рукопису і на основі дослідження мови пам'ятки та її змісту зробив спробу його джерелознавчого аналізу. У підсумку він однозначно висловився на користь її оригінальності: “Любіть, зберігайте, чеши, свої народні дорогоцінності й захищайте їх від нападів все руйнівної критики”¹⁴. Невдовзі учений видрукував студію “Виписки із Краледворського рукопису, стосовно релігійних вірувань і обрядів”, де також без будь-якого сумніву заявив про автентичність цієї “пам'ятки давнини про давнину”, що є “спільною дорогоцінністю всіх слов'ян”¹⁵.

У липні 1839 р. І. Срезневський отримав дозвіл на дворічне закордонне відрядження “для вдосконалення в історії і літературі слов'янських нарічч” й отримав інструкцію щодо своєї майбутньої подорожі, що була укладена за активної участі П. Гулака-Артемовського. На його думку, головна мета перебування у слов'янських країнах полягала у “докладному вивченні мови чи наріччя країни, її історії, старожитностей, національної писемності й, крім того, знайомстві з слов'янськими ученими”¹⁶.

І. Срезневський відправився у закордонне відрядження 20 листопада 1839 р. Місцем його першої зупинки стала Саксонія, а на початку лютого наступного року він прибув до Праги, де провів чотири місяці, вивчаючи матеріали бібліотек і архівів, а також встановив контакти з відомими чеськими ученими П. Шафариком, Ф. Палацьким, Й. Юнгманом, Ф. Челаковським, В. Ганком та ін. Останній, зокрема, у листі на адресу російського уряду високо оцінив його студії¹⁷. Із Праги І. Срезневський відправився у пішохідну подорож по Чехії, Моравії, Лужинам й у листопаді 1840 р. прибув до Відня. На той час в австрійській столиці працювали відомі слов'янські учені Л. Гай, Е. Копитар, В. Караджич, які стали його учителями в славистичних студіюваннях. Упродовж 1841 р. І. Срезневський здійснив мандрівку по Штірії, Карінтії, Крайні, Істрії, Далмації, Чорногорії, Славонії, Срему і Сербії, а навесні наступного року відвідав Угорщину, Галичину, Словацьчину, Польщу і Литву¹⁸. Про результати подорожі він регулярно доповідав у своїх звітах міністру народної освіти, а також інформував наукову громадськість на сторінках чеських і російських видань.

Отже, І. Срезневський зміг відвідати більшу частину слов'янських земель, ознайомитись чи зібрати джерела щодо історії їх народів, фольклорний і етнографічний матеріал, що, на той час, практично не були відомі в Україні. Оволодіння широким колом наукової інформації та ознайомлення з цілим комплексом джерел, які яскраво характеризували минуле і сучасне південних і західних слов'ян, сприяли становленню І. Срезневського як викладача

славістичних курсів, так і науковця у галузі історії слов'янських народів.

Скласти уявлення про провідні ідеї концепції історії слов'янських народів вченого дозволяють його виклади у Харківському університеті, що розпочалися 16 жовтня 1842 р. лекційним курсом “Вступ у вивчення слов'янства”, нарис “Думки про викладання в університеті слов'янознавства” й чернетки деяких студій, що збереглися в його особистому архіві¹⁹. У питанні етногенезу І. Срезневський відстоював концепцію автохтонності слов'ян, а виникнення держав у сербів, болгар, чехів, поляків, хорватів і ободритів відносив до IX ст. Серед перших слов'янських державних утворень він вирізняв Перше Болгарське царство, що досягло найбільшого розвитку в період правління Бориса і Симеона, а також Сербську державу часів царя Стефана Душана. Останнього український дослідник відносив до числа небагатьох великих людей, котрі справили вагомий вплив на політичне й суспільне піднесення слов'янських народів у XIV ст.²⁰

Яскравою ілюстрацією інтенсивного розвитку державного життя слов'янських народів І. Срезневський вважав славнозвісний Законник Стефана Душана. За його спостереженням, ця “найвідоміша пам'ятка середньовічного законодавства у різний час доповнювалася новими постановами, але зберегла початковий характер і була головним джерелом для вивчення соціальної структури сербської держави у XIV столітті”, в якій були два основних стани: вищий, або панство, і нижчий, до якого входили “люди малі й середні”. На думку І. Срезневського, “цей поділ однаково був помітний і в класах світських, і в класах духовенства”²¹. На підставі свідчень візантійського хроніста К. Порфирородного підкреслено, що сербський народ двічі був навернений у християнство, спочатку у першій половині VII ст. священниками Риму, а потім – у другій половині IX ст. священниками Візантії. І хоча вплив Риму в Сербії був набагато відчутнішим, ніж вплив Константинополя, І. Срезневський стверджував, що Законник Стефана Душана не фіксував хоча

б найменшої поблажливості до Західної церкви, а його статті слугували “очищенню християнства”, “зміцненню православ'я й викоріненню ересі Латинської”²².

Окреслюючи найголовніші події історії Великої Моравії, що на середину 1840-х рр. залишалася ще не вивченою, І. Срезневський концентрував увагу на героїчній боротьбі слов'ян проти німецької агресії²³. Водночас, відзначаючи політичне піднесення слов'янських держав в XII–XV ст., він не зміг правильно оцінити соціально-економічних і політичних умов, що зумовили їх централізацію.

Аналізуючи історію слов'янських народів XVI–XVII ст., І. Срезневський звернув увагу на причини занепаду їх держав. Якщо стосовно Чехії він вважав головним чинником цього Тридцятирічну війну, то занепад південнослов'янських держав він пов'язував із внутрішніми негараздами й турецьким завоюванням Балканського півострова²⁴. Водночас, затягну кризу шляхетської Польщі, яка розпочалася з кінця XVI ст., на його думку, спричинили політична активність шляхти, послаблення королівської влади, що стало наслідком “виборного правління” та політика інших держав²⁵.

І. Срезневський високо оцінив культурний спадок слов'ян, головним творцем і носієм якого вважав народ. У той же час, він був далеким від ідеалізації будь-яких проявів культурного життя слов'янського суспільства і з боєм наголошував, що “після поширення книгодрукування довго зберігалася неосвіченість простого народу”. Головною причиною “скромних успіхів освіти в Європі” вважав діяльність православної і католицької церков²⁶.

Одним із провідних напрямів дослідницької роботи вченого була розробка проблеми історії славістичних студіювань, яку він, фактично, започаткував у вітчизняній історіографії. Уже під час закордонної подорожі слов'янськими землями І. Срезневський у записках на ім'я міністра народної освіти і листах інформував про наукову діяльність Я. Смолера, Ф. Челаковського, Й. Юнгмана, К. Ербена, Л. Штура, Ф. Палацького, В. Караджича, С. Вразя, Я. Коллара, Л. Гая, Ф. Прешерна, відзначав їх роль у створенні й

розвитку національних культур. Український славіст високо оцінив науковий доробок В. Караджича і Я. Коллара, у той же час висловив застереження щодо наукового потенціалу чеських учених, що очікувати від них досягнень “подібних працям Сахарова, Далья..., Караджича..., чи Коллара” не доводиться²⁷.

Важливим чинником формування інтересу І. Срезневського до історії славістики стали огляди праць попередників про вивчення тієї чи іншої галузі суспільного життя слов'янських народів, котрі були представлені у його славістичних курсах у Харківському університеті²⁸. Заслуга вченого полягала і в тому, що він одним із перших в Україні почав систематично друкувати рецензії на славістичні праці вітчизняних і зарубіжних авторів. У 1843 р. видрукував розгорнуту рецензію “Слов'янської етнографії” П. Шафарика, 1845 р. – книги Я. Коллара “Божества Ретри”, 1846 р. – нового видання Реймського євангелія, 1847 р. – праці А. Соколова “Краледворський рукопис і Суд Любуши” та ін.²⁹.

Отже, накопичення різноманітних історіографічних фактів і спостережень зумовили появу спеціальних праць І. Срезневського, в яких оцінювалася наукова діяльність деяких дослідників слов'янських народів. Однією з них стала розвідка про відомого сербського вченого В. Караджича, в якій на тлі національно-визвольного руху сербського народу було проаналізовано його доробок й зазначалося, що “послуги Вука щодо історії й етнографії сербської залишаться назавжди незабутніми”³⁰. В іншій праці він відзначив вагомий доробок талановитого чеського вченого В. Ганки у студіюванні історії слов'янських народів³¹.

З-поміж чималого кола робіт І. Срезневського на окрему увагу заслуговує його розвідка “Нарис книгодрукування в Болгарії” (1846), в якому проаналізовано новоболгарську літературу від часу появи першої болгарської друкованої книги у 1806 р. За спостереженням вченого, ці видання свідчили про прагнення болгарського народу “вийти на стезю освіченості”, а “протистояти своєму духовному падінню він зможе лише своїм власним зусиллям, що сам

повинен піклуватися про власну освіченість, про своє місце серед слов'янських народів”³². Учений став на захист потягів болгар до освіченості й висловив надію, що вони докладуть зусиль для дослідження національної історії й етнографії, та невдовзі займуть чільне місце “у загальному літературному відродженні західних слов'ян”³³.

Значне місце в наукових інтересах І. Срезневським зайняли питання міфології давніх слов'ян. На основі аналізу свідчень арабських авторів, пам'яток давньоруської літератури, усної народної творчості він підкреслював властивий їй культ сонця. Це явище він спостерігав у духовному житті населення Давньої Русі й інших слов'янських народів – болгар, сербів, хорватів, словенців та ін. Говорячи про фольклор словенців, вчений зауважив, що у них “і донині збереглися деякі пісні, в яких жваво відтворено старовинне поняття про бога-Сонця”³⁴.

Проблем духовного розвитку стародавніх слов'ян І. Срезневський торкнувся у дисертації “Святилища і обряди язичницького богослужіння давніх слов'ян, за свідченнями сучасними і легендами”. Це дослідження він присвятив П. Гулаку-Артемівському і В. Ганці, як “першим своїм керівникам у вивченні слов'янських старожитностей і наріч”³⁵. Заслугою автора стало написання дослідження на межі кількох наукових галузей – слов'янської археології, етнографії та фольклору, джерелами якого стали різнопланові матеріали, зібрані українським ученим під час наукової подорожі слов'янськими землями. На їх основі, із урахуванням результатів праць П. Сахарова, І. Снегирьова, Я. Коллара, П. Шафарика та ін., він ретельно дослідив місця язичницького богослужіння давніх слов'ян та розглянув обряди, що проводилися. Вчений з'ясував, що головне призначення язичницького богослужіння у всіх слов'янських народів було однаковим, хоча й існували деякі місцеві обрядові особливості. Центральну роль в обрядах поклоніння сонцю відігравали позитивні догмати віри, а їх головними частинами були молитви, жертвоприношення й гадання, після чого відбувалися священні бенкети, супроводжувані іграми, піснями, змаганнями тощо.

3 грудня 1846 р. І. Срезневський захистив дисертацію і першим серед учених в Росії отримав ступінь доктора слов'яно-російської філології, а вже 23 січня 1847 р. міністр народної освіти затвердив його в ступені доктора і званні екстраординарного професора по кафедрі історії і літератури слов'янських нарід³⁶. Майже відразу після цього І. Срезневського було переведено до Петербурзького університету. У цей час відбувся відхід українського вченого від вивчення історичної проблематики. Він займається розробкою питань історії російської мови й підготовкою та виданням пам'яток давньоруської і слов'янської писемності. Дозволимо припустити, що поясненням цієї метаморфози міг стати розгром Кирило-Мефодіївського товариства та хвиля репресій проти його учасників, одним із яких був його близький друг і однодумець – М. Костомаров.

М. Костомаров (1817–1885) навчався на історико-філологічному факультеті Харківського університету (1833–1837), після закінчення якого служив юнкером драгунського полку, але невдовзі звільнився. Восени 1837 р. він знов повернувся до Харкова і почав відвідувати лекції в університеті, захопившись викладами з всесвітньої історії професора М. Луніна, що справили на нього “величезний вплив і здійснили... внутрішній переворот”³⁷. Тоді ж М. Костомаров зблизився з колом українських письменників і інтелектуалів, що гуртувалися навколо ад'юнкт-професора І. Срезневського. Саме під його впливом сформувалися зацікавлення М. Костомарова зарубіжним слов'янством. Він із дивовижною швидкістю оволодів польською і чеською мовами, а після здобуття 7 грудня 1837 р. ступеня кандидата записався вільним слухачем до Московського університету й відвідував лекції тутешніх професорів. Найбільше враження на нього справили славістичні курси М. Каченовського й курс російської історії М. Погодіна, відомого симпатика національно-визвольного руху слов'янських народів³⁸.

Свідченням цілеспрямованого інтересу М. Костомарова до історії та фольклору зарубіжного слов'янства стало студіювання Краледворського рукопису, з яким його наприкінці 1837 р. познайомив

І. Срезневський. Результатом досліджень став переклад українською мовою кількох його уривків – “Квіточка”, “Ягоди”, “Рожа”, що увійшли до збірки “Українські балади”, видрукуваній у Харкові навесні 1839 р.³⁹ Уже 1840 р. учений видав іншу цікаву розвідку “Виписки із Краледворського рукопису, стосовно вірувань і обрядів”, започаткувавши вивчення цієї пам’ятки в українській історіографії. У 1841 р., окрім згаданих уривків Краледворського рукопису, в харківському альманасі “Сніп” М. Костомаров опублікував переклад епічної пісні “Олень”, а в 1843 р. у літературній збірці “Моллодик” видрукував ще й переклад пісні “Турнія”⁴⁰. Того ж року фрагменти Краледворського рукопису в українському перекладі М. Костомарова, А. Могили (А. Метлинського) та І. Срезневського були вміщені у празькому багатомовному виданні цього рукопису, відомому як “Мала Поліглота”, а у 1852 р. – у наступному чеському виданні⁴¹. Слід зауважити, що згадані чеські видання М. Костомарова не увійшли до бібліографії його праць⁴² і сьогодні залишаються невідомими навіть у вузькому колі вчених-слов’янознавців.

Наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. XIX ст. наукові зацікавлення М. Костомарова перемістилися на ті проблеми історії Польщі, що торкалися польсько-українських відносин XVI–XVII ст. Першими кроками у цьому стало його знайомство з монографією Ю. Немцевича “Історія правління Сигізмунда III” (1819) і переклад з польської анонімною оповідання про війну Наливайка з поляками та ін.⁴³ Більш вагомим підсумком дослідження цих проблем стало дисертаційне дослідження М. Костомарова “Про причини і характер унії в Західній Росії”, яке навесні 1841 р. було подане до Вченої ради філософського факультету і, як зазначив український історик Ю. Пінчук, стало одним “з найцікавіших історичних досліджень початкового періоду творчості” ученого⁴⁴.

Звичайно, вибір теми дисертації щодо проблеми історії Берестейської унії навряд чи був випадковим. Імовірно, творчий задум виник під впливом прийнятого у лютому 1839 р. рішення Петербурга щодо з’єднання двох мільйонів західноукраїнських і захід-

нобілоруських уніатів з православною церквою. Не останню роль у виборі цієї теми відіграв і старший товариш ученого В. Каразін, який був послідовним прихильником ідеї приєднання уніатів до православної церкви⁴⁵. Саме на нього, за словами дослідника Л. Полухіна, була розрахована більшість частини накладу дисертації Миколи Івановича⁴⁶.

Показово, що для М. Костомарова було характерне усвідомлення необхідності неупередженого підходу до проблеми унії. Зокрема, він неодноразово підкреслював, що унія “виникла під честолюбними задумами єпископів” і “стала політичним завданням, коли в таборах козацьких ватажків вирішено було відторгнути Західну Русь від Польщі, а в московському кабінеті – з'єднати її з Московією”⁴⁷. Як бачимо, для молодого вченого найбільший інтерес становила політична історія унії, насамперед, коли вона “схвилювала всю країну, стала центром усіх ідей, що рухали не тільки Московію і Литву, а й усю слов'янську Північ”⁴⁸.

Слід визнати, що стержнем концепції дисертаційного дослідження М. Костомарова була думка про те, що “основне начало форм суспільного і політичного життя, вивченням яких займається історія, є народ”. Тож слід визнати, що на початку 1840-х рр. він першим в українській історіографії, поклав в основу історико-славістичного дослідження концепцію “народної історії”, школа прихильників якої на той час лише формувалася. Досить слушним з цього приводу уявляється спостереження О. Грушевського, який писав: “Визнаючи народне життя змістом і метою історичного пошуку, Костомаров вважав разом з тим і народ, народні маси головним діячем минувшини. І ці погляди проводив він і на ділі. На прикладі Хмельницького в дисертації “О причинах и характере унии” ми бачимо, як переміщується центр ваги від колишніх героїв – вершителей до безіменних і непевних, здавалося б, народних мас”⁴⁹.

Уже в перших рядках дослідження М. Костомарова ми знаходимо лозунг “народної історії”, проголошений згодом з універси-

тетської кафедри: “Коли історія уявляється нам боротьбою протилежних ідей, що спрямовують ворожі маси одного і того ж народу, важливість такої боротьби визначається з моменту, коли в ній візьме участь весь народ, її ідея порушить всі сили краю і стане народною ідеєю”⁵⁰. Одним з перших він з позиції народницької школи висвітлив і дав оцінку міжконфесійним відносинам другої половини XVI–XVII ст. в українських землях Речі Посполитої. Насамперед, з’ясував передумови укладення Берестейської унії і визначив боротьбу народу проти католицької експансії як одну із найголовніших причин визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. “Найголовнішими причинами цього народного повстання була віра. – вказував дослідник. – Утиски прав козацьких і пригноблення народу були лише другорядним приводом до виступу. Лише в ім’я віри одушевляли ватажки своїх вояків; лише заради ображеного православ’я козаки наважувалися йти разом з татарами, з якими вони багато років невпинно воювали. Це була війна проти католицизму у слов’ян, до яких перейшло західне шумування німецького племені, війна, що повинна нанести останній удар честолюбству пап і відняти від них надію на утвердження своєї влади в Європі”⁵¹. На переконання М. Костомарова, народна війна з Польщею, “не могла скінчитися нічим іншим, як тільки вічним роз’єднанням народів”⁵².

Спроба М. Костомарова окреслити і проаналізувати на тлі українсько-польських відносин причини визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького викликала суперечливі відгуки чиновників Харківського учбового округу й Міністерства народної освіти. А негативна рецензія його дисертації професором М. Устряловим стала підставою для заборони міністром С. Уваровим її публічного захисту в Харківському університеті та знищення всіх її примірників⁵³. Незважаючи на цю невдачу, М. Костомаров не залишив дослідження проблем історії українсько-польських відносин й історії Польщі раннього модерного часу. Ймовірно, вирішальну роль у цьому відіграли його контакти з І. Срезневським, який у вересні 1842 р. повернувся із закордонної мандрів-

ки по слов'янських землях Європи. Тоді ж Микола Іванович розпочав працювати над новою магістерською дисертацією “Про історичне значення руської народної поезії”, постійно консультуючись із старшим колегою й отримуючи від нього необхідні йому історичні джерела: твори П. Симоновського, О. Рігельмана, С. Зарульського, анонімне “Сказання про гетьманів до Богдана Хмельницького” та ін. Воднораз, постійно знайомив І. Срезневського з окремими фрагментами дисертаційного дослідження, офіційним опонентом якого той невдовзі виступив⁵⁴. Показово, що саме під час їхньої зустрічі 15 жовтня 1843 р у будинку І. Срезневського, яку згодом М. Костомаров назвав “епохальною” у своєму житті, він прийняв рішення “написати історію Богдана Хмельницького”⁵⁵.

З вересня 1844 р. М. Костомаров працює на посаді старшого вчителя у Рівненській гімназії, а у вільний від служби час продовжує працювати над дисертацією. “Тут, на Волині, є безліч скарбів, – вказував він у листі до етнографа і літературного критика К. Сементовського, – похвалюся Вам придбанням двох досить цікавих пам'яток духовного заповіту Чарторийського XVI ст. та його ж грамоти Пересопницькій церкві”⁵⁶. Не залишились поза увагою молодого вченого й фольклорні пам'ятки⁵⁷. Погоджуємося з думкою Ю. Пінчука, що перебування вченого на Волині “мало неабияке значення для поглиблення національної свідомості Костомарова, формування його як історика України”⁵⁸. Тут же відбулося його знайомство з матеріальною і духовною культурою польського населення краю, що теж сприяло поглибленню його славістичних інтересів.

У серпні 1845 р., завдяки сприянню київських друзів, М. Костомаров був, за його словами, “вивільнений із Волинського полону”⁵⁹ і переведений на посаду вчителя першої київської гімназії. На той час Київ став найголовнішим осередком українського національного відродження, а завдяки діяльності вчених університету Св. Володимира і Київської духовної академії, перетворився у другий після Харкова центр історичної науки в Україні. Безсумнівно, що науко-

ва атмосфера Києва надихнула М. Костомарова з новою силою поринути у вивчення історії та мов слов'янських народів, зокрема він почав відвідувати в університеті заняття з чеської мови ад'юнкта К. Страшкевича, а також студіював сербську мову⁶⁰. Про свої наукові пошуки він писав у листі до І. Срезневського: “Не має жодного дня, щоб я не жалкував, що позбавлений Вас, тому що заглиблюючись у Руську історію, я разом з тим, поринаю у лабіринт слов'янського світу, і готов тепер захищати дисертацію про те, що Руську історію конче потрібно викладати у зв'язку і паралельно з історією інших слов'янських народів Але, на превеликий жаль, я тут не знаю нікого, з ким би міг говорити і радитись, і бібліотека університету не дуже багата джерелами, бідна для тих, хто хотів би вивчати слов'янщину”⁶¹. Про серйозність намірів М. Костомарова “вивчати історію слов'янських народів” свідчить його прохання на адресу І. Срезневського допомогти розшукати книги з історії сербів, венеців, іллірійців, “Історію чеського народу” Ф. Палацького та ін.⁶².

Подібна зацікавленість минулим слов'янських народів навряд чи була випадковістю, оскільки, саме у цей час, за ініціативою М. Костомарова та його найближчих друзів, у Києві було засновано Кирило-Мефодіївське товариство (або братство), назване так на честь відомих слов'янських просвітників, православних святих Кирила і Мефодія. Можемо припустити, що цей інтерес зумовлювався підготовкою Миколою Івановичем програмового документа братства – “Закону Божого”, де були сформульовані його найважливіші світоглядні позиції. На думку В. Сарбея, яку поділяємо, “за змістом “Закон Божий” можна вважати історичною працею, на що вказує і його друга назва – “Книга буття українського народу”. Це екстракт політичної історії України, пов'язаної з найважливішими подіями сусідніх держав – Литви, Польщі, Росії – від найдавніших часів до 40-х рр. XIX ст.”⁶³. “Книга буття” пропагувала створення республікансько-федеративного державного об'єднання, в якому Україна “буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським і не зостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні кня-

зя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар”⁶⁴.

Ідеї визволення слов'янських народів з-під іноземного гніту та їхнього єднання у всеслов'янській федерації братчики збиралися поширювати шляхом літературно-просвітницької пропаганди, зокрема за допомогою славістичних викладів в університетах. На це, зокрема, М. Костомаров недвозначно натякав у листі І. Срезневському від 12 лютого 1846 р.: “Так як у всіх університетах (за окремим винятком) викладаються слов'янські мови і літератури, то, без сумніву, це робиться для того, щоб студенти, які слухають ці предмети, набували з них знань, а поширення славістичних знань серед студентів, без сумніву, має мету поширення їх у суспільстві й розвиток ідеї зближення і мабуть що, і єднання слов'янське”⁶⁵. Разом з тим, він наголошував на тому, що коли “більша половина слов'янського народонаселення Росії не бачить в собі слов'ян”, а у “книгах, призначених бути керівництвом для викладання історії, ставиться в заслугу імператору Оттону і германцям те, що вони не дали слов'янам створити незалежні держави чи поставили їх у залежність від Німеччини (і це викладається у слов'янській країні!!!)”, “слов'янську науку” слід вважати одним із важливих чинників утвердження національної самосвідомості⁶⁶.

Беззаперечним свідченням славістичних уподобань М. Костомарова, одностайно обраного Радою університету Св. Володимира 4 червня 1846 р. на посаду ад'юнкт-професора російської історії⁶⁷, була книга “Слов'янська міфологія”, основою якої слугував його лекційний курс. На думку автора, вона могла б прислужитися в якості навчального посібника для студентів і слугувати “братчикам” задля пропаганди ідей Кирило-Мефодіївського товариства.

Книгу наскрізь пронизувала думка, що єдиною верховною силою у віруваннях слов'янських народів у різних іпостасях – Свентовіт, Радегаст, Сварог, Даждьбог та ін. – виступало божество, котре уособлювало “світоносну силу у моральному й фізичному

сенсі”⁶⁸. Йому протистояв Чорнобог (чорт, диявол) – носій зла, ворог світла і сонця, життя і добра, народна фантазія уявляла його у вигляді змії. “Ця змія уявляється у народній фантазії темною, що видихає іскри, і ймовірно, у слов'ян було поняття про два вогні: один був животворним, нерозлучним зі світлом; інший руйнівний, породження пітьми”⁶⁹.

Порівняння пантеону слов'янських міфологічних істот з подібними із давньогрецької, давньоримської, давньоіндійської, скандинавської та інших міфологій дало можливість ученому зробити висновок про існування календарного циклу у слов'янській міфології: “Ми бачимо тут загальне поняття про уособлення сонячної сили: смерть і воскресіння в світі фізичному знаменують річне коло – літо і зиму, а в світі моральному – олюднення божества на землі, благодіяння, страждання і торжество”⁷⁰. Співзвучними ідеям тогочасної європейської фольклористики виявилися також гіпотези М. Костомарова стосовно життєдайної сили вогню у віруваннях давніх слов'ян або ж культового ритуалу слов'ян, органічно пов'язаного з їхнім утилітарними життєвими потребами.

Розгром у березні 1847 р. Кирило-Мефодіївського братства та арешт його членів перервали наукову діяльність М. Костомарова й успішно розпочату ним професуру. Цілий рік учений перебував у Петропавлівській фортеці, а потім був висланий до Саратова, де змушений на деякий час відійти від славістичних студій.

Слід визнати, що наукові дослідження М. Костомарова на полі слов'янської історії й фольклористики періоду його служби у Київському університеті були продовженням славістичних студій першого ректора і професора словесності М. Максимовича (1804–1873). Відкривши нову інтелектуальну епоху в українській історії, він виявився причетним до становлення в університеті Св. Володимира цілого ряду наукових дисциплін, зокрема історії слов'янських народів, сформувавши низку її важливих концептуальних положень і принципів. У М. Максимовича не було великих узагальнюючих праць з історії давніх слов'ян і Київської Русі. Його заслуга поляга-

ла у намаганні систематизувати всі доступні йому факти, проаналізувати джерела і висловлені міркування про найдавніший період історії слов'янських народів. Уже в праці “Звідки походить Руська земля, за розповіддю Несторового літопису та за іншими давніми оповіданнями руськими” (1837) М. Максимович відкинув дуалістичний поділ слов'янських народів на дві гілки – “східних чи руських слов'ян і слов'ян західних”. Натомість визначив серед них чотири групи. До “східних чи руських слов'ян” він відніс русів північних та русів південних, до західних слов'ян – північно-західних чи венетів та південно-західних чи задунайських. До складу групи північно-західних М. Максимович вводив “чехів (с моравами) чи богемців, словаків, ляхів (с мазовшанами чи мазурами, сілезцями і з колишніми лютичами поморськими і власне поморянами), сербів чи вендів (лижицьких)”, а також “русів та інших варягів словенського племені (вільнів чи заодерських лутичан, вагров та інших онімецьких поморян), що мешкали там”⁷¹. Тоді як до розряду чи групи південно-західних чи задунайських (або південних) М. Максимович включив “сербів з іншими іллрійцями, хорватів чи кроатів, хорутан чи віндів і болгар (прийшли на Дунай з Волги)”⁷².

Важливе значення для науки мали міркування М. Максимовича про автохтонність східних слов'ян. Учений підтримував погляд тих авторів, які вважали, що слов'янські племена з давніх давен населяли Східну Європу, наголошуючи: “Іноземні джерела не зберегли нам назв численних гілок східнослов'янських племен, але згадують їх під іменем венетів, ванідів, антів”. Вони не були прийшлими народами, а складали “корінне населення південно-руського краю, що займало обидва боки Дніпра, справа від Дунаю і Сану, зліва по річках Десна і Сула до Дону”⁷³. М. Максимович був переконаний, що в результаті такого ж тривалого історичного процесу сформувалися і західні слов'яни.

Спростовуючи висновки норманістів про пізню появу слов'ян на Східноєвропейській рівнині, їх кочовий, і, відповідно, і більш низький рівень життя, історик відзначав високий рівень економічного

і культурного розвитку слов'янських народів, основу якого становило “землеробське життя”. Що ж стосується проблеми виникнення державних форм політичного життя у східних слов'ян, то, на відміну від інших тогочасних істориків, М. Максимович обґрунтував концепцію про утворення східнослов'янської держави як наслідок самобутнього процесу розвитку “руського світу”. Він зробив висновок, що “у другій половині IX ст. слов'яни східні стали з'єднуватися в одну обширну державу і називатися Руссю”⁷⁴.

З-поміж інших значних подій минулого особливу увагу М. Максимовича привернула доба польського панування на Україні – від Люблінської унії 1569 р. до Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Її вчений справедливо вважав окремим важливим періодом у вітчизняній історії. У дискусії з польськими істориками він різко заперечував тезу про те, що експансія Польщі в Україну є фактом нібито справедливим і благодетним. М. Максимович вказував, що Люблінська унія була договором двох сторін, України і Польщі, про з'єднання їх в одну Річ Посполиту на “праві людей рівних з рівними і вільних з вільними”⁷⁵. Люблінську унію історик розглядав як юридичний акт, як згоду українського лицарства служити польському королеві нарівні з поляками. Проте ця служба, як підкреслював М. Максимович, не означала гноблення однієї сторони другою, яке почалося над українським народом після унії. Разом з тим, він підкреслював той факт, що польській стороні коштувало великих зусиль домогтись цієї “добровільної” згоди, котру вона здобула насильством, а не завдяки мирній домовленості.

У зв'язку з оцінкою Люблінської і Берестейської церковної унії, М. Максимович окреслив найважливіші події польсько-українських взаємин кінця XVI – початку XVII ст. і визвольного руху українського народу. Зокрема, він відзначав події спільного походу українських козаків під проводом Сагайдачного й польських військ на чолі з королевичем Владиславом на Москву 1618 р., участь козаків у військових кампаніях проти Туреччини, Криму, Швеції та інших держав, з якими ворогувала Польща. На його переконання,

козаки закономірно та історично виправдано брали участь у цих війнах разом з польським військом⁷⁶.

Чимале значення для вивчення духовної культури слов'янських народів та з'ясування її місця в їх національній історії мали видані М. Максимовичем збірники фольклорних матеріалів: "Малоросійські пісні" (1827), "Українські народні пісні" (1834), "Збірник українських пісень" (1849), котрі дали у розпорядження вчених цікавий матеріал для проведення співставлень і паралелей. Отже, праці М. Максимовича стали поважною часткою української історичної думки XIX ст., а окремі положення його концепції історії слов'янських народів мали чимале значення для поступу славістики в Україні.

У 1839 р., майже за два роки до звільнення М. Максимовича з посади професора університету Св. Володимира, розпочав викладацьку діяльність у Києві відомий історик слов'янського права М. Іванишев (1811–1874). Він народився у Києві в родині священика, навчався у Київській духовній академії, а згодом продовжив свою освіту в Головному педагогічному інституті в Санкт-Петербурзі. У січні 1836 р. відправився у дворічне наукове відрядження за кордон. Спочатку М. Іванишев перебував у Пруссії, а у вересні 1837 р. приїхав до Праги. Тут під керівництвом відомого вченого В. Ганки вивчав палеографію і давньочеське право, що відкривало шлях порівняльному аналізу законодавства слов'янських народів⁷⁷. Заслугою М. Іванишева стало відкриття в Роудинце, в бібліотеці князя Лобковіца, десяти правничих пам'яток, дослідження рукописів Викторина із Вшегрд і рукопису з книги Товачовської, зроблений переклад російською мовою кількох пам'яток давньочеського права⁷⁸.

Повернувшись з-за кордону, М. Іванишев дістав посаду ад'юнкт-професора кафедри енциклопедії права і установ Російської імперії Київського університету, і восени 1839 р. розпочав читання лекцій. "Протягом першого року своєї служби я нічого іншого не можу робити, крім безперервного викладання нашого величезного права, – повідомляв він у листі В. Ганці. – Всі мої рукописи і слов'янсь-

кі книги лежать поки що в стороні”⁷⁹. Але, через студентські заворушення університет майже на рік було закрито, що дало можливість М. Іванишеву завершити дисертаційне дослідження “Про плату за вбивство у давньоруському та інших слов'янських законодавствах у порівнянні з германською вірою”. Написане на основі оригінальних джерел чеських і пруських архівосховищ, воно мало важливе значення для вітчизняної історіографії історії слов'янських народів. 30 травня 1840 р. відбувся публічний захист дисертації, за результатами якого автора було затверджено доктором права⁸⁰.

У дисертації М. Іванишев сформулював тезу про існування у праві слов'янських народів “внутрішнього тісного зв'язку, зумовленого їх одноплемінністю” й повну протилежність їх системи права германській: “У давньогерманських законодавствах помітно прагнення створити систему абсолютно визначених покарань і, навпаки, їх невизначеність складає суттєву рису найдавніших карних законів слов'ян”⁸¹. Утім, слід визнати, що захоплене і не завжди об'єктивне ставлення М. Іванишева до слов'янства, протиставлення слов'янського світу і Заходу, зокрема слов'янської і германської системи права, без сумніву, були співзвучними концепції “офіційної народності”, що активно культивувалася російським урядом ще від декабристської епохи в якості антипода прогресивній інтерпретації ідеї слов'янської спільності⁸².

У 1841 р. М. Іванишев видав у перекладі російською мовою та зі своїми коментарями давньочеську збірку законів “Ряди земського права”, що, за його спостереженням, була укладена латиною при Карлі IV близько 1360 р., і лише згодом була перекладена чеською мовою⁸³. Публікація цієї пам'ятки слов'янського карного судочинства, на той час, була першим в Україні й Росії виданням подібного роду, тим самим даючи не лише уявлення про відповідні норми права, але й поштовх науковим студіям у цій та суміжних галузях законодавства.

Заслугове на увагу порівняльна характеристика М. Іванишевим статусу жінки в громадському і приватному житті давніх чехів і

скандинавів, яку він дав у студії “Міркування про ідею особистості у стародавньому праві богемському і скандинавському”. За його спостереженням, жінка в Чехії мала більше громадських прав, ніж в Скандинавії, бо в скандинавському законодавстві, яке у галузі приватного права представляло “самий чистий германський елемент”, була “ледь помітна ідея особи”, тоді як у богемському виразно “знаходимо свободу і самостійність жінки у всій повноті і визначеності. В Богемії їй посильний трон і надано право бути правителькою народу”⁸⁴. Слід визнати, що судження М. Іванишева про богемське право для того часу були співзвучні висновкам його дисертаційного дослідження й концепції “офіційної народності”.

Звичайно, сучасний читач може погодитись не з усіма думками та оцінками М. Іванишева слов'янського права. Необхідно враховувати, що вони були підготовлені в той період, коли в європейській науці робилися лише перші кроки у цій галузі правознавства й більшість ключових проблем, практично, не були розроблені, а тому носили новаторський характер. Їх слабким місцем було неправомірне співставлення істориком різночасових матеріалів і пам'яток права, на що вказував рецензент посмертного видання творів М. Іванишева професор Київського університету О. Кистяковський, а також необґрунтоване використання фальшованих “Рукопису Зеленогорського” і “Рукопису Краледворського”, оригінальність яких на початку 1840-х рр. не викликала сумнівів⁸⁵.

Разом з тим, важко не погодитися із іншим рецензентом, відомим українським славістом О. Котляревським, який наголошував, що М. Іванишев одним із перших “зрозумів важливість історичних досліджень слов'янського права і першим ознайомив російську історико-юридичну науку з порівняльним методом при вивченні слов'янських законодавств і з давніми рукописними пам'ятками чеського права, досі відомих лише не багатьом чеським ученим”, а його праці варті уваги тим, що “є першими методично вірними спробами роз'яснити деякі норми слов'янського права”⁸⁶.

Упродовж 30–40-х рр. XIX ст. одним із поважних центрів сла-

вістичних досліджень була Київська духовна академія. Цілеспрямований інтерес її професорів і вихованців до минулого та сучасного становища слов'янських народів зумовлювався кількома чинниками.

По-перше, багатолітньою традицією навчання в академії, ще з початку XVIII ст., вихідців із слов'янських областей Центральної та Південно-Східної Європи⁸⁷. У першій третині XIX ст., внаслідок російсько-турецьких війн і масового переселення болгар і сербів на Південь України та Бессарабію, побільшало їх число серед вихованців КДА. Це, в свою чергу, посилювало в академії інтерес до історії, мови, культури слов'янських народів.

По-друге, самою специфікою навчального процесу, коли, вивчаючи дисципліни секцій словесних наук, загальної і церковної історії, вихованці академії студювали церковнослов'янську та деякі нові слов'янські мови, знайомилися з окремими проблемами історії зарубіжних слов'янських народів.

По-третє, просвітницькою і науковою діяльністю її ректора, ученого-богослова, архімандрита Інокентія (Борисова) (1800–1857). Закінчивши 1823 р. Київську Духовну академію із ступенем магістра, він викладав у Петербурзькій духовній семінарії, а після прийняття чернечого постригу під ім'ям Інокентія зайняв кафедру богословських наук у Петербурзькій духовній академії. У 1829 р. за дисертаційне дослідження “Життя св. Кіпріана” отримав ступінь доктора богослов'я. У 1830 р. архімандрита Інокентія було переведено до Києва і призначено ректором духовної академії.

Завдяки починанням нового ректора, академія зазнала кардинальних структурних і організаційних змін: запроваджено історико-порівняльний метод викладання богослов'я, введено ряд нових навчальних курсів, всіляко заохочувалося вивчення першоджерел православного віровчення та студювання історичних джерел. Так, за ініціативою Інокентія, по класу мов було запроваджено переклади “книг із творів кращих іноземних авторів”, введено спеціальний клас читання в академічній бібліотеці, а у 1832 р. відновлено друкуван-

ня збірників кращих наукових творів, переважно проповідей і релігійних трактатів⁸⁸. Окрім цього, наукові студії кращих вихованців академії друкувалися в різних періодичних виданнях⁸⁹. Зокрема, 1837 р. опубліковано курсову роботу О. Новицького “Про початковий переклад Святого Письма на слов'янську мову”, підготовлену за дорученням піклувальника академії, митрополита Євгенія (Болховітінова)⁹⁰.

У 30–40-х рр. XIX ст. в КДА, незважаючи на репресії щодо учасників польського повстання, продовжувала діяти відкрита у 1825 р. за ініціативою митрополита Євгенія кафедра польської мови. На його думку, яку підтримував і новий ректор Інокентій, її студювання відкривало нову галузь знань і ученої діяльності у вивченні історії Південно-Західної Русі⁹¹. Поглибленню студій з полоністики сприяла і ухвала академічної конференції, яка стосувалася перевидання підручника польської граматики М. Семигиновського та підготовки хрестоматії польської мови⁹². Таким чином, у КДА вдруге у вищому шкільництві України було започатковано викладання польської мови. І якщо у Харківському університеті заняття з польської на початку 1830-х років припинилися, то у КДА кафедра польської мови продовжувала діяти до 1844 р. Слід зауважити, що у вивченні польської мови вихованці академії досягли помітних результатів, на що, зокрема, вказують здійснені переклади з польської поемічних творів українських авторів XVII ст., праць польських істориків, релігійних трактатів П. Скарги⁹³. Без сумніву, цьому сприяв ректор академії Інокентій, який 21 липня 1836 р. був висвячений у сан єпископа Чигиринського, вікарія (заступника архієрея) Київської єпархії⁹⁴.

Необхідно також підкреслити, що Інокентій став активним учасником гуртка київських інтелектуалів, до якого входили митрополит Євгеній, перший ректор Київського університету М. Максимович, історик М. Берлінський та ін. Розквіт його діяльності, на думку Ф. Титова, “припав саме на роки ректорства Інокентія в КДА”⁹⁵. Ректор академії не залишився осторонь ініціативи М. Максимовича

по створенню першого в Україні наукового історичного товариства й, по суті, став його духовним натхненником. Завдяки особистому знайомству Інокентія з генерал-губернатором Д. Бібіковим, вдалося отримати його згоду на заснування 1835 р. у Києві Тимчасового комітету для розшуку старожитностей, а згодом – створення 1843 р. Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. Мав рацію біограф єпископа Інокентія, професор Варшавського університету М. Барсов, вказуючи, що “всі київські вчені комісії йому зобов’язані своїм виникненням, через його вплив на Д.Г. Бібікова, якому він не переставав твердити про необхідність розробляти південноросійську історію і повідомляв навіть чимало матеріалів для неї”⁹⁶.

Заслугою єпископа Інокентія було й те, що він брав активну участь у археографічній і науковій діяльності цих історичних товариств, зокрема ініціював пошуки в церковних і монастирських книгозбірнях різноманітних літописів і стародруків, а найцінніші з них збирав у бібліотеці КДА. У преосвященного навіть виник задум грандіозного наукового проекту видання “Історичної бібліотеки Південно-Західного краю Росії”⁹⁷. Є всі підстави вважати, що археографічна діяльність Інокентія, його знайомство з творами історико-полемічної літератури XVI–XVII ст., як і усвідомлення необхідності з’ясування всіх аспектів міжконфесійних відносин в Україні після Берестейської унії, наштовхнули його на думку про вивчення історії церковної унії та християнської церкви у Польщі. Однодумець Інокентія, професор М. Максимович, згадував, що той “старанно повідомляв все, що було надруковано і написано про унію, плануючи об’єднати все це в одному виданні під назвою “Пам’ятки унії”⁹⁸.

Чернеткові нотатки з особистого архіву Інокентія та його епістоларії⁹⁹ свідчать, що він розпочав вивчати історію християнської церкви у Польщі наприкінці 1833 р. і майже відразу відчув нестачу джерел і літератури з цієї проблеми. Чималу допомогу в отриманні останніх йому надав його студентський товариш, варшавський

протоієрей Феофіл Новицький, якого у травні 1834 р. академічна конференція обрала своїм кореспондентом¹⁰⁰.

Результатом кількарічних досліджень єпископа Інокентія стала праця “Історія християнської церкви у Польщі”, в якій він першим в українській історіографії зробив спробу простежити процес поширення християнства в країні й на численних прикладах продемонстрував історичне значення цього процесу. Через політично заангажовану польську тематику твір не був повністю виданий, але уявлення про нього дозволяє скласти один із розділів “Про початок християнства в Польщі”, що був видрукуваний 1841 р. без зазначення імені автора¹⁰¹. Анонімність публікації можна пояснити небажанням її автора відкрито вступати в полеміку з католицькими богословами щодо досить недвозначних подій польської історії періоду середньовіччя.

На відміну від католицьких авторів, які наголошували на першості Риму в поширенні християнства у Польщі, Інокентій ототожнював перші сліди християнства із “слідами життя народного”, а його поширення пов'язував з місіонерською діяльністю полонених християн, візантійських торгівців та посередництвом вихідців із польських земель, котрі перебували на службі в Константинополі, а згодом ставали носіями християнської віри¹⁰². При цьому він стверджував, що апостольську місію Мефодія в Моравію і Болгарію та його просвітницьку й архієрейську діяльність у Великій Моравії слід вважати найбільш переконливим доказом того, що поширення в Польщі християнства відбувалося саме зі Сходу. До складу Велеградської чи Мефодієвої єпархії за правління Святополка увійшли Сілезія, Краків і Малопольща. Ще одним доказом успішної тридцятирічної архіпастирської діяльності Мефодія дослідник вважав сталу традицію упродовж століть відзначати у Польщі 9 березня, день пам'яті Кирила і Мефодія, свято першонаставників у вірі народу польського¹⁰³.

За спостереженням дослідника, поширенню християнства в Польщі “і не будь-якого, а саме східного”¹⁰⁴ значно прискорилося

після нападу мадяр на Моравію у 906 р. та зміцнення їх позицій у Придумав'ї. Внаслідок цього, чимало вихідців із Моравії переселялося в Польщу і поволі поширювали серед польських язичників християнство та східне богослужіння. У трактуванні ученого, прийняття у березні 965 р. польським князем Мешком I із рук богемського священника Боговида християнства східного обряду було вагомим доказом його утвердження у Польщі¹⁰⁵. Приклад князя наслідувало чимало придворних, а невдовзі обряд хрещення прийняло чимало підданих князя. Дослідник підкреслював, що через три роки після цієї події, під тиском зовнішніх факторів, Мешко I зустрів у себе єпископа познанського Йордана, завдяки якому “західне духовенство в його особі стало досить твердою ногою на землі польській”¹⁰⁶.

Остаточне утвердження влади Риму у Польщі, на думку Інокентія, відбулося в роки правління сина Мешка I, видатного польського державного діяча Болеслава I (992–1018), котрий під час візиту до Кракова імператора Римської імперії Оттона III “дав обітницю на підданство Риму не лише за себе і народ свій, але й за всю велику сім'ю слов'ян”¹⁰⁷. Це рішення польського князя історик пояснював кількома факторами: сильним релігійним впливом на нього німецького місіонера, єпископа Адальберта (Войцеха), котрий згодом загинув у Помор'ї, навертаючи місцеве населення до християнства, та прагненням Болеслава отримати від Оттона III королівську корону¹⁰⁸. Учений вважав, що після цієї події Болеслав став старанним проповідником влади Риму і католицьких обрядів як у Польщі, так і за її межами. Такий розвиток подій, за спостереженням історика, призвів до того, що Болеслав, “надто щасливий з багатьох інших поглядів, у справах віри був чи не одним із найбільш злощасніших князів Польщі”¹⁰⁹. За спостереженням Інокентія, вже через кілька століть після згадуваних подій усі польські хроністи, здебільшого запозяті католики, “не докладали жодних зусиль, щоб віднайти сліди первісного православ'я у Польщі” та свідомо не звертали увагу на зміну східного віросповідання західним¹¹⁰.

Тож, ці хроністи “початок латинських єпископів у Польщі намагалися відсунути як можна далі у давнину”, чим привнесли в історичну свідомість “чимало очевидних і нерозв’язаних протиріч”¹¹¹.

До славістичної спадщини Інокентія слід віднести ряд праць, що залишилися не видрукованими. Про них ми знаємо лише зі слів його біографа, професора Варшавського університету М. Барсова, який вказав наступні рукописи його робіт: “Історія церкви російської у зв’язку з історією церкви інших єдиновірних нам племен слов’янських”, “Паліодія” Захарія Копистенського як найкраща пам’ятка проти католицької полеміки (за оригіналом бібліотеки Києво-Софійського собору)”¹¹². На жаль, автору цієї книги не вдалося віднайти цих рукописів серед матеріалів особистого архіву ученого.

Зрештою, науковий доробок Інокентія безумовно дозволяє назвати його ученим-славістом, який фактично першим в Україні окреслив і започаткував вивчення історії християнства у Польщі й переконливо показав, що від самого початку воно поширювалося за візантійським, східним обрядом і лише під переважаючим впливом зовнішніх факторів тут утвердилося всевладдя римокатолицької церкви. У якості ректора КДА він зіграв, безсумнівно, позитивну роль у розвитку історичної науки в академії й, по суті, був одним із фундаторів київської церковно-історичної школи української історіографії.

Свідченням сталих наукових зацікавлень вихованців КДА проблемами історії і сучасного становища слов’янських народів можуть слугувати їх розвідки. В 1833 р. у журналі “Маяк” І. Боричевський видрукував ряд матеріалів слов’янського фольклору, а вже на початку 1840-х рр. опублікував у Петербурзі в перекладі російською мовою дві збірки оповідань і народних переказів слов’янських народів¹¹³. У свою чергу, в 1845 р., майже відразу після закінчення КДА, П. Задерацький (1818–1848) опублікував в альманасі “Москвитянин” працю “Болгари, поселенці Новоросійського краю і Бессарабії”¹¹⁴. Автор досить детально, як на той час, дослі-

див процес переселення болгар в Росію і з'ясував, що його головними причинами було “гноблення турок і різнопланові заворушення в Оттоманській імперії (упродовж останніх п'ятдесяти років)”. Водночас, він встановив, що “період останньої війни Росії з Туреччиною (1828–1830. – С. К.) був часом найбільшого переселення болгар з-за Дунаю”¹¹⁵. П. Задерацький також описав побут, звичаї й фольклор болгарських поселенців в Україні, опублікував кілька їх народних пісень, що були записані під час поїздки в болгарські колонії¹¹⁶, і фактично став одним із перших українських дослідників історії, етнографії й фольклору болгарських колоній України.

Упродовж 30–40-х рр. XIX ст. відкрилася реальна можливість для розгортання славістичних досліджень в Одесі. Це місто було не лише освітянським і науковим центром (Рішельєвський ліцей, Одеське товариство історії та старожитностей (далі – ОТС)), але й місцем осілости однієї з найбільших в Росії болгарських колоній. У місті мешкало чимало науковців, історичні і родинні коріння яких походили з Балканського півострова. Це стало одним із вагомих чинників формування інтересу одеських гуманітаріїв до історії їх батьківщини і тогочасного становища слов'янських народів.

Одним з найпомітніших одеських учених був викладач, а згодом професор і директор Рішельєвського ліцею, історик і археолог М. Мурзакевич (1806–1883). У 1838 р. він опублікував ґрунтовну розвідку “Сучасний стан освіти у болгар” (1838)¹¹⁷. Його заслугою було те, що він систематизував доступні йому факти і джерела й висвітлив становище освіти й культури в Болгарії періоду турецького панування. Окресливши найважливіші події болгарської історії від найдавніших часів до початку 1800-х рр., М. Мурзакевич обґрунтував думку, що після того, як Болгарія потрапила “під нищівне турецьке ярмо”, відбувся глибокий занепад болгарської культури й освіти. Важливе наукове значення мав і зроблений ним висновок, що важливу роль у поступовому поживленні культурного життя болгар і розвитку болгарської мови відіграли книги, ви-

друкувані в Москві та Києві, які, починаючи з XVIII ст., почали з'являтися у Болгарії.

Наступний етап відродження болгарської культури, на думку вченого, розпочався завдяки розвитку болгарського книгодрукування на початку XIX ст., що підтверджувала наведена бібліографія новоболгарських видань. М. Мурзакевич був переконаний, що сучасна йому “болгарська писемність швидко просувалася по шляху свого розвитку”, і вважав за необхідне “сприяти поширенню освіченості і освіти серед сусіднього і єдиноплемінного болгарського народу”¹¹⁸. В іншій своїй студії учений подав докладний опис болгарських монет періоду правління царя Михайла Асеня (1246–1257)¹¹⁹, окресливши майже не досліджену на той час галузь спеціальних історичних досліджень. Загалом, наукова діяльність М. Мурзакевича свідчила про поступальний розвиток української історіографії історії Болгарії і, на думку сучасного болгарського історика Л. Мінкової, стала важливим чинником початкового етапу національного відродження Болгарії¹²⁰.

У 1838–1842 рр. в Одесі перебував відомий історик і етнограф, колишній професор Московського університету М. Надеждін (1804–1856), автор джерелознавчих статей з проблеми етногенезу слов'янських народів¹²¹. За сприяння голови ОПС Д. Княжевича, він, з метою вивчення античних і слов'янських старожитностей, копіювання писемних джерел й встановлення наукових контактів із слов'янськими науковцями, здійснив наукову подорож до Балканського півострова¹²². Як видно зі звіту його подорожі, ним було знайдено і вивчено чимало цікавих рукописних джерел, а також археологічних та фольклорних матеріалів¹²³.

У 1841 р. слов'янські області Балканського півострова відвідав засновник і голова ОПС Д. Княжевич (1788–1844), батько якого емігрував із Сербії й вступив на російську службу ще 1799 р. Маршрут його подорожі пройшов через Дунайські князівства, Сербію, Болгарію, узбережжя Адріатики. Тут він придбав колекцію стародавніх монет, декілька слов'янських рукописів і стародруків, що

увійшли до одеського музейного зібрання. Д. Княжевич мав нагоду встановити контакти з відомими діячами південнослов'янської науки і культури В. Караджичем, Е. Копитаром, Д. Тіролем, які у 1840 р. були обрані дійсними членами ОТІС¹²⁴.

Ще одним центром славістичних студій в Україні у цей період був Львів, що перебував у складі Австрійської імперії. У цьому українському місті функціонував університет, духовна семінарія, навколо яких гуртувалися галицькі інтелектуали та науковці. Однією з найбільш помітних постатей серед них був “перший фаховий історик Галичини”¹²⁵ Д. Зубрицький (1777–1862), наукові зацікавлення якого стосувалися історії Польщі та українсько-польських відносин. Ймовірно, цей інтерес зумовлювався тим, що його мала батьківщина – с. Батягича Жовківської округи – від останньої чверті XIV ст. входила до складу польської держави, а тому її минуле було тісно пов'язане з історією Польщі. Становлення вченого теж проходило у Східній Галичині, де впродовж не одного десятка років панував дух польської академічної науки. Маючи домашню початкову освіту, Д. Зубрицький з відзнакою закінчив Львівську гімназію (1795), а в подальшому навчався приватно. На початку 1800-х рр. він обіймав різні посади в адміністративних і судових установах краю, у 1811–1822 рр. належав до Краківської масонської ложі¹²⁶. У 1829 р. Д. Зубрицький вступив у члени Ставропігійського інституту у Львові¹²⁷, що без сумніву, сприяло поглибленню його студій на полі історії.

На основі джерел Ставропігійського архіву та деяких інших матеріалів Д. Зубрицький написав “Літопис Львівського Ставропігійського братства” (1832), просякнутий антипатією до поляків й ідеєю боротьби з католицизмом та захисту православних. На думку сучасного українського дослідника М. Капраля, ця праця стоїть одинаком, поряд з яким не можна поставити якусь іншу роботу з історії Львівської Ставропігії XVIII ст.¹²⁸ У 1836 р. Д. Зубрицький опублікував польською мовою працю про книгодрукування в Галичині, що, за сприяння його близького приятеля, російсь-

кого і історика М. Погодіна, невдовзі була перевидана в “Журнале министерства народного просвещения”. Слід зауважити, що під впливом привнесених ідей панславізму і за активної участі Д. Зубрицького у середовищі галицьких інтелектуалів виник гурток прихильників об'єднання галицьких русинів з “Великою Руссю” (брати Яків та Іван Головацькі, Б. Дідицький, І. Гушалевич та ін.), члени якого з 50-х роках XIX ст. почали орієнтуватися на культуру і політику Росії, одночасно завбачливо підкреслюючи свою лояльність до Відня.

Вагомим доробком Д. Зубрицького у царині історії Галичини і українсько-польських відносин стало дослідження “Хроніка міста Львова” (1844), підготовлене на основі матеріалів і документів Львівського магістратського архіву, над упорядкуванням якого він деякий час працював¹²⁹. Автор подав не тільки, власне, історію міста Львова, але й зупинився на характеристиці відносин львів'ян з населенням інших міст і навіть країн, торкнувся боротьби галицьких русинів (українців. – С. К.) проти польської агресії й інших аспектів українсько-польських взаємин. За оцінкою відомого українського бібліографа кінця XIX ст. І. Левицького, картини історії про утиски львівських русинів поляками Д. Зубрицький подав реалістично, але в доволі різкій формі¹³⁰.

Початок наступу поляків на русинів дослідник пов'язував із походом Казимира Великого на Русь у квітні 1340 р. задля “захоплення скарбів руської корони, що зберігалися у Львові”¹³¹. Успіх виступу надихнув польського короля на продовження завоювання цього багатого краю, й восени того ж року “завойовано Перемишльську, Сяніцьку і Любачівську землі, здобуті укріплені замки цих повітів й удруге зайнято Львів”¹³². Отже, у цьому, як і у всіх наступних випадках, події польської історії окреслювалися у сюжетній лінії: Львів – польський уряд (влада, король), що, фактично, стала однією з центральних тем хроніки. Зокрема, 1349 року Львів “знову підлягав польській владі”; 1352 р. у Львові “перебував король Казимир”; 1356 р. “король Казимир надав місту Львову “привілеї

на вживання німецького або ж Магдебурзького права”; 1361 р. “за клопотання короля Казимира папа Урбан дозволив заснувати Львівське архієпископство”; 1429 р. “містові Львову вперше пощастило двічі вітати у своїх мурах відомого активним життям цісаря Сигізмунда”; 1468 р. “король прибув до Львова і привіз з собою досвідчених гарматників, які почали вчити львівських громадян стріляти з гармат”; 1505 р. “на сеймі в Радомі (19 травня) король звільнив місто Львів, подібно як Краків, від сплати усіх мит, перевізного, дорожнього й мостового”; 1537 р. “13 серпня до Львова прибув король, який закликав польську шляхту на ополчення проти мултянського господаря Петра”; 1588 р. “у Кракові коронували Сигізмунда III, обраного королем 28 грудня минулого (року). Коли ця відомість надійшла до Львова, відбулися урочистості”; 1661 р. “за страждання, яких зазнав Львів, король Ян Казимир дня 30 травня надав йому у Варшаві привілей, в силу якого місто було зрівняне в правах і почестях з Краковом і Вільном”; 1675 р. “король Ян III з невеликою жменькою свого війська не міг протистояти туркам і татарам, тому на початку цього року відступив до Львова і мав тут головну квартиру” та ін.¹³³. Слід зауважити, що у кожному конкретному випадку Д. Зубрицький посилався на відповідні матеріали Львівського магістратського архіву, а інколи й коментував виклад тієї чи іншої події у хроніці В. Зиморовича.

Водночас, при висвітленні таких важливих подій польської історії, як надання полякам різних прав і привілеїв, військових конфліктів з сусідніми країнами тощо, автор хроніки відходив від визначеного порядку викладу подій. Розповідаючи про події Північної війни початку 1700-х рр. на “польських і руських землях”, він, у першу чергу, акцентував увагу на деталях громадянської війни між прихильниками Августа II і конфедератами на чолі з С. Лещинським і лише однією фразою відзначив, що Львів “був на боці Августа”¹³⁴. Доволі схематично Д. Зубрицький виклав польські сюжети від середини 1720-х рр. до 1772 р., коли в результаті першого поділу Польщі Галичина відійшла до Австрії й отримала офі-

ційну назву Королівство Галичини і Лодомерії. Такий підхід до висвітлення цих політично заангажованих сюжетів можна пояснити намаганнями автора ухилитися від узагальнень, які могли б мати небажані наслідки й завадити виданню хроніки.

До проблеми українсько-польських відносин Д. Зубрицький звернувся у розвідці “Критико-історична повість временних літ Червоної, чи Галицької Русі” (1845). На перших сторінках книги він виокремив проблему походження слов'ян, яких вважав автохтонним народом у Європі: “Народ руський і взагалі всі слов'яни, зовсім не пришельці, а народ туземний”¹³⁵. На його переконання, королівство Галицьке простягалося при Рюриковичах навіть поза річку Віслоку до самої Вісли й Дунаю і ще до завоювання Червоної Русі Казимиром Великим у 1340 р., руські землі в межиріччі Дунайця, Вісли, Сяна, Віслока та угорського кордону були предметом нападів і грабування з боку поляків. Такі напади мали місце у 1017–1018 рр. при Болеславі Хороброму, у 1038 р. при Казимири I, у 1068, 1069, 1073, 1077 рр. при Болеславі Сміливому, у 1101 р. при Владиславі Германі, у 1123, 1125, 1136 рр. при Болеславі Кучерявому, у 1179, 1182, 1185, 1187 рр. при Казимири Справедливому, у 1198 і 1205 рр. при Лешку Білому, у 1266 р. при Болеславі Сором'язливому й 1280 р. при Лешку Чорному¹³⁶.

Д. Зубрицький відстоював думку, що Галичина ще з давніх давен була заселена руським народом. Підтвердженням цього він вважав русько-польський напис на труні польського короля Казимира IV у церкві Св. хреста в краківському передмісті Казимири датований 12 жовтня 1071 р. Історик підкреслював, що навіть наприкінці XV ст. богослужіння у цьому храмі велось церковнослов'янською мовою¹³⁷. Ці спостереження дали можливість Д. Зубрицькому окреслити західний кордон розселення руського етносу в XI–XII ст., спростувавши твердження польсько-шляхетської історіографії, що начебто Східна Галичина і Західна Волинь були одвічно польськими землями.

У передмові до другого розділу книги Д. Зубрицький пояснив, чому, торкаючись деяких сюжетів польської історії, він вживає

жорсткі, а подекуди їдкі вирази. Він наголошував, що джерело нещастя польського народу потрібно шукати в його легковажності, самохвальстві, зверхності й хибному переконанні, що нібито кожен поляк є “найбільш доблесним, розумним, знаменитим”¹³⁸. Подібний світогляд, вважав історик, сформували у поляків історики і літописці, котрі подавали маловажні сутички і навіть поразки як блискучі перемоги і зображували своїх правителів зразком досконалості. Відтак, своє завдання Д. Зубрицький вбачав у доведенні того, наскільки польське правління було шкідливим, бо в країні не існувало ні добрих законів, ні справедливого судочинства; що Польща була спочатку малою державою, і тільки після об'єднання з Литвою і руськими землями зайняла чи не найпочесніше місце у Європі¹³⁹. Воднораз, дослідник відкинув хибні твердження зарубіжних істориків, що начебто Польща захищала Європу і християнство від татар, і наголошував, що слава оборонців належить лише русинам. Саме вони, на його думку, під знаменами литовців і поляків відіграли найголовнішу роль у боротьбі з тевтонцями. На переконання Д. Зубрицького, Польща і Литва були зобов'язані русинам своєю величчю і могутністю.

Із початком революції 1848 р. в Австрійській імперії, що гостро поставила національне питання в Галичині, Д. Зубрицький на підтримку визвольних змагань українців виступив із працею “Кордони між руським і польським народами в Галичині”¹⁴⁰. Автор подав свій голос на захист прав галицьких українців і осудив політику Польщі щодо українського населення. Того ж року в журналі “Пчола”, який видавав І. Гушалевиц, Д. Зубрицький вмістив статтю “Про народ чорногорський”, що значно розширювала уявлення громадянства щодо цього слов'янського народу Балканського півострова¹⁴¹.

Отже, історичні праці Д. Зубрицького стали значним успіхом української полоністики у вивченні складних і суперечливих проблем початкового етапу польської експансії на українські землі й розвитку українсько-польських відносин в період середньовіччя. До

заслуг українського вченого слід віднести спростування тези польських авторів про Галичину як споконвічну частину польських земель.

Історія слов'янських народів посідала одне з центральних місць в наукових зацікавленнях Осипа Максимовича Бодянського (1808–1877). Він народився в сім'ї священика містечка Варва на Полтавщині. У 1831 р. закінчив Полтавську духовну семінарію і вступив на словесне відділення Московського університету, де був одним із найбільш старанних студентів, серйозно займався історією. Вирішальний вплив на формування наукових зацікавлень О. Бодянського мали професори М. Максимович і М. Каченовський. Останній переніс в історичні дослідження метод філологічного аналізу джерел, розвинув ідею перегляду набутих історичних знань і став засновником скептичної історичної школи. Слідом за М. Каченовським О. Бодянський у праці “Про думки, що стосуються походження русів” наголошував, що руси і варяги є не скандинавами, а слов'янами. У його концепції, варяги – це слов'яни з балтійського Помор'я, які колонізували Новгород, а руси – плем'я тюркського походження, яке змішалось із слов'янами і передало їм своє ім'я¹⁴².

У 1837 р. О. Бодянський захистив магістерську дисертацію “Про народну поезію слов'янських племен”, в якій розглядалися поетичні твори чехів, словаків, сербів, поляків і росіян та стверджувалося, що народна творчість слов'ян значно багатша, ніж у інших європейських народів. Необхідно підкреслити, що ця праця була першою спробою наукового аналізу слов'янської поезії й, водночас, живим, сповненим оптимізму маніфестом слов'янського народного характеру, що розкривався через його поезію. Під впливом Й.Г. Гердера дослідник обстоював передовий для того часу принцип єдності поезії та народності. “Всяка поезія, щоби бути самостійною, істинною поезією, обов'язково повинна бути народною, – наголошував О. Бодянський. – У наш час загального прагнення до самобутності і самостійності всі майже народи, особливо європейські, хочуть жити життям в повному розумінні, що їм належить,

яке витікає із власних їхніх надр, іншими словами, вони хочуть бути незалежними, істинно народними”¹⁴³. Звичайно, що в умовах національно-культурного відродження слов'янських народів їх лідери гаряче відгукнулися на виступ О. Бодяньського, а його праця незабаром була перекладена чеською, сербською, німецькою та іншими європейськими мовами.

Готуючись до заміщення слов'янської кафедри в Московському університеті, у 1837–1842 рр. О. Бодяньський перебував у закордонному відрядженні у слов'янських землях, установив зв'язки із П. Шафариком, Я. Колларом, В. Ганкою, В. Караджичем та ін.¹⁴⁴. Слід визнати, ця подорож завершила освіту українського славіста й чимало сприяла формуванню його поглядів на слов'янство в дусі концепції слов'янської взаємності. Восени 1842 р. після повернення в Росію О. Бодяньський зайняв кафедру слов'янських нарід Московського університету й займався видавничою діяльністю.

У 1855 р. вийшла з друку докторська дисертація О. Бодяньського – “Про час виникнення слов'янських письмен”¹⁴⁵. Безперечно, вона вирізнялася науковою актуальністю, оскільки питання походження слов'янської писемності не було остаточно з'ясованим, зокрема, існували різні точки зору щодо особи засновника слов'янської азбуки, про місце і час її виникнення. На основі виявлених джерел і праць попередників, дослідники вдалося окреслити головніші аспекти цієї надзвичайно значущої проблеми й обґрунтувати висновок, що “слов'янська азбука, відома під назвою кирилиці, була винайдена в Царгороді Кирилом у 862 році”¹⁴⁶. Це міркування О. Бодяньський підкріпив його солідною аргументацією.

Дослідження викликало чималий інтерес наукової громадськості і позитивні рецензії учених. Професор Московського університету Ф. Буслаєв у своєму відгуку вказував: “Що стосується дослідження про першовчителів слов'янських, то твір Бодяньського, без сумніву, є кращим між відомими трактатами з цього предмету Добровського, Шафарика та інших славістів, і переважно з тієї причини, що в праці приведено в належну ясність і оцінені по за-

служі різноманітні джерела і свідчення”¹⁴⁷. Торкаючись дати винайдення слов'янських письмен, рецензент вказував, що автор, “оцінивши критично джерела і свідчення, вирішив питання на користь 862 року. Результат не новий, але сам шлях, яким автор досяг цього результату, належить йому самому, шлях глибокої ученої історико-філологічної критики”¹⁴⁸. Й хоча думка О. Бодяньського про 862 рік як дату створення слов'янської азбуки викликала критичні зауваження деяких науковців¹⁴⁹, вона перегукувалася із твердженням істориків кінця ХІХ ст., котрі відзначали чимале значення книги українського ученого як зводу історико-літературних і палеографічних досліджень з давньослов'янської літератури. Показовим у цьому відношенні є міркування професора Київського університету О. Котляревського, який вказував, що “дослідження про час походження слов'янських письмен – настільна книга у всіх, хто віддається заняттям ранньослов'янською писемністю”¹⁵⁰.

Важко переоцінити значимість наукової діяльності О. Бодяньського, що якнайтісніше пов'язана з Московським товариством історії і старожитностей російських (далі – МТІСР). У ньому він активно співпрацював після повернення із закордонної подорожі спочатку як член товариства, з 1845 р. – секретар, а згодом – редактор його друкованого органу – “Чтения Московского общества истории и древностей российских” (1846–1848, 1858–1877). Уже в листопаді 1842 р. О. Бодяньський виступив на засіданні товариства з повідомленням “Про деякі найважливіші акти, що відносяться до російської і польської історії (із бібліотеки гр. Рачинського в Познані)”¹⁵¹. Потім він розпочав підготовку до друку рукописів Юрія Крижанича і видрукував статтю “Про один Пролог Московської духовної друкарні і тотожності слов'янських богів Хорса і Даждь-бога”¹⁵². Серед інших перекладів творів слов'янських учених, підготовлених і виданих О. Бодяньським, потрібно згадати праці П. Шафарика, Ф. Палацького, пам'ятку слов'янського законодавства “Віндольський закон 1280 року”, “Паралипомен Зонари” та ін.¹⁵³.

Необхідно також підкреслити, що О. Бодяньський видав з оригіналів славнозвісну “Історію Русів”, Літопис Самовидця, історичні компіляції А. Рігельмана, П. Симоновського, Г. Миллера, ряд інших пам’яток українського історичного письменства, супроводжуючи видання вступними статтями про ці твори, їх списки, авторів тощо. Навіть неповний перелік видрукованих дослідником джерел й історичних пам’яток, що, за словами Д. Багалія, є “найважливішою для нас сторінкою діяльності Бодяньського”¹⁵⁴, переконливо свідчить про його величезну роль у справі вивчення історії українсько-польських відносин і розвитку славістичних студіювань в середині і другій половині XIX ст.

Підсумуємо. Під впливом естетики романтизму, подій польського національного руху початку 1830-х рр. і поширення ідей слов’янофільства й панславізму спостерігалось пошвавлення славістичних досліджень і відбулося оформлення головних центрів славістичних студіювань в Україні. Ними стали: Київ (тут функціонують університет Св. Володимира, Київська духовна академія, Київська археографічна комісія), Харків з його університетом, Одеса, як центр болгарської еміграції та Львів.

У вивченні історії слов’янських народів визначилось кілька наскрізних проблем, при висвітленні яких дослідники вдавалися до співставлення і порівняльно-історичного методу, включаючи в поле зору матеріали не лише слов’янських, але й деяких суміжних народів: слов’янський етногенез, слов’янська археологія, міфологія і правові інститути давніх слов’ян, походження слов’янської писемності, а також досліджувалися історія Польщі й українсько-польських відносин. До найважливіших здобутків українських учених у цій царині слід віднести наступні:

По-перше, під час закордонних наукових подорожей І. Срезневського, О. Бодяньського, М. Надеждіна, Д. Княжевича, М. Іванишева та інших науковців було виявлено чимало писемних пам’яток, а також речових і фольклорних джерел. Завдяки цьому, було значно розширено джерельну базу досліджень давньої і середньовіч-

ної історії слов'янських народів і започатковано важливі наукові зв'язки із зарубіжними вченими.

По-друге, М. Максимович висловив думку про заміну дуалістичного поділу слов'янських народів чотиричленною схемою (східні чи руські слов'яни, західні слов'яни, північно-західні слов'яни чи венети, південно-західні чи задунайські слов'яни), а також окреслив найважливіші події польсько-українських відносин ранньомодерного часу, зокрема розглядав Люблінську унію як юридичний акт, згоду українського лицарства служити польському королеві нарівні з поляками.

По-третє, М. Костомаров, фактично, першим привніс в славістичні дослідження концепцію "народної історії", чим започаткував вивчення проблем історії слов'янських народів представниками народницької школи української історіографії. Саме з цих позицій він досліджував і трактував проблему церковної унії в українсько-польських відносинах. Історик дослідив міфологічні уявлення давніх слов'ян, зокрема з'ясував, що життєдайна сила вогню в їх віруваннях була органічно пов'язана з утилітарними життєвими потребами.

По-четверте, М. Іванишев на основі порівняльного методу започаткував в українській історіографії дослідження історії слов'янського права й зробив вдалу спробу внести ясність у деякі його норми, і видрукував російською мовою низку пам'яток давньочеського права.

По-п'яте, єпископ Інокентій розпочав вивчення історії християнства в Польщі й аргументовано довів, що від самого початку воно поширювалося за візантійським, східним обрядом і лише під переважаючим впливом зовнішніх факторів тут утвердилося всевладдя римо-католицької церкви. Цей вчений став одним із фундаторів гуртка київських інтелектуалів, учасники якого проводили наукову й археографічну діяльність, що чимало сприяло розвитку славістичних студіювань в Україні.

По-шосте, П. Задерацький порушив питання про заснування бол-

гарських колоній в Новоросії і Бессарабії, окреслив сучасний стан їх розвитку, М. Мурзакевич розглянув окремі епізоди початкового етапу болгарського національного відродження.

2.3. Науковий доробок вивчення історії слов'ян наприкінці 1840-х – на початку 1860-х рр.

Поразка революцій другої половини 1840-х рр. в Центральній і Західній Європі, розгром навесні 1847 р. Кирило-Мефодіївського товариства і наступні репресії проти Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша завдали відчутних втрат українському національному рухові і вкрай негативно позначилися на славістичних студіюваннях в Україні. Так, цілеспрямований інтерес професорів і студентів університетів до зарубіжних слов'ян або окреслення славістичної проблематики в науковій періодиці викликали нові цензурні утиски з боку самодержавства проти академічної та університетської науки.

Показовим у цьому плані є травневий (1847 р.) циркуляр міністра народної освіти С. Уварова, направлений попечителю Київського учбового округу Траскіну, в якому наголошувалося, що “марення” про культурне й політичне об'єднання слов'ян шкідливі, тож в університетському викладанні слід керуватися “ідеєю російської національності” та виховувати патріотичний дух не зі створеного грою уяви “всеслов'янства”, а з “російського першоджерела”¹. Воднораз із арештом усіх 12 постійних учасників засідань Українсько-слов'янського товариства (як воно іменувалося в документах слідства. – С. К.) Київський генерал-губернатор Д. Бібіков віддав попечителю округу наказ, в якому підкреслювалася необхідність “мати ретельний нагляд по округу і по університету” і вжити заходів до того, щоб не залишилося ні у кого творів Т. Шевченка і програмових документів товариства, а також не поширювалися між студентами думки “про колишню волю Малоросії, про гетьманщину, про окреме існування та звертати особливу увагу на тих,

хто займається малоросійськими старожитностями, історією і літературою"².

Не дивно, що Київському університету тривалий час не вдавалося своєчасно знайти фахівця на заміщення новоствореної кафедри історії й літератури слов'янських нарід, оскільки міністр освіти не поспішав із призначенням на неї того чи іншого ученого-славіста. Хоча у той же час на юридичному факультеті працював відомий фахівець у галузі слов'янського права, професор М. Іванишев. Лише восени 1847 р. вакантну кафедру зайняв випускник Головного педагогічного інституту в Петербурзі, магістр грецької словесності В. Яроцький (1824–1897)³. Упродовж майже тридцяти років (до 1876 р.) він викладав передбачені статутом і міністерською програмою слов'янознавчі курси, але його наукові інтереси ніколи не торкалися славістичної проблематики.

За таких, штучно створених Петербургом умов, важко було розраховувати на підготовку в університеті Св. Володимира кваліфікованих фахівців у галузі слов'янської історії чи філології, тим паче, на проведення будь-яких досліджень з проблематики, пов'язаної з історією слов'янських народів. Тому не дивно, що професор В. Яроцький не залишив після себе учнів, які б мали наукові інтереси на ниві славістичної проблематики. Застереження можна зробити щодо випускників університету: професора Ніжинського ліцею І. Лашнюкова, історика й бібліографа М. Задерацького, а також сербських істориків А. Вукомановича і П. Сречковича.

Два останніх представляли тих вихідців із південнослов'янських областей Балканського півострова, котрі, згідно указу російського уряду від 1850 р., отримали вільний в'їзд до Росії для одержання освіти в навчальних закладах країни⁴. А. Вукоманович закінчив університет Св. Володимира і 1852 р. став професором історії словесності, загальної історії літератури й історії сербського народу в Белградському ліцеї⁵. П. Сречкович (1834–1903) прибув до Києва у 1850 р., успішно закінчив курс духовної семінарії й у серпні 1855 р. вступив до історико-філологічного факультету

університету Св. Володимира. Тут він написав своє перше наукове дослідження “Наслідки підкорення візантійської імперії турками для Європи в розумовому і політичному відношеннях”, що, на думку рецензента професора О. Ставровського, цілком відповідало вимогам “на ступінь кандидата”⁶.

Зацікавлення П. Сречковича історією Сербії засвідчили статті, видрукувані у двох авторитетних часописах “Русский вестник” і “Современная летопись”. Так, 1858 р. у 14-ому томі “Русского вестника” він опублікував дослідження “Історія одного сербського села”, присвячене його малій батьківщині – сербському селу Карчмар. Звертаючись до часу заснування селища у XV ст., автор простежив основні віхи його минулого і дійшов висновку, що історія цього села зливається з історією всієї Сербії, а “кожна політична подія того часу відлунювала і в цьому селищі”⁷. П. Сречкович підкреслював, що життя сербів постійно затьмарювалося утисками й свавіллям турків, які обкладали їх високими податками й здійснювали спустошливі напади. Він вказував, що “із цими стражданнями могли зрівнятися лише бідування малоросіян під польським пануванням”⁸. Зрештою, цей нарис вчений розглядав як перший в ряду подібних досліджень, що повинні були скласти повну історію Сербії у XV–XVII ст. По закінченні університету у 1860 р. П. Сречкович повернувся на батьківщину й повністю присвятив себе науковій діяльності.

Окрему сторінку славістичних досліджень в Україні середини XIX ст. склали праці з польсько-литовського права, інтерес до якого зумовлювався, насамперед, входженням частини українських земель після Люблінської унії до складу Речі Посполитої. Першим звернув увагу на джерела цього періоду і розпочав їх вивчення співробітник Київської археографічної комісії, професор В. Добровський, але не встиг завершити цю роботу, передчасно пішовши із життя у 1845 р. Ініціатива подальших археографічних і наукових досліджень по підготовці до друку різноманітних джерел польсько-литовської доби належала знаному фахівцю у галузі слов'янського права професору М. Іванишеву, який тривалий час пе-

ребував на посаді діловода й редактора Київської археографічної комісії. Насамперед, він продовжив вивчення актових книг, досліджуючи правові норми, що були поширеними на українських землях Речі Посполитої та використовувалися у повсякденній практиці міських і земських судів

У 1849 р. на основі матеріалів луцьких, володимирських і кременецьких актових книг за редакцією М. Іванишева була видрукувана двотомна збірка “Життя князя Андрія Михайловича Курбського в Литві і на Волині”⁹, яку сучасний український історик О. Журба називає “однією з вершин діяльності Комісії 1840–1850-х років”¹⁰. Ініціатива вибору персоналізованої теми збірки навряд чи була випадковою, що загалом було характерно для представників романтичної історіографії. Крім того, інтерес дослідника до особи князя А. Курбського зумовлювався тим, що йому належало одне з центральних місць в польсько-російсько-українських відносинах середини і другої половини XVI ст. Крім особи іменитого втікача, М. Іванишев виявив чималий інтерес до його найближчого оточення, котре складало основу російської еміграції у Польщі.

У цьому виданні, що демонструвало якісно новий підхід у справі видання історичних документів, М. Іванишев започаткував більш продуктивний підхід до археографічних досліджень. Його заслугою було те, що він не обмежився виданням зібраних архівних матеріалів, а вперше у вітчизняній археографічній практиці супроводив їх змістовною вступною студією “Життя князя Андрія Курбського в Литві і на Волині”. Вона стала вагомим кроком у вивченні матеріалів луцьких, володимирських та кременецьких актових книг і демонструвала прагнення автора систематизувати й проаналізувати зібрані документи, співставити їх інформацію із працями російських та польських дослідників і, насамкінець, висвітлити головні події життя і діяльності Андрія Курбського в Речі Посполитій.

Не погоджуючись з думкою Д. Багалія, що “стаття Іванишева являється простим переказом змісту зібраних ним цікавих документів, але не дає ніяких узагальнень”¹¹, дозволимо висловити

кілька зауважень. По-перше, найголовніші події, пов'язані з перебуванням і діяльністю князя Курбського в Польщі, історик подав на широкому тлі політичної конфронтації Польщі і Московії у середині – другій половині XVI ст. Це дозволило йому спростувати твердження польських авторів, які причиною його втечі називали побоювання князя переслідувань, внаслідок військової поразки росіян під Ревелем, і наголосити, що всі його кроки були послідовними й виваженими: спочатку він вів складні переговори і, лише отримавши певні гарантії польської сторони, зрадив московського царя. Підсумовуючи свої роздуми, М. Іванишев констатував: “Сигізмунд Август, король польський, не маючи ні військової доблесті, ні сильного війська для того, щоб боротися із царем Іоанном Грозним, вдався до неблагогородної політики. Він розсилав листи до визначних бояр московських, схиляючи їх до зради, обіцяв землі, свою королівську ласку й привільне життя у Литві”¹².

По-друге, М. Іванишев дав яскраву характеристику взаємин між Курбським і місцевим населенням на ґрунті пожалуванням йому королем Сигізмундом Августом Ковельських маєтностей на ленному феодальному праві¹³. Він слушно зауважував, що в актах ми знаходимо інформацію сучасних свідків, що бачили князя в “різноманітних аспектах його життя публічного і приватного”. М. Іванишев наголошував, що Курбський ігнорував феодальні відносини на теренах своїх володінь у Речі Посполитій, не хотів приймати королівських указів і “безславно” проводив час у “сімейних розбратах і позовах”¹⁴. Так, отримавши титул князя Ковельського, він почав протизаконно роздавати своїм слугам села у вічну власність, а його урядник вирив у Ковелі яму, наповнив її водою з п'явками і “кидав в цю яму жидів, крик їх розходився за стінами замку”. Коли ж володимирські євреї, посилаючись на королівські привілеї, заступилися за своїх єдиновірних братів, управитель Курбського відповів, що він це робить за наказом свого князя, а той може карати своїх підданих, навіть на смерть, і що до цього немає ніякого діла ні польському королю, ні іншим особам¹⁵.

По-третє. Оскільки дослідника цікавила персона А. Курбського, а не соціально-економічні відносини в Речі Посполитій, він наголошував, що бунтівний князь утверджував свій авторитет серед волинських і литовських магнатів своєю участю у військових походах поляків на Москву у 1564 і 1565 рр., за що король у грамотах його вихваляв “за хоробрість, виявлену в боях, за віру й доблесну службу”¹⁶. М. Іванишев вважав, що для “скривдженого” російського феодала було надто важливим визнання польсько-литовсько-українським шляхетством його прав і нового статусу як князя Ковельського, задля чого він вступив у шлюб із княжною Гольшанською й породичався із давнім і впливовим литовським родом¹⁷. Утім, цей шлюб не склався, а важка хвороба князя і немілість польського королівського двору прискорили його смерть у травні 1583 р. Після цього розпочалися гоніння на його родину й росіяні із найближчого оточення князя¹⁸. Як бачимо, вступна студія М. Іванишева до вказаного збірника є цілком самостійною, новою за формою науковою розвідкою. На тлі російсько-польських відносин середини й третьої чверті XVI ст. учений схарактеризував найважливіші події публічного та приватного життя князя після його втечі з Московії за Івана IV, його взаємини із місцевим населенням.

Ще один штрих. У якості одного з керівників Київської археографічної комісії М. Іванишев зіграв вирішальну роль у підготовці й виданні багатотомної серії документальних джерел – “Архив Юго-Западной России” (далі – АЮЗР) – чимало матеріалів якої стосувалося історії Польщі та українсько-російсько-польських взаємин. У першому томі АЮЗР (1859) він видав 123 різнопланові акти XV–XVI ст., головним чином щодо Берестейської унії та наслідків її впливу на українські землі Речі Посполитої. Відкривала цей том вступна стаття М. Іванишева, що мала назву “Свідчення про початок унії, вибрані з актів Київського центрального архіву”, у якій автор зробив спробу з’ясувати причини унії та її рушійні сили. Показово, що вигоки унії розглядалися через призму як зовніш-

ніх чинників, так і характеристики внутрішнього розвитку православної церкви в українських землях Речі Посполитої¹⁹. Важливе значення мали міркування вченого про початки унії, котрі він слушно пов'язував із прагненням польського уряду остаточно розірвати історичні зв'язки Південно-Західної Русі (тобто України. – С. К.) з Московською державою, послабити православ'я й поширити католицьку віру під егідою Риму, а також зміцнити її позиції на міжнародній арені задля “протидії зростаючій могутності Турецької імперії, що загрожувала не лише Польщі, але й всій християнській Європі”²⁰. Тож основними причинами унії дослідник вважав занепад церковної ієрархії, викликаний правом патронату й наданням церковних маєтків шляхтичам. Разом з тим, він недооцінював соціально-економічні чинники унійної політики, рушійною силою якої вважав аморальність ієрархів, факти якої він наводив²¹.

Воднораз, М. Іванишев встановив, що наслідки унії для України були невтішними. Розпочалася нова хвиля переслідувань православного населення, що “набула характеру нечуваної жорстокості й глибокої зневаги до їх святинь”²². За спостереженням ученого, унія стала знаряддям подальшого соціального, національного і духовного поневолення українського народу, справжнім “релігійним переворотом”, що мав “згубні наслідки, зовсім протилежні тим цілям, до яких прагнули поборники унії, не виправдала очікувань польського уряду, розділила народ на два ворожих табори, посіяла у ньому нескінченний розбрат і тим ще більше сприяла ослабленню (польської. – С. К.) держави”²³. Насамкінець, унія не призвела до політичного зміцнення Польщі перед загрозою зовнішньої експансії Османської імперії і вже через століття “султан турецький Магомет IV зі своїм переможним військом пройшов Україною до самого Львова й примусив Польщу до ганебного миру”²⁴.

У черговий раз до проблеми українсько-польських взаємин М. Іванишев повернувся у вступній статті до першого тому другої частини АЮЗР “Зміст постанов дворянських провінційних сейми-

ків Південно-Західної Росії”²⁵. Всебічний аналіз цього виду історичних джерел дав можливість досліднику з'ясувати основні ціннісні орієнтири української й польської шляхти Правобережжя наприкінці XVI–XVII ст. Він стверджував, що після утворення Речі Посполитої “західноруське (українське. – С. К.) дворянство суворо вирізняло Русь від Польщі, називало себе народом руським, без відмінності віросповідання”. Далі зазначав: “Цим же ім'ям і польський уряд називав як дворян, так і весь народ, який населяв південно-західну Росію. Тому грамоти польського уряду для охорони православної релігії, як у Литві, так і в південно-західній Росії, називались дипломами руського народу”²⁶.

Слід зазначити, що М. Іванишев одним із перших висловив міркування, що “характер федеративного союзу Литви з Польщею було змінено в 1569 році, на Люблінському сеймі”, у ході якого була досягнута домовленість про відокремлення від Литви Волинського і Брацлавського воєводств, князівства Київського та включення їх до складу Польського королівства у формі провінцій²⁷. На його переконання, це мало вкрай негативні наслідки, оскільки “дві майже *рівносильні* (виділено автором. – С. К.), але зовсім протилежні народності, що вирізнялися способом правління, мовою і релігією, повинні були перебувати у безперервному зіткненні і паралізувати розвиток держави Польща і Південно-Західна Росія виснажували свої свіжі сили у внутрішній боротьбі різних народностей і в чварах аристократії, неспроможної до самоуправління”²⁸. Тож, М. Іванишев визнавав польський і українські народи “рівносильними” та акцентував увагу на неспроможності польської аристократії до самоуправління, що категорично відкидала тогочасна польська історіографія.

Опрацьовуючи архівні матеріали, М. Іванишев чи не вперше звернув увагу на сеймові постанови, що містили численні “скарги західноруського дворянства щодо свавілля магнатів, котрі захопили до своїх рук законодавчу владу, несправедливої роздачі староств і вищих державних посад, протизаконних дій судової й вико-

навчої влади, пограбувань і лютої жовнірів та переслідувань православної церкви²⁹ і були переконливим свідченням нерівноправного становища українського населення у Речі Посполитій. Сам інститут провінційних сеймиків, на думку вченого, свідчив про очевидну диспропорцію в системі державної влади, внаслідок зміцнення позицій аристократії й зменшення повноважень королівської влади та прав сенаторів. “Польські аристократи вигадували для своєї користі постанови, що обмежували монархічну владу й доводили її до повного безсилля. Новообраний король, погоджуючись на ці постанови і, підтвердивши їх присягою, часто покладав на себе обов’язки, які не виконував, і таким чином зраджував присязі, – писав він. – Тоді виникало народне ремствування, формувалися заколотницькі союзи й конфедерації, що руйнували приватний і державний добробут³⁰. Таким чином, опрацювання численних сеймових постанов дало досліднику можливість з’ясувати структуру й функції головного трибуналу як вищої судової інстанції, його місце серед інших державних інститутів³¹”

Наприкінці 40-х – на початку 60-х рр. XIX ст. слов'янська проблематика неодноразово ставала предметом досліджень професорів і студентів Київської духовної академії, а одним із чинників розвитку їх зацікавлень було навчання в ній вихідців із слов'янських областей Балканського півострова, а також події національно-визвольного руху слов'янських народів. Так, тематика частини кандидатських і магістерських робіт вихованців академії, більшість з яких зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського, стосувалася тих чи інших проблем історії православної церкви у слов'янських народів. Серед них, зокрема, вирізнялися: “Про долю православ'я у слов'ян західних” Є. Брянцева (1849), “Про незалежність болгарського архієпископа від Константинопольського патріархату в давні і наступні часи” ієромонаха Нафанаїла (Стояновича) (1851), “Про язичництво руських слов'ян і його відношення до християнства” (1855), Константина (Істоміна) “Про еретичну секту богомільів” П. Брейловського (1855), “Про діяння і

богословські глави преподобного Симеона, нового богослова” В. Кудрявцева (1855), “Про Святого Мефодія, єпископа Петарського” С. Оболенського (1853), “Погляд на унію в Південно-Західній Росії” Ф. Лебединцева (1851), “Нарис першого періоду історії Сербської церкви від появи у сербів християнства до Св. Савви, архієпископа Сербського (до 1292 р. від Р.Х.)” і еромонаха Михайла (Йоановича) (1853), “Порівняння долі західних слов'ян з долею східних у IX–X ст.” Ф. Бечановського (1854), “Про перенесення сербського патріаршества до німецьких земель” Алімпія (Василевича) (1857), “Про початок і утвердження християнства в Болгарії” Т. Стоянов-Бурмова (1857) та ін.³²

Їх аналіз засвідчує, що вони були присвячені малодослідженим проблемам, виконані на основі використання різноманітних джерел, праць попередників і були написані на належному науковому рівні. Так, болгарин Т. Стоянов-Бурмов у своєму першому науковому дослідженні “Про початок і утвердження християнства в Болгарії” зробив спробу дослідити період становлення й процвітання Болгарського царства за правління Симеона (893–927). На його переконання, цей правитель, вихований при дворі візантійського імператора, чимало сприяв поширенню в країні слов'янської писемності та богослужіння східного обряду, а також укоріненню візантійської культурної традиції. Дослідник підкреслював, що Симеону належала ініціатива проведення собору єпископів, який проголосив болгарську церкву незалежною та було обрано її патріарха. Публікація цієї розвідки у петербурзькому часопису “Христианское чтение”, як і її передрук в альманасі “Български книжник”³³, безсумнівно, сприяли духовному відродженню болгарського народу й забезпечили підтримку його боротьби за незалежну від константинопольського престолу церкви.

Високим науковим рівнем вирізнялося дослідження і еромонаха Михайла (Йоановича), згодом сербського митрополита Михайла. За період навчання в академії (1849–1853) він, як зазначалося в документах академічної Конференції, “звертав на себе увагу взір-

цевою поведінкою і неослабним сумлінням, а на іспитах як приватних усних і письмових, що відбувалися протягом навчання, так і на остаточному, виявився встигаючим дуже задовільно в науках, особливо богословських, удостоїти ступеня магістра”³⁴. Магістерська дисертація Михайла (Йоановича) базувалася на різноманітних джерелах, серед яких сербські народні легенди, праці візантійських авторів – К. Багрянородного, Кедріна, Фотія, літопис Нестора, а також роботах сучасних дослідників – П. Шафарика, В. Мацієвського, митрополита Макарія та ін., була присвячена початковому періоду історії сербської православної церкви і мала назву: “Нарис першого періоду історії Сербської церкви від появи між сербами християнства до Св. Савви архієпископа Сербського (до 1222-го року від Р.Х.)”³⁵. Звернення до цієї теми дослідник пояснював тим, що, по-перше, серби й досі “не мають історії своєї церкви, зокрема, достовірно не знають навіть того, коли вони осяялись святом Християнства, хто, коли і як насадив, поширив і утвердив його в їх землях, як почувалася церква їх у різні часи, а особливо – до часу Св. Савви”; по-друге, що “громадянська історія Сербів надто не зрозуміла без знання церковної: чимало подій першої – не пояснити самі по собі, і пояснюються лише історією їх церкви”³⁶.

Виходячи із загальноприйнятої періодизації історії Сербії³⁷, історик розробив періодизацію історії сербської православної церкви (окреслив чотири періоди). Перший, I ст. – 1222 р., від появи у сербів християнства до першого сербського архієпископа Св. Савви. Другий, 1222–1346 рр., від Св. Савви до заснування в Сербії патріаршества. Третій, 1346–1690 рр., від заснування патріаршества до перенесення кафедри із Жит до Карловац. Четвертий, з кінця XVII ст. і до сьогодні, тобто від часу перенесення патріаршої кафедри й поділу ієрархії і до середини XIX ст.³⁸.

Характеристиці становища православної церкви в Болгарії упродовж XIX ст. присвятив свою розвідку “Священики в Болгарії” професор КДА В. Певницький. Дослідник відзначив важкі

матеріальні умови болгарського духовенства та його низький освітній рівень, що було закономірним результатом багаторічної залежності болгарської церкви від грецької патріархії³⁹. В іншій студії “Західний погляд на болгарське питання” (1861) В. Певницький аргументовано спростував існуючу в західній літературі думку щодо намірів Росії рекрутувати чотири мільйони болгар. Він, зокрема, зазначав, що допомога братньому болгарському народу мала гуманітарний характер, а громадські діячі, “котрі проповідують слов'янські симпатії, обмежують свою діяльність галуззю літератури та усними заявами, і не впливають на східну політику”⁴⁰.

Одним із осередків славистичних студій в Україні впродовж означеного періоду залишалась Одеса. Тут у 1848 р. вийшло друком дослідження “Болгарські колонії в Бессарабії і Новоросійському краї: Статистичний нарис”⁴¹. Його автор, директор Головного статистичного комітету Новоросійського краю А. Скальковський (1808–1898) фактично започаткував розробку проблеми переселення болгар у південні райони України, а також всебічно висвітлив тогочасне становище болгарських колоністів.

Дослідник з'ясував, що перші болгарські колонії у Новомиргороді на р. Вись, Новоархангельську, Синюхінім Броді та інших містечках і селищах Сербського гусарського полку були започатковані в 1752–1754 рр. під час переселення 620 болгарських родин. Низка нових болгарських поселень була заснована в період і по завершенні російсько-турецької війни 1768–1774 рр., коли до села Ольшанка на Херсонщині мігрувало близько 400 болгарських сімей з околиць дунайського міста Сілістри. Усього ж, згідно його спостережень, за період з 1769 по 1791 рр. в Новоросію і Бессарабію переселилося близько 2 тис. болгар⁴².

А. Скальковський відзначив, що нова, велика хвиля переселення з Балканського півострова відбулася в 1801–1812 рр. Тоді були засновані болгарські колонії Малий і Великий Боялик, Кубанка в Одеському повіті, Терновка поблизу Миколаєва, Старий Крим неподалік Феодосії та Паркани поблизу Тирасполя. За його підра-

хунками, наприкінці 1819 р. загальна чисельність болгарських поселенців становила 24 тис. осіб, або ж 6532 сімей⁴³. Дослідник наголошує, що з цього часу вся наступна болгарська колонізація в Новоросії відбувалася між Дністром і Прутом, що відійшли до Росії за Бухарестським договором 1812 р., де були засновані болгарські села Кубей, Каракурт, Ташбунар, Чийшия, Шикирлі-Китай та інші. Згодом вони отримали назву Нова Болгарія, адміністративним центром якої стало селище Табак, перейменоване 1819 р. на Болград.

А. Скальковський висловив принципово важливе міркування, що російський уряд всіляко сприяв болгарським колоністам. Зокрема, для облаштування їх поселень лише в Кагульському і Акерманському повітах Бессарабії було виділено понад 554 тис. десятин землі. Вже наприкінці 1821 р. в болгарських колоніях у Бессарабії мешкало 38 тис. осіб із загальної чисельності 46,59 тис. болгарських поселенців у Росії. Зрештою, після чергової хвилі еміграції балканських слов'ян в 1830–1831 рр., за підрахунками дослідника, в Новоросії й Бессарабії існувало вже 92 болгарські колонії, в яких мешкало 66,9 тис. осіб, а в 1846 р. ця цифра зросла до 87,8 тис.⁴⁴

У заключній частині своєї праці А. Скальковський детально висвітлює становище болгарських колоній у другій чверті XIX ст. Зокрема, на основі зібраних ним матеріалів, документів Головного статистичного комітету Новоросійського краю, автор спромігся змалювати внутрішнє життя болгарських поселень, визначити найголовніші риси їх господарства, побуту, національних традицій тощо. Зрештою, дослідник фактично започаткував у вітчизняній історіографії нову проблематику слов'янознавчих досліджень, пов'язану із вивченням історії болгарських колоній на теренах Російської імперії.

Зрештою, підсумовуючи творчий доробок українських вчених у дослідженні різних проблем історії слов'янських народів наприкінці 40-х – на початку 60-х рр. XIX ст., до найважливіших здобутків українських вчених слід віднести:

По-перше, висвітлення М. Іванишевим ролі князя Курбського

в українсько-російсько-польських відносинах середини і другої половини XVI ст. і видання двотомної збірки документальних матеріалів щодо цієї проблеми.

По-друге, з'ясування М. Іванишевим причин Берестейської унії, серед яких увиразнював прагнення польського уряду розірвати історичні зв'язки України з Московською державою й поширити католицизм на її терени, зміцнити міжнародні позиції Речі Посполитої для протидії Османській імперії, а також вказував на занепад ієрархії православної церкви, внаслідок поширення права патронату й надання шляхтичам церковних маєтків. На його думку, унія стала знаряддям подальшого соціального, національного і духовного поневолення православного населення Польщі.

По-третє, принципово важливий висновок М. Іванишева, що Люблінська унія 1569 р. змінила характер федеративного союзу Литви й Польщі; унаслідок укладення унії, українські землі стали тереном економічної експансії польських феодалів, свідченням цього, як і нерівноправного становища місцевого населення, були матеріали провінційних сеймиків Речі Посполитої.

По-четверте, вивчення професорами і вихованцями Київської духовної академії майже не досліджених проблем історії православної церкви та релігійної думки у слов'янських народів доби середньовіччя й нового часу, завдяки чому започатковано новий напрямок слов'янознавчих студіювань.

По-п'яте, висвітлення А. Скальковським на основі документальних джерел процесу еміграції болгар до Росії, створення ними колоній, а також їх сучасного становища зробило прорив у дослідження цієї проблематики.

Розділ III.

ПОЯВА НОВИХ ТЕНДЕНЦІЙ У ДОСЛІДЖЕННІ ПРОБЛЕМАТИКИ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ІСТОРІЇ (60–90-ті рр. XIX ст.)

3.1. Стан вивчення давньої й ранньосередньовічної історії слов'ян

60-ті рр. XIX ст. стали важливим етапом не лише в соціально-економічному і суспільному житті України, але і в розвитку вітчизняної історіографії. Ліберальні перетворення в освітянській галузі відкрили нові можливості для підготовки кадрів учених-славістів у вищих навчальних закладах і розвитку досліджень проблематики слов'янської історії. У 1865 р. було відкрито Новоросійський університет в Одесі, у 1875 р. – Історико-філологічний інститут князя О. Безбородка у Ніжині. У 1863 р. вступив у дію новий університетський статут, яким передбачалося відкриття в університетах двох славістичних кафедр: слов'янської філології на історико-філологічному факультеті та кафедри історії слов'янських законодавств на юридичному¹. І хоча не очікувалося створення самостійної кафедри слов'янської історії, вивчення минулого слов'янських народів у курсі “Слов'янських старожитностей”, фактично, вважалося обов'язковим предметом історико-філологічних факультетів.

Воно включало в себе елементи джерелознавства, археології, етнографії, історії писемності, історіографії історії давніх слов'ян. Водночас, у Харківському університеті читалися курси “Історія південних слов'ян”, “Слов'янська історіографія” тощо².

Університетський статут 1863 р. відкривав нові можливості для наукової діяльності викладачів, зокрема передбачав дворічне стажування в європейських університетах і наукових центрах для кандидатів на професорські посади³. Професорські стипендіати, котрі спеціалізувалися у галузі славістики, отримали можливість відвідати слов'янські країни, працювати в архівосховищах і бібліотеках Австро-Угорщини, Болгарії, Сербії та інших країн, підтримувати зв'язки із зарубіжними колегами. Також учені отримували можливість досліджувати і вивчати етнографію, мову, історію слов'янських народів безпосередньо в їхньому середовищі. Статут 1863 р., як і наступний, прийнятий 1884 р., вимагали видання магістерських і докторських дисертацій, а без отримання відповідних учених ступенів професорські посади не надавались.

У травні 1869 р. було затверджено новий статут духовних академій, на підставі якого було реорганізовано Київську духовну академію. Помітним нововведенням стало положення про учені ступені. Так, на третьому курсі студентам необхідно було написати підсумковий твір і скласти іспити, за результатами яких найкращі з них переходили на четвертий курс. По його закінченні вони складали магістерський іспит, а для здобуття магістерського ступеня необхідно було представити друковану дисертацію й публічно її захистити. За новим статутом ординарний професор мусив мати докторський ступінь, для здобуття якого теж необхідно було представити й публічно захистити друковану дисертацію⁴.

Наукова діяльність у галузі історії велась як індивідуально, так і в наукових товариствах, що були створені при вищих навчальних закладах: 1867 р. засновано Історико-філологічне товариство при Харківському університеті, 1872 р. – Церковно-історичне та археологічне товариство при Київській духовній академії, 1878 р. –

Історичне товариство Нестора-літописця у Києві та ін. Товариства створювали наукове середовище для їх членів, надавали можливість публікації результатів досліджень, у тому числі з історії слов'янських народів. Було засновано нові історичні часописи – “Труды Киевской духовной академии” (1860), “Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца” (1879), “Киевская старина” (1882) та ін., що відкривало широкі можливості для публікації результатів історичних досліджень.

Вивчення минулого слов'янських народів українськими вченими ґрунтувалося на ідеях трьох основних концепцій: слов'янофільської, народницької й позитивістської. Визначимо їх найхарактерніші риси.

Тісно пов'язане з німецькою ідеалістичною філософією і романтичними ідеями, слов'янофільство упродовж 30–40-х рр. XIX ст. стало самостійним філософським, етичним та історичним вченням, що виробило власні оригінальні, хоча далеко і не завжди єдині, принципи й поняття⁵. Слов'янофільська концепція історії будувалася на філософській доктрині московських слов'янофілів другої чверті XIX ст. і була привнесена в українську історіографію вихованцями Московського і Петербурзького університетів. Європейську історію вони розглядали через призму двох самостійних світів – романо-германського, католицького і східного, греко-слов'янського. Характерними ознаками першого були римо-католицька релігія, латинська освіченість, раціоналістичність думки й дії, прагнення до насилля. При цьому католицизм сприймався не інакше як спотворене християнство. У революціях і державних переворотях Заходу слов'янофіли вбачали потяг до насилля, а тому іделізували патріархальність і соціальну гармонію “Східного світу”. Саме він уявлявся їм спадкоємцем і охоронцем раннього християнства, а в православ'ї вони вбачали єдину прийнятну для слов'ян релігію. Державність слов'ян, на їх думку, ґрунтувалася на вільних виборах, а кожний їх народ ототожнювався з численною общиною, в якій важливі питання вирішувалися демократичним шля-

хом. Історики-слов'янофіли (І. Малишевський, О. Вертеловський та ін.) постійно повторювали думку про месіанську роль слов'янства серед європейських народів, розробляли ідею його неминучого лідерства у світі серед усіх “рас і племен”. Дана концепція історії вимагала вивчення життя народу, що зближувало її з народницькою.

У народницькій концепції головною рушійною силою історії виступав народ, який протиставлявся власній еліті. Тому саме він був об'єктом дослідження істориків. Основна увага приділялася з'ясуванню умов його життя у різні епохи, особливо, в ті з них, коли з найбільшою силою виявлялась активність народних мас. Вони, як правило, вивчали порівняно вузьке коло проблем, але краще бачили тенденції історичного розвитку, ніж слов'янофільські історики. Визнаючи економічні чинники основними причинами народних виступів, вони, проте, не займалися дослідженням проблем, власне, економічної сфери буття народу⁶. Незважаючи на певні відмінності у поглядах таких вчених, як М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, О. Котляревський, В. Антонович, Д. Багалій та ін., їх об'єднувала народницька концепція, яка виявилася визначальною для усієї української історіографії другої половини ХІХ ст.

Інший підхід до історії слов'янських народів сформували історики-позитивісти. У сфері розуміння історії, вони критикували умоглядні концепції попередньої епохи і вперше звертали увагу на вдосконалення “техніки” опрацювання джерел і підготовки на цій основі наукових праць. Позитивісти розширили діапазон історичних досліджень слов'янських народів, зокрема розпочали вивчення соціально-економічних проблем, оскільки в їх теорії “факторів” історичного розвитку помітне місце посідали явища і процеси, що належали саме до матеріального життя суспільства. У певному сенсі утверджували уявлення про об'єктивні закономірності, притаманні історичному розвитку, прогресивний, поступальний рух історії⁷. Позитивістська історіографія декларувала принцип неупередженості наукового дослідження, розглядала будь-яке відхилення від інформаційного змісту джерела ледь не “зрадою” науки. За

істориками заперечувалося право вносити у вивчення минулого елемент оцінки з позицій свого часу, від них вимагалось повністю “відключити” свої політичні переконання⁸. Учені-позитивісти вперше зайнялися глибоким дослідженням проблем історії польського народу, яка ігнорувалася слов'янофілами через те, що, мов, поляки “зрадили” слов'янські витоки й “погрузнули” у католицизмі.

Визнаним авторитетом у галузі давньої історії слов'янських народів (періоду їх розселення у Європі до X ст., коли у них панував родовий лад і виникли передумови утворення держав), а також історії балтійських слов'ян був професор київського університету Св. Володимира О. Котляревський (1837–1881). Він народився у дворянській родині на Полтавщині. Навчався в Московському університеті, де слухав лекції професорів Т. Грановського й П. Кудрявцева, славістичні курси свого земляка О. Бодянського та ін. За спостереженням його біографа О. Пипіна, він “рано дістав певну самостійність, яка звільняла його від деякої однобічності учителя; це було тим більш можливо, що поряд він мав іншого наставника, якому взагалі був чимало зобов'язаний, в особі Ф. Буслаєва”⁹. Майбутній науковець отримав золоту медаль Московського університету за твір “Про час хрещення болгар” (1857). А 1863 р. в Петербурзькому університеті під керівництвом О. Бодянського захистив кандидатську дисертацію на тему “Про час прийняття християнської віри у Болгарії і про участь у цій справі св. Кирила Солунця”¹⁰.

У 1862 р., за підозрою в антиурядовій діяльності, О. Котляревського було заарештовано. Після звільнення йому заборонили працювати у навчальних закладах і до 1869 р. він перебував під таємним наглядом поліції¹¹. Заснування 1869 р. Археологічного товариства при Московському університеті, в якому молодий науковець посідав посади товариша секретаря, бібліотекаря, хранителя музею, редактора “Археологического вестника”, відкрило широкі можливості для реалізації його творчих задумів¹².

Наприкінці 1860-х рр. О. Котляревський розпочав дослідження язичницьких ритуальних звичаїв слов'ян, яке вилилося у магіс-

терську дисертацію “Про поховальні звичаї язичницьких слов'ян”¹³. Праця вченого стала першою в європейській історіографії узагальнюючою роботою з даної проблеми й виразно продемонструвала методичні прийоми наукового пошуку автора: комплексне використання і порівняльний аналіз різноманітних джерел, зокрема археологічних матеріалів, писемних пам'яток, фольклору тощо. Це дозволило досліднику з'ясувати, які саме риси побуту давніх слов'ян можна віднести до їх специфічних прикмет, а які притаманні й іншим народам. Вітчизняні й зарубіжні автори доброзичливо зустріли працю О. Котляревського. Чеський учений І. Гануш у своїй рецензії відзначав: “Це прекрасна робота, і я не знаю, чи можна знайти в літературі іншу, яку б можна було поставити поряд з працями Котляревського. Знайомство з усією літературою, що стосується цього ж предмета, виявляється на кожній сторінці книги, так що росіяни можуть нею гордитися і стати на чолі цієї галузі науки”¹⁴. А український славіст О. Кочубинський наголошував, що “автор представив першу главу майбутньої слов'янської міфології, живий і вірний образ минулого Лише людина з глибоким розумом і широкою освітою була здатна надати дійсно історичний інтерес такому явищу, як поховальний обряд”¹⁵.

Улітку 1872 р. О. Котляревський отримав дозвіл на річне закордонне наукове відрядження, що згодом було продовжене до кінця листопада 1874 р., і через Варшаву, Братиславу, Дрезден виїхав до Праги¹⁶. Він ретельно студював матеріали тутешніх архівів і на основі виявлених джерел, а також раніше зібраних матеріалів, підготував і видрукував свою докторську дисертацію “Старожитності юридичного побуту балтійських слов'ян: Спроба порівняльного вивчення слов'янського права”¹⁷. Це був перший випадок в українській і російській історіографії, коли докторська дисертація на славістичну проблематику готувалася безпосередньо в західнослов'янському середовищі. Відомо, що деякі матеріали для неї, а також консультації, автор отримав від чеських учених – М. Гаттала, Я. Ганела, А. Патери, за що й висловив їм свою вдячність на

титулі книги¹⁸. На думку російського академіка І. Ягича, яку поділяємо, праця “вирізнялася ретельною розробкою даного питання за джерелами, не вдаючись в які-небудь сміливі комбінації чи гіпотези”¹⁹. У другій половині XIX ст. дослідження О. Котляревського стало найповнішою працею у тогочасній історіографії у галузі історії звичаєвого права балтійських слов'ян, які займали велику територію Центральної Європи, але у середні віки зникли із арени політичного життя як активно діючі народи.

17 листопада 1874 р. в Петербурзькому університеті відбувся публічний захист дисертації О. Котляревського, за результатами якого він отримав ступінь доктора слов'янської філології²⁰. Відразу ж після захисту, 26 листопада спочатку рада історико-філологічного факультету, а 20 грудня – рада Київського університету Св. Володимира обрали його ординарним професором по кафедрі слов'янської філології²¹. На відміну від представників першого покоління українських славістів, у поглядах яких переважали романтичні настрої щодо минулого слов'янських народів, їх ідеалізація, нерідко і вороже ставлення до німців, як пригноблювачів слов'янських народів, О. Котляревський був прекрасно обізнаний і високо цінував досягнення німецької науки, її роль в культурному розвитку. Зокрема, він симпатизував видатному німецькому філологу-романтику й досліднику міфології європейських народів Я. Гримму, котрий започаткував у європейській науці порівняльно-історичний метод вивчення мови, народної поезії, міфології і пам'яток права й першим увів поняття науки юридичних старожитностей. Його праця “Німецькі правничі старожитності”, яку О. Котляревський вважав “ніким не перевершеним зразком антикварно-правничої праці”²², справила помітний вплив на формування його наукових зацікавлень слов'янськими старожитностями.

О. Котляревський при аналізі правничих пам'яток давніх балтійських слов'ян використав “порівняльні прийоми дослідження”²³, що дозволило обґрунтувати висновки, які ознаменували новий етап у розвитку славістики й були підтримані європейськими науковця-

ми. Автор відзначав, що, відносно юридичних пам'яток балтійських слов'ян, найкраще використовувати порівняльний метод історичної критики: "Темрява й уривчастість у свідченнях джерел щодо історії балтійських слов'ян в більшості повинні стати зрозумілими і відкритись при порівняльному співставленні їх з даними джерел польських, лужицьких, чесько-моравських та інших слов'ян"²⁴. Учений з'ясував, які риси юридичного побуту балтійських слов'ян можна віднести до специфічно слов'янських, а які – до інших народів. Згідно його концепції, їх звичаєве право являло собою узагальнений досвід попереднього життя народу, що увібрав у себе звичаї століть сивої давнини, і мало більш охоронний, консервативний, ніж прогресивний характер. Вчений висловив принципово важливе міркування, що в юридичному побуті балтійських слов'ян брали свій початок їх державні інститути й правові відносини.

У 1874 р. О. Котляревський видав іншу капітальну працю "Сказання про Оттона Бамберзького у відношенні до слов'янської історії та старожитностей", яку автор присвятив О. Бодянському, як "першому своєму учителю в слов'янознавстві"²⁵. Звертаючись до писемних пам'яток про Оттона Бамберзького, що серед інших джерел історії поморських слов'ян "займали не лише помітне, але можна сказати – найперше місце", вчений прагнув "здійснити нове видання важливих джерел слов'янської історії у відповідності до сучасних віянь науки про слов'янські народи й пристосоване до її потреб"²⁶.

Висока інформаційна цінність життєписів Оттона Бамберзького, на думку О. Котляревського, зумовлювалась тим, що їх автори мали "можливість спостерігати життя слов'ян у вільних, природних його проявах в середовищі народного побуту і його порядків..., зуміли підмітити в житті слов'ян чимало важливих рис і передати їх правдиво і виразно"²⁷. Джерелознавчий аналіз праці передбачав докладний розгляд і аналіз кожного із життєписів Оттона, насамперед, тих частин, де йшлося про його подорож і проповідницьку місію до поморських слов'ян. При цьому автор, за його словами, намагався "утримуватися в межах точного історичного

викладу” на основі порівняльного аналізу життєписів Оттона з іншими джерелами, що дозволило йому “відкинути деяку інформацію німецьких хроністів, як сумнівну або недостовірну”. Подібні прийоми опрацювання документальних джерел чи не вперше використовувалися українськими вченими в історико-славістичних дослідженнях, що дозволило автору не лише всебічно проаналізувати події першої і другої проповідницької місії Оттона до Помор'я, але схарактеризувати внутрішній устрій і зовнішні зв'язки поморських слов'ян.

О. Котляревський проаналізував повідомлення німецьких хроністів про війни поморян з поляками за правління Болеслава I, Казимира I, Болеслава II, Владислава Германа, Болеслава III Кривоустого, а також запровадження у них християнства в ході місії Оттона Бамберзького. Християнізацію балтійських слов'ян німецьким духовенством О. Котляревський оцінював досить реалістично, підкреслюючи, що вона потрібна була німецьким завойовникам не в ім'я ідеї, а лише як привід для збагачення. Він висловлював сумнів, що “в цю нову обітовану землю прагнули не лише скромні подвижники з прапором миру і любові, але й цілі полчища хрестоносного війська, вогнем і мечем поширюючи духовну свободу і політичне поневолення. Нерідко християнські ідеї зовсім заслонялися корисними мотивами і ставали лише пристойним офіційним приводом”²⁸. Водночас, про одного із найбільш відомих проповідників християнства у балтійських слов'ян Оттона Бамберзького він писав: “Він діяв з виразним усвідомленням кінцевої мети, до якої повинна була привести насаджена його рукою нова релігія, а саме до придбання благодатної країни не лише до християнства взагалі, але й для німецької церкви і народності”²⁹. У додатках книги автор вперше подав у перекладі російською мовою “Уривки анонімного автора про права поморян”³⁰, що зберігають свою джерелознавчу цінність і сьогодні.

Праці О. Котляревського стали великим досягненням української історіографії історії слов'янських народів останньої третини

XIX ст. Основою його концепції виступала ідея, що Захід і Схід розвиваються на єдиному ґрунті, і тому європейська освіта повинна стати спільним досягненням європейських народів. Із цих позицій він критикував слов'янофілів, категорично відкидав їх погляди на минуле слов'янських народів. Водночас тверезо відносився до їх сучасного становища. Співчуваючи їм, бачачи і визначаючи їх позитивні якості, він не впадав у крайнощі критики “германізму” і високо цінував досягнення німецької науки.

Педагогічна і наукова діяльність професора О. Котляревського у Києві проходила успішно і тривала до 1881 р., коли, внаслідок важкої хвороби, він передчасно пішов із життя. Як високоєрудований фахівець у галузі слов'янської історії, філології й культури і талановитий викладач, він поставив викладання в університеті слов'янознавчих курсів на рівень сучасної науки та зміг підготувати плеяду вчених-славістів, серед яких були А. Стороженко, А. Дудка-Степович, М. Любович, І. Лінниченко. Двоє останніх були залишені на кафедрах університету для підготовки до професорського звання. У 1876 р. О. Котляревський очолив Київський відділ слов'янського благодійного комітету, а з 1877 р. був головою Історичного товариства Нестора-літописця, і, по суті, започаткував на його засіданнях розгляд проблем історії слов'янських народів. На них він виголосив доповіді “Про звичаї у слов'ян при народженні дитяти і до його змузніння”, “Нарис історії двобою у слов'янських племен”, промови в пам'ять учених-славістів О. Бодяньського й О. Попова³¹.

Вагомим внеском у вивчення проблем історії балтійських слов'ян та їх германізації стали праці професора кафедри загальної історії університету Св. Володимира Ф. Фортинського (1846–1902). Він закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету, де навчався у професорів І. Срезневського, В. Ламанського, К. Бестужева-Рюміна, В. Бауера. У 1872 р. захистив магістерську дисертацію на тему: “Титмар Мерзенбурзький і його хроніка”, що й століття поспіль залишалася “однією з кращих праць

з цього питання³². 31 травня 1872 р. Рада університету Св. Володимира обрала Ф. Фортинського доцентом кафедри загальної історії, а восени він розпочав читання курсу з історії середніх віків. У 1874–1876 рр. з метою поглиблення спеціалізації у галузі історії середньовіччя, учений перебував у дворічному науковому відрядженні за кордоном. Тут він слухав лекції у семінарах паризької Школи хартій і Вищій практичній школі наукових досліджень при Сорбоні³³, що вчинили вирішальний вплив на формування його наукових засад, зокрема їх методологічну перебудову на платформі позитивізму. Водночас, в Геттінгенському університеті Ф. Фортинський взяв участь у роботі історичних семінарів професорів Г. Вайца, Паулі і Френсдорфа. Саме тоді він захопився історією північно-німецьких міст і розпочав досліджувати відповідні джерела в бібліотеках і архівосховищах Німеччини³⁴. Імовірно, вже на початку 1876 р., коли закордонна подорож добігала кінця, завершив написання своєї докторської дисертації “Приморські венецькі міста та їх вплив на утворення Ганзейського союзу до 1370 р.”, що почала друкуватися в “Университетских известиях”³⁵.

Уже в першій главі автор подав короткий нарис внутрішньої історії слов'ян Західного Помор'я в період його підкорення німцями й заснування там міст. За спостереженням Ф. Фортинського, найбільшою повнотою вирізнялися повідомлення Тітмара про полабських слов'ян й лужицьких сербів, тоді як про бодричів і лютичів інформація подавалася лаконічно. Він, зокрема, вказував, що “під час страшного повстання полабів у 983 році князь бодричів Мстивой спалив Гамбург”³⁶. Учений наголошував, що у часи Тітмара головним кордоном, який відділяв слов'ян від німців, була річка Ельба, тож, всі походи німецьких королів і герцогів на слов'ян розпочиналися й закінчувалися переходом через цю річку, а кожне придушення повстання слов'ян супроводжувалося відбудовою фортець на Ельбі. “Спустошення Славії вогнем і мечем було звичайним наслідком всіх походів на неї”, – відзначав він³⁷.

Ф. Фортинський переконливо показав суто матеріальну, а не

релігійну причину колонізації слов'янського Помор'я, наголошуючи, що князі, єпископи та монастирі у своїх закликах до колоністів із різних країн, а особливо з Німеччини, керувалися не стільки думкою про поширення й утвердження християнства, скільки матеріальними прагненнями власної безпеки й збагачення. “Зрозуміло, – вказує вчений, – самі єпископи створення монастирів і заклик колоністів пояснюють в своїх грамотах виключно першою метою, а другу замовчують чи підкреслюють звичайне бажання розвивати в країні землеробство, до якого слов'яни начебто було мало придатні”³⁸. Згідно його спостережень, становище німців серед населення Помор'я було не надто міцним, оскільки слов'яни чинили опір завойовникам і, до того ж, вони досить “часто від поклоніння хресту поверталися до культу своїх богів”³⁹.

Спрямовуючи критичні зауваження на адресу німецьких істориків, які змальовували німецьких колоністів як звичайних християнських місіонерів, Ф. Фортинський вказував на необхідність переосмислення проблеми німецької колонізації на основі критичного аналізу наявних джерел. “Німецькі дослідники бачать в колонізації Славії і в запровадженні там німецького права ні більше, ні менше як знищення кріпацтва, що панувало начебто не лише в Німеччині, – писав він, – але й у слов'ян; але вони, очевидно, змішують при цьому загальні слов'янські земські повинності, що призначалися для захисту країни і на утримання уряду – князів й їх каштелянів – з панщиною на користь приватних власників, головною умовою кріпацького стану, а між іншим саме тут і виявляється істотна різниця між побутом слов'ян і німців у XII ст.”⁴⁰. Учений аргументовано довів, що німецькі колоністи не звільнялися від панщини, а від часу колонізації з нею познайомилося і місцеве населення⁴¹.

Заслугою Ф. Фортинського було висвітлення проблеми виникнення і розвитку внутрішнього устрою поморських венецьких міст (Любек, Вісмар, Росток, Стральзунд і Грейфсвальд), що найбільше сприяли утворенню Ганзейського союзу. Із блискучим знанням

спеціальної літератури та величезного комплексу різноманітних джерел, він дослідив континентальну і морську торгівлю цих міст, з'ясував її місце в економічних відносинах Північної Європи. На його переконання, саме торговельні інтереси стали життєвим нервом поморських міст, тим цементуючим початком, що згуртував їх в єдине ціле. Ф. Фортинський з'ясував причини виникнення товариств німецьких купців у колонізованих землях і союзів міст у самій Німеччині, що мали вирішальний вплив на укладення Ганзейського союзу. Переконаливо довів, що організація товариств любекських купців в інших землях була копією устрою самого Любека⁴². Тож дослідження проблеми, яку обходили у своїх дослідженнях німецькі автори, слід теж віднести до успіхів київського професора. На початку 1877 р. у Петербурзькому університеті Ф. Фортинський захистив дисертаційне дослідження й отримав ступінь доктора загальної історії.

В останній третині XIX ст. в українській історіографії на серйозній науковій основі досліджувалися проблеми історії Болгарії доби середньовіччя. Першість в її осмисленні й узагальненні належала професору Харківського університету М. Дринову (1838–1906). Він походив з родини болгарського ремісника. Навчався у Київському південнослов'янському пансіоні й Московському університеті (1861–1865), де формуванню його зацікавлень щодо історії південних слов'ян сприяли професори О. Бодяньський і Ф. Булаєв. У 1865–1870-х рр. молодий науковець мав нагоду працювати в архівосховищах Відня, Праги, Женеви, Риму, Неаполя. На основі зібраних там матеріалів щодо історії південнослов'янських народів, у 1873 р. він захистив магістерську дисертацію “Заселення Балканського півострова слов'янами”⁴³ і майже відразу був обраний радою Харківського університету доцентом кафедри слов'янознавства і пропрацював на ній до 1903 р. У 1875 р. учений перебував у науковому відрядженні на своїй батьківщині в Болгарії, а також досліджував різноманітні джерела у бібліотеках і архівосховищах Константинополя і Праги.

26 березня 1876 р. М. Дринов захистив у Московському університеті докторську дисертацію на тему: “Південні слов'яни і Візантія в Х ст.” і того ж року був затверджений екстраординарним професором Харківського університету⁴⁴. З 1876 по 1879 рр. вчений перебував у відрядженні в Болгарії, де брав активну участь в організації системи освіти. Там він видрукував болгарською мовою чимало історичних праць і, фактично, став “не лише засновником, але й самим визначним представником болгарської історичної науки свого часу”⁴⁵. Необхідно підкреслити, що ці праці зайняли почесне місце і в українській історіографії історії слов'янських народів.

Проблему етногенезу болгарського народу й формування його державності М. Дринов детально висвітлив у книзі “Погляд на походження болгарського народу і початок болгарської історії” (Відень, 1869). Розселення слов'ян на Балканському півострові та їх відносини з Візантією він охарактеризував на основі свідчень візантійських авторів Прокопія Кесарійського і Феофілакта Симокатти, готського історика Йордана, а також комплексу документальних джерел. Історик з'ясував, що вторгнення слов'ян на півострів і “захоплення спустілих візантійських областей, в яких вони потім оселилися” відбувалось найбільш активно в період правління візантійського імператора Юстиніана (527–565)⁴⁶. На його думку, до переселення слов'ян у південно-східні регіони Європи підштовхнуло вторгнення гунських племен, що “розтривожили мирне велике слов'янське плем'я в його давніх житлах у північно-східній Європі і понесли більшу частину їх до берегів Чорного моря й Дунаю”⁴⁷. Аналіз використаних писемних джерел дозволив ученому з'ясувати й походження терміну “Славинія”. Так, на його думку, в середині VII ст. називались колишні римські й візантійські провінції Мала Скіфія, Друга Мізія, Дакія, Дарданія, Македонія, Епір та частина Фракії⁴⁸.

Отже, розселення слов'янських племен на Балканах М. Дринов вважав початком болгарського народу та переддвер'ям його істо-

рії. Він довів, що історія протоболгар не мала ніякого відношення до етногенезу болгарського народу, предками якого були лише слов'янські племена, котрі розселилися на Балканах⁴⁹. Ці міркування вченого про роль протоболгар в утворенні болгарського етносу не викликали серйозних заперечень науковців у останній третині XIX ст. І хоча деякі з його висновків, зокрема про фіно-чудську приналежність протоболгар, їх асиміляцію слов'янськими племенами, не витримали випробування часом, інші ж – є беззаперечними й сьогодні. Так, важливе значення для науки мала думка М. Дринова про тюркське походження протоболгар, які “не зникли” так швидко і непомітно, як уважав учений, а тому до початку IX ст. мав місце етнічний дуалізм, за умов якого слов'яни і протоболгари існували як два різних етноси. Справедливим є його судження щодо кінцевого результату поступового процесу змішання цих двох етносів, перемога в якому була на боці слов'ян. Зрештою, слід визнати, що наукова дискусія щодо первісних відносин двох етносів не завершена і сьогодні.

М. Дринов продовжив вивчення проблеми заселення Балканського півострова слов'янами у магістерській дисертації, що була вперше видрукувана в “Чтениях Общества истории и древностей” у 1872 р., а наступного року – окремим виданням⁵⁰. Вона була підготовлена на основі його попередньої монографії. Чимало положень і висновків останньої автор обґрунтував більш докладно або подав у розгорнутому викладі. Для висвітлення деяких подій праслов'янської історії, які не знайшли відображення у писемних джерелах, М. Дринов широко використав лінгвістичні джерела. Подібний джерелознавчий прийом, новаторський для 70-х рр. XIX ст., виявився досить вдалим і згодом отримав широке визнання широким колом науковців.

М. Дринов детально висвітлив питання про час появи слов'ян на Балканському півострові, відносно якого існували “досить невиразні самі по собі й одне одному протилежні рішення”⁵¹. Автор відкинув поширену серед науковців тезу, що причини міграції слов'ян

на південь континенту слід шукати в добі великого переселення народів у V–VII ст., і на основі аналізу лінгвістичних джерел схилився до думки щодо більш ранньої присутності слов'ян на Балканах⁵². Така смілива постановка переносила увагу дослідника до не досліджуваної історії відносин Римської імперії з “варварським світом” у нижньому Подунав'ї в II – першій половині IV ст. Брак писемних і археологічних джерел змусив ученого будувати свої висновки на припущеннях. Чимало з них, зокрема про походження слов'янського терміну “Коляда” від латинського “calendae”, про ототожнення з слов'янами племен баранів, карпів, язичів та ін., котрі брали участь у військових змаганнях германців проти Риму на Дунаї, не витримали випробувань часом. Хоча беззаперечною є першість українського вченого у плані самої постановки цієї проблеми.

Правомірною і вмотивованою виглядає думка М. Дринова, що “слов'яни складали головне ядро варварського світу на нижньому Дунаї у відомому нам добу: їм належала чимала, якщо навіть і не вирішальна роль у розоренні, яке пережили римські володіння на Балканському півострові протягом всього III ст.”. Тож, “немає сумнівів, що під час цих вторгнень деякі з них залишались у цих спустошених землях між численними варварами, які переселялись в кінці другого століття в Мізію, було чимало слов'ян”⁵³.

Заслугою М. Дринова була постановка проблеми взаємовідносин слов'ян із Візантією у другій половині IV – першій половині VII ст. Він слушно зазначав, що перші писемні правдиві свідчення про слов'ян належали Прокопію Кесарійському, який відтворив всебічну картину слов'янсько-візантійських відносин у VI ст., хоча й висловлював сумнів щодо окремих свідчень візантійського хроніста. “Прокопій постійно жив на віддалі від тих областей, що зазнавали тиску слов'ян. Про слов'янські справи Прокопій міг знати лише завдяки чуткам, до яких, як відомо, він відносився не критично і з незрозумілою легковажністю”, – вказував М. Дринов⁵⁴. Крім того, вчений використав інформацію іншого візантійського

історика VI ст. Іоанна Ефеського. Отже, своєю працею М. Дринов спростував поширену в літературі думку про автохтонність слов'ян на Балканах і їх мирне укорінення на теренах Східноримської імперії. За його спостереженням, проникнення слов'ян на Балканський півострів проходило з кінця II ст. до середини VII ст. і включало кілька різнохарактерних етапів. Спочатку переселення слов'ян проходило мирно і носило спорадичний характер, а в останній чверті V ст. “розпочалося бурхливе вторгнення войовничих слов'янських дружин, що знищували владу імперії на півострові й захоплювали собі житла в її областях. Цей спосіб заселення Балканського півострова слов'янами проходив через все VI ст.”⁵⁵. А на середину VII ст. Балканський півострів був переповнений слов'янськими поселеннями.

Таким чином, запропонована харківським професором концепція утворення болгарської народності включала положення про раннє проникнення слов'ян на Балкани й важливу роль слов'янського елемента в складному етногенетичному процесі. Новаторські, але не достатньо обґрунтовані, висновки М. Дринова не завжди сприймалися його сучасниками, а також наступними поколіннями вчених. Утім, навряд чи кому із наступних поколінь дослідників вдалося так ґрунтовно висвітлити процес заселення Балканського півострова слов'янськими народами, як це зробив у 1870-х рр. М. Дринов.

У середині 70-х рр. XIX ст. учений продовжив дослідження важливих проблем середньовічної історії південнослов'янських народів X ст.: створення Болгарського царства Самуїла та його відносин із Візантією. Так, у студії “Початок Самуїлової держави”, видрукуваній в болгарському часопису “Периодическо списане” (Браїла, 1874), М. Дринов окреслив найголовніші події процесу її створення. На його думку, це не було нове державне утворення, а стало продовженням Болгарського царства доби правління Петра, яке було знищене жадібними сусідами через недалекоглядну провізантійську політику його керманічів⁵⁶. Цей висновок про спадкоємність держав Симеона і Петра та Західного Болгарського цар-

ства Самуїла став вагомим внеском у дослідження середньовічної історії Болгарії.

Описуючи драматичні події болгарської історії другої половини Х ст., М. Дринов звернув увагу на походи київського князя Святослава в Болгарію, а його висновки щодо цих фактів стали складовими елементами концепції тривалої державної незалежності західної частини Болгарії. Так, перший похід Святослава, за спостереженням ученого, зачепив лише Придунайські території Болгарії, а другий похід знов потряс схід країни і не торкнувся її західних областей⁵⁷.

З-поміж інших проблем середньовічної історії народів Балканського півострова М. Дринов окреслив взаємини південних слов'ян і Візантії у Х ст. Інтерес до останніх зумовлювався його бажанням залучити для їх вивчення нове важливе джерело, що залишалось поза увагою попередніх дослідників, – листів константинопольського патріарха Миколая Мистика болгарському царю Симеону⁵⁸. Введення до наукового обігу цього джерела відкривало можливість з'ясування політичної ролі, “що відіграла Болгарія на південно-сході Європи за царювання Симеона”⁵⁹. Результатом вивчення цієї проблеми стала його докторська дисертація “Південні слов'яни і Візантія в Х ст.” (1876), в якій більш аргументовано і розгорнуто, ніж його попередники, автор відтворив добу правління болгарського царя Симеона, дослідив посилення ролі й впливу Болгарії у Південно-Східній Європі в першій третині Х ст. та з'ясував антивізантійський характер політики її правителів.

У працях М. Дринова були окреслені й деякі події середньовічної історії Сербії, починаючи від 924 р., коли болгарський цар Симеон підкорив своїй владі чималу територію цієї країни. Історик докладно розглянув і проаналізував діяльність сербського князя Чеслава, спрямовану на відновлення сербської держави та об'єднання її окремих областей. На його переконання, “Сербія після відновлення її Чеславом швидко оговталась і, завдяки активній політиці, зайняла належне їй місце в регіоні”⁶⁰. Такий успіх Сербії, на думку М. Дринова, був зумовлений її підтримкою з боку

Візантії та значним послабленням колись могутніх сусідніх держав – Болгарії і Хорватії.

Досліджуючи проблеми політичної історії Болгарії X ст. та її відносини з сусідніми державами, М. Дринов не міг залишити поза увагою рух богомолів і вкотре звернувся до висвітлення його окремих аспектів. Він наголошував на внутрішніх причинах і соціальному підґрунті появи цієї ересі, відзначаючи, зокрема, що “зіпсованість духовенства, що досягла за царювання Петра крайніх меж, дала поштовх ересі богомолів”⁶¹. Заслугою автора було те, що при визначенні характеру і сутності цього складного явища він одним із перших дослідників досить широко використав свідчення “Синодика царя Бориса”, список якого знаходився у складі рукописного збірника XVI ст. його власної бібліотеки. Це дозволило йому досить аргументовано стверджувати про народний характер богомільського руху та наявність у богомолів політичних і суспільних ідеалів⁶². Ці висновки про соціальний, народний характер богомільського руху стали свідченням принципово нового підходу й оцінки цього складного і неоднозначного явища болгарської середньовічної історії. Воднораз, вагомим аргументом на користь гіпотези щодо антивізантійського характеру політики Болгарії у X ст. була думка ученого, що богомільство “протидіяло досить поширеному візантійству з його розкішним кліром, з його придворними інтригами, з його державною всемогутністю й суспільними порядками”⁶³. Слід зауважити, що подібне трактування М. Дриновим візантизму як однієї з причин появи богомільської ересі не знайшло підтримки болгарських істориків другої половини XX ст.⁶⁴.

Зрештою, праці М. Дринова стали вагомим внеском у дослідження проблеми середньовічної історії південних слов'ян, зокрема розселення слов'янського етносу на Балканському півострові та історії Болгарського царства в X ст., його взаємин з Візантією і сусідніми балканськими державами.

Окремі проблеми давньої історії слов'янських народів висвітлювалися у працях професора Ніжинського ліцею кн. Безбородка

І. Лашнюкова (1823–1869). Він навчався спочатку у Ніжинському ліцеї, а потім в університеті Св. Володимира, де його наставником був професор П. Павлов, який познайомив його з методикою конкретно-історичних досліджень німецького історика Л. фон Ранке та методологією історії І. Дройзена. У 1853–1868 рр. І. Лашнюков займав посаду професора Ніжинського ліцею і, на думку сучасників, вважався “окрасою” навчального закладу⁶⁵. З метою “вивчення історії і побуту європейських народів, переважно слов'ян”, у 1861–1862 рр. він перебував у закордонному відрядженні в Празі, Відні та Львові, де встановив контакти з Ф. Палацьким, Ф. Миклошичем, І. Шараневичем, Я. Головацьким та іншими вченими⁶⁶.

У 1868 р. І. Лашнюков перейшов на службу до університету Св. Володимира й одним із перших у вищому шкільництві України започаткував читання історіографічних курсів, підготувавши “Посібник для вивчення російської історії критичним методом”⁶⁷, що демонструвало його прихильність основним принципам позитивізму. У першій частині “Доля і побут слов'ян до середини IX ст.” автор прокоментував свідчення античних і візантійських авторів, західноєвропейських хроністів і давньоруських літописів про слов'янські народи та з'ясував їх вплив на сучасну європейську історіографію. “Прокопій, візантійський історик VI ст., вважав Словен і Антів одним народом, відомим у давнину під спільною назвою Спорів що жили у своїх селах розсіяно. – пише він. – На підставі цього, Шафарик стверджує, що самі слов'яни називали себе Сербами”⁶⁸. Він висловив заувагу, що в працях Ф. Палацького і П. Шафарика “не можна не помітити національних і політичних тенденцій – бажання висунути принижене слов'янське плем'я, дати йому належне місце серед інших історичних народів і сучасних європейських національностей”, а тому “початковий побут слов'ян проти-ставляється побуту германців, серед яких, з давніх здавен, жили слов'яни-чехи, і, зрозуміло, побут слов'ян, в їх зображенні, є привабливішим побуту давніх германців”⁶⁹.

Проблеми історії права давніх слов'ян досліджував професор

Харківського університету І. Собєстіанський (1856–1895). Він закінчив юридичний факультет Харківського університету (1878) і був залишений для підготовки до професорського звання. У 1885–1886 рр. майбутній учений перебував у науковому відрядженні за кордоном, де вивчав джерела по темі свого дисертаційного дослідження. Тоді ж у Празі І. Собєстіанський видрукував монографію “Кругова порука у слов'ян за давніми пам'ятками законодавства”, друге видання якої (Харків, 1888) захистив як магістерську дисертацію⁷⁰. Автор виділив в окрему проблему з'ясування ролі інституту кругової поруки у давніх слов'ян й інших народів. На основі опрацювання документальних джерел і правничих пам'яток він обґрунтував висновок, що кругова порука в родових і територіальних общинах була характерна не лише слов'янським народам, як стверджували Ф. Палацький, В. Мацієвський та інші зарубіжні автори, але й на певному етапі розвитку для більшості європейських народів⁷¹. Крім загальних прийомів позитивістській методології, методу вченого були притаманні критичний аналіз джерельного матеріалу, використання порівняльних методів дослідження, вимогливе ставлення до висновків наукових авторитетів, а також самостійність наукових висновків і суджень.

Продовженням досліджень у галузі ранньої історії слов'ян стала докторська дисертація І. Собєстіанського “Вчення про національні особливості характеру і юридичного побуту давніх слов'ян” (1892)⁷². Актуальність обраної теми зумовлювалася наступними чинниками. По-перше, незадовільним станом вивчення в історіографії питання характеру давніх слов'ян, їх побуту й звичаїв, що “належало до числа самих заплутаних у слов'янській науковій літературі”. По-друге, правильне осмислення цього відділу слов'янських старожитностей було “головною умовою успішного вивчення історії первісного слов'янського права та інших слов'янських історій взагалі”⁷³.

Учений встановив, що наукова розробка питання про характер і права ранніх слов'ян була розпочата ще у працях М. Орбіні, М. Ломоносова, А. Нарушевича та ін., які не бачили “особливих

національних рис характеру ранніх слов'ян". Подібний погляд на первісну слов'янську історію панував у слов'янській науці до кінця ХVІІІ ст. й лише концепція всесвітньої історії Й. Гердера мала чималий "вплив на весь наступний хід слов'янської історичної науки"⁷⁴. На переконання І. Собестіанського, ідеї німецького вченого сприяли поширенню сентиментально-романтичних поглядів науковців щодо особливостей характеру й юридичного побуту ранніх слов'ян. "Праці слов'янських учених..., – писав він, – призвели до заперечення творчих можливостей у слов'янських племен і до поширення в науці німецьких теорій про іноземне походження князівської влади і держави у слов'ян"⁷⁵. Цей висновок українського вченого викликав гострі зауваження частини фахівців, і лише згодом окремі положення його концепції національних особливостей характеру й звичаєвого права ранніх слов'ян знайшли підтримку деяких дослідників.

Наприкінці ХІХ ст. у самостійний напрям історико-славістичних досліджень виокремилась проблематика, пов'язана з дослідженням життя і діяльності слов'янських просвітників Кирила і Мефодія, згодом названа кирило-мефодіївською. Наукове вивчення цієї проблеми в українській історичній думці було започатковано на межі ХVІІ–ХVІІІ ст. Д. Тупталом і Ф. Прокоповичем. Наприкінці ж ХІХ ст. увага науковців до цієї теми зумовлювалася кількома чинниками: активними дослідженнями вченими різних країн проблем ранньосередньовічної історії слов'янських народів; відкриттям В. Григоровичем і О. Горським кирилических текстів давніх служб слов'янських просвітників; а також трьома ювілейними датами – тисячоліттям місії Кирила і Мефодія в Моравії (1863), смерті Кирила (1869) і Мефодія (1885).

Новий етап у дослідженні кирило-мефодіївської проблематики в Україні започаткувало дослідження професора Харківського університету П. Лавровського (1827–1886)⁷⁶. Він навчався у І. Срезневського у Головному педагогічному інституті в Петербурзі й у 1851 р. зайняв кафедру слов'янських нарідч у Харківському університеті.

Тут упродовж майже 18 років П. Лавровський викладав слов'янознавчі курси, у 1854 р. отримав ступінь доктора за “Дослідження про Літопис Якімівський”. У 1859–1861 рр. учений здійснив закордонну наукову подорож в слов'янські землі, а після повернення вийшов з пропозицією до ради історико-філологічного факультету запровадити курс історії слов'янських народів від найдавніших часів до новітнього часу. У 1869 р. він перейшов на службу до Варшавського університету, зайнявши посаду ректора⁷⁷.

Монографія “Кирило і Мефодій як православні проповідники у західних слов'ян, у зв'язку з сучасною їм історією церковних незгод між Сходом і Заходом” (1863) стала найбільшою славистичною працею П. Лавровського. Виходячи з проголошеної методи об'єктивності, автор зробив вдалу спробу правдиво висвітлити місіонерську діяльність видатних слов'янських просвітителів у західних слов'ян і спростував твердження католицьких письменників про приналежність Св. Кирила і Мефодія до західної церкви⁷⁸. Для здійснення цього завдання дослідник проаналізував багату (опубліковану і архівну) джерельну базу і наукову літературу. Сумлінність науковця спонукала його чесно визнати такий недолік, як відсутність використаних архівних матеріалів, що зберігалися у Ватикані. Але й наявних джерел вистачило для створення ґрунтовної монографії, високі наукові якості якої Академія наук відзначила престижною Уварівською премією⁷⁹.

Значним внеском у дослідження питання про слов'янських просвітників була незакінчена праця професора всесвітньої історії університету Св. Володимира В. Більбасова (1837–1904)⁸⁰. Він походив із родини полтавських дворян, у 1861 р. закінчив зі ступенем кандидата Петербурзький університет. У 1864–1866 рр. перебував у науковому відрядженні в Англії, Франції і Німеччині, де мав нагоду стажуватися під керівництвом Л. фон Ранке і Г. Зібеля⁸¹. В. Більбасов належав до покоління тих російських і українських істориків, на яких значний вплив мала німецька ідеалістична філософія, а відома гегелівська тріада: теза – антитеза – синтез

неодноразово знаходила відображення у його працях. Середньовічна історія уявлялась йому боротьбою між деспотизмом (теза) і народним началом (антитеза), прояви якої бачив лише в сфері політичних і ідейних відносин. У центрі його праць завжди знаходились видатні особи, діяльність яких висвітлювалась на тлі епохи. Ймовірно, В. Більбасов зацікавився Кирилом і Мефодієм, побачивши в їх діяльності “синтез” попередніх історичних колізій⁸².

На основі вивчення різнопланових, переважно опублікованих джерел, насамперед житій Кирила і Мефодія, В. Більбасов дослідив головні віхи їх просвітницької діяльності серед західного слов'янства, зокрема протистояння експансіоністським намірам Зальцбургського архієпископа щодо Моравії⁸³. На його думку, підтримка місцевою знаттю місії Кирила і Мефодія, дозвіл папи Іоанна VIII проводити службу слов'янською мовою та інші поступки догматичного характеру пояснювалися тим, що для Ватикану “політичні вигоди стояли вище догматичних тонкощів”⁸⁴.

Серед інших праць про слов'янських просвітників вирізняються дослідження професора Київської духовної академії О.Д. Воронова (1839–1883). Син священника, він закінчив Тверську духовну семінарію і Московську духовну академію. У 1862 р. був призначений бакалавром кафедри нової загальної церковної історії Київської духовної академії, з 1866 р. став екстраординарним, а з 1878 р. – ординарним професором⁸⁵. У 1876–1877 рр. на сторінках академічного часопису О. Воронов видрукував фундаментальну працю “Найголовніші джерела для історії Св. Кирила і Мефодія”⁸⁶. Автор зосередився на критичному аналізі найголовніших писемних пам'яток про життя і діяльність солунських братів, намагаючись визначити час походження головних легендарних джерел – грецьких, слов'янських та ін., визначити їх достовірність та авторів окремих з них, з'ясувати самостійність чи залежність конкретних джерел від інших. Серед чималого комплексу різноманітних джерел з окресленої проблеми О. Воронов найбільше уваги приділив давнім глаголичним службам Св. Кирила і Мефодія, котрі не були

предметом дослідження вітчизняних авторів. Заслугою вченого є аналіз глаголичних текстів служб і їх видання кирилицею (в київській друкарні не було глаголичного шрифту), що і досі слугують ученим-славістам. Не втратив своєї актуальності й коментар О. Воронова до цих текстів, як і його висновок, що “вони належать різним авторам, хоча, користуючись одними зразками і єдиним джерелом, обидва автори в деяких частинах могли збігатися між собою”⁸⁷.

У текстах цих служб дослідник знайшов і виокремив деякі слов'янські елементи, зокрема в читаннях з короткими відомостями про життя святих було виявлено запозичення із Великого життя Св. Кирила. Це дало йому підставу стверджувати про наявність в тексті досліджуваного Життя “більш давньої частини, ніж повні його списки” та висловити припущення, що автору служб було відоме інше джерело – “Похвальне слово Кирила”. О. Воронов звернув увагу, що ці чудові запозичення “засвідчують досить широке поширення й популярність Великого життя Св. Константина в слов'янському світі XIV–XV ст.”⁸⁸. Водночас, підкреслюючи особливе значення хорватської глаголичної писемності, він намагався з'ясувати причини, які в XIV ст. зумовили ушанування пам'яті Св. Кирила і Мефодія католиками хорватами й появу глаголичних служб на честь цих слов'янських апостолів. Згідно його спостережень, цьому передував отриманий у 1248 р. дозвіл богослужіння на слов'янській мові мешканцям Далмації, а також зовнішні впливи. Не втратила своєї актуальності й думка вченого, що “у XIV ст. підтримувалися релігійні відносини між Чехією і Слов'янами Далмації. Тож, чеські легенди й оживили пам'ять про Першовчителів”⁸⁹. Загалом, праця О. Воронова отримала схвальні відгуки рецензентів, які назвали її “серйозною і добросовісною” працею⁹⁰, вказували, що її “висновки є серйозним внеском у науку”⁹¹.

Життя і діяльність слов'янських просвітителів аналізувалися у книзі “Святи Кирило і Мефодій, першовчителі слов'янські” професора Київської духовної академії І. Малишевського (1828–1897)⁹². Він закінчив зі ступенем магістра богослов'я Київську духовну

академію, де його вчителями були відомий український філософ С.С. Гогоцький, ієромонах Іоаннікій, майбутній митрополит київський і галицький та ін.⁹³. На основі вивчення докладного Життя Св. Кирила і Мефодія, інших друкованих і рукописних джерел, І. Малишевський реконструював найважливіші події життя і просвітницької діяльності Св. Кирила і Мефодія, при цьому “відзначив історичну значимість тих відомостей “Житій”, які залишалися з’ясованими менше ніж інші або ж піддавалися сумнівам і запереченням щодо їх достовірності”⁹⁴. Зокрема, історик підкреслював цілковиту достовірність інформації Життя щодо численних контактів Константина-філософа і його брата Мефодія зі слов’янами хазарського царства⁹⁵.

Заслугою І. Малишевського було й те, що він висунув власну думку відносно неоднозначно оцінюваних в літературі епізодів просвітницької діяльності Константина-Кирила і Мефодія: по-перше, патріарх “Фотій схвалив ідею Константина про переклад Святих книг слов’янською мовою, богослужіння цією мовою, благословив Св. Братів на цю благу справу та їх службу в Моравії”⁹⁶; по-друге, Константин уклав кирилицю, що “в більшій частині букв (24 з 38) була грецькою абеткою”⁹⁷; по-третє, “мовою константинова перекладу була мова слов’ян Візантійської імперії, а не слов’ян південно-східної смуги Балканського півострова”⁹⁸.

Зрештою, аналіз різноманітних джерел і праць попередників дозволив І. Малишевському виробити більш продуктивний підхід в оцінці “головного подвигу Св. Братів, як слов’янських просвітників”. Його думка зводилася до наступного. У 862 р. Константин і Мефодій розпочали свою місію в Моравії, під час якої вони “переклали ряд богослужбних книг і служб, утрених, вечірень, літургії, навчив їх моравських учнів і відкрили слов’янське богослужіння”⁹⁹. Починаючи з 874 р. Мефодій провів 11 років на моравському архієпископстві. Цей період “відзначений плідною діяльністю і був ознаменований значним розширенням сфери його впливу, впливу слов’янської церкви і слов’янського богослужіння”¹⁰⁰.

Вплив кирило-мефодіївської традиції на історичну долю слов'ян обстоював і професор Новоросійського університету О. Кочубинський, але, на відміну від слов'янофільських авторів, не визнавав її взаємозв'язок із витоками православ'я. Також він уклав “Карту розселення слов'ян у IX ст., в епоху діяльності Св. Кирила і Мефодія”¹⁰¹, що мала важливе значення для подальшого вивчення середньовічної історії слов'янських народів. Його колега, професор Новоросійського університету Ф. Успенський, окреслив проблему зародження слов'янських симпатій Кирила і Мефодія в Солуні. Водночас, виходячи із “низки очевидних обставин”¹⁰², він з'ясував обставини їх перебування у Корсуні й висловив принципово важливе міркування про велике історичне значення кирило-мефодіївської місії у “культурному самовизначенні слов'ян” у XI ст.

Проблему перебування Св. Кирила і Мефодія в Херсонесі вивчав видатний російський і український учений-славист В. Григорович (1815–1876), який у 1865–1876 рр. очолював кафедру слов'янознавства Новоросійського університету. На його думку, хазарська місія була досить значною, знаменною подією в діяльності слов'янських просвітників¹⁰³. Водночас, на основі листів Миколая Містика до болгарського царя Симеона, вперше використаних у вітчизняній історіографії, він дослідив відносини Константинопольського патріархату з Болгарією у X ст.¹⁰⁴.

Підсумовуючи творчий доробок українських учених у дослідженні різноманітних аспектів давньої й ранньої середньовічної історії слов'янських народів упродовж 60–90-х рр. XIX ст., дозволимо окреслити їх найголовніші здобутки:

По-перше, вивчаючи проблему слов'янського етногенезу, М. Дринов спростував поширені в історіографії погляди про автохтонність слов'ян на Балканах та їх мирне укорінення на теренах Візантійської імперії, а також встановив, що проникнення слов'ян на півострів відбувалося з кінця II ст. до середини VII ст. і пройшло декілька етапів.

По-друге, на основі опрацювання нових документальних дже-

рел М. Дринов більш аргументовано розкрив суть найголовніших подій історії Болгарії епохи правління Симеона; висловив концептуально важливу думку про етнічну єдність східної і західної частин країни й збереження Західною Болгарією незалежності після підкорення Візантією її східної частини в 971 р.

По-третє, О. Котляревський започаткував вивчення звичаєвого права поморських слов'ян, зокрема визначив його головні риси. На його думку, воно узагальнювало їх попередній досвід і мало охоронний, консервативний характер. Учений переконливо довів, що в юридичному побуті балтійських слов'ян брали свій початок їх державні інститути і правові відносини.

По-четверте, Ф. Фортинський запропонував нову концепцію виникнення й розвитку поморських міст, зокрема проаналізував їх торговельну діяльність, успіхи якої в значній мірі сприяли утворенню Ганзейського союзу. Він розглянув його відносини з німецькими державами і з'ясував суто матеріальні, а не релігійні причини німецької колонізації слов'янського Помор'я.

По-п'яте, П. Лавровський, В. Більбасов, О. Воронов, В. Григорович проаналізували різні аспекти просвітницької діяльності Св. Кирила і Мефодія і висловили ряд принципово важливих міркувань про зміст і походження глаголических служб Св. Кирила і Мефодія, перебування Мефодія на моравському архієпископстві тощо. Їх праці завершили процес виокремлення кирило-мефодіївської проблеми в один із напрямів слов'янознавчих досліджень.

3.2. Розробка проблем середньовічної і нової історії південно-слов'янських народів

У 60–90-х рр. ХІХ ст. українською історіографією було досягнуто помітних успіхів у вивченні проблем середньовічної та нової історії слов'янських народів Балканського півострова. Одним з найважливіших досліджень з історії середньовічної Болгарії у вітчизняній історіографії стала робота професора Новоросійського універ-

ситету Ф. Успенського “Утворення Другого Болгарського царства” (1879)¹. Основою цієї фундаментальної праці, побудованій на позитивістській методології, слугували матеріали зарубіжних архівів і бібліотек, опрацьовані автором під час закордонного відрядження.

Головна увага Ф. Успенського була зосереджена на висвітленні двох найважливіших проблем: по-перше, добі візантійського панування в Болгарії; по-друге, боротьбі болгар за свою незалежність і утворенні Другого болгарського царства. Заслугою автора було те, що для висвітлення першої проблеми він залучив листи Феоділакта Болгарського, котрі, у співставленні з імператорськими хрисовулами і новелами, а також творами Євстафія Фессалонікського і Михаїла Акоміната, дозволили окреслити нові аспекти візантійського панування в Болгарії у 1018–1186 рр.² Ф. Успенський встановив, що в XI ст. відбулися чималі зміни в Болгарії: її західна частина повністю увійшла до системи візантійського управління, тоді як на північному сході країни хазяйнували половці³. Відбулося посилення візантійського гніту підкорених південнослов'янських народів, особливо за правління Феоділакта Болгарського і Михаїла Акоміната. Значних змін зазнав етнічний склад населення Болгарії, відбувалася його елінізація. Послаблене боротьбою з Василем Болгаробойцем, слов'янське населення Болгарії було відтиснуте з південних районів грецькими, турецькими і єврейськими колоністами й зазнало відчутних втрат на півночі з переходом за Дунай печенігів і половців. Із другої половини XI ст. візантійські імператори прийняли у своє підданство цілі орди степовиків, надаючи їм право селитися на півночі Болгарії⁴. Ф. Успенський встановив, що в Македонії оселилася орда узів, в Могленській області – печенігів, на Вардарі утворилася турецька колонія. Правителі Візантії прагнули використати ці етнічні групи населення з метою посилення панування греків над болгарами, а також як платників податків та військову силу⁵. Найбільш активне витіснення слов'янського елементу, за спостереженням дослідника, розпочалося в XI ст. і досягло помітних результатів в XII ст.⁶

Залежно від власного соціологічного розуміння історії, Ф. Успенський з'ясував причини визвольної боротьби болгар проти Візантії, що завершилася утворенням Другого Болгарського царства. Серед останніх, у першу чергу, він вирізняв тогочасний суспільний устрій імперії і припинення династії Комнінів. Заслугою автора було дослідження цих подій на основі нових, ним самим знайдених джерел. Це дало можливість автору доповнити відомі свідчення Никити Хоніата про хід визвольних змагань. На його переконання, “безрадісні обставини, що супроводжували останні роки правління Комнінів і вступ на імператорський престол роду Ангелів, надали болгарам сміливість здійснити спробу до повернення втраченої свободи й незалежності”⁷.

Ф. Успенський дійшов обґрунтованого висновку, що одним із вагомих чинників визвольної боротьби болгар став союз болгарських Асенів і засновника династії у Сербії, великого жупана Стефана Неманя. Завдяки створеній коаліції, “справа визволення Болгарії Петром і Асеном до 1189 р. перейшла у загальний рух слов'ян Балканського півострова. З одного боку, були серби й болгари, з іншого – візантійський імператор і угорський король”⁸. На основі аналізу тексту маловідомого слова Михайла Акоміната дослідник встановив, що в боротьбі болгар проти Візантії брали участь “бродники”, що представляли русичів із придунайських поселень. Саме їх мав на увазі візантійський автор, говорячи, що вони “походять із Вордони, нехтують смертю, гілка руських, народ люб'язний богу Війни (обійнятий Ареєм), надавши допомогу балканським варварам”⁹.

Для розуміння сутності визвольних змагань південнослов'янських народів важливе значення мала й окреслена Ф. Успенським проблема впливу на ці події Третього хрестового походу. Учений висловив припущення, що восени 1189 р. після зайняття військом Фрідріха I Барбаросси Філіпополя ситуація на Балканах набула загрозливого характеру, тож “коли втрачалася всяка надія на угоду із візантійським імператором, допомога слов'ян була для хрестоносців справжнім благом”¹⁰. Хоча ситуація, що склалася, дозво-

ляла германському імператору вплинути на остаточне вирішення як болгарського, так і слов'янського питання загалом. Небезпідставним був і його здогад, що останній не скористався запропонованою допомогою слов'ян і взяв на себе відповідальність за виконання умов, які б забезпечили їх союз із хрестоносцями. Враховуючи, що Фрідріху I Барбороссі потрібен був успіх насамперед у хрестовому поході і він уклав із візантійським імператором мир, дослідник слушно вказував, що з того моменту, як “болгарські справи перестали бути питанням внутрішньої політики Візантії, тогочасні європейські держави не змогли не втручатися в події, внаслідок яких на Балканському півострові з'явився новий політичний організм”¹¹. Відтак, слов'янським союзникам довелося залагоджувати свої суперечки з греками самотужки.

Ф. Успенський висловив думку, що визволення Болгарії від “політичного рабства” зумовило розрив із константинопольським патріархом і скинуло “залежність церковну”. Воднораз, більш чітко окреслилося прагнення до визнання Ватиканом того становища Болгарії, що було досягнуто у боротьбі з Візантією. І як підсумок п'ятирічних неспинних “відносин Болгарії з Римом була унія болгарської церкви з латинською, остаточно оголошена у листопаді 1204 р. ...ця унія не обіцяла довготривалості”¹².

Чільне місце у праці Ф. Успенського зайняло дослідження богомільського руху, історія якого була на той час вкрай слабо розроблена в історіографії, що, у свою чергу, викликало “чимало незрозумілого у питаннях, що мали відношення до секти”¹³. Історик з'ясував, що до суспільного життя і соціальних відносин богомільство було “просякнуте суворо перевіреним принципом братства і взаємної рівності..., запереченням існуючої церкви... і держави з її становими відмінностями”¹⁴. Він вказав на відсутність у джерелах свідчень про союз болгарського царя Асена I з богомільцями й їх участь у боротьбі за незалежність Болгарії¹⁵. Необхідно підкреслити, що високі наукові якості дослідження Ф. Успенського неодноразово відзначалися його рецензентами¹⁶.

До проблем історії богомільського руху історик повернувся у “Нарисах з історії візантійської освіченості” (1891). Проаналізувавши різні редакції грецького “Синодика” ХІ ст., він зарахував до грецьких зразків і “Синодик” болгарського царя Бориса. Важливе наукове значення мав висновок його про те, що в болгарському “Синодику” була офіційно зафіксована догматична основа богомільства, хоча й не було знайдено жодних свідчень про поведінку богомилів і вказівок на практичні висновки з богомільського віровчення. На його думку, для більш повного уявлення про богомільство потрібно було залучити таке першорядне джерело у цьому питанні, як “Бесіда” Козьми Пресвітера¹⁷. У якості додатка до монографії, Ф. Успенський видрукував зведений грецький текст “Синодика в неділю православ’я” із перекладом на російську мову. Цей матеріал, що містив викриття проти богомилів, був відсутнім у руських перекладних синодиках та інших давньоруських пам’ятках, а тому був виданий за віденським і ескоріальським (Іспанія) списками. Отже, зусиллями Ф. Успенського історична наука отримала додаткові відомості про богомилів, а сам учений дійшов висновку про зв’язок між богомільством та іконоборським рухом у Візантії¹⁸.

Проблеми історії Другого Болгарського царства знайшли відображення у праці М. Дринова, присвяченій історії болгарської церкви¹⁹. Він з’ясував, що новий правитель Болгарії Калоян (1197–1207) попросив підтримки в Римі, тож між ним і римським папою розгорнулося цікаве листування. Болгарського правителя, котрий титулував себе “імператором болгар та волохів”, втішили доброзичливі слова папи, і він щиро подякував йому за згадку про його римське походження. Після численних проявів пошани Калоян нагадав папі, що його попередникам – Петрові й Самуїлу, були надані імператорські титули і просив його надіслати йому імператорську корону та піднести єпископа своєї столиці Тирнова до рангу патріарха з правом висвячувати єпископів і керувати єпископствами королівства. Зрештою, матеріали листування дали дослідни-

ку можливість стверджувати, що болгарсько-римське зближення ні до чого не призвело: “Болгари залишалися послідовними прихильниками православ'я і лише визнавали формальну унію з Римською церквою”²⁰.

Ще одна важлива проблема привернула увагу М. Дринова – це піднесення культури Другого Болгарського царства. Він назвав його терміном “культура тирнівського періоду”, що і сьогодні залишається загальноживим в історіографії. Автор дав розгорнуту характеристику рукописних книг тирнівського періоду: збірника 1348 р. царя Івана Олександра, Светогорського збірника житій XIV ст., і так званої збірки попа Філіпа 1345 р. за списком Московської синодальної бібліотеки, в якому серед інших було вміщено переклад віршованого твору Константина Манасія з маргінальними нотатками болгарського перекладача та ін.²¹ Крім того, історик окреслив деякі питання історії самостійної Тирнівської патріархії в інших студіях і рецензіях²².

Були й інші проблеми, які М. Дринов розв'язував згідно з його визначальним світоглядним уявленням щодо місця болгарської історії у контексті світової історії. Зокрема, під час наукових студій в архівах і бібліотеках Італії він докладно ознайомився з “рукописними описами турецької держави, що стосувалися XV, XVI і XVII ст. і в більшості належали венеціанським посланникам”, і що, за його спостереженням, були “головним джерелом з історії Болгарії цього періоду”²³. Опрацювання цих архівних матеріалів, а також інших джерел, дозволили М. Дринову сформулювати кілька принципово важливих положень болгарської історії періоду османського іґа.

По-перше, в XV–XVII ст. болгари не втратили “народної свідомості, не забули, що вони – один із народів світу, народ з минулим, із власною історією; пам'ять про історичне минуле була ангелом-охоронцем болгарської народності за складних умов для її існування”²⁴.

По-друге, у XVIII ст., внаслідок згубної політики грецької патріархії й фанаріотів, духовне життя болгарського народу і його

національна свідомість занепали. Згодом історик розширив хронологічні рамки “темного періоду” історії південнослов'янських народів, до якого відносив не лише XVIII ст., але й XVII ст.²⁵ Він висловив міркування, що в XVI ст., за султана Селіма I, становище болгар погіршилося, посилилася політика ісламізації, а Селім II значно обмежив права Тирнівської єпархії²⁶.

М. Дринову належить виключно важлива роль у науковому “відкритті” болгарського національного відродження, витoki якого він пов'язував з ім'ям Паїсія Хілендарського. “У половині XVIII ст. з'явилася болгарською мовою книга, написана ієромонахом Паїсієм, яку болгари справедливо ставлять біля витоків свого відродження. Уся книга є жалібним криком проти грецької духовної влади, що остаточно знищила болгарську народність”, – писав він²⁷. І хоча дослідник не вважав “Історію слов'яноболгарську” важливим науковим твором, він високо цінував її духовну силу задля розвитку болгарського національного відродження. “В деяких болгарських містах дивилися на цей твір як на священну книгу, котру зберігали в церквах разом із церковною святинією. – указував він. – Наприкінці минулого століття ця чудова книга стала предметом переробок, в яких жалібний крик Паїсія перетворився у страшенне обурення проти грецької ієрархії”²⁸.

Велику увагу М. Дринов приділив дослідженню однієї з найактуальніших проблем болгарського національного відродження – боротьби за самостійну церкву. Опрацювання широкого комплексу джерел, зокрема “Життєпису” Софронія Врачанського, свідчень священика Івана Лук'янова про подорож до Туреччини на початку XVIII ст., матеріалів періодичної преси, публіцистичних творів та ін., дало йому підстави зробити новий висновок про згубний вплив фанаріотського господарювання в країні на процес відродження болгарської нації²⁹ і всенародний характер болгарського церковного руху³⁰. Саме ці провідні ідеї стали однією з основ розробленої М. Дриновим концепції болгарського національного відродження.

Проблеми середньовічної історії Болгарії досліджувалися й про-

фесором Університету Св. Володимира Т. Флоринським (1854–1919). Він закінчив Петербурзький університет, де його наставниками були В. Василевський і В. Ламанський. Останнього він вважав своїм учителем, частково поділяв його слов'янофільську концепцію історії. Зацікавленість Т. Флоринського проблемами історії слов'янських народів засвідчила його перша наукова робота “Критичний розгляд свідчень Константина Багрянородного про південних слов'ян”, що була нагороджена золотою медаллю університету³¹. У 1881 р. Т. Флоринський захистив магістерську дисертацію “Південні слов'яни і Візантія у другій половині XIV ст.” (1881), а наступного року перейшов на службу до Київського університету, в якому викладав до 1919 р.

Вагомим науковим доробком Т. Флоринського стала розвідка, присвячена знайденим матеріалам про віровчення й організаційну структуру богомилства³². Об'єктом його дослідження слугував список “Синодика царя Бориса” із Народної бібліотеки в Софії, що раніше належав С. Палаузову. З ним учений познайомився під час перебування в Болгарії у 1882 р. і виявив у ньому молитвослов'я та “чини”, що не увійшли у видання “Синодика” 1855 р.³³ Знайдені Т. Флоринським матеріали мали важливе значення, оскільки в них, серед іншого, містився “стислий виклад сутності болгарського богомилства”. “Досі свідчення про вчення болгарських богомилів черпалися із творів викривачів ересі, насамперед, із бесід Пресвітера Козьми... – продовжував він. – Тепер же перед нами церковно-законодавчий акт, в якому вчення ересі, що проклинається, сформульовано коротко, точно, ясно. Не може бути сумнівів, що цей акт прокляття складений на соборі проти богомилів, скликаному в Тирново 11 лютого 1211 р., і вставлено у тоді ж перекладений з грецького чин анафемствования”³⁴. Історик з'ясував, що у виявлених матеріалах указані й мотиви негативного ставлення богомилів до того чи іншого установа, наприклад до шлюбу; уміщено подробиці, що пояснюють чималий успіх богомилів серед народних мас; нарешті, вказано імена невідомих раніше вчителів

і проповідників богомільства³⁵. Ці дані пояснювали й організаційну структуру богомільства, про яку теж майже не було ніяких свідчень. Отже, знахідка історика надала у розпорядження науки важливі додаткові відомості про богомільський рух. Також Т. Флоринський проаналізував відомий кириличний напис царя Самуїла й виклав власні аргументи щодо проблеми походження кирилиці і глаголиці, спростовуючи тезу деяких зарубіжних учених про старшинство глаголиці³⁶.

До вивчення середньовічної історії Болгарії звернувся учень Т. Флоринського К. Радченко (1872–1902). Він закінчив київську гімназію та історико-філологічний факультет університету Св. Володимира, де слухав лекції В. Антоновича, М. Дашкевича, В. Іконникова, Т. Флоринського та ін. У 1898 р. К. Радченко (тоді вчитель київської приватної жіночої гімназії А. Бейтель) блискуче захистив дисертацію “Релігійний і літературний рух у Болгарії в епоху перед турецьким завоюванням” і здобув ступінь магістра слов'янської філології³⁷. Праця отримала позитивні відгуки, зокрема Т. Флоринський зазначав, що вона “справляє добре враження..., дає ясну картину релігійного і літературного життя в Болгарії при останніх Шишмановичах, напередодні турецького завоювання”³⁸.

На основі аналізу візантійських і болгарських джерел К. Радченко зробив висновок, що культурний вплив Візантії на Болгарію був найбільш інтенсивним в епоху правління останніх Шишмановичів. Виразом цього в державному житті країни стали розвиток ідеї самодержавства, опанування особливостей візантійського придворного церемоніалу, заміна слов'янських юридичних термінів грецькими, зокрема у зовнішньому стилі грамот тощо³⁹. Історик детально висвітлив вплив візантійських релігійних учень на духовне життя Болгарії і висловив заувагу, що “характерний для релігійних учень Візантії ХІV ст. індивідуалізм виявився в Болгарії з особливою силою в діяльності Ромила, а також отримав розвиток у вченні Феодосія еретика”. Небезпідставним було і його припущення, що “еретик Феодорит був у Болгарії представником тих крайнощів захоп-

лення язичеською давниною, яку можна прослідкувати ще в XIV ст. у Візантії”⁴⁰.

Особливу увагу в дослідженні було приділено характеристиці літературного процесу в Болгарії і з'ясуванню його найприкметніших рис. Серед останніх він відзначав індивідуалізм, інтерес до наукових знань, критицизм, котрий, однак, не торкався авторитету грецької писемності, що прослідковувався як у літературі, так і в реформі правопису Євфимія. Водночас автор слушно зауважував, що, схилившись перед грецькою мовою й писемністю, як “ідеалами досконалості”, болгарське письменство другої половини XIV ст. намагалось “наблизити до них рідну мову й письмо: цим пояснювалася й та обставина, що вони рабськи дотримувалися візантійських зразків в оригінальних творах і у мові, прагнули до дослівної передачі оригіналів у своїх перекладах”⁴¹. Отже, дослідження К. Радченка стало вагомим внеском в історіографію середньовічної історії Болгарії.

Однією з найважливіших в українській болгаристиці кінця XIX ст. робіт із джерелознавства середньовічної історії Болгарії було дисертаційне дослідження одеського історика М. Попруженка (1866–1943). Він походив із родини протоієрея і церковного письменника, закінчив історико-філологічний факультет Новоросійського університету (1888), де його наставниками у галузі славистики були Ф. Успенський і О. Кочубинський. У 1891 р. М. Попруженко зайняв посаду приват-доцента кафедри слов'янської філології Новоросійського університету, згодом став екстраординарним (1908), ординарним (1910) і заслуженим (1916) професором цього ж навчального закладу. У 1894 р. він захистив магістерську дисертацію “З історії літературної діяльності в Сербії XV ст.”, а у 1899 р. – докторську: “Синодик царя Бориса”.

Науковим досягненням М. Попруженка стало критичне видання у 1897 р. “Синодика царя Бориса”, про який на той час у вітчизняній і зарубіжній історіографії накопичилися значні відомості, а у 1899 р. вийшло друком монографічне дослідження, присвяче-

не цій пам'ятці⁴². У його основу автор поклав список “Синодика” із Софійського збірника, фотокопії якого він отримав від Ф. Успенського, на той час – директора Російського археологічного інституту в Константинополі. Крім того, М. Попруженко використав інші списки “Синодика” ХІV–ХVІ ст., в яких містилися відомості про болгарських государів і церковних ієрархів, про поширення еретичних рухів в Болгарії ХІІ–ХІV ст. тощо. Це дало можливість автору з'ясувати співвідношення цих списків, проаналізувати мову софійського списку “Синодика”, окреслити причини і обставини створення пам'ятки, визначити її склад і місце в історії болгарської писемності та зробити екскурс у культурну історію Болгарії ХІV ст., оцінити значення “Синодика” як джерела для вивчення внутрішнього життя Болгарії, запропонувати власне бачення розвитку богомільства і з'ясувати його зв'язок з іншими еретичними течіями, зокрема з іконоборством⁴³.

Головне значення “Синодика”, наголошував М. Попруженко, полягало в статтях, спрямованих проти богомилів, оскільки “ця пам'ятка своїм походженням зобов'язана саме цій секті, була викликана її поширенням і необхідністю боротися з нею”⁴⁴. Дослідник слушно вказував, що, відбиваючи офіційну точку зору щодо богомільства, “Синодик” містив більш повну й відсутню в інших джерелах інформацію про історію й діяльність цієї секти, а тому займав перше місце серед інших джерел про богомилів⁴⁵. Заслуговує на увагу оцінка “Синодика” як “джерела, що узагальнювало всі наші відомості про богомилів”. “Батьки Тирновського собору, – вказував учений, – стоячи на сторожі офіційного порядку і церковного благоустрою, відзначили у вченні еретиків все, що в ньому було небезпечно і шкідливо для церкви як державної установи, вказавши й на те, що загрожувало, на їх думку, і державному спокою. Разом з тим, вони зовсім залишили без уваги етичний бік учення богомилів, не маючи підстав вважати його небезпечним”⁴⁶. Утім, не всі положення і твердження автора щодо богомільства були достатньо виваженими і аргументованими, зокрема трактування “зна-

чення богомилства як просвітительського фактора болгарського життя⁴⁷.

Ще один штрих. У додатках до книги український історик видав ряд церковних пам'яток, що стосувалися еретичних рухів в Болгарії, котрі залишалися невідомими для українських і російських славистів, зокрема слов'янський переклад титула “Паноплії” Є. Зигабена про богомилів за рукописом XV ст.⁴⁸

Наукова громадськість зустріла видання М. Попруженка досить стримано й навіть критично⁴⁹. Утім, через відсутність у вітчизняній та зарубіжній історіографії кінця XIX – початку XX ст. серйозних розвідок про “Синодик царя Бориса”, монографія М. Попруженка стала одним із найбільших досягнень української славистики наприкінці XIX ст. Окремі ж її висновки зберігають свою цінність і сьогодні⁵⁰.

Дослідженням проблем середньовічної історії Болгарії займалися українські вчені, котрі співпрацювали з Російським археологічним інститутом у Константинополі (далі – РАІК). Ініціаторами його створення були Російська академія наук, Російське археологічне товариство й інші громадські організації та окремі науковці. Серед останніх важливу роль відіграли вчені Новоросійського університету. Один із них – Ф. Успенський у липні 1894 р. очолив цю наукову установу, урочисте відкриття якої відбулося 26 лютого 1895 р.⁵¹. Одним із завдань РАІК, що організаційно підпорядковувався Міністерству народної освіти, було вивчення історії слов'янських народів, що свого часу входили до складу Візантійської імперії.

Наукова діяльність інституту включала проведення засідань, археографічних і археологічних досліджень, опрацювання отриманих даних⁵². У 1896 р. Ф. Успенський віднайшов у Національній бібліотеці в Софії чимало слов'янських рукописів (близько 300 манускриптів), найбільш цінним з яких був список “Синодика царя Бориса” (XIV ст.). Учений зняв із нього факсимільну копію і доручив досліджувати цю пам'ятку М. Попруженку, на той час приватдоценту Новоросійського університету. В інших бібліотеках Бол-

гарії учасниками археографічної експедиції було виявлено слов'янські євангелія, богослужбні книги й збірки, що в більшості не були предметом спеціального дослідження. Зокрема, під час експедиції у 1898 р. Ф. Успенським було досліджено зібрання рукописів із книгозбірні церкви Св. Климента в Охриді: 89 грецьких і 17 слов'янських манускриптів, серед яких першочергове значення мав пергаментний кодекс ХІІ ст. Іоана Скилиці⁵³.

На території Македонії учасниками експедиції РАІК було знайдено видатну пам'ятку слов'янської писемності – напис царя Самуїла від 993 р., що досліджувався багатьма українськими вченими-славістами. На думку Ф. Успенського, він “проливав деяке світло на культурний розвиток зовсім темної епохи слов'янської історії. Уже саме використання слов'янської мови для таких повсякденних потреб, як зображення надмогильного напису, є досить важливим фактом у вивченні епохи царя Самуїла”⁵⁴. За спостереженням професора київського університету Т. Флоринського, ця пам'ятка слов'янської писемності Х ст. була беззаперечним свідченням того, “що через 108 років після смерті Мефодія і через 77 років після смерті його учня Климента в Македонії використовувалося кириличне письмо”⁵⁵.

Упродовж 1899–1900 рр. під керівництвом Ф. Успенського експедицією РАІК проводилися археологічні розкопки в околицях селища Абоба, де відкрито давню болгарську столицю дохристиянської епохи, а також досліджувалася князівська резиденція у Преславі⁵⁶. Знайдені пам'ятки проливали світло на чимало нез'ясованих питань давньої історії Болгарії, зокрема про місцезнаходження її першої столиці, про християнські храми в період до князя Бориса, про перші болгарські письмена тощо⁵⁷. Ці й інші відкриття мали величезне наукове значення, даючи можливість вченим-славістам переглянути або уточнити окремі висновки про деякі ключові події болгарської історії. Зрештою, наукова діяльність РАІК, в роботі якого брали участь Ф. Успенський, Т. Флоринський, М. Попруженко та ін., засвідчила високий авторитет українських учених

у дослідженні давньої історії південнослов'янських народів.

У 60–90-х рр. XIX ст. історичною наукою було досягнуто помітних успіхів у вивченні проблем минулого Сербії. Одним із видатних дослідників середньовічного періоду її історії був професор університету Св. Володимира Т. Флоринський. У магістерській роботі “Південні слов'яни і Візантія у другій половині XIV ст.” (1882) він вдався до реконструкції процесу формування державності у південнослов'янських народів і прослідкував еволюцію жуп (жупа – територія, що займалася слов'янськими племенами, кожне з яких складалося із кількох родів. – С. К.) й інституту жупанів. При цьому він виходив з того, що формування державності обумовлювалося не внутрішнім розвитком слов'янського суспільства, а зовнішнім політичним впливом сусідніх держав. Більш того, час виникнення кожної держави залежав від ступеня і характеру цих впливів⁵⁸.

Дослідник з'ясував, що слов'яни, які оселилися на території сучасної Болгарії, були згуртовані в одну народність і в одну державу прибулою тюркською ордою ще в VII ст.⁵⁹ Хорватські і сербські племена деякий час після переселення ще зберігали між собою зв'язок, оскільки вони до IX ст. знаходилися в політичній і церковній залежності від однієї держави – Візантійської імперії. Але з IX ст. хорвати, змушені вести постійну боротьбу з франками і венеціанцями, здійснюють перехід від племінного чи “жупного ладу” до державного і створюють своє королівство, остаточне оформлення якого завершилося під впливом Заходу⁶⁰. Сербські племена, що залишилися вірними Візантії, не вели з нею постійної боротьби і тому не потребували державної організації. Другу причину пізнього створення держави у сербів автор бачив у географічному факторі, вважаючи, що гірський рельєф сприяв ізоляції областей⁶¹.

Т. Флоринський був переконаний, що причини формування держави в кожному конкретному випадку були різними. Виникнення Хорватської держави було викликано необхідністю постійної боротьби із зовнішніми ворогами. Сербська ж держава створюва-

лася шляхом поступового “збирання” племен навколо одного центру, яке завершилося лише наприкінці ХІІ ст., коли С. Неманя заклав основи “самобутного державного життя Сербії”. До цього серби майже п'ять століть зберігали “первісну форму політичного побуту, яку пройшли майже всі слов'янські племена – форму жупного устрою”⁶². За такої форми устрою кожна область, на думку Т. Флоринського, являла собою особливе “жупанство”, на чолі якого стояли жупани, що приймали інколи титули князів і навіть королів. Титул великого жупана міг передаватися правителю будь-якої області, але найчастіше він утримувався за жупанами областей Зети і Рашки⁶³.

Принагідно Т. Флоринський дав власне розуміння процесу еволюції адміністративного устрою Сербії. На його погляд, після створення Сербського королівства, у внутрішній організації жуп спостерігалися суттєві зміни аж до ХІV ст., коли тут з'явилися “зародки невластивого духу слов'янських народів феодалізму”, що почав руйнувати старі жупи⁶⁴. Уже в ХІV ст. термін “жупа” втратив поняття “області значних розмірів” і став означати “округ, що складався із кількох сіл”⁶⁵. Дослідник констатував, що жупи в цей період “користувалися самими різноманітними формами управління” і знаходилися в різних відносинах з центральною владою⁶⁶.

Водночас, прихильний ідеології пізнього слов'янофільства, Т. Флоринський висловив міркування, що п'ятисотлітнє турецьке панування на Балканах позитивно вплинуло на історичний розвиток туземних народів, котрі згодом швидко відродилися. Наступ же католицького “Заходу загрожував знищити всі життєві національні та релігійні особливості народностей, котрі складали населення більшої частини імперії та інших держав Балканського півострова”⁶⁷. Зрештою, поділяємо думку сучасних авторів, що магістерське дослідження Т. Флоринського “й досі зберігає своє наукове значення”⁶⁸.

У 1882 р. Т. Флоринський перейшов на службу до Києва, прийнявши запрошення університету Св. Володимира зайняти вакантну після смерті професора О. Котляревського кафедру славістики. У

Київському університеті вчений пропрацював 36 років (до 1907 р. у штаті, а потім поза штатом), створивши за цей час власну школу вчених-славистів, до якої належали А. Ясинський, А. Лобода, К. Радченко, К. Арабажин, О. Лук'яненко, М. Драй, Е. Рихлік, М. Глокке та ін. Упродовж 15 років Т. Флоринський займав посаду декана історико-філологічного факультету, 22 роки брав участь у діяльності Київського слов'янського благодійного товариства⁶⁹.

У 1888 р. Т. Флоринський опублікував монографію “Пам'ятки законодавчої діяльності Душана, царя сербів і греків” – один з найбільш фундаментальних творів на цю тему у світовій історіографії. Ця робота була захищена ним як докторська дисертація. Якщо в магістерському дослідженні вчений дослідив процес неухильного переходу до сербів провідної ролі на Балканах упродовж другої чверті XIV ст., то у докторській дисертації його увага була прикута до переможного піднесення Сербії за царя Стефана Душана, правління якого позначило найславетнішу добу сербської історії. Сам автор відносив своє дослідження “до розряду монографій про джерела”⁷⁰, або ж, за сучасною термінологією, до джерелознавчих досліджень.

Наприкінці XIX ст. “Законник Стефана Душана” вважався однією з найвеличніших юридичних пам'яток слов'янського середньовіччя і привертав увагу вчених не лише як джерело, що закарбувало характерні риси станової структури сербського суспільства, але і як реліквія слов'янської писемності. Початок введення цієї пам'ятки до наукового обігу було покладено в 1795 р., у зв'язку з виданням відомої праці Й. Раїча “Історія різних слов'янських народів”. На початку XIX ст. був виданий рукопис 1700 р., а невдовзі відомий славист П. Шафарик обнародував два рукописи XVI–XVII ст. Йому ж були відомі вже цілих 10 списків, в тому числі два найбільш ранніх із них, що під час подорожі по балканських країнах виявив і вивіз до Росії В. Григорович: Струзький, датований XIV ст., і Афрейський, що відноситься до кінця XIV ст. або початку XV ст.⁷¹.

Із цілком зрозумілих причин зарубіжна наука випереджала сербську, а тому наступний важливий етап у вивченні “Законника” пов’язано з іменем Т. Флоринського. На підставі порівняльного аналізу всіх відомих і доступних списків “Законника Стефана Душана” (1349–1354) він удався до визначення редакцій цієї юридичної пам’ятки, а також з’ясування характеру та ступеня впливу на неї візантійського права. Позитивною стороною дослідження було залучення автором зовсім не відомих візантійських джерел і сербських законодавчих пам’яток XIV ст., виявлених ним у бібліотеках, архівосховищах і монастирях Сербії, Болгарії, Туреччини, південнослов’янських землях Австро-Угорщини⁷².

Досягненням Т. Флоринського стало те, що він одним з перших встановив, що законодавча діяльність Стефана Душана не обмежувалася новою кодифікацією права й виданням одного лише Законника, а полягала в обнародуванні повного кодексу сербських законів. У ньому Законник був лише одним із відділів, а головну його основу склали візантійські збірники. Згідно спостережень дослідника, “давні рукописи Законника завжди включали і пам’ятку сербської компіляції візантійських законів: скорочену Синтагму Матвія Властаря і Закон царя Юстиніана”⁷³. “Усі три пам’ятки, – продовжував він, – за моїм глибоким переконанням складають один законодавчий комплекс: Синтагма Матвія Властаря і Закон царя Юстиніана містять статті компендіумів всіх найважливіших візантійських церковних і цивільних законів, частково змінених і доповнених відповідно до потреб сербського народу й держави; Законник же власне репрезентував сербські закони, як доповнення до візантійського законодавства”⁷⁴. Відтак, висновки дослідження Т. Флоринського й видані ним Струзький і Афонський списки “Законника Стефана Душана” мали принципово важливе значення для подальшого вивчення найславетнішої доби сербської середньовічної історії.

Т. Флоринський приділив увагу іншим проблемам середньовічної і ранньомодерної історії південнослов’янських народів: звер-

нунся до окремих питань історії Дубровника⁷⁵; з'ясував наслідки Косовської битви для подальшої долі балканських народів, зокрема вказував, що “вона поклала край самостійності сербського народу і його держави, і в значній мірі обумовила подальші успіхи турок на Балканському півострові”⁷⁶.

Велике значення дослідження середньовічної історії Сербії мала праця професора Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородка В. Качановського (1853–1901). Ще студентом Варшавського університету він зацікавився проблемами сербської середньовічної історії. Зокрема, його студентське наукове дослідження “Падіння Сербії” отримало золоту медаль університету. У 1882 р. науковець захистив магістерську дисертацію “Невиданий дубровницький поет Антон-Марин Глегевич”, деякий час викладав у Варшавському і Казанському університетах⁷⁷. У 1888–1901 рр. він викладав славистичні курси в Історико-філологічному інституті кн. Безбородка в Ніжині. Водночас видавав журнал “Вестник славянства” (1888–1896), де друкувалися його статті й рецензії, більшість з яких торкалася славистичної проблематики⁷⁸.

Вагоме місце у науковій творчості В. Качановського займає монографія “Історія Сербії з половини XIV до кінця XV ст.” (1899)⁷⁹. У її першому томі він зробив вдалу спробу “критичної оцінки джерел” з окресленої проблеми. Цілком слушно автор згрупував опрацьовані джерела у відповідні комплекси, або групи, серед яких вирізняв: сербські житія і похвальні слова, сербські літописи (короткі, великі і хронографи), боснійсько-хорватські, болгарські, молдово-волоські, чеські, руські, візантійські, албанські, італійські та угорські джерела, а також описи мандрівників по Балканському півострову⁸⁰.

Вдаючись до аналізу кожної з цих груп джерел, дослідник прагнув визначити їх інформаційний потенціал задля вивчення історії Сербії другої половини XIV – кінця XV ст., коли, як вважав, розпочалося “поступове в'янення політичного організму південнослов'янської держави”⁸¹. Найбільшу цінність для вивчення подій

цієї доби сербської історії, вважав В. Качановський, мав “Родовід” архієпископа Данила II, сербські житія якого давали можливість з-поміж іншого “вірно визначити рік події і, частково, загальний уклад життя давнього сербського суспільства... родинний і громадський устрій давньої Сербії, відношення сербських великих жупанів і королів до державців і духовенства і т.п.”⁸². Дослідник був переконаний, що саме з “Родовода” Данила II, як первинного джерела, походили численні “Сказання” про життя сербських архієпископів, що, в свою чергу, були головним джерелом для укладення сербських літописів⁸³.

Важливе значення для вивчення історії Сербії XIV–XV ст., за слушним зауваженням В. Качановського, мали твори візантійських авторів Никифора Григора, Іоанна Кантакузена, Іоанна Дуки, Іоанна Анагноста, а також Епірський літопис. Визначаючи інформаційну цінність і змістовну насиченість кожного з них, дослідник враховував чимало різних факторів: час та історичне середовище, в якому вони створювалися, індивідуальні особливості та суспільне становище автора. Також він намагався перевіряти їх достовірність інформацією інших, насамперед іноземних джерел. Характеризуючи твір Никифора Григора, дослідник відзначив, що у ньому містилися важливі свідчення про посольство імператора Андроніка II Палеолога у 1326 р., в якому брав участь сам автор, до сербського короля Стефана Дечанського; про цілковите безладдя в Сербії після смерті Стефана Душана; про зраду Момчилом візантійського імператора Іоанна Кантакузена, за що він отримав деспотський титул від імператриці Анни⁸⁴.

Утім, з різних причин досліднику не вдалося у повній мірі зреалізувати свій творчий задум відносно “критичного дослідження джерел” сербської історії. Насамперед, це пояснюється тим, що автор здебільшого не робив власних висновків, а, як правило, здійснював розширений огляд відомих на той час джерел й аналіз спеціальних робіт вітчизняних і зарубіжних авторів. Тож, приєднуємося до думки С. Нікітіна, що книга В. Качановського “мала біль-

ше описовий, ніж аналітичний характер”⁸⁵, а її автор не міг претендувати на внесок у науку.

Окремі проблеми розвитку сербської культури раннього нового часу досліджував К. Радченко. Будучи студентом випускного курсу університету Св. Володимира, він написав змістовне дослідження про родоначальника сербської світської літератури Досифея Обрадовича, що отримало золоту медаль університету. Невдовзі ця робота була доопрацьована й видрукувана на сторінках “Університетських известий” та окремою книгою⁸⁶. Праця молодого дослідника була схвально зустрінута критикою і науковою громадськістю Сербії, які відзначали, що це було на той час найбільш повне дослідження про відомого сербського просвітителя, в якому його діяльність розглядалася у зв’язку із загальним ідейним рухом в Європі⁸⁷.

Проблеми історії інших південнослов'янських народів практично не досліджувалися. Лише вихованець Ніжинського юридичного ліцею кн. Безбородка (1855) та юридичного факультету Київського університету (1860) Ф. Леонтович (1833–1911) звернувся до вивчення перших кодифікованих статутів, що виникли на території Хорватії – в Далмації і Примор’ї у другій половині XIII ст. Після закінчення із золотою медаллю університету він деякий час викладав у Рішельєвському ліцеї, а з 1863 р. – в університеті Св. Володимира. Наступного року науковець захистив магістерську дисертацію “Історичне дослідження про права литовсько-руських євреїв”, а ще через рік зайняв посаду доцента Новоросійського університету. У 1868 р. Ф. Леонтовичу було присвоєно ступінь доктора.

Наслідуючи М. Іванишева, Ф. Леонтович дотримувався у своїх роботах у галузі слов'янського права порівняльно-історичного методу, який вважав “єдиним шляхом для пояснення юридичного побуту наших предків”⁸⁸. За його спостереженням, “схожі установи чехів, сербів, руського та інших слов'янських народів однаково мали коріння в давніх порядках загальноплемінного життя слов'ян”, а завдання науки полягало в тому, щоб “визначити подібні явища, аналізувати та з'ясувати темні питання історичного життя русь-

кого та інших слов'янських народів"⁸⁹. Критикуючи тезу слов'янофілів про вікове протистояння слов'ян і німців, історик уважав, що "давні германці вступили у боротьбу зі слов'янами не через пропаганду чужої їм державної чи національної ідеї, – їх спонукало до цього не прагнення поширення всесвітньої імператорської влади, а той самий колонізаційний інстинкт, котрий з таким гнітом виявлявся взагалі у побуті всіх нових середньовічних народів"⁹⁰. Загалом, методологія Ф. Леонтовича свідчила про його прихильність до соціологічної концепції права.

У докторській дисертації "Давне хорвато-далматське законодавство"⁹¹ Ф. Леонтович вдався до дослідження локальних статутів другої половини XIII ст., що виникли на території Хорватії – в Далмації і Примор'ї. Найважливішим з них – "Виндольський закон" був укладений на території Хорватського Примор'я і цікавий, крім іншого, як одна із небагатьох для середньовіччя пам'яток слов'янської глаголічної писемності. Саме ця обставина слугувала причиною його популярності серед дослідників.

Ф. Леонтович детально змалював суспільний устрій хорватського суспільства, центральне місце в якому займала община, що відігравала домінуючу роль, а князю належала роль "батька" общини, її верховного покровителя⁹². "Община обіймала всі суспільні класи без виключного панування одних і поневолення інших, – наголошував історик. – Вищі класи не вирізняються із общини і не переважають в ній, як це було в інших, особливо приморських, далматських общинах: виндольські... племенні люди склали лише головну земську силу і опору общин"⁹³. Він стверджував, що у Виндолі існувало спільне майно – "збор", а спадкове право "мало строгий сімейний характер"⁹⁴. Цю думку ще у 80-х рр. XIX ст. категорично спростовував австрійський славіст І. Ягич, стверджуючи, що український історик неправильно розумів саму мову "Виндольського статуту"⁹⁵.

У "Виндольському статуті" містилася важлива інформація про соціально-економічні відносини в хорватському суспільстві, що свідчила про достатньо розвинутий процес феодалізації, зокрема

про наявність трьох основних станових категорій: духовенства, “племінних людей” і “кметів”, на що звернув увагу Ф. Леонтович. На його переконання, “племінні люди, подібно кметам, складали власно фактичний розряд, займали в своїх общинах становище вищого класу людей, але не користувалися ніякими юридичними перевагами перед іншими общинними людьми... Не видно також, що із званням племенних людей поєднувалися будь-які виключні привілеї”⁹⁶. Кмети ж – це загальна назва “орачів і пастирів”, тобто міських і сільських жителів⁹⁷. Однак не достатньо аргументованим виглядає міркування вченого, що між племінними людьми і кметами “ще в повній мірі панувала ідея общинної рівності, без різких станових відмінностей. Племінні люди, подібно кметам, складали власне фактичний розряд, мали в своїх общинах становище вищого класу людей, але не користувалися ніякими юридичними перевагами перед іншими общинними людьми”⁹⁸.

Оригінально пояснював історик відносини виндольських общин до міст. За його спостереженням, право міської общини на штраф за крадіжку в місті “говорило про силу й міцність самих общин, куди у звичайних випадках ще мало проникала влада князів. Їм безпосередньо підпорядковувалися лише особи, що знаходилися у найближчому до них відношенні”⁹⁹. Разом з тим, Ф. Леонтович не пояснював характер відносин сільського населення й князів, князів і виндольських общин, не уточнював своєї позиції щодо “звичайних випадків”, які не допускали проникнення князівської влади в життя общини. На цю слабку сторону його аргументації звернув увагу ще І. Ягич: “Відношення виндольського князя до виндольських общин зовсім були не такі, як їх малював поважний історик руського права”¹⁰⁰. Цей авторитетний вчений вказував і на інші неточності та упущення роботи Ф. Леонтовича. Утім, слід визнати, що докторська дисертація вченого, як і інші його праці, були цінними для свого часу дослідженнями майже не вивчених проблем історії південних слов'ян і свідчили про поступ вітчизняної історіографії слов'янської історії.

Історія права південнослов'янських народів привертала увагу відомого історика, професора юридичного факультету університету Св. Володимира М. Владимирського-Буданова (1838–1916). Перебуваючи у 1880–1881 роках у науковому відрядженні за кордоном, він вивчав пам'ятки слов'янського права в архівосховищах і бібліотеках Відня, Загреба і Праги. На основі синтезу деяких теорій історичної школи, слов'янофільських ідей та узагальнень своєї магістерської дисертації про поширення німецького права в країнах Східної Європи історик висунув концепцію про всеслов'янський правовий розвиток як єдиний органічний процес, незалежний від волевиявлення законодавця. М. Владимирський-Буданов був переконаний, що розвиток права значною мірою залежав від географічних умов, психічних і фізичних законів людської природи, що зумовлювали цілковиту схожість правових норм у різних народів. «Цим, зазвичай, пояснювалася схожість норм одних народів, пов'язаних єдністю походження, а спочатку і місцем проживання, – писав він. – Тому можна говорити про історію права групи держав, на які розділився один народ (слов'яни. – С. К.)»¹⁰¹. Він сформулював думку про самобутній розвиток права кожної слов'янської нації, допускав можливість запозичення правових норм слов'янськими народами один у одного і рішуче виступав проти сприйняття ними німецького права¹⁰².

Подібна концепція всеслов'янського правового розвитку зумовлювалася прихильним ставленням вченого до слов'янських народів і моральною підтримкою їх національного відродження, сучасником якого він був. У своєму звіті про закордонну подорож М. Владимирський-Буданов вказував: «Сім'я слов'янських народів, якщо їй коли-небудь судилося повернутися до спільного життя, може складатися лише із самостійних повноправних членів. Очевидно, для цієї вищої цілі необхідно, перш за все, досягнення найближчої мети, тобто укріплення свідомості, самостійності і єдності кожної слов'янської нації окремо. Саме це складає саме насущне завдання слов'янської науки нашого часу, і в тому числі, історичного правознавства»¹⁰³.

Доказом існування єдиного слов'янського права М. Владимирський-Буданов вважав знайдені в архіві Загребської академії наук статuti місцевих общин: “Законик міста Кастви” і “Законик общини Вепринської”¹⁰⁴. Він надавав великого значення цим “чистим проявам слов'янського права”, з яких перший, укладений близько 1400 р., відносився до найбільш старих юридичних пам'яток хорватського законодавства, а другий, крім законів, включав і судові вирoki цієї общини. “Із числа пам'яток руського права вони поступалися за часом лише “Руській Правді”, а з числа польських – лише Вислицьким статутам”¹⁰⁵. На відміну від інших юридичних слов'янських джерел, записаних латиною чи італійською мовою, ці закони були записані місцевою, давньохорватською мовою, що дало підстави стверджувати, що вони “не складені яким-небудь доктором наук, не списані з венеціанських чи інших (подібно законам багатьох далматських общин); вони є ні чим іншим, як перекладені на письмо норми звичаєвого права”¹⁰⁶.

Зіставляючи ці закони з нормами, зафіксованими у “Руській Правді”, М. Владимирський-Буданов відзначав спільність тих положень, в яких слов'янське право “відрізнялося від права інших народів того ж рівня культури”¹⁰⁷. Він наголошував, що “подібність і цивільних узаконень маленьких адриатичних общин із законами інших окремих слов'янських народів не може підлягати сумніву, а джерелом цієї подібності може бути визнано лише єдність національності і частково ступінь культури”¹⁰⁸. Відтак, дослідник висловив припущення, що єдність національності, а подекуди і культури, давала змогу визнати загальнослов'янськими ті інститути, нечіткі сліди яких окреслилися у давніх пам'ятках слов'янського права¹⁰⁹.

Отже, не зважаючи на окремі слабкі місця, концепція єдиного слов'янського права М. Владимирського-Буданова заслуговувала і заслуговує всебічної поваги хоча б тому, що в ній поєднувався морально-психологічний підхід до права як системи понять про загальнообов'язкові норми з позитивістською парадигмою історії. Необхідно також підкреслити, що методологія талановитого вчено-

го мала помітний вплив на його учнів – представників київської школи “західно–руського права”¹¹⁰.

Першість у дослідженні проблем національно-визвольного руху південнослов'янських народів проти турків належить дослідженням О. Кочубинського (1845–1907). Він народився в Кишиневі, в родині священика. Закінчив із золотою медаллю Рішельєвський лицей в Одесі (1863) та історико-філологічний факультет Московського університету (1867), по закінченні якого кілька років працював учителем Одеської гімназії. О. Кочубинський був одним із співорганізаторів Одеського слов'янського благодійного товариства, брав активну участь у його діяльності. За поданням професора В. Григоровича, Рада Новоросійського університету у 1871 р. обрала його на посаду приват-доцента кафедри слов'янської філології¹¹¹. У 1873 р. О. Кочубинський захистив магістерську дисертацію “Брати-подобой і чеські католики на початку ХVІІ ст.”, а в березні 1877 р. – докторську дисертацію на тему “До питання про взаємні відносини слов'янських нарідів”. Він також здійснив декілька наукових подорожей по слов'янських областях Європи (1872, 1874–1876, 1891)¹¹².

Беззаперечною заслугою О. Кочубинського є спроба розглянути найважливіші події визвольної боротьби чорногорського народу на початку ХVІІІ ст.¹¹³. Дослідник з'ясував, що важливе значення для пошвавлення цієї боротьби відіграв митрополит Данило Негош, зусиллями якого в Чорногорії спалахнуло повстання проти турок-османів. І лише невдалий Прутський похід російського війська 1711 р. змусив чорногорців припинити наступальні дії¹¹⁴. Ця думка перегукується із заувагою сучасного російського історика В. Виноградова, що повстання викликало нові репресії проти південних слов'ян, зокрема, у 1714 р. Чорногорія зазнала нашествия Нумана-паші і спустошення¹¹⁵.

О. Кочубинський виділив в окрему проблему з'ясування роль сербської православної церкви в захисті інтересів сербів у період турецького гніту. З цього приводу він висловив доречне зауваження,

що зв'язки Печських патріархів з Росією мали не лише церковний, але й політичний характер¹¹⁶. Історик також зробив спробу прояснити позицію деспота Ю. Бранковича у визвольній боротьбі сербів. На його переконання, цей правитель відіграв фатальну роль у долі сербського народу, оскільки в період австро-турецької війни за його посередництва Габсбурги намагалися скористатися сербським визвольним рухом для загарбання слов'янських областей Туреччини й заміни турецького гніту австрійським¹¹⁷. О. Кочубинський звернув увагу, що наприкінці XVII – на початку XVIII ст. були закладені основи дружніх відносин південнослов'янських народів з Росією, яка була для них уособленням сили, близька їм за релігією та мовою¹¹⁸. Утім, він явно ідеалізував роль Росії, вплив її зовнішньої політики на розвиток визвольних змагань слов'янських народів Балканського півострова.

Деякі питання культурного розвитку південнослов'янських народів окреслив у своїх роботах А. Дудка-Степович (1857–1935). Він закінчив історико-філологічний факультет університету Св. Володимира (1879), деякий час викладав у середніх навчальних закладах, а з 1892 р. займав посаду приват-доцента університету Св. Володимира по кафедрі слов'янської філології. Водночас з 1893 р. А. Дудка-Степович – директор Київської колегії Павла Галагана. У 1899 р. видрукував “Нарис історії сербо-хорватської літератури”, де подав систематизований, хоча і не повний, огляд літературного процесу в Сербії від створення перших писемних пам'яток і до останньої чверті XIX ст.¹¹⁹. Він також підготував низку розвідок про відомих діячів слов'янської культури XIX ст. – Я. Коллара, Ф. Прешерна, І. Вазова та ін.¹²⁰.

Українським дослідникам другої половини – кінця XIX ст. належить виключно важлива роль у вивченні українсько-російсько-південнослов'янських зв'язків від середньовіччя до кінця XIX ст. Вагомим доробком у цьому плані стали праці доцента Історико-філологічного інституту кн. Безбородка М. Сперанського (1863–1938). У 1890–1892 рр. він працював під керівництвом І. Ягича і К. Крум-

бахера в архівах Варшави, Кракова, Праги, Загреба, Белграда, Відня, Дубровника, Софії, Риму, Венеції, Парижа, Берліна¹²¹, а результати своїх археографічних досліджень узагальнив у магістерській дисертації “Слов'янські апокрифічні євангелія” (1895) й інших роботах¹²². Зокрема, на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця дослідник представив доповідь про відомого сербського культурного діяча XV ст. Владислава Граматика. М. Сперанський вважав, що цьому мислителю, твори якого несли відбиток “течій епохи Відродження на Заході”, належала виключна роль у піднесенні сербської культури в другій половині XV ст.¹²³

Роль сербських переселенців у політичному, військовому та культурному житті Росії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. дослідив В. Григорович¹²⁴. Кілька науково-популярних праць, присвячених відносинам Росії з балканськими слов'янами й визначним подіям у житті слов'янських народів, видрукував І. Малишевський¹²⁵. Вони черговий раз засвідчили прихильність автора ідеям загальнослов'янської культурної єдності та провідної ролі Росії в культурному житті слов'янських народів. Професор Київської духовної академії Ф. Титов проаналізував роль сербського митрополита Михайла (Милое Йоановича) у розвитку сербсько-російських відносин другої половини XIX ст.¹²⁶

Серед інших проблем історії південних слов'ян, що розроблялися українською історіографією, слід виокремити історію православної церкви серед балканських народів. Вивчення цієї проблематики активно здійснювалося студентами Київської духовної академії, чимало з яких були вихідцями із слов'янських регіонів Балканського півострова. Упродовж 60–90-х рр. XIX ст. випускники академії підготували близько 30 робіт з цієї проблематики: А. Мар'янович “Про заснування патріаршества в Сербії” (1865), М. Билич “Нарис історії Черногорської церкви в період феократії” (1867), І. Вукогич “Нарис історії православної церкви Черногорської від падіння самостійності (1389 р.) до наших днів” (1872), М. Ружичич “Про відношення сербської церкви до Константинопольсь-

кого патріархату від появи між сербами християнства до наших днів” (1874), С. Веселинович “Нарис історії Печської кафедри в Старій Сербії” (1889), М. Пенч “Християнство у сербів до XII ст.” (1890), Д. Попович “Боротьба православ’я з латинством в Сербії у першому тисячоліті нової ери” (1890), П. Протич “Життя сербських святих як церковно-історичне джерело” (1890), І. Весич “Становище сербської церкви з часу визволення сербів від турецького іга до наших днів” (1891), М. Анжелкович “Становище православної церкви з часу відновлення Сербського князівства до наших днів (1815–1893)” (1895), С. Іванович “Відносини Черногорської церкви з російською церквою з кінця XVII століття до наших днів” (1897) та ін.¹²⁷ Високий науковий рівень деяких з цих досліджень став підставою для рішення академічної Ради про присвоєння їх авторам наукового ступіня магістра богослов’я й рекомендацію їх до друку в “Трудах Киевской духовной академии”. Так, у їх п’ятому томі за 1869 р. було видрукувано дисертаційне дослідження М. Костица “Православна церква в Австрії з часу переселення сербів до Австрії при патріархові Арсені III Чарноєвичі, в 1690 році, до кінця XVIII ст.”¹²⁸.

Підсумовуючи творчий доробок вчених-славистів, переважна більшість яких працювала на засадах позитивістської методології, у дослідженні проблем історії південнослов’янських народів, зробимо спробу з’ясувати їх найголовніші здобутки у цьому напрямі.

По-перше, Ф. Успенський окреслив нові аспекти візантійського володарювання в Болгарії упродовж XI–XII ст., зокрема вказав на витіснення слов’янського елементу та зміну етнічного складу її населення; з’ясував причини визвольних змагань болгар проти Візантії, що завершилася утворенням Другого Болгарського царства; ініціював проведення археологічних досліджень болгарських столиць Пліски і Преслава.

По-друге, М. Дринов висунув і обґрунтував думку про розквіт болгарської культури в період Другого Болгарського царства, названий “культурою тирновського періоду”; постулював висновок,

що в період османського іга болгари зберегли національну самосвідомість. Учений пов'язував витoki болгарського національного відродження з П. Хілендарським, а одним із чинників цього процесу вважав боротьбу болгар за самостійну церкву.

По-третє, М. Попруженко здійснив видання “Синодика царя Бориса” й провів ґрунтовний джерелознавчий аналіз цієї пам'ятки, зокрема окреслив причини і обставини її створення, визначив її склад і місце в історії болгарської писемності, оцінив значення “Синодика” як джерела для вивчення політичного життя Болгарії. Учений запропонував власне бачення розвитку руху богомилів і проаналізував його зв'язок з іншими еретичними течіями.

По-четверте, фактично вперше в історіографії К. Радченко висвітлив культурне й релігійне життя Болгарії в ХІV ст., зокрема з'ясував ступінь впливу візантійської культури і релігійних вчень на духовне життя болгарського суспільства.

По-п'яте, Т. Флоринський дослідив процес формування державності у південних слов'ян і встановив, що вирішальну роль у ньому відігравали зовнішні чинники. Обстоював думку, що законодавча діяльність Стефана Душана не обмежувалася лише кодифікацією права і виданням Законника, а полягала в обнародуванні повного кодексу сербських законів, основу якого складали візантійські збірники; висловив сумнівний здогад про можливі позитивні наслідки османського панування для розвитку балканських народів.

По-шосте, В. Качановський зробив спробу з'ясувати інформаційний потенціал окремих груп відомих у науці писемних джерел з історії Сербії ХІV–ХV ст. й встановив, що найбільшу цінність представляли “Родовід” архієпископа Данила II і твори візантійських авторів.

По-сьоме, Ф. Леонтович дослідив законодавчі статuti середньовічних далматських общин, на основі яких реконструював суспільний устрій тогочасного хорватського суспільства, центральне місце в якому займала община. Висловив думку про наявність у Виндолі трьох головних станових груп населення: духовенства, “пле-

мінних людей” і “кметів” та пояснив характер відносин виндольських общин і міст.

По-восьме, досліджуючи середньовічне хорватське законодавство, М. Владимирський-Буданов дійшов висновку, що воно є одним із “чистих проявів слов'янського права”, та висунув гіпотезу про самобутній розвиток права кожної слов'янської нації; допускав можливість запозичення правових норм слов'янськими народами один у одного. Ці ідеї стали провідними в його концепції про існування єдиного слов'янського права, що була створена на основі синтезу теорій і історичної школи права, слов'янофільських ідей та узагальнень про поширення німецького права в країнах Східної Європи.

По-дев'яте, професори і вихованці Київської духовної академії плідно продовжували вивчення історії православної церкви та релігійної думки у слов'янських народів Балканського півострова. Водночас, І. Малишевський, О. Кочубинський, М. Сперанський прослідкували окремі аспекти проблеми зв'язків українського і російського народів зі слов'янами Балканського півострова.

3.3. Проблеми історії західних слов'ян у працях українських дослідників

Новим явищем у розвитку історичної думки в Україні в 60–90-х роках XIX ст. стало посилення уваги науковців до розробки проблематики історії західнослов'янських народів. Цей процес був зумовлений рядом чинників.

По-перше, це польське повстання 1860-х рр., що перекинулося на територію Правобережжя, де привернуло увагу громадськості, зокрема наукових кіл. Увагу до цих подій виявили і слов'янофіли, котрі вважали поразку поляків переконливим доказом зради ними “одвічних завітів слов'янства”.

По-друге, це переплетіння історичної долі українського й польського народів і зосередження чималої кількості джерел для успішного дослідження історії Польщі в різних державних і науко-

вих установах України. Частина цих документів була видрукувана зусиллями Київської археографічної комісії.

Третім чинником стала географічна близькість України і монархії Габсбургів, до складу якої входили як частина українських, так і польські, чеські та словацькі землі, що підсилювало інтерес науковців до цих слов'янських народів.

Середньовічна історія Чехії VIII–IX ст. знайшла відображення в дослідженні професора Харківського університету П. Лавровського “Кирило і Мефодій, як православні проповідники у західних слов'ян, у зв'язку з сучасною їм історією церковного конфлікту між Сходом і Заходом”¹. Утворення Великоморавського князівства автор пояснював цілеспрямованою політикою місцевих князів, що мали на меті зміцнення їх позицій у Центральній Європі. Це стосується у першу чергу князя Моймира, який “поклав початок тій могутності, славі й величності моравського князя”². Зміцнення Моравії викликало занепокоєння німецьких правителів, які розпочали проти неї боротьбу. Її результатом стало розширення кордонів слов'янської держави, що стала “притулком не лише для слов'ян, невдоволених німецькою тиранією, але і для самих німців, що повстали проти свого короля”³. У руслі слов'янофільських ідей П. Лавровський вказував, що історія Великої Моравії давала чимало свідчень протистояння слов'янської і німецької стихій, що підтверджують прагнення моравського князя “відокремитися від німців” і зблизитися з Візантією, першим кроком якого стало запрошення слов'янських проповідників⁴. Розгром же Великоморавського князівства історик пояснював, перш за все, зовнішніми чинниками. Зокрема, він вказував, що король Арнульф Баварський, завдяки інтригам, відокремив Чехію від Моравії, запросив мадяр, за допомогою яких розгромив і зруйнував слов'янську державу, населення якої осіло в інших землях⁵.

Проблеми історії Великої Моравії займали одне з центральних місць у книзі Ф. Успенського “Перші слов'янські монархії на Північному Заході”⁶. Автор, на той час студент випусконого курсу

Петербурзького університету, зробив спробу з'ясувати причини і висвітлити процес консолідації західнослов'янських етносів у перші державні об'єднання в VII–IX ст. Вирішальну роль у створенні найдавнішої слов'янської держави Само дослідник відводив зовнішнім факторам, підкреслюючи, що у 623 р. на теренах Чехії відбулися перші серйозні військові зіткнення між місцевими слов'янами і аварами. Активну участь у цих сутичках відіграв купець на ім'я Само, котрий “своєю енергією надав їм (слов'янам. – С. К.) значно більшої сили” і сприяв їх вирішальній перемозі⁷. Наслідком цих дій стало обрання Само королем новоствореної слов'янської держави. За спостереженням історика, упродовж 35 років його правління чехи і морави постійно ворогували з аварами, але завжди виходили переможцями. Насамкінець, він констатував, що, внаслідок постійних військових невдач аварів і внутрішніх негараздів у їхньому царстві, “чехи і морави звільнилися від їх залежності”⁸.

Велику увагу Ф. Успенський приділив дослідженню історії Великої Моравії. Він цілком правильно вказував, що назва Моравія вперше згадувалася 682 року спочатку стосовно країни, розташованої по річці Морава, а згодом поширилася на всю Паннонію й більшу частину Угрії⁹. На переконання дослідника, першим великоморавським князем був Моймир, а його наступник, князь Ростислав, прагнучи церковної самостійності, разом зі своїм племінником Святополком наприкінці 862 р. відправив до Цареграда посольство “з проханням надіслати до Моравії вчителя віри”. Цими першовчителями стали Константин і Мефодій, які повернули паннонських слов'ян до християнства східного обряду. У той же час, як зазначав Ф. Успенський, “прибула до Моравії група проповідників латинського духовенства не змогла домогтися тут великих успіхів”, зустрівши “неприхильність князя і народу до німецького духовенства”¹⁰. Торкаючись політичних аспектів міжконфесійних відносин у Великій Моравії, дослідник висловив думку, що “у взаємній ворожнечі в церковних справах уже тоді виявлялась відмінність культури, західної і східної, відмінність цілей, переслідува-

них грецькою і римськими церквами”¹¹. Зрештою, внутрішні негаразди та натиск угрів прискорили занепад Великоморавської держави, а її територія увійшла до складу Чеської держави. За спостереженням вченого, розвиток останньої “мав зовсім інший характер, ніж моравська історія IX ст.”¹².

Визначним вкладом в історіографію історії середньовічної Чехії були праці А. Ясинського (1864–1933). Майбутній історик народився у купецькій родині, на Київщині. Навчався на історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира, який закінчив у 1888 р. зі ступенем кандидата і був залишений для приготування до професорського звання по кафедрі загальної історії. Його наставниками були професори Ф. Фортинський і Т. Флоринський, яким він згодом висловив щиру вдячність у передмові до своєї монографії¹³.

Першою значною працею А. Ясинського була магістерська дисертація, присвячена дослідженню соціально-економічної, правової і аграрної історії Чехії періоду розкладу “земського” ладу й зародження “станово-привілейованого” устрою¹⁴. Джерельну базу роботи, за словами самого автора, склали “життя, літописи, грамоти, формули, законодавчі та інші пам’ятки і матеріали”, що дозволяли “в земському укладі відкрити зародки іншого порядку речей і пояснити, як на уламках старого виник новий, станово-привілейований”¹⁵. Із загалу наративних джерел А. Ясинський на перше місце відносив хроніки, що вирізнялися інформативною цінністю. Серед них найважливішою, на його думку, була Хроніка декана Празького капітула Козьми, автор якої був “обережний у викладі подій, завжди вказував джерела своїх відомостей, відзначаючи, що сам бачив, що передавали йому заслуговуючі довіри люди, що читав, якими документами користувався, а що переказує як свідому вигадку”, а також Хроніка Вишеградського каноніка, Хроніка Вінценца і Хроніка Ярлоха¹⁶.

Сильною стороною дослідження А. Ясинського була запропонована ним схема соціального розвитку чеського суспільства в період

середньовіччя, що дозволила досліднику не лише простежити закономірності історичного розвитку на теренах однієї країни, але й доповнити панораму розвитку інших країн Центрально-Східної Європи. Його думка зводилася до наступного: на зміну “колективним формам побуту” (родовому ладу) заступив “земський лад”, для якого було характерним існування установ і порядків, що сформувалися на слов'янській основі на початковому етапі історії чеської держави¹⁷. Серед останніх він називав майнову нерівність, наявність суспільних класів і державних інститутів, існування відповідних правових норм, заснованих на “самобутніх колективних формах побуту”. Безперечно, ця характеристика повністю відповідала феодальному суспільству, але дослідник усіляко уникав використання цього терміну¹⁸.

Окреслюючи найголовніші елементи земського устрою в чеській державі, А. Ясинський категорично відкидав твердження окремих авторів про вплив норм німецького права, вважаючи, що він “був другорядним фактором навіть і для наступного розвитку: чехи запозичили юридичні норми для явищ, котрі самостійно у них виникли”¹⁹. Історик схилився до думки, що “розвиток суспільного і громадського ладу в чеській державі упродовж земського періоду відбувався цілком самостійно, а перехід від земського ладу до станово-привілейованого зумовлювався не впливом німецького права, а потребами, що самостійно виникли і визрівали в надрах цієї слов'янської держави”²⁰. Подібна концепція суперечила висновкам тогочасної західноєвропейської історіографії, згідно яких на Чехію були механічно перенесені суспільні й правові інститути Німеччини, а тому її положення викликали неоднозначну реакцію критики і відгуки наукових опонентів²¹.

Всебічно розглянувши процес занепаду “земського ладу” в Чехії упродовж X–XIII ст., А. Ясинський визначив його найголовніші риси. До останніх він зараховував: соціальне розшарування вільного населення, зі складу якого на початку X ст. виокремилася шляхта і невдовзі розділилася на панів і пересічну шляхту; утверд-

ження нового адміністративного устрою Чехії, основу якого становило княже місто, а влада племінного жупана перейшла до рук кількох представників обласної адміністрації; утворення органів центрального управління внаслідок підпорядкування в судовому відношенні імуניתетних територій юрисдикції дворцового відомства; обмеження панством королівської влади внаслідок падіння міської організації (перша половина ХІІ ст.) і передачі приватній особі адміністративної і судової влади; виникнення інституту власності на початку ХІІІ ст.²². Запропонована А. Ясинським схема переходу від земського устрою до станово-привілейованого державного устрою мала рацію і була ним же доповнена на початку ХХ ст.

Серед інших проблем чеської середньовічної історії, що розглядалися українськими вченими-славістами, був гуситський рух. Його вивченню присвятив основну частину своїх праць професор В. Надлер (1840–1894). Він закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету, а його перше наукове дослідження було присвячене вивченню історії Сербії доби турецького панування до початку ХІХ ст. (1862)²³. У 1864 р. науковець захистив магістерську дисертацію на тему “Причини і перші прояви опозиції католицизму в Чехії і Західній Європі наприкінці ХІV і на початку ХV ст.”, через три роки – докторську дисертацію “Адальберт Бременський, правитель Німеччини в молоді роки Генріха ІV” (1867). У 1864–1891 рр. В. Надлер викладав історію середніх віків у Харківському університеті, а у 1891р. перейшов до Новоросійського університету, де займав посаду декана історико-філологічного факультету²⁴.

Історію гуситського руху В. Надлер досліджував у магістерській дисертації, трактуючи його із слов'янофільських позицій. Він окреслив негативні риси побуту і звичаїв католицького духовенства, критикував поєднання в їх руках світської і духовної влади, що “породжувало самі потворні явища в католицькому світі”²⁵. Щоб довести “інстинктивну відразу” чехів до західного способу життя, історик акцентував увагу на національно-релігійних конфліктах в

Чехії догуситського періоду, використавши при цьому Зеленогорський рукопис, що, як з'ясувалося з часом, виявився фальшивкою і це не могло не вплинути на висновки автора²⁶.

Віклефізм (вчення англійського реформатора Дж. Віклефа) у Чехії В. Надлер теж оцінював у слов'янофільському дусі, не вважав його занадто авторитетним, а сутність чеської релігійної реформи бачив лише у попередньому розвитку Чехії. Підкреслюючи відмінності між вченнями Віклефа і Гуса, він вважав, що чехи прийняли “лише практичний, моральний” бік віклефізму, поділяли лише погляди англійського реформатора на ієрархію католицької церкви та його філософські принципи. Водночас, В. Надлер засуджував Віклефа за спроби зруйнувати “основу віри” шляхом протиставлення окремих ідей його доктрини вченню Гуса²⁷. Історик дав характеристику діяльності попередників Гуса, зокрема, Матвія Яновського, якого вважав “першим свідомим представником і заступником релігійних прагнень мас”²⁸. До заслуг Матвія він відносив систематизацію “всіх попередніх дослідів і результатів, віднайдених народом чеським..., відродження внутрішнього релігійного життя”. Саме в останньому начебто “виявилась чистота і щирість релігійної свідомості й почуття, характерні слов'янській натурі взагалі”²⁹.

Водночас, у трактовці деяких другорядних питань визначеної проблеми В. Надлер відходив від слов'янофільської концепції. Якщо слов'янофіли, говорячи про “тяжіння” чехів до православ'я, завжди згадували факт проведення богослужіння слов'янською мовою у заснованому Карлом IV Емаузькому монастирі, то В. Надлер вважав ці обряди одним із витончених засобів пропаганди католицизму, звичайною “принадою в політиці Карла і папи, що мали на меті лише утвердження впливу імперії й папства в Європі”³⁰. Історик висловив здогад, що імператор Карл IV був, з одного боку, проповідником політики Ватикану, а з іншого – хотів схилити на свій бік могутнього Стефана Душана. Зрештою, при всій полярності оцінок В. Надлера як гуситолога³¹, його дослідження,

побудоване в значній мірі лише на опублікованих джерелах і працях попередників, вирізнялося від більшості тогочасних праць ґрунтовною розповіддю про діяльність Матвія із Янова і власними оцінками. Повністю поділяємо думку російського історика Л. Лаптевої про “корисність монографії для наступної розробки проблем історії гуситської епохи”³².

У висвітленні історії гуситського руху взяв участь і професор університету Св. Володимира В. Більбасов, підготувавши до 500-річчя від дня народження Яна Гуса працю “Чех Ян Гус із Гусинця”³³. Утім, написана за дорученням Петербурзького слов'янського благодійного комітету, книга була майже дослівною компіляцією різних праць російських істориків слов'янофільського напрямку – Е. Новікова, В. Єлагіна та ін., а тому, як слушно було відзначено в літературі, “В.О. Більбасов нічого нового в гуситологію не вніс, і його не слід вважати істориком гуситського руху”³⁴. Цілком погоджуємося з цією думкою і додамо, що компілятивний характер праці був зумовлений тим, що вона готувалася як робота популярного характеру, а тому автор вважав за можливе використати результати досліджень своїх попередників, але порушив загальноприйняті серед науковців етичні норми і не вказав їхніх імен.

Історію гуситського руху плідно досліджував О. Вертеловський (1848–?). Біографічні дані про нього є неповними. Відомо, що у 1872 р. він закінчив Київську духовну академію і отримав кандидатський ступінь за дослідження “Історія гуситів (до утвердження кампактатів)”³⁵. Для його підготовки дослідник уважно вивчив праці інших вітчизняних і зарубіжних гуситологів. О. Вертеловський вважав, що чеський гуситський рух “був самою сильною опозицією проти католицизму, яка тільки проявилася у середні віки”³⁶. Оцінку майже всіх попередників Гуса дослідник запозичив у російського історика Є. Новікова і лише в окремих випадках висловлював власні судження. Так, значення діяльності Матвія із Янова він вбачав у тому, що завдяки його творам, чеський народ “втрачав сліпу повагу до пустого формалізму і церемоній католицизму

і сильніше виявлялася відданість старій вірі батьків”³⁷. Відтак, історик знаходив у чехів схильність до православ'я, якою пояснював швидке поширення в Чехії віклезізму.

До заслуг О. Вертеловського слід віднести те, що на основі праць зарубіжних авторів, вперше в українській і російській історіографії навів текст зречення Ієроніма Празького на Констанцькому соборі, тексти обвинувачувальних актів проти нього, а також промову лодзинського єпископа³⁸. Говорячи про розкол єдиного табору гуситів, що стався після смерті Я. Гуса, історик дав розгорнуту характеристику новоствореної партії сиріт, яка “за віросповіданням стояла посередині між чашниками і таборитами”³⁹. Цей, як і деякі інші висновки автора, не втратили свого наукового значення й століття поспіль. Зрештою, незважаючи на прихильність до ідеології слов'янофільства й комплізивність окремих розділів, дослідження О. Вертеловського, в якому було використано маловідомі або ж невідомі у вітчизняній історіографії джерела й розглянуто не вивчені аспекти гуситського руху, стало помітною подією у вітчизняній історичній науці.

До питання вшанування чеським народом історичної пам'яті Яна Гуса звертався В. Петр (1848–1923)⁴⁰. Чех за походженням, він закінчив у Празі й Слов'янський учительський інститут в Петербурзі, працював учителем давніх мов у гімназіях Києва, Одеси, Кам'янця-Подільського. У 1885–1904 рр. був директором 5-ї гімназії міста Києва, з 1888 р. викладав чеську й давні мови в університеті Св. Володимира.

Проблеми середньовічної історії Чехії вивчалися й випускниками Київської духовної академії. Так, М. Маркович підготував дослідження “Нарис історії православ'я в Чехії до X ст.” (1871), Д. Горлицин – “Сліди слов'янської літургії в Чехії” (1879), В. Якубович – “Порівняльна характеристика релігійних вірувань слов'ян на основі “Слова о полку Ігорєва”, “Краледворського рукопису” і “Суду Любуша” (1884) та ін.⁴¹ Ці роботи, написані на основі опублікованих джерел, праць вітчизняних і зарубіжних авторів, як

правило, носили компілятивний характер, хоча їх автори і формулювали самостійні висновки. Утім, жоден із авторів цих досліджень у подальшому не продовжив вивчення історії слов'янських народів.

Значно менше уваги українські історики приділили проблемам історії Чехії раннього нового часу. Найголовніші епізоди процесу падіння Чехії в XVII ст. окреслив у своїй розвідці П. Лавровський, який акцентував увагу на жадливих репресіях католиків щодо переможених на Білій Горі⁴².

Релігійна боротьба в Чехії знайшла відображення у магістерській дисертації О. Кочубинського “Брати подобої і чеські католики на початку XVII ст.” (1873) та інших його студіях⁴³. Він змалював розвиток Общини чеських братів від її виникнення в середині XV ст. до ліквідації на території Чехії після 1620 р. Учений підкреслював релігійний характер цієї общини, в основі віровчення якої була антифеодална і антикатолицька ідеологія відомого чеського мислителя середньовіччя, “сільського філософа” Петра Хельчицького, праці якого “крім свого змісту, вирізнялися енергійним збуджуючим викладом і сильною народною мовою”⁴⁴.

Сутність вчення Общини чеських братів О. Кочубинський зводив до виголошеної ними ідеї – “необхідності суспільного оздоровлення, повернення життя до апостольської епохи” й перебудови суспільства “на зовсім новій основі ідеального християнства”⁴⁵. У питанні щодо причин виникнення цього релігійного руху дослідник стояв на слов'янофільських позиціях: не бачив або ігнорував соціально-економічні передумови його виникнення, помилково пояснював їх відгомонами православних традицій і прагненням чехів повернутися до православ'я, до дійсно слов'янської церкви. Подібний ідеологічний підтекст у поясненні причин цього руху можна, насамперед, пояснити впливом на науковця слов'янофільських концепцій історії Чехії, які на той час привалювали у російській історіографії і мали чималий вплив на історичну думку в Україні.

О. Кочубинський звернув увагу й визначив засади і особливості організаційної структури Общини чеських братів та основи її моральної доктрини. За його спостереженням, на початковому етапі існування до її лав “масами йшов простий народ, особливо ремісники..., неосвічений люд”⁴⁶. Подібний соціальний склад зумовив спрямованість вчення общини, де на першому місці виявилася простота життя відповідно до заповіді “люби ближнього як себе”. Відмова ж за рішенням Синоду 1490 року від найбільш радикальних пунктів програми дала общині можливість “привернути увагу панів і міських верств”⁴⁷. Дослідник був переконаний, що чисельне зростання общини не дозволяло їй дотримуватися основних ідеологічних засад, у ній виникли різні течії. Тож, “із зростанням общини виник і розкол”, а розширення її соціальної бази наприкінці XV ст. знаменувало перетворення із релігійного братства у політичне товариство⁴⁸.

О. Кочубинський визначив і причини поразки руху чеських братів під Білою горою в 1620 р., зокрема цілком слушно вказував, що трагічний фінал битви був зумовлений “недалекоглядністю діяльності братів, помилками у виборах, становим егоїзмом, користолюбством станів, взаємним недовір’ям, ворожнечею, дрібними рахунками, байдужестю мас, перевагою слова над справою, слов’нськими лінощами, відсутністю видатних осіб..., невмінням керувати військовими діями”⁴⁹. За його слушною заувагою, на Білій горі в 1620 р. “чеський народ поховав свої ідеальні прагнення, з цього дня він зійшов з історичної сцени”⁵⁰.

Ще один штрих. О. Кочубинський зробив спробу висвітлити життя і діяльність видатного чеського вченого-педагога XVII ст. Я. Коменського. Витоки педагогічної теорії останнього він бачив у поразці народного повстання в Чехії, що підірвала віру Общини чеських братів до насильницьких методів боротьби і підкріпила їх віру в духовний розвиток суспільства. “Брати твердо вірили, що школа відродить те, що згубила політика”, – вказував він⁵¹. На переконання вченого, концепція педагогіки Я. Коменського сприя-

ла всебічному “перетворенню людської особистості й вихованню в ній високих прагнень” і саме тому вона стала надбанням всього людства⁵².

Отже, праці О. Кочубинського з історії Чехії раннього нового часу були визначним вкладом в українську історіографію ХІХ ст., а чимало його висновків і спостережень щодо Общини чеських братів не втратили свого наукового значення і сьогодні. Необхідно підкреслити й значущість твердження вченого, що соціальний склад суспільного руху значною мірою визначає сутність його політичної програми. Воно стало помітним внеском у розвиток тогочасної наукової думки про суспільно-політичні партії та рухи.

О. Кочубинський виявив інтерес до чеського національного відродження. Він одним з перших звернувся до “цього блискучого періоду чеської історії”, початковий етап якого датував першими десятиріччями ХІХ ст., а завершення відносив до 40–50-х років цього століття⁵³. За його спостереженням, у цю пору “невеличке чеське королівство високо стояло в національній і політичній діяльності австрійських слов'ян, по праву вважалось передовим борцем за культурні, моральні інтереси зарубіжних слов'ян і не лише за своїм історичним минулим і географічним розташуванням, але й за своєю інтелектуальною силою і енергією”⁵⁴. Учений вказував, що “це був час Юнгмана, Шафарика, Ганки, Челаковського, Гавличека-Боровського..., час плідної діяльності цих лідерів, котрі працювали на різних теренах, але збігалися в одному – в бажанні підняти свій народ і безкорисливо служити цілому слов'янству”⁵⁵.

Конкретні події й традиції чеського національного відродження, які українські вчені спостерігали під час поїздок до Чехії, стимулювали їх до вивчення проблем її сучасної історії й видання відповідних матеріалів. Так, після поїздки до Праги професор Ніжинського ліцею І. Лашнюков на сторінках авторитетних видань виступив із серією статей про творчі успіхи чеських науковців і освітян⁵⁶, а його молодший колега М. Сперанський зініціював видання листів П. Шафарика до О. Бодяньського і В. Григоровича⁵⁷.

Визначний вклад в українську історіографію другої половини XIX ст. було зроблено вченими-полоністами. Найвідомішим з них був талановитий дослідник історії України та українсько-польських відносин В. Антонович (1834–1908), котрий “першим із слов'янських істориків уже на початку 1860-х років став переконаним позитивістом, коли погляди Конта, Дж. Міля, І. Тена, Г. Спенсера ще були майже не відомі в Росії”⁵⁸. По закінченні історико-філологічного факультету університету Св. Володимира (1860) майбутній вчений викладав історію в одній із київських гімназій і кадетському корпусі. У 1870 р. він здобув ступінь магістра і почав викладати в університеті Св. Володимира, спочатку як доцент, а після захисту докторської дисертації (1878) – зайняв кафедру руської історії⁵⁹.

У 1863–1882 рр. В. Антонович займав посаду головного редактора Київської археографічної комісії. Він підготував і видав дев'ять томів “АЮЗР” (видрукувано 2220 актів)⁶⁰, четвертий том праці Самійла Величка⁶¹, збірку із восьми літописів⁶², ряд інших мемуарних і епістолярних джерел, у тому числі польських авторів XVII–XVIII ст. Станіслава Освенціма, Кароля Хоецького⁶³, що мають важливе значення для вивчення ранньомодерної історії Польщі та українсько-польських відносин. Крім того, його археологічні дослідження на землях древлян, результатами яких скористався М. Грушевський у першому томі своєї фундаментальної праці “Історія України-Русі”⁶⁴, мали першочергове значення для визначення регіону їх розселення й реконструкції картини побуту придніпровських слов'ян.

В. Антонович розумів історичний процес як розвиток, боротьбу різних сил, начал і провідних ідей, що створювалися соціальним оточенням на антропологічній основі. Щоб зрозуміти ці сили, начала і провідні ідеї, потрібно, на його думку, було вивчати і зрозуміти антропологічні, географічні й історично-побутові обставини, в яких перебував той чи інший народ. Визначаючи вплив цих чинників на витворення провідної ідеї народу, В. Антонович від-

мовлявся від моністичного зведення їх до однієї первісної, відстоюючи думку про взаємну залежність багатьох обставин і плюралістичного розуміння факторів історичного розвитку. Провідна ідея – дух історичного розвитку народу з найдавніших часів, вважав він, невід’ємна від його життя.

Маючи таку філософію історії, В. Антонович розглядав общину як одну з провідних ідей історичного розвитку слов’янських народів, що одним з перших відзначив М. Грушевський⁶⁵. Саме ця ідеологія, за спостереженням Д. Багалія, відбилася в “його історичних монографіях і особливо яскраво в першій з них – “Содержание актов о козаках” (1500–1648 год)... В основу українського історичного процесу тут покладена община, громада, як це ми побачимо пізніше, у Драгоманова; та община, яку Іванішев відкрив у той час у своїй розвідці про копні суди, скориставшись даними того самого Київського центрального архіва, яким користувався і Антонович”⁶⁶.

Цю провідну ідею, але в дещо пом’якшеному вигляді, дослідник висловлював і в пізніших своїх монографіях з історії Правобережжя та польсько-українського порубіжжя, що займали центральне місце серед тематичного обшину його історичних праць. На цю обставину звернув свого часу увагу Д. Дорошенко: “Коло наукових інтересів В. Антоновича припадало якраз на українсько-польські відносини в минулому, на ті форми соціально-економічного життя й взагалі історичні процеси, які витворювалися від співжиття цих двох народів у державі, витвореній польським народом”⁶⁷. При цьому він “засуджував лише ту політику, яку історична Польща вела на українських землях, був ворогом панування польської шляхти над українським народом”⁶⁸. Відтак, козацькі війни ХVІІ ст., Коліївщину і Гайдамаччину він вважав виявом боротьби українства з полонізмом за збереження общинного устрою.

Українсько-польські відносини В. Антонович досліджував переважно через призму соціальних чинників, на просторі історії України: козацтво, селянство, шляхта, міська громада, соціальні рухи

тощо. Так, визначенню ролі конфесійного фактору в історії двосторонніх відносин він присвятив працю “Акти про унію і становище православної церкви в Південно-Західній Росії у другій половині XVII і в XVIII ст. (1648–1798 рр.)” у четвертому томі частини першої “АЮЗР”⁶⁹. Учений був переконаний, що Берестейська унія 1596 р. була задумом польського уряду, а її успіх був зумовлений діяльністю єзуїтів і католицької клерикальної партії⁷⁰. За його спостереженням, унія не відразу знайшла підтримку серед православного населення Речі Посполитої і депутатів перших сеймів, котрі видавали постанови про оборону свободи совісті й православного богослужіння від можливих адміністративних утисків. І лише з середини XVII ст. “на сеймах перестають зовсім говорити про охорону прав православної церкви, а в другій половині цього століття було прийнято ряд сеймових постанов, спрямованих в інший бік, тобто на користь найшвидшого поширення унії й придушення православ'я”⁷¹. З початком війни середини XVII ст. ситуація докорінним чином була змінена, коли внаслідок успішних дій Б. Хмельницького, “польський уряд змушений був двічі (в договорах: Зборівському і Гадяцькому) урочисто відмовлятися від унії”⁷².

Чергові зміни, на думку В. Антоновича, відбулися після укладення Андрусівського договору, коли постановами сеймів 1667 і 1676 рр. польська шляхта в черговий раз висловилася на підтримку унії, а з 1681 р., зі згоди польського уряду, розпочалося проведення “ворожих дій” проти православ'я. Були зруйновані православні ієрархії й зайнято її єпархії, для посилення контролю над православним духовенством Речі Посполитої було запроваджено посаду адміністратора (блюстителя) Київської митрополії⁷³. На підтвердження цієї думки, історик навів чимало переконливих фактів переслідування польською шляхтою православного духовенства тощо.

Цілком слушною виглядає заувага В. Антоновича, що покращення становища православного населення Речі Посполитої відбувалося під впливом зовнішніх чинників у середині XVIII ст. “По

мірі того, як Росія набувала й зміцнювала з кожним роком авторитет, заступництво її за православ'я повинно було також виявлятися з більшою силою і стримувати надто різні риси католицького фанатизму шляхти”, – підкреслював він⁷⁴. Під тиском Росії у 1768 р. комісія польського сейму уклала трактат, яким гарантувалася свобода совісті православних і протестантів та їх право відкривати власні церкви, школи, гімназії. Аналізуючи ці події, В. Антонович збагатив зроблену раніше характеристику Берестейської унії. На його переконання, по-перше, вона була покликана до життя “політичною і релігійною інтригою”; по-друге, “як прапор кривавого гніту”, унія була ненависна для православного населення Речі Посполитої й із самого початку позбавлена життєвої сили; по-третє, Берестейська унія “залишала у пам'яті населення лише спогади про минуле важке лихоліття”⁷⁵.

Проблему українсько-польських відносин досліджував відомий український письменник, публіцист, історик і громадський діяч П. Куліш (1819–1897). Він походив з козацько-старшинського роду. Після закінчення Новгород-Сіверської гімназії, у 1837–1841 рр. слухав лекції на словесному відділенні філософського факультету університету Св. Володимира, де зазнав впливу з боку професора М. Максимовича, а згодом – на правничому факультеті, що виявилось визначальним для подальшої долі.

У 40-х рр. ХІХ ст. П. Куліш викладав у Луцькому дворянському училищі, згодом – у Києві, а далі – в Рівненській і Петербурзьких гімназіях. Саме в цей час він підготував свої перші історичні праці, у яких відчутний вплив патріотичної ідеології “Історії Русів”. Говорячи про приєднання українських земель до Великого князівства Литовського та Польщі, він наголошував, що литовсько-руська історія починалася з добровільного об'єднання українських земель з Литвою на основі необхідності спільної боротьби проти татаро-монголів. Пізніше, коли литовський князь Ягайло став королем Польщі, українці “пристали разом з литвинами до поляків, все-таки, як рівні з рівними, вільні з вільними”⁷⁶.

Поглиблене вивчення історичних джерел дозволило П. Кулішу уточнити власне бачення цих подій і стверджувати, що литовська знать і польська шляхта дивилися на українські землі як на джерело власного збагачення, а їх загарбання було прискорено політичною роздробленістю руських земель та монгольською навалою. “Королі польські віддавали вільні міста і села українські під владу польським і українським дворянам під іменем старост і каштелянів і т.п.”⁷⁷. Берестейська унія, на його думку, стала черговою спробою поневолення українського народу й величезним зламом у житті польського народу, стала однією з причин “кривавих драм, що розігравалися від Наливайка до Хмельниччини”, а тому “Польща повинна була загаснути від цієї хвороби”⁷⁸.

Наприкінці 1845 – на початку 1846 рр. П. Куліш разом з В. Білозерським, Т. Шевченком, М. Костомаровим став одним із засновників таємної політичної організації – Кирило-Мефодіївського братства. Це стало причиною його арешту на початку 1847 р., під час недовгого перебування у вченому відрядженні за кордоном. Довести участь П. Куліша у таємній антиурядовій організації таємній поліції не вдалося, і після “щирого каяття”, клопотань дружини та друзів його було відправлено на поселення в Тулу. Тут він прожив понад три роки й повернувся до Петербурга, де у 1861–1862 рр. активно працював в українському журналі “Основа”. У 1864–1869 рр. П. Куліш перебував на службі у Варшаві на посаді директора духовних справ і члена комісії для перекладу польських законів, де він, за словами Д. Багалія, “дивився на себе, як історичного месника за гріхи польського магнатства і католицизма”⁷⁹. Водночас, тут він багато працював – вивчав архіви, робив численні записи для майбутніх історичних досліджень, почав роботу над дослідженням “Історія возз’єднання Русі” (1873–1877)⁸⁰. В останньому П. Куліш зробив спробу переглянути цінності сучасної йому української історіографії та документально обґрунтувати ідею історичної згубності народно-визвольних рухів і піднести культуротворчу місію освіченої польської шляхти й ополяченого українсько-

го панства. У супереч ідеї незалежності України, П. Куліш відстоював думку про неминучість “возз’єднання” південної і північної Русі, тим самим виступаючи різко проти української козакофільської ідеології своїх колишніх однодумців – Т. Шевченка і М. Костомарова.

Ці суперечливі погляди П. Куліш розвинув у трьохтомній монографії “Відпадиння Малоросії від Польщі (1340–1654)” (1888–1889)⁸¹, що почасти була переспівом його попередніх праць. Автор вкотре наголошував, що “польсько-руські пани давно вже доклали зусиль, щоб Україна, чи Нова Польща, з одного боку, не залишалась безплідним завалом, а з іншого, щоби вона заслонува-ла від азійців колонії давні, тобто Казимирівську Польщу”⁸². Водночас, П. Куліш об’єктивно й самостійно трактував питання про міжнародну роль України. На його думку, значною мірою, саме завдяки загарбанню України й використанню її людських і господарських ресурсів, Польща, “маленька і слабосильна в дотатарську епоху”, перетворилась на одну з великих європейських держав. У свою чергу, приєднання України до Росії істотно зміцнило останню й послабило Польщу⁸³.

Авторитетним дослідником проблем історії Польщі в XV–XVIII ст. був молодший сучасник В. Антоновича і П. Куліша професор М. Владимирський-Буданов, характерною ознакою методології якого стала прихильність до позитивістської теорії еволюції. Після закінчення духовної семінарії майбутній вчений навчався у Київській духовній академії, але через конфлікт з адміністрацією влітку 1860 р. був виключений зі складу її студентів і вступив на історико-філологічний факультет університету Св. Володимира, а також відвідував лекції професорів юридичного факультету М. Іванишева, К. Митюкова та ін. На формування світогляду майбутнього вченого, зокрема на його зацікавлення історією й сучасним становищем слов’янських народів, вирішальний вплив мало національне відродження народів Центрально-Східної Європи. Так, згадуючи польське повстання 1863 р., він багатократно повторював: “Люди... осві-

чуються не стільки під впливом навчання, скільки під впливом подій⁸⁴. Наприкінці 1862 р. М. Владимирський-Буданов став одним із ініціаторів створення в університеті Слов'янської бібліотеки Св. Кирила і Мефодія, і серед інших її засновників звернувся з проханням до відомих вчених і громадських діячів, зокрема І. Срезневського, І. Аксакова, вислати їй свої книги⁸⁵.

У 1863 р. М. Владимирський-Буданов написав своє перше наукове дослідження “Юнацькі пісні болгар”⁸⁶, яке засвідчило його зацікавленість слов'янською проблематикою. По закінченні університету (1864), М. Владимирський-Буданов був залишений на кафедрі російської історії для підготовки дисертаційного дослідження, що торкалося проблеми поширення німецького права у Литві й Польщі в XV–XVIII ст. Після успішного захисту магістерської дисертації (1869), молодий вчений отримав закордонне відраджено, яке використав для наукових студій і стажування у Гайдельберзькому університеті, а згодом почав викладати історію в Ярославському ліцеї. У 1874 р. М. Владимирський-Буданов захистив докторську дисертацію і в травні 1875 р. перейшов на службу до університету Св. Володимира, зайнявши кафедру історії руського права, на якій викладав аж до 1915 р.⁸⁷

У світлі досліджуваної проблеми чималий інтерес становить магістерська дисертація М. Владимирського-Буданова “Німецьке право в Польщі і Литві”⁸⁸. Її перша половина носила більше теоретичний характер, а друга присвячувалася показу життя кількох міст, що мали самоврядування на магдебурзькому праві, обрані автором як типові: Кам'янець, Ковель, Кременець, Дубно. Вивчення різноманітних джерел дозволило вченому сформулювати концепцію єдиного слов'янського права, котре вважав одним із фундаментів суспільного ладу слов'янських народів. Але, на відміну від слов'янофілів, він не вважав можливим керуватися принципами давнього общинного устрою у сучасному житті, підкреслюючи, що його праця носить не публіцистичний, а історичний характер⁸⁹.

Виходячи із позитивістської методології і використовуючи по-

рівняльно-історичний метод для аналізу права, поширеного в Німеччині, Габсбурзькій монархії, Чехії, Литві та Польщі, М. Владимирський-Буданов висловив цінне міркування про існування права інших етносів, зокрема “кожної слов'янської нації”, котрі мали можливість запозичувати правові норми інших народів. Учений розрізняв поняття “право” й “закон”, вважав, що “закон може бути відбитий правосвідомістю відомого народу, але може ним і не бути, коли накладений на народ владою правителя, який походить із чужої нації. Поки він існує, він обов'язковий для народу підлеглого, але не є виразом права цього народу”⁹⁰.

Заперечуючи суцільне сприйняття слов'янськими народами німецького права, М. Владимирський-Буданов демонстрував підтримку основних концептуальних засад історичної школи права. Учений підкреслював, що вплив німецького права у Польщі знайшов вираз у послабленні князівської влади, втраті нею більшості фінансових прав, у змінах майнових прав і основних рис побуту сільських мешканців, а також у новому розумінні міста і міщанського стану⁹¹. На його думку, запровадження в містах Речі Посполитої самоврядування на магдебурзькому праві стало однією з причин, що призвели в кінцевому результаті до її занепаду. “Як основна причина занепаду шляхетської держави полягає у правах і привілеях шляхетського стану, так основна причина занепаду міст лежить у їх правах і привілеях”, – наголошував дослідник⁹². Він вважав, що магдебурзьке право надавалося українським містам із більшим чи меншим обмеженням, що зменшувало його ефективність. Оцінюючи залежність міст від старостинської адміністрації, що вкрай негативно позначилося на їх матеріальному становищі, М. Владимирський-Буданов зазначає: “Користолюбство старост, особливо довічних, зробилось до того важким для міст, що при кінці існування Речі Посполитої і міщани, і публіцисти на важке питання: що було причиною упадку міст, однозначно відповідають: “старости і жиди”. Відповідь, без сумніву, перша з краю, та все ж таки правдива”⁹³.

У свою чергу, професор В. Антонович, старший колега і попере-

дник М. Владимирського-Буданова на посаді головного редактора в Київській археографічній комісії, позитивно оцінював саму ідею магдебурзького права, але висловлював дещо іншу думку на реалізацію його привілеїв в українських містах Речі Посполитої. За його спостереженням, магдебурзьке право в значенні кодексу законів залишалось тут мертвою буквою, оскільки з його положень було запозичено лише структуру організації міської влади і колегії. При цьому запозичення відбувалося настільки довільно, що в Україні не знайти двох міст на магдебурзькому праві, організація яких була б ідентичною, не кажучи вже про її повну відповідність самому праву⁹⁴.

Важливою сферою наукової діяльності М. Владимирського-Буданова була Київська археографічна комісія, в якій він почав працювати з часу переїзду до Києва у 1875 р., спочатку як співробітник, а в 1882–1916 рр. – займав посаду її головного редактора. У цей час за його редакцією вийшло друком чотири томи “АЮЗР”: II і III томи “Актів про заселення Південно-Західної Росії” (1890, 1905) та IV і VI томи “Актів про землеволодіння в Південно-Західній Росії XV–XVIII ст.” (1908, 1911), більшість матеріалів яких безпосередньо стосувалася історії України і Польщі та українсько-польських відносин середньовічної і ранньомодерної доби. Авторські ж передмови М. Владимирського-Буданова до цих видань та відредагованого В. Антоновичем першого тому “Актів про заселення Південно-Західної Росії” (1886) за їх обсягом, спостереженнями та узагальненнями можна порівняти із кількома самостійними монографічними дослідженнями. Не випадково, що один із біографів історика О. Скакун вважала, що публікації документальних матеріалів з історії держави і права Польщі є “найбільш цінною частиною історико-славистичної спадщини Владимирського-Буданова”⁹⁵, що заслуговує спеціальної уваги.

Насамперед звернемося до демографічних праць ученого, присвячених заселенню території Правобережної України в середині XIII–XVII ст. Заслуга М. Владимирського-Буданова полягала в то-

му, що, як і свого часу М. Максимович і В. Антонович, він стверджував про винятково українську етнічну основу Київської Русі, й, спираючись на величезний джерельний матеріал, сформулював власну концепцію заселення Південно-Західної Русі (Правобережної України). Її провідні ідеї переконливо спростовували тези польських істориків М. Грабовського, К. Шайнохи, Т. Любомирського, О. Яблоновського та інших, згідно якої Середнє Подніпров'я після монгольської навали зайняли “колоністи із заходу, саме з Польщі, які змішалися із рештками корінного населення й поклали начебто початок новому племені, більш близькому до польської раси, ніж руської”⁹⁶; й лише Польща змогла “підняти, заселити, привести в порядок і спрямувати до європейської цивілізації” Русь, що “незабаром стало виключно її історичною місією”⁹⁷. М. Владимирський-Буданов дійшов висновку, що “після Батиевого погрому відразу ж (коли Батий був ще в Угорщині) ми знаходимо Галичину і Волинь знов густо заселеними” й сталося це завдяки “мудрості Данила і його брата”⁹⁸. Це підтверджувалося інформацією Іпатіївського літопису, що у 1245 р. Данило вів війну з “Болеславом князем лядським”; руські князі увійшли “в землю лядську” й обложили місто Люблін; “побачивши ляхи, яка сила брані руским належить, почала просити милість отримати”; у 1249 році в битві під Ярославем “Василько зійшовся з ляхами... руські розбили ляхів на голову”. Як наслідок цих конфліктів – втеча зі своєї землі до Данила “нарочитих бояр та інших ляхів”⁹⁹. На думку дослідника, Данило “досить часто користувався дружніми послугами поляків і надавав їм взаємно; але обидві нації діяли як різні й рівні”, а “наступники Данила гідно продовжили його мудру діяльність..., виконували свою священну місію “відтворюючи пустелі вічні, відбудовуючи міста спустошені”, не очікуючи і не потребуючи в цьому допомоги чужої руки”¹⁰⁰.

На основі виявлених джерел, М. Владимирський-Буданов висловив принципово важливі зауваги щодо недостатньо висвітлених в літературі демографічних процесів ХІV–ХV ст.: по-перше, що ли-

товське завоювання не лише “забезпечило (хоча і не зовсім) південну Русь від впливу татарської влади на долю і характер населення”; по-друге, що заселення в XV ст. південної Київщини, в прибузьких і придністровських степах здійснювалося лише руськими князями “шляхом воєнної, міської, селянської, землеробської і монастирської колонізації, причому головна заслуга належала Вітовту і Оленьковичам”¹⁰¹.

Як і попередники, М. Владимирський-Буданов вказував, що одночасно із литовським завоюванням Південної Русі “відбувалося загарбання деяких її земель Польщею, з результатами надто різними (і навіть протилежними) для подальшої національної долі Русі”¹⁰². Близько 1340 р. польський король Казимир Великий заволодів Галичиною, а за договором 1366 р. литовський князь поступився не лише Галичиною, але й західною Волинною, що невдовзі знов увійшла до складу Литовської держави. І хоча невдовзі Вітовт заклав Західне Поділля королю Ягайлу, це, на думку дослідника, зовсім не було “державним відчуженням території” і зроблено для того, щоб “отримати хоч тимчасово дружбу польського короля і заручитися його сприянням перед вирішальною битвою з татарами, яка і відбулася на Ворсклі”¹⁰³. Лише близько 1410 року Ягайло остаточно уступив Поділля Вітовту. Отже, дослідник відхилив як не аргументовані висновки польських істориків, які виставляли Казимира Великого і Ягайла колонізаторами Поділля. Він наголошував, що “роздача польським шляхтичам населених пунктів зовсім не означала колонізації країни, як акту державної мудрості і організаторського генія Польщі”¹⁰⁴. Боротьба за Поділля спалахнула з новою силою після смерті Вітовта і, за спостереженням М. Владимирського-Буданова, призвела до розорення Польщі й затримала її колонізацію українських земель¹⁰⁵.

Чимало уваги історик приділив висвітленню подальшої колонізації українських земель наприкінці XV – на початку XVI ст. Цей процес відбувся за умов постійних ударів “магометанського сходу”, які зустрічали “недостатньо сильний опір Литовської держа-

ви, не дивлячись на її союз із Польщею”¹⁰⁶. М. Владимирський-Буданов зробив слушну заувагу, що остання “не могла захистити власні кордони” й надати необхідної допомоги Литовському князівству¹⁰⁷. Ще однією перешкодою успішному заселенню українських земель він вважав суперництво Польщі й Литви, які, фактично, поділили тогочасну українську Русь¹⁰⁸. Зрештою, дослідник встановив, що напереродні Люблінської унії 96% населення Литовської та Польської України становили українці, а сторонній елемент, у тому числі польський, був ледь помітним¹⁰⁹.

Відповідно до запропонованої схеми колонізації українських земель, М. Владимирський-Буданов констатував, що “з часу унії 1569 року, Польща вперше отримала можливість здійснювати прямий вплив на долю південно-західної Русі, оскільки воеводства Київське, Брацлавське, Подільське і Волинське були приєднані безпосередньо до території Польського королівства”¹¹⁰. Водночас, слушним видається його висновок, що заселення Русі “було справою Польщі, але аж ніяк не її заслугою”, оскільки не вона спрямувала колоністів, а навпаки населення тікало із внутрішніх населених міст Русі від нових “польських порядків (шляхетства і кріпосного права) унаслідок унії 1569 і від релігійного розбрату, розпаленого унією 1569 року”¹¹¹.

Отже, розроблена М. Владимирським-Будановим концепція промовляє про позитивні якісні зрушення в історіографії осмислення процесу заселення земель Правобережної України й участі в ньому поляків. Фактична сторона й висновки його праць не втратили своєї наукової значимості й сьогодні, а видані документи мають важливу джерелознавчу цінність.

Чимало уваги проблемі польсько-руських відносин приділяв учень В. Антоновича, відомий український історик І. Лінниченко (1857–1926). У 1879 р. він успішно закінчив історико-філологічний факультет університету Св. Володимира й був залишений для приготування до професорського звання. У 1884 р. науковець успішно захистив магістерську дисертацію, присвячену малодослідже-

ному питанню взаємовідносин Київської Русі і Польщі до кінця XII ст.¹¹².

Виходячи з методологічних засад історичної школи В. Антоновича й враховуючи відсутність у літературі “огляду польсько-латинських джерел, що мали принципово важливе значення для історії Південної Русі”, першу частину свого дослідження І. Лінниченко присвятив аналізу джерел із окресленої проблеми¹¹³. Зокрема, він довів джерелознавчу цінність середньовічних хронік Мартіна Галла, Вінченга Кадлубека, Титмара Мерзебурзького, Богуслава, Петра Власта та ін. Дослідник вказував, що Мартін Галл, капелан Болеслава Кривоустого, у своїй хроніці, відомій у списках XIV–XV ст., вдався до “звеличення цього князя”, присвятивши йому дві книги свого твору, тоді як попередній період описав досить стисло¹¹⁴. Із інших джерел дослідник вирізняв Угорсько-польську хроніку, хроніку Петра Власта, працю Я. Длугоша, різні німецькі анали, житія Святих, Галицько-Волинський літопис, літописний звіт Татіщева, південну редакцію Руського літопису¹¹⁵.

І. Лінниченко дійшов висновку, що першочергову роль у взаєминах Русі й Польщі в період до XII ст. відігравали шлюбні союзи польських і руських князівських родин, шляхом яких “встановлювалася солідарність інтересів, згладжувалися національні особливості, відносини приймали більш теплий характер”¹¹⁶. На його думку, подібні шлюби були досить частими, але жодного разу сторони не йшли на територіальні поступки, що “звісно було дуже важливо для Польщі” й “сприяли більш живому культурному спілкуванню обох племен”¹¹⁷. Дослідник висловив припущення, що ініціатива шлюбних союзів, як правило, виходила з боку Польщі на Русь, оскільки “польські князі більш потребували чужої допомоги в своїх внутрішніх чварах і зовнішніх акціях, ніж руські”¹¹⁸.

Розробляючи проблему, І. Лінниченко торкнувся надзвичайно значущого питання витоків і розвитку політичних відносин Київської Русі й Польщі. Він підкреслював, що “підкоривши собі племена східної Русі, київські князі спрямували свої завойовницькі

прагнення й на захід, де мешкали численні племена дулібів чи бужан, хорватів, уличів і тиверців”, які “досягли вже стадії міського життя, але були менш внутрішньо згуртовані”, внаслідок чого “легко переходили з-під влади одного сусіда під владу іншого”¹¹⁹. Дослідник висловив міркування, що після об'єднання польських слов'ян під владою однієї племінної групи, “імовірно, незадовго до першої появи Польщі на історичній сцені в якості самостійного актора (близько 960 р.)”, Русь уперше зіткнулася з Польщею¹²⁰. “Із деяких літописних натяків, – пише історик, – можна констатувати, що Володимир переходив Вислу й пробивався углиб Польщі, воюючи за Хорватію”¹²¹.

Уточнюючи висловлені здогади, І. Лінниченко констатував, що боротьба між київськими і польськими князями за Червені міста продовжувалася й за правління Болеслава Хороброго (992–1025), який “прагнув зробити Польщу центром великої слов'янської держави”. Дослідник схилився до думки, що “епоха Болеслава I була одним із найбільш чудових періодів в історії Польщі”, якій “ніколи не вдавалося згодом поширити так далеко на захід свої володіння..., не запам'ятати у своїй історії більш сильного підйому народного духу, без якого був би не можливим такий блискучий успіх польської зброї”¹²².

Вивчення різноманітних джерел дозволило вченому зробити важливу для подальшого дослідження заувагу про “не зовсім зрозумілий” характер відносин між Болеславом і Святополком. Він спростував гіпотезу польських авторів, що похід польського князя на Русь у 1018 р. був “останньою ланкою в панславистських намірах Болеслава” й віддзеркалював його “цивілізаційні прагнення”. На думку дослідника, цей похід був “втручанням” польського князя у внутрішні справи Русі, що закінчилося для неї втратою Червенських міст¹²³.

Боротьба між польськими і київськими князями тривала й надалі. Зруйнування ж Києва полками Андрія Боголюбського наприкінці XII ст., на думку І. Лінниченка, стало “поворотним пунктом

в історії Південної Русі та її відносин з Польщею”¹²⁴. Їх вивченню історик планував присвятити наступний том своєї праці. Необхідно також підкреслити, що зацікавлення І. Лінниченка історією слов'янських народів знайшли відображення у його викладацькій діяльності в Новоросійському (1884–1885, 1895–1920) і Московському (1888–1894) університетах, а також у закордонних наукових відрядженнях¹²⁴.

Проблеми історії Польщі ранньомодерного часу цікавили також відомого історика-медієвіста М. Любовича (1855–1935). Його студентські роки й початок наукової діяльності були тісно пов'язані з університетом Св. Володимира. Під керівництвом професора І. Лучицького він написав своє перше наукове дослідження про Марнікса де Сент-Альдегонга, що отримало золоту університетську медаль¹²⁶. Деякий час М. Любович працював учителем історії в Кам'янець-Подільській гімназії й повернувся до університету професорським стипендіатом кафедри всесвітньої історії.

У грудні 1883 р. М. Любович успішно захистив в університеті Св. Володимира магістерську дисертацію на тему: “Історія реформації в Польщі. Кальвіністи і антитринітарії”¹²⁷. Її джерельну основу склали матеріали архівосховищ і бібліотек Варшави, Вільна, Слуцька, Києва, Петербурга тощо. Заслугою науковця слід вважати використання епістолярних матеріалів польських протестантів і західноєвропейських реформаторів, що дозволило йому всебічно проаналізувати причини швидкого поширення реформаційного руху в Польщі й такого ж швидкого його занепаду¹²⁸. Не погоджуючись із загальноприйнятою у тогочасній історіографії концепцією реформаційних рухів в Європі, дослідник вважав, що їх поява у Польщі зумовлювалася не лише “релігійними настроями суспільства”, а й соціальними і економічними чинниками. Головними із них він вважав боротьбу шляхти з католицьким духовенством за політичне й економічне лідерство¹²⁹. М. Любович встановив, що реформація, в першу чергу, охопила вищі верстви польського суспільства й німецьке бюргерство, а відтак не мала міцної соціаль-

ної бази. Подібне трактування характеру реформаційного руху в Польщі, безсумнівно, виявилось новим й було стримано сприйнято у наукових колах¹³⁰.

Докторську дисертацію М. Любович присвятив дослідженню проблеми контрреформації в Польщі наприкінці ХVІ ст.¹³¹. Вона була підготовлена після переходу вченого на службу до Варшавського університету, в якому він викладав упродовж 1880–1915 рр. Осмислення перебігу контрреформації дозволило йому сформулювати думку, що головну роль в її поширенні відіграли не зовнішні, а внутрішні чинники. Серед них він вирізняв діяльність єзуїтів із австрійської провінції ордена, чвари різних релігійних сект, появу антитринітаріїв, відсутність організованої протестанської пропаганди тощо¹³². Водночас, учений висловив принципово важливе міркування, що боротьба із протестантизмом не була головним завданням єзуїтів в Польщі. На його думку, останні були запрошені королем Стефаном Баторієм для досягнення власних політичних цілей, насамперед поширення католицької експансії на українські землі. Цьому, вважав він, сприяло й створення в 1576 р. у Польщі самостійної провінції єзуїтського ордена¹³³. М. Любович успішно захистив докторську дисертацію у березні 1890 р. в університеті Св. Володимира, й незабаром ця його праця була нагороджена авторитетною премією митрополита Макарія¹³⁴.

Українські історики виявляли інтерес до інших проблем історії Польщі раннього нового часу. П. Владимиров дослідив початок книгодрукування у Кракові в 1491 р.¹³⁵, М. Глокке зробив вдалу спробу визначити місце Яна Кохановського в історії польської культури ХVІ ст.¹³⁶. Водночас, на основі нових архівних матеріалів О. Левицький проаналізував поширення социніанського віровчення на теренах українських земель Речі Посполитої в ХVІ–ХVІІ ст., що дозволило внести уточнення до трактування генезису Берестейської унії й доповнення в оцінку тогочасних ідейно-культурних процесів¹³⁷. Деякі аспекти міжконфесійних відносин у Речі Посполитій в другій половині ХVІІ ст. розглядалися С. Голубевим, який

встановив, що “через постійну протидію Риму” невдачею закінчилися спроби польського короля Владислава IV примирити православних і уніатів на церковному соборі у вересні 1645 р.¹³⁸.

Проблеми історії Польщі XVIII–XIX ст. досліджувалися в українській історіографії порівняно мало. Самою ранньою працею був нарис історії Польщі в 1764–1814 рр., підготовлений колишнім інспектором Ніжинського ліцею І. Кульжинським (1803–1884)¹³⁹. Для написання структурованої історії Польщі періоду її поділів і наполеонівських війн автор скористався лише опублікованими працями зарубіжних і вітчизняних дослідників, взагалі, навряд чи ставив на меті висловити у цій книзі будь-які власні принципи підходу до історичних подій.

Зовсім інший характер мала праця М. Костомарова, в якій аналізувалися події останніх років існування Речі Посполитої¹⁴⁰. Задум написання цієї книги, за словами автора, виник у 1865 р., під час архівних дослідів у Варшаві. “У вільний час від занять я... приїхав на Повонзовське кладовище, побачив безліч пам’ятників на могилах осіб, відомих у польській історії останнього часу, епохи падіння польської незалежності. Тут у мене з’явилося бажання зайнятися обробкою цієї епохи, – згадував М. Костомаров. – Мені здавалося, що відсутність історичної розробки цієї епохи є однією з найбільших прогалин у нашій історії, і варто докласти зусиль, щоб її заповнити”¹⁴¹.

Двотомна монографія М. Костомарова “Останні роки Речі Посполитої” – одна з найфундаментальніших праць вченого, над якою він працював упродовж 1866–1869 рр. Джерельну основу книги склали архівні матеріали Варшави, Вільна, Москви, Петербурга та ін., що дозволили автору всебічно, до найменших подробиць проаналізувати причини падіння польської держави в 90-х рр. XVIII ст. Якщо попередники М. Костомарова найголовніші з них вбачали у характері польської держави, насамперед, у свавіллі шляхти, відсутності середнього стану, в релігійному розбраті, занепаді поневоленого селянства та ін., то видатного українського історика не

задовольняли подібні тези. “Ці ознаки польського політичного ладу, при всіх їхніх вадах, – вказував він, – ще не являли стихій неминучого падіння і розкладу держави”¹⁴².

Для з'ясування справжніх причин падіння Речі Посполитої М. Костомаров, виходячи із концепції історії народницької історіографії, що “основне начало форм суспільного і політичного життя, вивченням яких займається історія, є народ”, переніс дослідження порушеної проблеми у площину “народного духу” польського народу. На його думку, “йдучи далі до початків, доведеться сказати, що корінь падіння Польщі – в тих якостях народу, які потягнули його до деморалізації і загалом робили поляків нездатними до самостійного державного життя”¹⁴³.

Розглядаючи риси польського національного характеру, М. Костомаров переконаний, що у поляків, як і будь-якого слов'янського народу, сердечність панувала над розумом і поляки завжди діяли переважно під впливом серця, а голос холодного розрахунку, здорового глузду для них притаманний менш за все. Свобода у поляків теж була сердечна, але в жодному разі не розумова. Остання, переконаний історик, прагне до того, щоб усьому суспільству було добре. Сердечна свобода шукає задоволення лише окремих нахилів і симпатій. Її ідеал – безлад. Усвідомлюючи це, Польща впродовж віків не переставала відверто говорити, що вона існує безладом. У цьому зв'язку історик зазначав: “Ми не знаємо, чи існував інший подібний народ, який визнавав би нормальним станом суспільства безладом. Де така свобода, свобода безладу, там неодмінно повинна була витворитися крайня аристократія, нерівність станів і поневолення одних іншими. У Польщі так і було: спочатку стан ляхів чи шляхти поневолював стан кметів чи хлопів, а потім і серед шляхти виникла нерівність, яка була тим потворнішою, що існувала фактично над легальним визнанням рівності”¹⁴⁴.

Найбільш прикметними рисами суспільно-політичного життя Речі Посполитої М. Костомаров вважав свавілля, неповагу до закону й влади, безлад на сеймиках і сеймах, плутанину в судах, неста-

лість, відсутність політичного сенсу у зовнішніх зіткненнях, продажність та ін., що у період занепаду набули гіпертрофованих форм. “Вся польська історія має ту притаманну їй властивість, – писав він, – що в ній від початку до кінця панує якийсь дух само-руйнації. Ми бачимо перед собою ніби нещасний, хворобливий організм, усе життя якого полягає в розвитку вроджених злякис-них соків, які ведуть його в могилу”¹⁴⁵. Осмислення перебігу подій польської історії М. Костомаров підтвердив низкою фактів, які дозволили помітити: те, що в інших країнах приносило користь, у Польщі давало протилежні результати. А головну причину цього вчений вбачав у шляхетському свавілі, яке, зрештою, спричинило загибель польської держави.

Важко не погодитися з думкою історика про видиму односторонність релігійного виховання у польській державі, яке було в руках ченців, передусім, єзуїтів. За його спостереженням, земне буття людини, його різноманітні прояви і форми не були предметом піклування наставників-єзуїтів, котрі повчали: жити слід для небесного, поза церквою на землі немає нічого святого. Він стверджував: “Все, чим вирізняється шляхетське суспільство – приниження перед сильним, пихатість щодо слабших, буйство, гульняйство, п’яні оргії, відсутність громадянської відваги, – все це якщо не було створено чернецьким вихованням, то розвивалось і закріплювалось ним”¹⁴⁶.

Узагальнюючи роздуми про суспільно-політичній устрій польської держави XVIII ст., М. Костомаров констатував, що “Польща склалася в республіку, поставила свободу символом свого політичного буття в шерензі європейських держав, але наразі, утримувала й запопадливо зберігала в себе надзвичайне рабство, необмежене приниження людської гідності”¹⁴⁷. Водночас, він із жалем визнавав, що польська правляча еліта не змогла узгодити питання щодо засобів відродження вітчизни, оскільки “в такій республіці, як Польща, де рабство встигло глибоко зіпсувати вільний клас, де кожний вільний думав передусім про себе самого і менш за все про потреби і добробут своєї держави, не було звідки взятися благодій-

ним переминам”¹⁴⁸. Найбільша помилка польської політичної та культурної еліти у справі відродження своєї батьківщини, на думку М. Костомарова, полягала в тому, що вони на перше місце ставили не внутрішній благоустрій, не моральне і розумове вдосконалення, а політичну силу держави. Одначе, польський національний характер спонукав до того, щоб розпочинати якусь справу і не закінчувати її, зупинятися на півдорозі і ухилятися від важкої праці, замінюючи її краснобайством, бенкетами, байдкуванням тощо¹⁴⁹. Тож, у цей період Річ Посполита являла собою справжню пародію на європейську державу: сейм фактично не працював, бо послы не вникали у суть тих питань, які треба було вирішувати.

Маючи такий погляд на суспільний лад Речі Посполитої, М. Костомаров висловив міркування, що не республіканський лад і не гноблення, які існували в ній, призвели цю державу до падіння. Згубним для неї, на його думку, стало потворне, “нелогічно страхотливе поєднання” цих двох протилежних за своєю суттю стихій¹⁵⁰. З відповідної перспективи часу й при відповідному зрозумілому ритмі доби, дослідник визнавав, що падіння Польщі сталося за неблаганним моральним історичним законом, згідно з яким, усяка несумісність протилежних начал у суспільному ладі породжує внутрішню хворобу, що, в свою чергу, рано чи пізно призведе увесь суспільний організм до руйнування¹⁵¹.

Польське повстання початку 1860-х рр., що прокотилося територією Правобережної України, дало поштовх творчій думці М. Костомарова до реконструкції найголовніших подій польського національно-визвольного руху кінця XVIII ст. і написання праці “Костюшко і революція 1794 року”, що вийшла друком у трьох перших книжках “Вестника Европы” за 1870 р. У цьому виданні автор окреслив коло використаних джерел і зауважив, що “події другого поділу Польщі викладені в особливій монографії “Падіння Речі Посполитої”, по відношенню до якої теперешнє дослідження слугує безпосереднім продовженням”¹⁵². Утім, після смерті видатного історика, упорядники видання зібрали його твори помісти-

ли працю “Костюшко і революція 1794 року” до другого тому монографії “Останні роки Речі Посполитої”¹⁵³, що, вірогідно, відповідало авторському задуму.

У книзі “Костюшко і революція 1794 року” М. Костомаров вирішив з’ясувати причини останньої, визначити етапи її підготовки, що проходила як в самій Польщі, так і за її межами. Він з’ясував, що безпосереднім сигналом для початку повстання став марш у напрямі на Краків бригадира А. Мадалінського на чолі загону кавалерії у 1200 осіб на знак протесту проти скорочення армії. Водночас до міста прибув генерал Т. Костюшко, який 24 березня на центральній площі проголосив початок повстання і виголосив маніфест, який закликав поляків до боротьби за незалежність, вигнання іноземних військ за межі Польщі, відновлення колишніх кордонів, ліквідації тиранії чужоземців і зрадників. Маніфест проголосив Т. Костюшка начальником повстання¹⁵⁴.

Розробляючи проблему, М. Костомаров детально проаналізував хід повстання, що досягло свого апогею влітку 1794 р. Упродовж червня місяця російські й пруські війська завдали ряд нищівних поразок загонам повстанців: 13 липня ними було розпочато облогу Варшави, 12 серпня – захоплено Вільно, 19 вересня – російські війська під орудою О. Суворова розгромили корпус Ю. Сераковського, 10 жовтня – завдано важкої поразки військам Т. Костюшка. Останній був важко поранений і потрапив у полон. 9 листопада Варшава остаточно капітулювала¹⁵⁵. Поразка повстання 1794 р., на думку М. Костомарова, прискорила ліквідацію польської держави. “Підкорена російською зброєю польська територія, за виключенням провінції, що відійшла до Пруссії, стала власністю Росії по праву завойовника”, – вказував він, переконаний в її історичному праві возз’єднати православне населення Речі Посполитої зі “своею давньою вітчизною”¹⁵⁶. Історик висловив думку, що “падіння Речі Посполитої відгукнеться, хоча не в близькому поколінні, благодатними наслідками для російського народу”¹⁵⁷.

Звичайно, що сучасний читач може погодитися не з усіма оцін-

ками М. Костомарова, деяким з яких був притаманний радше емоційний заряд, ніж наукова обґрунтованість і виваженість. Утім, велика заслуга вченого полягала в тому, що він чи не єдиний досліджував проблеми нової історії Польщі з позицій народницької школи української історіографії, і намагався з максимальною повнотою розкрити специфічні якості польського народу, його національного духу.

Чільне місце в історіографії нової історії Польщі й польсько-українських взаємин належить молодшому сучаснику М. Костомарова М. Драгоманову (1841–1895). Могутня і неординарна постать ученого була в центрі громадського й культурного життя України впродовж кількох десятків років XIX ст., викликаючи палке захоплення і пошану в одних, ворожість і ненависть в інших. Народився видатний український мислитель у місті Гадячі на Полтавщині в родині збіднілого поміщика, нащадка козацької старшини. Після закінчення гімназії М. Драгоманов навчався на історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира (1859–1863), а з 1864 р. – обіймав посаду приват-доцента кафедри всесвітньої історії у цьому ж навчальному закладі. У 1869 р. він захистив магістерську дисертацію на тему: “Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит”. У 1870–1872 рр. учений перебував в науковому відрядженні в Німеччині, Італії, Австрії, Чехії й Польщі. Восени 1875 р. в атмосфері урядової реакції, що посилилася перед відомим Емським указом царя, М. Драгоманова звільнили з університету. Уникаючи переслідувань, у березні 1875 р. він назавжди емігрував за кордон, де розгорнув активну політичну й наукову діяльність¹⁵⁸.

Історичні погляди ученого характеризувалися усвідомленням еволюційного розвитку суспільного життя, мінливості історичного процесу, відсутності в ньому чогось постійного, застиглого й нерухомого. Критерієм оцінки історичних явищ для М. Драгоманова була гердерівська ідея поступу. Соціологічне розуміння історичного процесу визначило головні засади його історичної методології, що базувалася на порівняльному методі. За словами українсь-

кого дослідника І. Романченка, сила його історичного методу полягала в тому, що він “умів бачити загальне і особне, національне і загальнолюдське, індивідуальне і суспільне в їх тісному взаємозв'язку, в єдності конкретного історичного процесу”¹⁵⁹. М. Драгоманов ставив перед українськими істориками вимоги, що, мали б допомогти вітчизняній історіографії стати справжньою наукою, зрівнятися в досягненнях з наукою західноєвропейською: “Звернути увагу на зріст чи упадок людності, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіту, пряму чи косу участь українців усяких класів чи культур в історії й культурі європейській. Зложити правдивий суд над усіма ваганнями цих усіх справ у нашій історії можна, тільки рівняючи її з історією других народів Європи”¹⁶⁰.

Хоча М. Драгоманов порівняно мало працював над темами суто історичними, але майже в усіх своїх роботах він висловлював погляд на минуле Польщі й українсько-польських відносин. Зокрема, польський період в українській історії зазнав у нього критичної оцінки у плані розвитку цивілізації і прогресу, оскільки привніс у життя Центрально-Східної Європи низку непоправимих помилок. Найбільшою серед них було об'єднання українських та білоруських земель з Польщею. “Унія Білорусії і України з Польщею, – і то виключно політична, – писав він, – могла б утриматись тільки тоді, коли б ця унія була дійсно федеральною, настільки можлива була федерація уже шляхетської Польщі з ще різношерстними – феодальними Литвою і Білорусією і досить демократичною Україною, але польські політики хотіли не федерації, а асиміляції, а тому приготували розпад унії, який повинен був потягнути до загибелі і саму Польщу, вже досить притягнуту до східних областей і відтягнуту від більш природних їй союзів з Сілезією, Чехією та Угорщиною, де тим часом встиг пустити коріння німецький елемент, який повинен був відновити наступ на нову Польщу”¹⁶¹.

М. Драгоманов критично оцінював вплив московсько-польського Андрусівського договору 1667 р. на історичний розвиток Речі Посполитої. Він вважав, що “отримати назад країни, щойно охоп-

лені заворушеннями, було гибеллю для самої Польщі”. Воднораз історик правомірно вказував: “Козацькі повстання примушували багатьох поляків ставитися критично до політики свого уряду, і можливо, вказали більшості польського суспільства на необхідність серйозних реформ в країні. Відтепер же ніщо не нагадувало про їх необхідність, і польське суспільство заснуло”¹⁶². Сповна погоджуємося з висновком М. Драгоманова, що польська держава була вже не в силах “утримати ці провінції від захоплення Москви, яка в будь-який час могла скористатися жевріючою в них ненавістю до польської держави”¹⁶³. Торкаючись поділів Речі Посполитої кінця ХVІІІ ст., коли “на руїнах об’єднаних Литви і Польщі й тільки завдяки невдалому їх об’єднанню” на Сході Європи утворилася імперія, учений вкотре порівнював ці події з історією інших країн і вказував, що вона за своїми розмірами перевершила Римську імперію періоду її розквіту¹⁶⁴.

Безсумнівно, що міркування й зауваги М. Драгоманова спонукали українських дослідників до подальшого опрацювання проблем історії Польщі та українсько-польських взаємин, а деякі з них не втратили наукової актуальності і в сучасній українській історіографії.

Належну увагу окремим подіям нової історії Польщі приділено у працях інших українських дослідників. Так, О. Левицький досліджував події польського повстання 1831 р. на теренах Правобережжя, при цьому відзначив “деяку двоїстість, помічену в діях російського уряду щодо заколоту й вибору засобів боротьби з ним”¹⁶⁵. І. Каманін проаналізував роль чуток у суспільно-політичному житті українських земель Речі Посполитої, що начебто поширювалися російським урядом з метою організації селянських розправ над поміщиками, ксьондзами та євреями під час гайдямаччини і поділів Польщі¹⁶⁶. Місце стародавніх польських календарів у побутовій культурі населення Правобережжя в ХVІІІ–ХІХ ст. з’ясував О. Лазаревський¹⁶⁷. Ф. Успенський видрукував документальні матеріали щодо мирних переговорів між Московією і Польщею у 1581–1582 рр.¹⁶⁸.

Свої дослідження у галузі історії Польщі XIX ст. проводив видатний український письменник і вчений І. Франко (1856–1916). Уже у старших класах Дрогобицької гімназії він зацікавився давньочеськими Краледворським і Зеленогорським рукописами, переклав їх українською мовою. У 1875 р. І. Франко вступив до Львівського університету, а закінчив філософський факультет Чернівецького університету лише 1891 р. Упродовж наступних двох років він працював над докторською дисертацією у Відні під керівництвом відомого вченого-славіста І. Ягича. Її успішний захист (1893) відкрив ученому шлях до професури, але на заваді цьому стали польські націоналістичні кола імперії Габсбургів.

У розумінні предмета історії І. Франко стояв на позиції визнання закономірностей історичних процесів, а головне завдання історичної науки вбачав у вивченні цих об'єктивних закономірностей. “Під історією, – писав він у 1881 р., – розуміємо дослідження внутрішнього зв'язку між фактами, т.е. таке угруповання єдиничних, важливіших і дрібніших фактів, щоб з них виходив якийсь “сенс”, т.е., щоб видно було певні основні закони природні, правлячі тими фактами і виключаючи їх”¹⁶⁹. Залежно від власного соціологічного розуміння історичного процесу, І. Франко був прихильником позитивістської методології.

В історичному розвитку Польщі І. Франко не бачив якихось виняткових особливостей. Вважав, що під німецьким впливом упродовж X–XIII ст. в Польщі були встановлені феодальні порядки й наступило різке розділення між станом хліборобським і шляхтою, а від самого XIV ст. остання “рішуче й ненастанно йшла до цілковитого поневолення хліборобів”¹⁷⁰. Рішеннями ж сеймів у XIV–XVI ст. “шляхта добилася того, що хлоп зробився її приватною власністю, її худобою, з котрою вона могла робити, що хотіла”¹⁷¹. І. Франко лише кількома штрихами торкнувся питання виникнення й розвитку польської державності, але згадував про те, що вже, починаючи з XIV ст., королівська влада була обмежена на користь шляхти, а вже після смерті Казимира Великого шляхта обирала

королів Польщі. “Звичайно при такому виборі вони пильнували, аби у нового короля виторгувати для себе якнайбільше користей”¹⁷².

І. Франко зробив спробу з'ясувати характерні риси шляхетської демократії в Польщі у XVI–XVII ст. Зокрема, він висловив міркування, що польський державний організм поступово слабшав, а головними причинами цього вважав безправність простого народу, необмежену владу над ним шляхти, повне безсилля королівської та державної влади взагалі, релігійну нетерпимість, політичну корупцію і моральний розклад шляхти. “Певна річ, польська шляхта не все була вже на тим низьким моральнім рівні, а її воєнна хоробрість не була пустою фразою”, – вказував учений¹⁷³. Ряд переможних війн приніс Польщі немалу здобич для правлячої верхівки, але в Польщі не було великих міст, а промисел і торгівля не могли розвиватися в суспільно-економічних обставинах Польської республіки, міщанство упадало, та все-таки при панських дворах і під панською опікою були деякі зав'язки ремесел і промислу”, з останніх зростало виробництво горілки¹⁷⁴.

Однією з причин занепаду Польщі, яка у середині XVII ст. вважалася найсильнішою державою в Європі, І. Франко вважав внутрішні чинники. Коли б навіть не почалася українська національна революція, то через “рік чи кілька літ пізніше була би вибухла пожежа з якоїсь іншої причини, а хто знає, чи й без воєнної пожежі Польща не була би ще швидше пропала від внутрішньої гнилизни, що точила її вже 1648 р.”¹⁷⁵. А з другої половини XVII ст. Польща “почала хиріти та марніти всім тілом. Раз іще 1683 р. вона з Яном Собеським здобулася на геройський подвиг під Віднем та се була остання її перемога. Швидко потім пішли часи “сасів” (період королювання в Польщі курфюрстів саксонських – Августа II та Августа III. – С. К.), а за ними, не сповна 100 літ по віденській вікторії польська самостійна держава почала рішуче конати”¹⁷⁶.

І. Франко вважав, що “упадок Польської держави і перехід Литви та Правобережної України під Росію пройшов майже незамітно”¹⁷⁷. Становище польської шляхти у новій державі майже не змі-

нилося, а, навпаки, під російським правлінням вона навіть виграла, бо змогла опертися на сильну російську адміністрацію у своїх відносинах до закріпощеної народної маси. Так було і на польських землях, які ввійшли до складу Пруссії, де онімечені польські магнати Радзівіли стали опорою трону, а також в Австрії, де частина польської шляхти підтримувала режим Габсбурзької монархії, а польські поміщики не були обмежені у своїх “правах” над селянами і поводитися з ними “по-старому, по-старопольськи”¹⁷⁸.

У ряді робіт І. Франко сформулював свій погляд щодо польського визвольного руху першої половини XIX ст. Він схилився до думки, що, обороняючи ідею історичної Польщі “від моря до моря”, польський народ зазнав лише чималої кривди. “Повстання 1831 року принесло їм, крім зруйнованого краю, також страту конституції Царства Польського, спроби 1846 і 1848 принесли їм різню в Тарнівським і битву під Гдовом, де польський мужик стояв проти польського шляхтича, принесло їм бомбардування Кракова і Львова і слідуючу за тим довголітню реакцію бюрократичну в Галичині і в Познанщині; повстання 1863 року принесло також велике погіршення їх долі в Росії”, – писав він у розвідці “Наш погляд на польське питання” (1883)¹⁷⁹.

Чимало уваги І. Франко приділив повстанню польських селян у Галичині в 1846 р., вважав його “кривавими подіями”, “катастрофою”¹⁸⁰. Причини повстання історик вбачав у подіях польського руху початку 1830-х років, коли повстання у Варшаві “розворушило польську суспільність на цілім просторі давньої Польщі”, а після його поразки чимало учасників емігрувало до Галичини. Тут ними були створені таємні карбонарські ложі й товариства, що згуртували у своїх лавах патріотично налаштованих поляків, котрі виношували плани загальнонаціонального повстання. Учений з'ясував, що “поштовх до нового руху, котрий мав закінчитися такою страшною для польського народу катастрофою, вийшов із заходу, від еміграції польської”, а його рушійними силами були “емісари польських революційних зв'язків у Франції” Едвард Дембовський

і Теофіл Вишньовський¹⁸¹. Задля придушення повстанського руху, австрійська влада поширювала в Західній Галичині чутки про озброєну шляхту, яка намагалася не допустити скасування імператором панщини, й це стало для селян, “оружених в коси, вили і ціпи”, сигналом для розправи з панами-поляками¹⁸². Кульмінацією повстання, як з'ясував дослідник, стали селянські виступи у Гарновському окрузі, де були розгромлені майже всі шляхетські маєтки, а чутки про те, що “поляки хотять різати хлопів” стали “однією з головних причин страшної лютої і нелюдськості, яку проявляли селяни над повстанцями”. Утім, невдача спіткала повстання в Кракові, також в інших повітах Галичини, учасників якого було відано під суд¹⁸³.

І. Франко звернув увагу, що наслідки поразки повстання 1846 р. в Галичині були “дуже великими” й “фатальними”. По-перше, започатковано “упадок серед польської освіченої молодіжі того вільного, демократичного духу, того хлопоманства, котре зачало було зароджуватись серед неї”¹⁸⁴. По-друге, “катастрофа 1846 р. наклала глибоку і досі незарівняну пропасть між польським народом і польською шляхетською інтелігенцією... Та фатальна нехоть і відразу польської інтелігенції до польського народу сталася одною з найсумнівіших появ в історії нашого століття..., затроїла й весь свободний рух 1846 року і найбільше причинилася до його цілковитої безплідності”¹⁸⁵. По-третє, трагічні події 1846 р. стали чи не головною причиною схибленого, “утяжливого та руйнівного способу знесення панщини і індемнізації”, виданий же восени того року патент, що регулював панщину, “ані хлопа, ані панів не вдоволив”¹⁸⁶.

Торкаючись подій революції 1848 р. в Австрійській імперії, І. Франко назвав її “нагальною бурею”, котра на якийсь час зняла “бюрократичне павутиння” та очистила повітря на наступні десять років¹⁸⁷. У квітні 1848 р. австрійський уряд, задля зменшення впливу польської революційної демократії та ослаблення політичного напруження, видав “патент” про скасування панщини в Галичині, а у вересні – видано закон про ліквідацію панщини за викуп на те-

риторії всієї Австрії. Учений був переконаний, що ця реформа не дала селянам землі, а великі викупні платежі й залишки феодалізму важким тягарем лягли на плечі трудового селянства. “Та будь-що-будь, знесення панщини лишилося одинокою тривкою й добродією пам’яткою бурхливого 1848 року, – писав І. Франко. – З усього, про що тоді, мов у гарячці, говорено й писано, се одно не пропало і зробилося підвалиною нового життя, нового ладу та роллю Австрії, а особливо нашого народу”¹⁸⁸.

Зрештою, важко переоцінити значення наукового доробку І. Франка у вивченні таких важливих проблем нової історії Польщі, як повстання селян у 1846 р., революційних подій 1848 р., скасування у Галичині панщини та ін. Його спостереження, аргументовані й виважені думки відносно українсько-польських взаємин зберігають своє наукове значення й сьогодні.

Підсумовуючи характеристику творчого доробку українських учених у дослідженні проблем історії західних слов’ян в 60–90-х роках XIX ст., дозволимо окреслити їх найголовніші здобутки.

По-перше, Ф. Успенський і П. Лавровський започаткували вивчення проблем історії Великої Моравії, зокрема окреслили ключові події запровадження тут християнства. А. Ясинський порушив складне й малодосліджене питання занепаду “земського ладу” в Чехії й запропонував нову схему соціально-економічного розвитку чеського суспільства в X–XIII ст. Деякі аспекти гуситського руху розробляли В. Надлер, О. Вертеловський. О. Кочубинський проаналізував діяльність Общини чеських братів та з’ясував її роль в історії Чехії середини XV – першої чверті XVII ст.

По-друге, на основі знайдених і видрукованих документальних джерел В. Антонович дослідив складну проблему українсько-польських відносин та історичні процеси, що були результатом співжиття цих двох народів у Польській державі. Зокрема, він зробив висновок, що Берестейська унія була задумом польського уряду, а її успіх був зумовлений діяльністю єзуїтів і клерикалів-католиків.

По-третє, осмислюючи вплив німецького права на розвиток Польщі, М. Владимирський-Буданов з'ясував, що запровадження в польських містах самоврядування на магдебурзькому праві стало однією з причин занепаду країни. Своєю діяльністю в Київській археографічній комісії він сприяв публікації документальних джерел з історії держави й права Польщі та українсько-польських відносин. Аналізуючи роль польського елемента в процесі колонізації українських земель, учений переконливо спростував тезу польських авторів про вирішальну роль Польщі в заселенні та освоєнні українських теренів.

По-четверте, І. Лінниченко проаналізував розвиток відносин Київської Русі й Польщі до кінця XII ст., зокрема шлюбні союзи, політичні відносини тощо; водночас, М. Любич дослідив реформаційний рух і контрреформацію на теренах польської держави.

По-п'яте, на методологічних засадах народницької школи української історіографії М. Костомаров проаналізував події заключного періоду існування Речі Посполитої як незалежної держави й окреслив причини її занепаду. Він вважав, що падіння польської держави буде мати сприятливі наслідки для розвитку Росії.

По-шосте, І. Франко дослідив найважливіші події польського визвольного руху, зокрема вважав, що відстоювання ідеї історичної Польщі “від моря до моря” завдало йому чималої шкоди. Розглянувши події повстання польських селян 1846 р., він висловив міркування, що його поразка стала головною причиною обтяжливого та руйнівного способу скасування панщини та індемнізації.

3.4. Виникнення історії славістики – нового напрямку наукових досліджень

Активне вивчення українськими вченими історії слов'янських народів в першій половині й середині XIX ст., становлення слов'янознавства як навчальної дисципліни в університетах Харкова та Києва, Київській духовній академії сприяли виникненню спеціального інтересу до історії слов'янознавчих студій. Початковими фор-

мами такого зацікавлення слід вважати службові записки вчених, відряджених у 1840-х рр. за кордон для підготовки до заміщення університетських славистичних кафедр, на ім'я міністра народної освіти, а також критико-бібліографічні огляди праць зарубіжних і вітчизняних авторів із різних питань історії, етнографії і культури слов'янських народів, що друкувалися в наукових часописах. Уже під час своєї першої подорожі слов'янськими землями І. Срезневський у своїх "Повідомленнях" і листах інформував про наукову діяльність Я. Смолера, Ф. Челаковського, Й. Юнгмана, К. Ербена, Л. Штура, Ф. Палацького, В. Караджича, С. Враза, Я. Коллара, Л. Гая, Ф. Прешерна, відзначаючи їхню роль у створенні й розвитку слов'янських національних культур¹. Зокрема, він високо оцінив наукові досягнення В. Караджича і Я. Коллара та висловлював застереження щодо наукових здобутків чеських учених, стверджуючи, що очікувати від них досягнень "подібних працям Сахарова, Даля..., Караджича..., чи Коллара" не доводиться².

Однією з перших спроб спеціального інтересу до розвитку славистичних студій в різних країнах Європи стали критико-бібліографічні огляди, що друкувалися вченими з середини 1820-х рр. на сторінках наукової періодики³. Тут слід зауважити, що у плані досліджуваного питання бібліографічний огляд праць вітчизняних і зарубіжних учених слід розглядати як первісний історіографічний факт, а накопичення матеріалу сприяло виокремленню історії славистики в самостійний напрям досліджень. На особливу увагу в цьому плані заслуговує діяльність вихованця Харківського університету П. Кепена, який, використовуючи свої зв'язки з європейськими вченими, започаткував у 1825–1826 рр. видання першого міжнародного бібліографічного журналу "Библиографические листы" (побачили світ 43 номери). У ньому друкувалися реферативні та критичні матеріали найвідоміших українських, російських і зарубіжних учених, розповідалося про дослідження й відкриття у галузі слов'янознавства⁴. Так, в одному із випусків "Библиографических листов" П. Кепен виклав зміст праці Й. Добров-

ського “Кирило і Мефодій” (1823) та подав рецензії на цю книгу⁵. Тут також була надрукована “Записка про подорож по слов'янських землях і архівах” П. Кешена⁶.

Важливим чинником формування інтересу до вивчення історії слов'янських студій стали огляди праць попередників щодо вивчення тієї чи іншої галузі суспільного життя слов'янських народів, котрими університетські професори відкривали свої славістичні виклади. На це, зокрема, вказує аналіз програм і лекцій І. Срезневського у Харківському, а згодом у Петербурзькому університетах⁷. Водночас у листі В. Ганці від 1 грудня 1842 р. він повідомляв, що у своїх лекційних курсах буде “розглядати історію, географію, побут, розвиток мови, народну словесність, писемну літературу слов'янських народів”, а у “Програмі викладання слов'янської філології в Санкт-Петербурзькому університеті” (1849) передбачав ознайомити студентів з історичними відомостями щодо слов'янської історіографії і слов'янської філології⁸. Безумовно, що подібна увага до досягнень вітчизняної та зарубіжної славістики була підпорядкована лише практичній меті навчання студентів і не була цілеспрямованим осмисленням результатів славістичних студій у науковому і суспільно-культурному контексті.

Ще одним чинником, що зумовив інтерес І. Срезневського до історії слов'янознавчих студій були його рецензії на праці зарубіжних учених. Зокрема, у 1843 р. він підготував змістовний аналіз “Слов'янської етнографії” П. Шафарика, а згодом докладно охарактеризував працю Я. Коллара “Божества Ретри”, в якій, на його думку, було зроблено невдалу спробу реконструювати звичай та релігію давніх поморських слов'ян⁹.

Зрештою, накопичення різноманітних історіографічних фактів і спостережень зумовили появу спеціальних праць, присвячених характеристиці наукової діяльності окремих учених-славістів. Першість тут належить І. Срезневському, який 1842 р. підготував розвідку про життя і наукову діяльність сербського історика В. Караджича, що невдовзі була видрукована в одному із московських часо-

писів¹⁰. У ній докладно аналізувалися всі найважливіші праці видатного діяча південнослов'янської науки і культури й підкреслювалося їх суспільно-політичне, культурне і наукове значення, особливо у плані дослідження історії Сербії. Вказувалося, що “послуги Вука щодо історії і етнографії сербської залишаться назавжди незабутніми”¹¹. В іншій праці І. Срезневський звернув увагу на наукову діяльність патріарха чеського слов'янознавства В. Ганки¹².

Особливе місце серед праць І. Срезневського з історії слов'янознавства належить написаному ним в 1878 р. нарису про О. Бодяньського, В. Григоровича і П. Прейса, в якому автор зробив вдалу спробу поєднати свої особисті спогади про перших університетських славістів з оцінкою їх місця в загальній історії славістичних студій в Росії¹³. По-перше, І. Срезневський схарактеризував еволюцію самого предмета російської славістики, що мало принципове значення для наступної розробки її історії. Він наголошував, що, до виникнення університетських кафедр, до кола слов'янських інтересів вчених – від М. Ломоносова до К. Калайдовича і М. Каченовського – включались дані про всі слов'янські народи, що тісно пов'язувалися ними із студіями вітчизняної історії, мови і культури. Але такий підхід, якого дотримувалися у своїй науковій діяльності і О. Бодяньський і І. Срезневський, зазнав змін після того, як славістика стала не лише науковою, але й учбовою дисципліною. Збереглась записка І. Срезневського “Думки про викладання в університетах слов'янознавства”, що відносилася до 1841–1842 рр., коли вчений викладав у Харківському університеті. Тут, розмірковуючи про новизну і недостатню розробку предмета, І. Срезневський писав: “Про викладання систематичне, свідоме, подібне тому, що можна вимагати від професора літератури латинської чи грецької, в наш час і думати не можна. Матеріалів чимало, критично розглянуті лише окремі, а для будівлі і плану ще немає”¹⁴. Отже, дотримуючись широкого розуміння предмета слов'янознавства, тобто включення всіх слов'янських народів, І. Срезневський уже схилявся до розуміння більш вузького, спеціального, що охоплю-

вало в основному південних і західних слов'ян. Подібне положення у співвідношенні слов'янознавства і вітчизнознавства поступово формувалося і в інших слов'янських землях.

По-друге, І. Срезневський спеціально підкреслював важливу роль університетських кафедр історії і літератури слов'янських наріч в загальній історії славистичних студій і вважав, що їх створення було не початком, а природним їх продовженням і поглибленням. Це спостереження він ілюстрував на прикладі В. Григоровича, а особливо П. Прейса, підкреслюючи, що до поїздки в слов'янські землі він пройшов попередню річну практику в Петербурзі під керівництвом О. Востокова. Тому автор нарису називав П. Прейса одним “із перших, якщо не по часу, то по гідності учнів Востокова”¹⁵. У розкритті органічного зв'язку кафедр історії і літератури слов'янських наріч з розвитком вітчизняної науки про слов'ян полягав важливий історіографічний аспект нарису І. Срезневського.

По-третє, І. Срезневський високо оцінив внесок перших університетських викладачів – О. Бодяньського, В. Григоровича, П. Прейса у вітчизняну славистику. Він підкреслював важливість збереження їх архівів і необхідність максимального використання їх творчих рукописів. Цей останній, практичний аспект мав безпосереднє відношення до джерелознавства історії вітчизняної славистики.

Чималу увагу вивченню наукового доробку Ф. Палацького було приділено професором Ніжинського ліцею князя Безбородка І. Лашнюковим, який у 1861–1862 рр. мав нагоду здійснити наукову подорож до Європи. У своєму звіті про закордонне відрядження він слушно констатував: “Історія Палацького (“Історія чеського народу” у 5-ти томах. – С. К.) за повнотою, фактичним змістом, багатствами історичного матеріалу, за глибиною критики й майстерністю групування та викладання фактів, вигідно вирізняється з поміж відомих історій польських і російських. У праці Палацького не помітно доктринерства, яким відзначається чимало наших історичних досліджень; не видно в ньому і вузьких національних тенденцій, котрими сильно зловживають польські історики... Па-

тріотичне почуття не затьмарило розумного, світлого погляду чеського історика на західну цивілізацію, на велику долю європейського світу”¹⁶.

Вагомим доробком у царині концептуального осмислення історії слов'янознавчих студіювань в суспільно-культурному контексті стали праці професора Київського університету О. Котляревського. У серії статей, присвячених витокам порівняльно-історичного мовознавства в Росії від початку XVIII ст., він дав високу оцінку науковій діяльності академіка О. Востокова, праці якого ставив поряд з дослідженнями патріарха європейської славістики Й. Добровського. Разом з тим, дослідник критично оцінював праці О. Шишкова та інших представників слов'янофільського напрямку: “Приклад патріота Шишкова знайшов собі наслідувачів і в наш час: ми говоримо про школу панславістів, яким належить честь зведення в систему дитячих здогадок наших істориків і мовознавців минулого століття, здогадок, походження яких приховуються в ідеї незагнузданого патріотизму”¹⁷.

Велике значення для поглиблення зацікавлень О. Котляревського історією розвитку науки про слов'янські народи відіграв слов'янський з'їзд 1867 р. та Всеросійська етнографічна виставка у Москві, що дали йому можливість познайомитися з багатьма європейськими вченими та встановити з ними наукові контакти. Уважно спостерігаючи за публікаціями слов'янських текстів, а особливо за новими дослідженнями в галузі славістики, О. Котляревський намагався осмислити розробку теоретичних підвалин концепцій учених та з'ясувати напрями наукових диспутів, беручи в них активну участь. У зв'язку з дискусією про автентичність Краледворського рукопису, він писав екстраординарному академіку А. Кунику: “На мій погляд, якщо навіть справжність цієї пам'ятки буде доведена незаперечними палеографічними та історичними міркуваннями, то все ж, сама по собі вона цікава у літературному плані як сумний зразок занепаду поетичного почуття в західних слов'ян”, й водночас, погоджуючись з Фейфаліком, який підкреслював “пов-

ну відсутність у ній літературних ознак давнини, що полягали головним чином в чистоті стилю, який замінено там штучною сентиментальністю”¹⁸. Зрештою, ця заувага не завадила О. Котляревському використати Краледворський рукопис як джерело для дослідження поховальних звичаїв язичницьких слов'ян (1868), хоч в лекціях з слов'янознавства у Київському університеті він, за словами О. Пипіна, “не визнавав у ньому народного переказу і бачив довільності особистого авторства”¹⁹.

Закордонне відрядження О. Котляревського, що розпочалося влітку 1872 р., активізувало його діяльність по підготовці бібліографії слов'янознавчих праць. Дозволимо припустити, що цьому сприяли контакти українського вченого із чеськими колегами, насамперед, із завідувачем бібліотеки Чеського національного музею А. Патерою, який у цей час займався підготовкою бібліографії славістичних праць чеських і лужицьких учених. “Понад це, що особливо було мені до душі, Патера укладає бібліографію слов'янознавства у чехів, лужичан etc. Знов важлива праця. Я бачив до 10 тисяч номерів”, – ділився своїми враженнями про зустрічі із чеським колегою О. Котляревський²⁰.

Перебуваючи у Празі, український славіст підготував і видрукував серію статей, присвячених становленню й розвитку славістики в Росії, у тому числі й Україні, до 1872 р., що мало принципове значення для подальшого вивчення історії славістики²¹. Автор чітко визначив предмет науки слов'янознавства, віднісши до нього дослідження мов, пам'яток писемності, слов'янських старожитностей, історії, етнографії, права, церкви і, таким чином, не обмежив сферу славістики лише філологією, як це робило досі чимало його сучасників. Досить точно змалювавши картину досягнень російського слов'янознавства, О. Котляревський слушно наголошував, що ці успіхи пояснюються, насамперед, введенням славістики в число університетських дисциплін і, таким чином, приєднався до думки, що вивчення історії західних і південних слов'ян у Росії було поставлено на наукову основу в середині 1830-х рр.

У середині та в другій половині 70-х рр. XIX ст. О. Котляревський продовжив дослідження історії славістики у розвідці “Огляд успіхів слов’янознавства за останні три роки 1873–1876 рр.”, а також в інших працях, присвячених науковій спадщині В. Григоровича, О. Бодяньського, О. Попова²². Будучи одним із перших дослідників концепції історії слов’янських народів В. Григоровича, Котляревський зробив вдалу спробу з’ясувати значення спадщини вченого-славіста щодо подальшого розвитку слов’янознавства в Росії та Україні. Він тонко спостеріг, що В. Григорович “був рідкісним у нас знавцем давньослов’янської мови..., він умів поставити свою науку на широкий ґрунт, він знав джерела її; глибоке знання слов’янства поєднувалося у ньому із знанням Візантії та західної науки”²³. Водночас, 50-та річниця виходу у світ першого випуску “Часопису Чеського музею” дала підстави О. Котляревському назвати цей журнал “кращим літературно-ученим органом в слов’янському світі” та авторитетно заявити, що “у справі чеського відродження йому належить одне із перших місць, у справі слов’янської науки – місце, беззаперечно, лідируюче”²⁴.

Проблеми історії розвитку вітчизняної і зарубіжної славістики були серед зацікавлень українського ученого й бібліографа М. Задерацького. Після закінчення університету (1869) він тривалий час працював учителем латинської мови у другій Київській гімназії і був секретарем Київського відділення Слов’янського благодійного товариства, упорядником і редактором перших чотирьох випусків “Славянського ежегодника” (1876–1880). На сторінках цього та інших видань науковець здійснював публікацію бібліографічних оглядів російських і зарубіжних праць із проблем слов’янознавства, а з окремими виступав на засіданнях Історичного товариства Нестора-літописця²⁵. Так, у другому випуску “Славянського ежегодника” М. Задерацький у перекладі з чеської видрукував працю О. Котляревського про розвиток слов’янознавства в Росії, а окремий розділ щорічника присвятив діяльності Академії наук і мистецтв у Загребі. В останньому він схвалив праці хорватських нау-

ковців в галузі історії, зокрема “Опис югослов’янських новин” С. Любича (Загреб, 1875), “Збірник правничих звичаїв південних слов’ян” В. Богишича (Загреб, 1875), стверджував, що невдовзі діяльність цієї академії “мала набути ще більшого розмаху”²⁶. У цьому ж випуску “Славянського ежегодника” М. Задерацький видрукував некролог Я. Шафаріку, в якому дав високу оцінку його діяльності як голови Сербського ученого товариства, характеризував його як одного із засновників Народного музею, видавця стародавніх сербських та інших хронік, грамот, пам’яток, людину, яка мала “величезний вплив на шкільну справу в Сербії”²⁷. Український учений видрукував також низку біографічних нарисів, присвячених слов’янським ученим: Й. Юнгману, П. Шафаріку, Ф. Челаківському, І. Срезневському та ін.²⁸. Приєднуємося до думки сучасного російського дослідника О. Мильникова, який вважає М. Задерацького “одним із основоположників міжнародної славистичної бібліографії”²⁹.

Наступний етап у розвитку історії славистики був пов’язаний з науковою діяльністю професора Новоросійського університету О. Кочубинського, який ретельно дослідив початковий етап становлення російського слов’янознавства у спеціальному дослідженні “Адмірал Шишков і канцлер гр. Румянцев: Початкові роки російського слов’янознавства” (Одеса, 1887–1888)³⁰. Власне, автор визначив завдання своєї монографії так: “З’ясувати історію виникнення слов’янських студій в Росії, змалювати головних і другорядних діючих осіб у цій справі”, що, безперечно, вказувало на якісно новий підхід до предмета дослідження. Початковий період слов’янознавства в Росії вчений визначив з кінця ХVІІІ ст. до заснування славистичних кафедр в університетах, виділивши у ньому чотири самостійні етапи, характеристики кожного з яких присвятив окремий розділ своєї книги³¹.

Початок слов’янознавчих студій в Росії О. Кочубинський пов’язував із діяльністю членів Російської академії по підготовці “Словника академії Російської” (СПб., 1789–1794), що був вагомим до-

робком у дослідженні проблем загального і порівняльного слов'янського мовознавства. Серед праць учених того часу О. Кочубинський відзначав заслуги у вивченні історії та мов слов'янських народів професора Московського університету Х. Чеботарьова, який, за його спостереженням, у 80-х рр. XVIII ст. одним із перших у Росії поставив питання про походження слов'янських народів, шанував дослідження єпископа Дамаскина, академіків І. Лепехіна і С. Румовського, підкреслював значення гуртка графа М. Румянцева у становленні слов'янознавства в Росії³². Він вказував, що справу Х. Чеботарьова на кафедрі у Московському університеті продовжив вихованець Харківського колегіуму (1788) М. Каченовський, котрий “1805 р. постав відразу у двох образах перед двоюкою аудиторією: перед широкою, як видавець карамзинського “Вестника Европы”, і перед вузькою, як професор університету”. Завдяки його ініціативі журнал став органом “науково-славістичного спрямування”, на сторінках якого друкувалися “статті з найрізноманітніших проблем славістики, праці наукового і популярного характеру, оригінальні твори і переклади”, в котрих висвітлювалися “інтереси літератури, історії, етнографії і мови слов'ян”³³. До заслуг М. Каченовського вчений відносив прагнення “розкрити перед російським суспільством інтереси слов'янських студіювань, невідоме його національній свідомості слов'янство”, зокрема, познайомив наукову громадськість Росії з патріархом європейської славістики Й. Добровським³⁴. Досить переконливим є висновок О. Кочубинського, що саме в Московському університеті була зроблена “перша спроба введення завдань слов'янознавства в історичні дослідження Росії..., перша спроба дати славістиці належне місце в університетських викладах”³⁵.

В окремому розділі своєї книги О. Кочубинський на тлі наукового і культурного руху початку XIX ст. проаналізував слов'янознавчу діяльність Румянцевського гуртка та його членів. На його думку, упродовж нетривалого “періоду часу, 1811–1826 рр., у початкові роки розвитку російської науки слов'янознавства, гурток вніс

у загальну скарбницю знань помітну лепту”³⁶. Його членами було відкрито чимало пам'яток слов'янської та російської літератури давніх часів, здійснено перші спроби історико-літературної розробки слов'янських пам'яток, дано блискучі зразки палеографічного опису й критичного видання давніх пам'яток, покладено початок слов'янській палеографії. Історик сформулював думку, що цей науковий осередок не лише відкрив для Росії сторінки історії слов'ян, але й відтворив слов'янський світ XIX ст., що визначило його наукову й громадсько-політичну роль³⁷.

Беззаперечний сенс мала думка О. Кочубинського щодо слабких сторін діяльності Румянцевського гуртка, що, за його спостереженням, “відкрито визнавалися, насамперед, самими членами Гуртка”³⁸. Пов'язано це з тим, що у коло його наукових зацікавлень рідко потрапляли слов'янські питання і не часто використовувалися джерела іноземного походження, а члени гуртка були недостатньо обізнані з успіхами європейських учених. “Гурток був недостатньо знайомий зі слов'янським світом і в його сучасному становищі – знайомством етнографічним, і в його минулому – історичним”, – підкреслював історик³⁹. Як приклад він наводив слова П. Кепшена, який в одному із листів до В. Ганки писав: “Відомі для вас предмети, без пояснення, для нас можуть залишатися загадкою”⁴⁰. Такої ж точки зору щодо ролі Румянцевського гуртка у вивченні слов'янства дотримувався радянський історик В. Козлов³⁹. О. Кочубинський наполягав на нерозвиненості теоретичних основ російської науки і причиною цього вважав недостатню поінформованість відносно успіхів науки на Заході, обмеженість засобів для вивчення зарубіжних слов'янських народів. “Таким чином, – зазначав він, – націоналізація була необхідним результатом замкненості життя, історичною умовою тієї епохи”⁴¹.

О. Кочубинський віддав належне діяльності міністра освіти О. Шишкова, якому належить ідея відкриття славістичних кафедр в російських університетах та запрошення для їх викладання слов'янських учених. Але цей проект, як і спроба підготовки власних

фахівців, зазнали невдачі. Інший задум міністра освіти – запросити слов'янських учених до слов'янської бібліотеки в Петербурзі – також залишався нереалізованим. Подібних висновків про роль О. Шишкова у запрошенні слов'янських учених для викладання в російських університетах дійшов сучасний російський дослідник О. Мильников⁴². Зрештою монографія О. Кочубинського стала помітною подією у вітчизняному слов'янознавстві, започаткувавши створення узагальнених праць з історії славістики. Подібну високу оцінку дослідження українського вченого поділяли його сучасники – І. Ягич, Є. Шмурло, а також радянські дослідники О. Мильников, В. Козлов.

Належну увагу діяльності представників першого покоління російських і українських славістів – О. Бодяньського, В. Григоровича О. Кочубинський приділив в інших працях⁴³. В одній із них він високо оцінив роль О. Бодяньського в організації лекцій з літератури, історії та етнографії західних і південних слов'ян у Московському університеті, створенні при Товаристві історії і старожитностей російської слов'янської бібліотеки із книг і рукописів, привезених із слов'янських країн, і в налагодженні зв'язків між науковцями Москви і слов'янськими ученими⁴⁴. Водночас, у статті “Граф С.Г. Строганов: із історії наших університетів 30-х рр.” дослідник пунктирно окреслив діяльність П. Прейса та І. Срезневського й відзначав роль П. Шафарика в підготовці кадрів перших славістів для університетів в Росії та Україні й слушно зауважив, що “Шафарик на службі в Росії не міг бути, але прислужився їй будучи керівником перших російських славістів”⁴⁵. О. Кочубинському належить авторство й інших невеличких праць про вчених-славістів – П. Лавровського, Я. Головацького, Ф. Миклошича⁴⁶.

Особливе місце в науковій творчості О. Кочубинського, як дослідника історії славістики, займають його рецензії на праці О. Пипіна, О. Котляревського, М. Попруженка та ін. Зокрема, в рецензії на фундаментальну працю О. Пипіна він виклав наступну схему періодизації слов'янознавства в Росії. Перший, підготовчий пе-

ріод з кінця XVIII ст. до першої чверті XIX ст., визначається як “спроби слов'янської науки”, зацікавлення перших славістів “підготовчої епохи” щодо церковної (старослов'янської) мови та історії⁴⁷. Початок другого періоду, “епохи академічного слов'янознавства”, вчений датував серединою 30-х рр. XIX ст.: “Російське слов'янознавство правильно і послідовно почало розвиватися з відкриттям університетських кафедр “Історії і літератури слов'янських нарідч”⁴⁸. Зрештою, праці О. Кочубинського з історії славістики є найбільш цінною частиною його наукового доробку й, в значній мірі, сприяли виокремлення історії славістики у самостійний напрям слов'янознавчих досліджень в Україні.

Історією слов'янознавства та славістичною бібліографією захоплювався професор Київського університету Т. Флоринський, котрий з 1883 р. друкував в “Университетских известиях” критичні бібліографічні огляди видань з історії літератури та етнографії слов'янських народів. Спочатку ці огляди друкувалися під різними назвами, а у 1898–1913 рр. отримали єдину – “Критико-бібліографічний огляд праць і видань з слов'янознавства”⁴⁹. Всього, за нашими підрахунками, до 1900 р. вчений видрукував близько 20 подібних оглядів, якими було охоплено майже 400 різноманітних славістичних праць і видань. Володіння таким об'ємом первинного історіографічного матеріалу, а також численні зв'язки Т. Флоринського із зарубіжними вченими-славістами⁵⁰, дозволили йому підготувати ряд змістовних нарисів про відомих зарубіжних і вітчизняних дослідників слов'янських народів: Ф. Рачкого, Ю. Даничича, Ф. Миклошича, Ф. Палацького, В. Макушева та ін.⁵¹. Зокрема, характеризуючи наукові здобутки талановитого сербського ученого Ю. Даничича, він наголошував, що його наукова діяльність – це “цілий ряд капітальних досліджень із сербської мови та літератури”, без яких не може обійтися жодний учений при вивченні слов'янської філології⁵².

Автором низки критико-біографічних оглядів славістичних видань у журналі “Славянские известия” (Воронеж) був учень

О. Котляревського, доцент університету Св. Володимира А. Дудка-Степович⁵³. З окремими з них він виступав на засіданнях Історичного товариства Нестора-літописця⁵⁴. Ученому належить чимало перекладів російською мовою творів чеських і сербських письменників, ряд історико-літературних і критичних студій, окремі з них характеризували наукову і громадську діяльність Я. Коллара, П. Шафарика, Н. Дучича та ін.⁵⁵. Зокрема, на засіданні Історичного Товариства Нестора-літописця 22 жовтня 1900 р. ним було виголошено реферат “Пам’яті Никифора Дучича”. У ньому дослідник докладно охарактеризував життєвий шлях і науковий доробок цього вченого, “одного з найвидатніших представників сербської історичної науки”, відзначив його активну участь у національно-визвольному русі слов’янського населення Герцеговини, просвітницьку та культурну діяльність в Чорногорії, відстоювання інтересів православної церкви і народу Сербії та підкреслював його роль у розвитку південнослов’янсько-російсько-українських зв’язків⁵⁶.

Авторами критико-бібліографічних матеріалів і праць про російських і українських вчених-славістів виступали П. Бессонов, В. Качановський, П. Аландський, Є. Петухов, А. Стороженко та ін.⁵⁷.

На окрему увагу заслуговують студії І. Франка, присвячені аналізу наукових поглядів М. Драгоманова, в яких була зроблена вдала спроба з’ясувати вплив історіософії відомого українського громадського діяча та історика на розробку теоретичних підвалин його концепцій історії⁵⁸. По-перше, було зазначено, що наукова діяльність українського вченого “якнайтісніше в’яжеється з дійсним життям”, а “на першій місці завжди стоїть не книжка, а живий чоловік, маса людей”. По-друге, І. Франко спромігся з’ясувати, що М. Драгоманов “одним із перших в Росії, а тим більше у нас, почав голосити інакше розуміння історії, бачити в ній поза царями і війнами маси народні, їх тиху і невтихаючу працю, їх повільний розвій, зріст освіти і громадського життя”. Це дало підстави назвати вченого одним із засновників народницької історіографії в Ук-

раїні. По-третє, відзначено вагомий його доробок у галузі слов'янської фольклористики, що, за спостереженням І. Франка, засвідчили видрукувані в Софії студії про народні вірування і легенди. “Праці ті поставили його в ряд найліпших знавців того предмета в цілій Слов'янщині”, – авторитетно констатував І. Франко⁵⁹.

Отже, поступове накопичення історіографічних фактів і критико-бібліографічних матеріалів у галузі славістики, розвиток наукових зв'язків українських і зарубіжних учених, зростання наукового інтересу до історії та сучасного становища зарубіжного слов'янства визначили перші спроби українських науковців (О. Котляревський і М. Задерацький) концептуально осмислити історію славістичних студіювань. У 1880-х рр. О. Кочубинський провів системне дослідження початкового періоду слов'янознавчих досліджень в Росії й уперше поставив питання про періодизацію розвитку славістики. Її предмет він визначав як комплекс наук, що вивчали суспільне життя слов'янських народів. Водночас, вагомим доробком на тлі вивчення історії вітчизняної і зарубіжної славістики у 80–90-х роках XIX ст. стали праці Т. Флоринського й А. Дудки-Степовича. І. Франко зробив вдалу спробу з'ясувати теоретичні підвалини концепції історії М. Драгоманова. Зрештою, становлення історії славістики як самостійного наукового напрямку дослідження в Україні слід вважати одним із показників зрілості вітчизняного слов'янознавства.

Розділ IV.

НАДБАННЯ Й ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ СЛАВІСТИКИ У ПЕРШІ ДЕСЯТИРІЧЧЯ ХХ ст.

4.1. Вивчення питань історії Польщі і Чехії

Бурхливі політичні події початку ХХ ст., насамперед, політизація суспільного життя в Україні на тлі наростання суперечностей в Російській імперії, що вилилися у демократичну революцію 1905–1907 рр., активізація чеського і польського національних рухів, Боснійська і Липнева 1914 р. міжнародні кризи, перша і друга Балканські та Перша світова війни окреслили зростання суспільної значущості історичної думки. Остання мала своїм завданням задовольнити інтелектуальні запити українського загалу, зокрема щодо висвітлення й пояснення подій тогочасної історії слов'янських народів, тоді як упродовж останніх десятиріч ХІХ ст. головна увага істориків-славістів спрямовувалася до їх давньої і середньовічної історії.

Упродовж двох перших десятиріч 1900-х рр., як і в попередній період, щонайперше місце у славістичних дослідженнях займала історія Польщі. Найвідомішим українським дослідником у цій галузі, зокрема, у вивченні польсько-литовського права залишався професор університету Св. Володимира М. Владимирський-Буда-

нов. У IV і VI томах VIII частини “АЮЗР” він видрукував дослідження “Акти про землеволодіння в Південно-Західній Росії XV–XVIII ст.”¹. Звернення до цієї проблематики автор пояснював тим, що пам’ятки законодавчого типу, як суттєві і багатогранні джерела, були найнадійнішим засобом знайомства з історією того чи того суспільства. Також, на його переконання, історія землеволодіння в українських землях Литовської і Польської держав мала “велику значущість” і була одним із чинників пізнання особливостей їх державної влади, зокрема “розподілу права землеволодіння між класами суспільства..., слугувало ключем для роз’яснення соціального (станового) ладу тогочасного суспільства”².

Оперуючи величезним джерельним матеріалом, який було видруковано у двох томах VIII частини “АЮЗР”, М. Владимирський-Буданов зробив вдалу спробу окреслити головні атрибути церковного майна на українських теренах Великого князівства Литовського та Речі Посполитої у XV–XVIII ст. Він з’ясував, що його більша частина своїм походженням була зобов’язана щедрості як “давньоруських князів від перших часів християнства у Києві і великих князів Литовських, так і приватних жертводавців, впевнених, що їх, дарунок залишиться за церквою назавжди, а тому держава не могла претендувати на нього”³. Цей принцип невідчуження здійснювався у всіх випадках і дотримувався досить суворо в XVI ст., вказував дослідник, а “право подання”, відмінне від ктиторства, не суперечило йому, воно “постійно утримувало у тісному зв’язку церкву з державою й суспільством”⁴.

М. Владимирський-Буданов встановив, що справжніми власниками церковного майна були єпископи, монастирі й церкви, а патрони виступали лише опікунами його та церковних установ. Ця теза, як і видрукувані документальні джерела, стали одним із фундаментів його подальшого дослідження питань соціальних відносин в українському суспільстві. Вивчення різнопланових документальних джерел і пам’яток законодавчого типу, що регламентували заставне володіння як одну з форм умовного права у Велико-

му князівстві Литовському й королівстві Польському в першій половині XVI ст., дозволило вченому сформулювати думку про вплив правових норм Вислоцьких і Вартських статутів (середина XIV–XV ст.) на правові норми українських земель Литовського князівства. Зокрема, він вказував: “Із наведених узаконень очевидно, що польське право зовсім не визнавало правила про те, що застава не підлягає давності; навпаки, воно прямо визначало термін такої давнини... Правда, ці узаконення не відображалися на литовському законі, але могли мати чималий вплив на практику, коли поляки почали укорінюватися на території литовсько-руської держави”⁵. Слід віддати належне вченому, що він не зупинився на констатації висловленого припущення, а осмислення всього комплексу джерел дозволило йому внести уточнення, що “засвоєнню польського права допомогли переклади руською мовою Вартських Статутів, поширених у Литві вже у XV ст.”⁶.

Зрештою, М. Владимирський-Буданов сформулював принципово новий висновок про особливості польської правової історії. На його думку, вона полягала в тому, що аж до втрати державної незалежності не вдавалося створити єдиного зводу діючих на польській території правових норм, зокрема й тих, які регламентували різні форми землеволодіння в українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського й Речі Посполитої у XV–XVIII ст.

Середньовічне польське законодавство вивчав і один з учнів М. Владимирського-Буданова – М. Ясинський (1862–1935). Він закінчив юридичний факультет університету Св. Володимира (1888) і був залишений для підготовки до професорського звання по кафедрі історії руського права⁷. У 1893 р. молодий науковець розпочав викладати історію руського права, а в травні 1901 р. захистив магістерську дисертацію на тему: “Головний Литовський Трибунал: його походження, організація й компетенція”⁸.

Виходячи із порівняльно-історичної методи, М. Ясинський зробив вдалу спробу проаналізувати суспільні відносини в українських

землях і висловив ряд нових думок стосовно особливостей судового устрою середньовічної Польської держави. По-перше, він з'ясував, що обтяження королівських судів масою справ та численні скарги на повільність правосуддя зумовили підготовку за правління Сигізмунда I реформи судочинства, що обговорювалася низкою сеймів і була ухвалена Варшавським сеймом 1578 р.⁹. Унаслідок її проведення, компетенція королівських судів обмежувалася розглядом справ про майно й прибутки короля та королівської казни, найбільш важливих карних справ і тих, що надходили за апеляцією з міських судів. Для остаточного вирішення всіх інших цивільних і карних справ створювався особливий постійний вищий суд – Королівський Трибунал. Незабаром, у відповідності до рішень варшавського сейму 1581 р., Литва теж отримала власний суд – Головний Литовський Трибунал, організований за зразком Коронного¹⁰.

По-друге, М. Ясинський встановив, що на території Речі Посполитої з 1578 р. діяв ще один трибунал – Луцький, котрий відігравав для Волинського, Брацлавського і Київського воеводств таку ж роль, як трибунал Коронний для Великої й Малої Польщі, а Литовський – для Західно-Руської держави в тих зменшених її межах, які вона отримала після Люблінської унії¹¹. На його переконання, заснування Луцького трибуналу було переконливим доказом того, що цим воеводствам “навіть після їх приєднання до Польщі вдалося зберегти значну частку власної самостійності, а за дев'яносто років від часу Люблінської унії, полонізація цих відірваних від Великого князівства Литовського областей зробила, очевидно, досить мало успіхів”¹². По-третє, вчений констатував, що, “не дивлячись на Люблінську унію, Волинь і Київська земля ще наприкінці XVI ст. і взагалі, доки існував особливий Луцький трибунал, продовжували зберігати в значній мірі свою відокремленість від інших складових частин Польщі і разом із тим обіймали майже повну залежність у своїх внутрішніх справах”¹³.

Вплив польського законодавства на правові норми в українських землях Литовської держави до Люблінської унії досліджував

ще один учень М. Владимирського-Буданова М. Максимейко (1870–1941). По закінченні юридичного факультету університету Св. Володимира (1892) його було залишено на кафедрі історії руського права для написання магістерської дисертації¹⁴. У серпні 1897 р. М. Максимейко призначається доцентом кафедри історії руського права Харківського університету, в якому пропрацював наступні 23 роки. У 1902 р. захистив магістерську дисертацію “Сейми Литовсько-Руської держави до Люблінської унії 1569 р.”¹⁵.

М. Максимейко теж дотримувався позитивістської методології й використовував порівняльно-історичний метод дослідження, обґрунтування якого знаходимо в його вступній лекції до курсу руського права у Харківському університеті. Прихильність цій методи засвідчила й одна з перших наукових робіт ученого “Джерела кримінальних законів Литовського статуту” (1894)¹⁶. На основі вивчення польських середньовічних пам'яток законодавчого типу – статутів Ласького, Пшилуського, Гербурта – він намагався використати більш продуктивний підхід до дослідження ступеню впливу польського права на законодавство, що діяло на території Литовської держави в XIV–XVI ст. Зокрема з'ясував, що кримінальне право Литовських статутів увібрало в себе норми “Руської Правди”, Віслицьких і Вартських Статутів, норми Саксонського Зерцала і Магдебурзького права¹⁷. Утім, на відміну від М. Владимирського-Буданова, вважав, що “станове забарвлення” Литовського статуту, було зумовлене не впливом польського права, а характером соціальних відносин у Литовсько-Руській державі¹⁸.

За словами відомого українського історика Л. Винара, однією із “найпомітніших праць”¹⁹ початку XX ст. у галузі історії українсько-польських відносин стала монографія А. Стороженка (1857–?) “Стефан Баторій і дніпровські козаки: Дослідження, пам'ятки, документи, замітки”²⁰. Її автор був учнем видатного українського славіста О. Котляревського, закінчив історико-філологічний факультет університету Св. Володимира, отримавши ступінь кандидата за дослідження “Нарис літературної історії Зеленогорського (суда Любуши)

і Краледворського рукописів” (1879)²¹. Тривалий час науковець займався земською діяльністю на Полтавщині, а з 1890-х рр. працював у Київській археографічній комісії.

На основі вивчення матеріалів Варшавського головного архіву давніх актів та інших джерел, А. Стороженко піддав критиці твердження деяких істориків, що одним із організаторів козацького руху був Стефан Баторій. Натомість дійшов висновку, що польський король не лише не був опікуном козащини, але й намагався зупинити її розвиток. Дослідник гостро розкритикував представників київської історичної школи, котрі “прагнучи пояснити внутрішній зміст надуманої “реформи”, приписували С. Баторію такі політичні комбінації, які, звичайно, ніколи не приходили йому в голову... начебто він скористався прерогативою польських королів підряджати без відома сейму чужоземне військо”²². У свою чергу, А. Стороженко стверджував, що, так звана реформа Баторія була, перш за все, похідною тодішньої політичної кон’юнктури. Туреччина весь час нагадувала польському королю його зобов’язання стосовно Порти, а султан, обурений частими козацькими походами на сусідню Молдавію, погрожував, що сам вибереться проти козаків, якщо Баторій не зможе дати їм ради. Відтак, відчуваючи постійний тиск з боку Порти і, зважаючи, що “війна з Московією, яку задумав войовничий король в 1578 р. і котра затягнулася потім на три роки, вимагала значних військових сил”, Стефан Баторій вважав, “що прийняття низовиків на королівську службу відверне їх від вторгнень у Молдавію і від нападів на татарські й турецькі юрти та улуси”²³. Необхідно також підкреслити, що в українській козащині історик виявив чимало спільних рис із татарськими й генуезькими козаками.

Проблеми ранньомодерної історії Польщі знайшли висвітлення й в монографії М. Стельмашенко “Політична діяльність Петра Скарги (Історичне дослідження)”²⁴. Про її автора відомо лише, що він закінчив історико-філологічний факультет Київського університету і, як чимало інших його випускників, був представником

позитивістського документального напрямку в підході до історії. Предметом дослідження М. Стельмашенка стали ключові події політичного розвитку Речі Посполитої останньої чверті XVI – початку XVII ст.: придушення реформаційного руху, піднесення престижу королівської влади, зростання впливу католицької церкви, Берестейська церковна унія тощо. Ці проблеми автор розглядав через призму політичної діяльності талановитого єзуїта та активного прихильника римської Контрреформації Петра Скарги, котра “позначалася на всіх сторонах політичного життя Речі Посполитої”²⁵. Саме його М. Стельмашенко вважав одним із головних натхненників політики Контрреформації в Речі Посполитій за правління Стефана Баторія (1576–1586) та Сигізмунда III Вази (1587–1632)²⁶.

За спостереженням М. Стельмашенка, важливою подією в політичній та літературній діяльності П. Скарги стало видання ним компілятивних “Житій святих” (1579), котрі, в умовах “живучості протестанських ідей”, повинні були “забезпечити поворот протестантів у бік латинян і зміцнити останніх у непохитній відданості Римському престолу”²⁷. Саме ця праця католицького письменника, як і наступні її численні видання аж до середини XIX ст., вважав дослідник, принесла йому справжню популярність в широких читацьких колах, що визнає й сучасна польська історіографія²⁸. Немає ніяких сумнівів, що компедіум П. Скарги не лише задовольняв існуючі потреби у сфері історичної інформації, але й був частиною акцій католицької церкви в період Контрреформації, що проводилися в значній мірі єзуїтами і мали на меті втягування протестантів в орбіту римського впливу. Головною базою активної “східної політики” католицької церкви була, природно, Польща, а одним із натхненників цієї експансії став П. Скарга²⁹.

Не менш важливим чинником політики Контрреформації в період Лівонської війни стала агітація П. Скарги серед шляхти й магнатів про підтримку й “приєднання зі своїми військами до Баторія”, який перейшов до рішучих дій проти Москви³⁰. У 1579 р. він здобув Полоцьк та кілька інших білоруських міст, 1580 р. – Вели-

кі Луки тощо. Історик вказував, що П. Скарга “був переконаний, що всяка послуга, зроблена єзуїтами королю під час походу, не пройде безслідно для інтересів католицької церкви”, а тому “похід Баторія у Лівонію й Білорусь проти московського війська не обійшовся без участі єзуїтів, які всюди супроводжували польські війська”³¹.

М. Стельмашенко констатував, що політика Контрреформації П. Скарги знайшла всебічну підтримку з боку польського короля Сигізмунда III, який вбачав у ній духовну опору своєї влади. За наполяганням католицької церкви король роздавав католикам вищі посади і королівщини, завдяки чому наприкінці 90-х рр. XVI ст. “майже всі адміністративні чини Польщі (посли, сенатори, бурмістри, воеводи й маршали) були старанними синами католицької церкви”³². “Так відбувся в Польщі важливий державний переворот завдяки впливу однієї людини на всі верстви населення, починаючи з хатини бідняка і закінчуючи тронем короля, – вказував дослідник. – П’ятнадцятирічна діяльність Скарги знищила життя реформаційного руху, відродила занепалий католицизм і привнесла у взаємовідносини польського народу крайню релігійну нетерпимість до всіх іновірців, не виключаючи і сповідників схизми”³³.

Успіхи Контрреформації у викоріненні протестантизму, на думку дослідника, справили значний вплив на православну церкву в межах Речі Посполитої. Саме вони “підготували прекрасний ґрунт для Берестейського уніатського собору та всіх його наслідків”, а також “перейшли в плоть і кров усього католицького шляхетства і стали джерелом неймовірних страждань західноруського народу”³⁴. У 1912 р. вийшло з друку друге видання книги, у додатках до якого на основі попередніх публікацій автор видав працю П. Скарги “Берестейській синод” й матеріали його епістолярної спадщини³⁵. Загалом, дослідження М. Стельмашенка стало важливою подією у вітчизняній полоністиці початку XX ст., а значна кількість його висновків знайшла підтвердження у роботах сучасних українських і польських дослідників³⁶.

Одним із найвідоміших українських дослідників становища православної (руської) церкви в межах Речі Посполитої був Ф. Титов (1864–1935). Він закінчив Київську духовну академію (1890) і був залишений при ній професорським стипендіатом. У 1891 р. науковець призначається виконуючим обов'язки доцента на кафедрі давньої загальної історії, а у квітні 1894 р. затверджується магістром богослов'я³⁷. На початку 1900-х рр., згідно рішення академічної Ради, Ф. Титов займався пошуками й упорядкуванням матеріалів до археографічного видання “Пам'ятки православ'я і руської народності в Західній Росії у XVII–XVIII ст.”, чимало документів якого стосувалося історії Польщі й польсько-українських відносин. Але із шести запланованих томів було видано лише перший (1905)³⁸.

Разом з тим, зібрані й частково видані документи склали джерельну основу багатьох наукових праць Ф. Титова. Серед останніх вирізнялася студія про передачу Польщею під російську зверхність Києва, згідно статей “Вічного миру” 1686 р.³⁹. Одним з перших він з'ясував, що ініціатива включення у текст договору відповідної статті про Київ належала гетьману І. Самойловичу, котрий, зважаючи на інтереси Гетьманщини, “з особливою силою радив московському уряду наполягти на необхідності вимагати від Польщі поступки Києва”, оскільки “був переконаний в тому, що Польща не наважиться на такий крок і тому укладення Вічного миру між Росією й Польщею не відбудеться”⁴⁰. До подібного висновку, стосовно політичного курсу лівобережного гетьмана, дійшов і сучасний український історик В. Станіславський, котрий вважає, що “керівництво Гетьманщини, добре усвідомлюючи значення російсько-польської угоди для майбутнього України, протягом двох років всіляко намагалось перешкодити її укладанню”⁴¹.

Крім того, на основі аналізу знайдених джерел, Ф. Титов дійшов висновку, що договір 1686 р., згідно якого Росія отримала право формально заступатися за православних підданих Польсько-Литовської держави, відіграв “вирішальне значення у всій наступ-

ній історичній долі Західної Русі до самого кінця Речі Посполитої⁴². Чимала заслуга Ф. Титова полягала і в тому, що він уперше в українській історіографії вдався до всебічного дослідження становища у ній православної церкви. У 1905 р. історик видав два перших томи синтетичної праці “Руська православна церква в Польсько-Литовській державі в XVII–XVIII ст.”⁴³, а у вересні цього ж року на засіданні академічної Ради Київської духовної академії захистив їх у якості докторської дисертації (третій том був надрукований у 1916 р. і до захисту представлений не був). У передмові до першого тому автор зазначав, що окреслена проблема – це зовсім особлива епоха в історичній долі православної церкви, яка залишалася у спеціальній літературі terra incognita, що й примусило його зайнятися “відновленням достовірної й точної історії” православної церкви в Речі Посполитій⁴⁴.

Джерельну базу дослідження склали документи Московського головного архіву Міністерства закордонних справ Росії, Архіву Святейшого Синоду, Архіву Могилянської духовної консисторії, а також опубліковані джерела й праці попередників, зокрема М. Бантиш-Каменського. Ф. Титов стверджував, що релігійна нетерпимість польського суспільства до православного населення зумовлювалася “папською зневагою до православ’я, як схизми і холопської віри, так і вихованням у поляків католицьким духовенством і єзуїтами переконання, що “католицизм є основою порятунку Польщі, без чого вона не зможе існувати”⁴⁵. Тому після укладення російсько-польського договору 1686 р., статті якого гарантували свободу православ’я на території Польщі й визнавали за Росією право її захищати, становище православного населення в Речі Посполитій продовжувало залишатися вкрай важким⁴⁶.

І лише перемога Петра I над шведами у липні 1709 р. під Полтавою, що різко змінила політичну ситуацію у Центрально-Східній Європі та поглибила залежність Речі Посполитої від Росії, як показав Ф. Титов, у деякій мірі змінила на краще становище православного населення, котре “могло розраховувати на заступниц-

тво і покровительство польсько-литовського короля Августа II⁴⁷. Історик довів, що помітну роль у “безперервній і завзятій” драматичній боротьбі багатомільйонного православного населення Речі Посполитої проти “полонізації й католицизму” відігравали закордонні монастирі Київської єпархії, котрі “слугували справжнім оплотом і центром, навколо яких розгорталася ця боротьба”⁴⁸.

Спиралючись на чималий масив документів, Ф. Титов з'ясував, що новий польський король Август III, обраний завдяки підтримці Росії й Австрії, виявив повну “неспроможність оцінити становище своїх православно-руських підданих і полегшити його”⁴⁹. Це, на думку дослідника, було переконливим свідченням того безладу, “котрий незабаром привів Польщу до сучасної загибелі”⁵⁰. Катастрофічний стан, в якому перебувала Річ Посполита впродовж усього правління Августа III, наголошував він, породив у шляхетському середовищі хвалькувате гасло “Польща існує завдяки безладу”, в умовах якого “в найгіршому становищі знаходилося православне населення”⁵¹. Зрештою, фактичний матеріал й узагальнення монографії Ф. Титова заклали міцні підвалини вивчення історії православної церкви Речі Посполитої у другій половині XVII–XVIII ст. й дали імпульс для подальшого дослідження комплексу складних питань українсько-польських відносин раннього нового часу.

Вивченням історії православної церкви на українських теренах Польщі займався й один з учнів Ф. Титова В. Біднов (1874–1935). Він закінчив Одеську духовну семінарію (1896), деякий час працював учителем у школах Миколаєва. У 1898 р. майбутній науковець вступив до Київської духовної академії, де його наставниками були професори М. Петров, В. Завитневич, Ф. Титов, які мали вирішальний вплив на формування його наукових зацікавлень проблемами історії православної церкви. У 1902 р. В. Біднов закінчив академічний курс, отримавши ступінь кандидата богослов'я з правом здобуття ступеня магістра без додаткових іспитів за дослідження “Православна церква в Польщі й Литві (по “Volumina legum”)⁵².

Утім, науковцю знадобилося шість років для того, щоб доопрацювати, видати цю працю (1908) й захистити на засіданні Ради Київської Духовної академії (12 березня 1909 р.) як магістерську дисертацію⁵³. У червні 1911 р. В. Біднова було обрано доцентом кафедри російської громадянської історії КДА і він зміг розпочати свою викладацьку діяльність.

Магістерська дисертація “Православна церква в Польщі й Литві (по “Volumina legum”)” стала однією з найфундаментальніших праць у науковому доробку В. Біднова. Визначаючи завдання дослідження, історик вказував, що прагнув простежити “тільки ті обставини і явища церковно-історичного життя руських областей, що входили до складу Речі Посполитої, які впливали на юридичне становище православної церкви в межах Польщі й Литви”⁵⁴. Його джерельну базу склали опубліковані та архівні матеріали, на першому місці, серед яких було відоме видання сеймових конституцій “Волюміна легум” (Volumina legum).

Головна значущість праці В. Біднова полягала у вивченні польського законодавства щодо православної церкви й висвітленні її історії з погляду конкретних постанов польських сеймів. У науковому плані важливо, що для аналізу сеймових постанов автор залучив інші види тогочасних джерел: документи, що виходили від глави держави, його канцелярії, центральних органів державного управління, місцевих адміністративних і судових органів, що представляли як королівську владу, так і місцеве шляхетське самоврядування тощо. При цьому він віддавав перевагу методу порівняльного дослідження, коли документи загального порядку зіставлялися з конкретними проявами неврегульованості відносин між православною церквою і різними органами державного управління.

До заслуг В. Біднова слід віднести запропоновану ним періодизацію історії правового становища православної церкви в Польсько-Литовській державі, в якій він вирізняв п'ять періодів, відповідно до чого структурно згрупував матеріал у п'яти розділах своєї книги. Перший період в історії правового статусу православної

церкви автор датував від доби Казимира Великого (1333–1370) до правління Стефана Баторія (1576–1586). На думку В. Біднова, це були роки “поступового посилення православ'я в юридичному відношенні і його прагнення до зрівняння з пануючим в Польсько-Литовській державі католицизмом”⁵⁵. Подібне становище православної церкви зумовили конкретні кроки польської влади, на яких акцентував увагу дослідник. Так, вже у 1340 р., після приєднання Червоної Русі до Польщі, Казимир Великий залишив їй “повну свободу віросповідання за обрядом східної церкви”, але незабаром Ватикан “дав йому можливість діяти вільно стосовно православного населення Галицької Русі”⁵⁶. Утім, були засновані католицькі кафедри в Перемишлі, Галичі, Холмі й Володимирі, а “православна церква перейшла із становища державної і панівної на рівень церкви другорядної, лише терпимої, а з 70-х років XIV ст. прямо-таки пригнобленої”⁵⁷. Завдяки ж місіонерській діяльності Ягайла, католицизм став привілейованою, панівною релігією у Литві, а зайнявши польський престол, він “жадав урізати свободу православ'я і розширити права католицизму”⁵⁸. Разом з тим, В. Біднов слушно зауважив, що православна шляхта послідовно відстоювала розширення прав свого віросповідання і домоглася привілеїв, що захищали права і свободу православ'я і його послідовників. Скориставшись безкоролів'ям 1572–1573 рр., дисиденти і православні змогли гарантувати свої громадянські права і свободу релігійних переконань постановами відомої Варшавської конфедерації 1573 р. “Із цього часу, – продовжував дослідник, – в королівську присягу при коронації включається і пункт, що підтверджував цю конфедерацію, і в Польсько-Литовській державі панує принцип віротерпимості, проти якого католицький фанатизм розпочав запеклу боротьбу”⁵⁹.

Характерною ознакою другого періоду в історії правового становища православ'я в Литві й Польщі, що припав на роки правління Сигізмунда III (1587–1632), за спостереженням В. Біднова, була боротьба православного населення за відстоювання своїх прав і віль-

ностей, якими “вони володіли від попередніх королів і сеймів (раста conventa і присяга короля)”⁶⁰. Після ж проголошення на Берестейському соборі в жовтні 1596 р. об’єднання православної і католицької церков, король і правлячі кола Речі Посполитої рішуче стали на бік уніатів. “Польсько-литовський уряд не поширював на православних заступництво закону, ставив їх поза нього, юридично ігнорував існування православ’я, а всі колишні права й акти законодавства на його користь переносив на унію. Протести і переконливі заяви православних у судах, на сеймиках і сеймах змушували уряд вирізняти уніатів від неуніатів (конституція в 1609 р.), але при цьому він далеко не однаково відносився до одних і других, – писав дослідник. – ...По відношенню до православних сейми давали лише обіцянки, які ніколи не виконувалися”⁶¹.

Третій період в історії правового становища православ’я в Речі Посполитій В. Біднов хронологічно окреслював з 1632 р., з часу бекоролів’я, після смерті Сигізмунда III, і до укладення вічного миру між Польщею і Московією у 1686 рр. Дослідник наголошував, що у цей час “православні знаходилися в кращих умовах, ніж при Сигізмунді III, тому що його представники вдавалися до досить рішучих заходів для відновлення зневажених прав своєї релігії”⁶². Так, у 1632 р. конвокаційним сеймом були схвалені й прийняті положення, включені до акту генеральної конфедерації, що гарантували релігійну свободу, а запропоновані комісією виборчого сейму статті заспокоєння увійшли до королівських раста conventa 1632 р.⁶³. Водночас, в генеральній конфірмації прав, виданій Владиславом IV під час коронаційного сейму (14 березня 1633 р.), було заявлено, що всі привілеї і вольності церковні, надані в його присязі римо-католицьким церквам, “анітрошки (id nihil) не повинні шкодити (obesse) всім грецьким церквам та їх привілеям”⁶⁴.

Розвиваючи тезу про правління Владислава IV як сприятливий час для православних, В. Біднов вказував, що завдяки спільним діям православної шляхти і козацтва в юридичному відношенні вони досягли помітних успіхів, але їх реальне становище далеко

не відповідало тому, що гарантували їм сеймові постанови і королівські привілеї⁶⁵. “Свавілля при релігійному фанатизмі католиків, що панували в Польсько-Литовській державі, позбавляли будь-якого значення сприятливі православ'ю конституції і привілеї. Шляхта діяла завжди свавільно, закони повністю ігнорувалися... Розпочалася страшенно кривава боротьба між гнобленими і гнобителями”, – підсумував дослідник⁶⁶. Водночас він був переконаний, що лише статті Гадяцького договору (1658), затверджені Варшавським сеймом 1659 р. разом із трьома іншими конституціями, що мали відношення до православної церкви, фактично зрівнювали православну церкву з католицькою⁶⁷.

Четвертий період В. Біднов датував від укладення Вічного миру 1686 р., що докорінним чином змінив становище православних в Речі Посполитій, до чотирьохрічного сейму (1789–1792 рр.), коли воно стало “вкрай сумним і важким”⁶⁸. Це стало результатом втрати православною церквою своїх захисників в особі козацтва, послаблених братств і православної шляхти, які чисельно зменшилися. За спостереженням дослідника, “православні, страшенно утискувані поборниками католицизму й унії, все частіше і частіше зверталися до єдиновірної Росії і вмовляли її про заступництво й полегшення своєї гіркої долі”, проте “турботи російського уряду про православних дуже часто робили останніх предметом ще більшої ненависті з боку католиків і уніатів”⁶⁹. І лише постановами сеймів 1767 і 1768 рр. православним було повернуто “всі громадянські й церковні права й привілеї, визнано їх такими ж повноправними членами держави, як і католики”⁷⁰.

П'ятий період в історії правового становища православ'я на теренах Речі Посполитої В. Біднов пов'язував з Чотирирічним сеймом (1788–1792 рр.), котрий у Конституції 3 травня задекларував свободу совісті. Але польське шляхетство й особливо магнатерія “стояли за старі порядки, за споконвічний лад, а тому не хотіли знати ніяких реформ, ніяких нововведень”⁷¹. У відповідь на адресований Катерині II заклик невдоволених польських магнатів про

військову допомогу, котрі у травні 1792 р. утворили Торговицьку конфедерацію, багатотисячна російська армія увійшла на територію Речі Посполитої та виступила спільно з конфедератами проти польського уряду. Ця війна, на думку українського історика, “вирішила долю Речі Посполитої: невдовзі відбулися другий і третій поділи Польщі, і остання була викреслена зі списку європейських держав”⁷². Отож, книга В. Біднова стала не лише помітною подією в українській полоністиці початку 1900-х рр., але на сьогоднішній день залишається чи не єдиним дослідженням у вітчизняній історіографії проблеми правового становища православної церкви на теренах Речі Посполитої, а її висновки і фактичний матеріал зберігають свою цінність, на що вказує перевидання монографії на початку ХХІ ст.⁷³.

Чи не єдиним дослідником, котрий вперше в українській історіографії звернувся до проблеми економічного розвитку Польщі, був доцент університету Св. Володимира К. Воблій⁷⁴. Джерельну базу його монографії, в якій проаналізовано розвиток польської фабричної промисловості від 60-х рр. ХVІІІ ст. до кінця ХІХ ст., склали матеріали варшавських і петербурзьких архівів, зокрема Головного архіву при Міністерстві Юстиції, Архіву Казенної палати, зібрання статистичних справ Варшавського герцогства і Царства Польського з Архіву Варшавського генерал-губернатора, Архіву департаменту митних зборів Міністерства фінансів, Архіву колишнього департаменту мануфактур і торгівлі Міністерства торгівлі, Архіву Державної ради, а також матеріали польської преси тощо⁷⁵.

Досліджуючи розвиток польської промисловості у 1764–1830-х роках, К. Воблій, по-перше, зробив вдалу спробу з’ясувати умови виникнення і розвитку мануфактури й визначив основні їх типи: засновані акціонерними компаніями, кріпосницькі, підприємства з примусовою організацією праці жебраків і бурлак; по-друге, звернув увагу на позитивні аспекти входження польських земель до складу Російської імперії задля розвитку промислового сектора її економіки, зокрема створення сприятливих умов піднесення поль-

ської промисловості, внаслідок експорту її продукції до Росії та надходження іноземних інвестицій⁷⁶. Водночас, дослідник окреслив три основні етапи розвитку промисловості: перший – 1764–1795 рр., другий – від 1795 р. до листопадового повстання 1830 р., третій – від 1830 р. і до кінця XIX ст., визначив особливості й характерні риси кожного з них⁷⁷. Загалом, праця К. Воблого не лише заповнила значну прогалину у вітчизняній історіографії мало розробленої проблеми економічного розвитку Польщі, але й окреслила новий напрям історичних досліджень у галузі полоністики.

Серед інших праць з нової історії Польщі слід назвати статтю П. Клебановського, присвячену подіям польського повстання 1831 р. на Правобережній Україні⁷⁸, та розвідку М. Лозинського про вплив польського революційного руху на Україну⁷⁹.

На початку XX ст. в українській історіографії було продовжено вивчення проблем середньовічної і нової історії Чехії. Вагомим доробком у царині цієї проблематики стали дослідження одного із представників славістичної школи київського університету А. Ясинського, котрий у 1896 р. перейшов на роботу до Юр'євського університету. У 1901 р. він видав перший том монографії, присвяченої основам соціального укладу чеського середньовічного суспільства, що приніс йому ступінь доктора всесвітньої історії⁸⁰. Заслугою автора було те, що для характеристики аграрних відносин у чеському селі XII–XIII ст. він уперше у вітчизняній історіографії використав поземельні описи (книги) – вид документів вотчинної адміністрації, в яких фіксувалося правове становище селянського майна. З одного боку, ці книги зміцнювали права феодалів, а, з іншого – конкретизували положення селян, їх відношення до землі. Сучасні дослідники появу поземельних книг пояснюють тим, що поступове проникнення грошових відносин в структуру феодальної земельної власності створювало необхідність фіксації всіх угод, що стосувалися нерухомості, не лише в інтересах селян-власників, але й самих землевласників⁸¹. «Ніякі інші джерела до гуситського періоду не дають так багато для ознайом-

лення із економічною стороною соціально-історичного процесу, – зазначав автор, – що відбувався під впливом церковної організації і колонізації, як саме поземельні описи”⁸².

Подібний підхід до визначення джерелознавчої бази дослідження зумовлювався значним впливом на нього талановитого німецького історика-позитивіста К. Лампрехта, автора фундаментальної, чотиритомної праці “Історія німецького господарства в середні віки” (1885–1886), який у своїх дослідженнях опирався на соціально-психологічне тлумачення закономірностей історичного процесу. Саме він, за словами А. Ясинського, “багато дав для критичного розуміння поземельних описів взагалі як джерел для соціальної історії”⁸³. Показово, що один з розділів своєї книги автор присвятив характеристиці чеських поземельних описів XIII–XIV ст., що дозволило йому “окреслити в історії їх розвитку два періоди, межею яких була середина XIV ст.”⁸⁴. Так, за його спостереженням, описи першого періоду складалися із коротких чиншевих і панщинних заміток, головним джерелом яких були усні свідчення населення, а в поземельних описах чи реєстрах більш пізнього часу теж були представлені подібні записи, що складалися із цілих грамот чи їх фрагментів, а інші з їх числа були вписані в рукописні збірники поряд із грамотами⁸⁵. “Ці факти доводять, що укладачі і переписувачі описів більш пізнього часу надавали більше значення актовому матеріалу, ніж їх попередники”, – зауважував А. Ясинський і підкреслював, що ці джерела чеської історії за своєю формою не були запозичені ззовні, а, навпаки, “були відмічені факти, що свідчили про поступовий розвиток і вдосконалення форм чеських поземельних описів”⁸⁶.

Змальовуючи самобутній характер розвитку соціального і аграрного ладу чеського села, А. Ясинський підкреслював, що колективна форма побуту і землеволодіння “справляла значний вплив і на подальший хід історичного процесу, як і порядки, що встановилися у вільних селах, заснованих на землях околиці, послужили зразком для організації сіл, заснованих на землях людей, котрі вийш-

ли зі складу союзу околиць чи зовсім їй далекими”⁸⁷. Іншим важливим чинником розвитку чеського села дослідник вважав зменшення фонду вільних земель, що знаходився у розпорядженні селян. Це ставало поштовхом до переселення вільних людей на землі королівських лісів і повітів великих землевласників, зумовлюючи провадження господарства на нових засадах і перетворення селян у “залежних людей”⁸⁸.

Розробляючи дану проблему, А. Ясинський встановив, що під впливом подальшої внутрішньої колонізації всі верстви сільського населення, незалежно від їх походження, були поставлені “майже в однакові матеріальні й правові умови побуту”⁸⁹. З одного боку, вільні люди поступово переходили в лави залежного населення, яке займало чужі землі, а, з іншого, зникали раби, а їх нащадки не лише набували особистих прав, але й ставали дідами чи спадковими орендарями земельних наділів, тобто піднімалися до становища вільних людей і ставали залежними від представників великих землевласників⁹⁰.

Упродовж 1910-х рр. А. Ясинський продовжив вивчення проблеми німецької колонізації чеських земель, історію якої планував викласти у другому томі монोगрафії⁹¹. Результатом студій талановитого вченого стала низка робіт, в яких він спростував твердження німецьких дослідників про культуртрегерську роль німецьких селян на півдні Чехії⁹². Зокрема, історик зробив важливу для подальшого дослідження німецької колонізації заувагу, що баварсько-австрійські колоністи не привнесли в соціальні відносини чеського села “ні чого своєрідного, ніякої нової культурної практики, так як форми життя і ладу сільського й простих людей слов'янського і німецького народів, які належали до одного арійського племені, фактично були однорідними й тотожними аж до XIV століття”⁹³. Цей висновок загалом збігається із концепціями середньовічної історії Чехії сучасних авторів⁹⁴.

Напередодні Першої світової війни опублікував свої перші роботи з історії Чехії Є. Рихлік (1888–1939). Його інтерес до славів-

тичної проблематики був не випадковим, оскільки він походив із родини чеських селян-колоністів. Майбутній науковець закінчив історико-філологічний факультет університету Св. Володимира (1913), де його наставниками в галузі славістики були Т. Флоринський і О. Лук'яненко. Під їх керівництвом Є. Рихлік, тоді студент випускного курсу, на основі опублікованих джерел написав роботу про одного із лідерів чеського відродження Ф. Челаковського, що отримала золоту медаль університету⁹⁵. Його наукову і громадську діяльність автор висвітлив у контексті найважливіших подій національного відродження і особистих контактів з видатними культурними діячами слов'янських народів Й. Добровським, Й. Юнгманом, В. Ганкою, Я. Колларом, І. Камаритом та ін.

Для повноти картини висвітлення українськими авторами історії Чехії початку XX ст., слід згадати праці, переважно науково-популярного характеру, Є. Рихліка, М. Хохлича, Л. Покоса, М. Коджебаша, видрукувані в роки Першої світової війни⁹⁶. Зокрема, Є. Рихлік пунктирно окреслив події й діяльність учасників чеського національного руху на тлі відродження слов'янських народів Габсбурзької імперії, а М. Коджебаш проаналізував вплив світової війни на становище чеського та інших слов'янських народів Австрії.

Підсумовуючи аналіз української історіографії історії проблем західнослов'янських народів, можемо обґрунтувати наступні висновки:

По-перше, не зменшувався інтерес учених до проблем середньовічної і ранньомодерної історії Польщі, що досліджувалися у двох ракурсах: історія права і правничих інститутів та політична історія. Так, М. Владимирський-Буданов проаналізував вплив Вислоцьких і Вартських статутів на правові норми українських земель Литовської держави й констатував неможливість створення єдиного зводу законів Речі Посполитої, які б регламентували ті або ті форми землеволодіння. Водночас М. Максимейко встановив, що Вислицький і Вартський статуту вплинули на кримінальні норми Литовських статутів.

По-друге, М. Ясинський проаналізував роль Луцького Трибуналу в судоустрої Польсько-Литовської держави та з'ясував, що за дев'яносто років від часу Люблінської унії полонізація Волинського, Брацлавського і Київського воєводств, на які поширювалася сфера дії цього трибуналу, досягла досить скромних успіхів. Водночас, проаналізувавши через призму сеймових постанов норми польського законодавства, що регламентували правове становище православної церкви на теренах Речі Посполитої, В. Біднов встановив що, постанови Варшавської конфедерації 1573 р. гарантували православним громадянські права й свободу релігійних переконань; а після Берестецького собору 1596 р. король і правлячі кола Речі Посполитої стали на бік уніатів і значно посилили тиск на православ'я.

По-третє, А. Стороженко проаналізував вплив реформи С. Баторія на розвиток запорозького козацтва й висловив думку, що прийняття частини козаків на королівську службу було похідною тогочасної політичної кон'юнктури. М. Стельмашенко схарактеризував роль П. Скарги у боротьбі католицької церкви з Реформацією в Польщі й підготовці Берестейського уніатського собору.

По-четверте, чималих наукових успіхів у дослідженні становища православної церкви в Речі Посполитій в XVII–XVIII ст. досяг Ф. Титов, який переконливо довів, що її вкрай важке становище зумовлювалося зневажливим ставленням поляків, в свідомості яких панувало бачення католицизму як основи державного устрою Польщі й добробуту її народу.

По-п'яте, К. Воблий окреслив процес виникнення й розвитку польської фабричної промисловості в 60-х рр. XVIII ст. – 1830-х рр., визначив головні етапи її розвитку й звернув увагу на позитивний вплив входження польських земель до складу Російської імперії на розвиток місцевої промисловості. Утім, він не зміг, як планував, завершити другий том монографії, розглянувши розвиток польської промисловості до кінця XIX ст.

По-шосте, проблеми історії полабських слов'ян, сербо-лужичан і словаків не були предметом дослідження українських істориків,

а чеська історія досліджувалася у значно менших масштабах, ніж наприкінці XIX ст. Вагомим доробком на цій царині стали праці А. Ясинського, який сформулював висновки про закономірності історичного розвитку середньовічної Чехії, зокрема, що її соціальний розвій відбувався тим самим шляхом, як і в інших країнах середньовічної Європи. Він піддав аргументованій критиці тезу німецьких істориків відносно культуртрегерської ролі німецьких колоністів в Чехії.

По-сьоме, Перша світова війна мала негативний вплив на вивчення проблем історії західних слов'ян. Вона унеможливила доступ українських вчених до документальних матеріалів польських, чеських, австрійських, німецьких та ін. бібліотек і архівів, перервалися контакти із зарубіжними вченими, було змінено пріоритети у тематиці історичних й славістичних досліджень тощо.

4.2. Дослідження з історії південнослов'янських народів

На початку XX ст. в українській історичній науці продовжувалося вивчення різних аспектів історії південнослов'янських народів. Цьому в значній мірі сприяли як увага громадськості до визвольного руху балканських слов'ян, міжнародних криз на Балканах, втягування Сербії, Чорногорії і Болгарії в блокову політику "великих країн", так і наукові закордонні подорожі вчених на Балканський півострів, їх зв'язки з науковцями цього регіону, стали традицією вивчення вітчизняною історіографією минулого балканських слов'ян, історії українсько-південнослов'янських відносин.

Одним із найповажніших українських дослідників середньовічної історії Болгарії залишався К. Радченко. Після повернення з-за кордону у 1900 р. його було призначено приват-доцентом кафедри слов'янської філології університету Св. Володимира, а у травні 1901 р. він зайняв вакантну кафедру церковнослов'янської та російської мови і слов'янських нарід Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородка. У вересні цього ж року був

затверджений екстраординарним професором цієї ж кафедри, а в березні 1906 р. – призначений її ординарним професором¹.

У центрі наукових інтересів К. Радченка перебувала історія богомильства, головним чином, погляди і вчення богомилів. Ці проблеми, за свідченням його колеги по Ніжинському інституту М. Сперанського, повинні були стати предметом спеціального дослідження в докторській дисертації цього талановитого вченого, над якою він працював останні роки свого короткого життя (учений помер від невиліковної на той час хвороби 22 квітня 1908 р.)². Результатом наукових досліджень К. Радченка стало ряд спеціальних статей, опублікованих в різних наукових виданнях³. Їх аналіз дозволяє помітити кілька рис, прикметних для творчої лабораторії науковця. По-перше, для дослідження були обрані нові, джерелознавчі аспекти науково актуальної проблеми, яка до цього неодноразово привертала увагу дослідників. Утім, обрана вченим площина її аналізу (з'ясування наукової значущості малодосліджених джерел з історії богомильства), була вкрай важлива для розуміння сутності соціальних відносин в історії середньовічної Болгарії. Такий вибір промовляв як про наявність у автора інтуїтивного відчуття актуальності проблеми, котра на той момент не була предметом спеціального дослідження. По-друге, намагання проаналізувати весь комплекс існуючих джерел, незважаючи на їх різноманіття: апокрифічні твори, древньоболгарські літописні пам'ятки, народні космогонічні легенди тощо. При цьому центральне місце відводилося їх критичному аналізу на основі опрацювання всього масиву існуючої літератури і джерел.

Заслуга К. Радченка полягала, насамперед, в тому, що він виділив в окрему проблему з'ясування наукової цінності апокрифів як джерела з історії богомильства. Аналіз останніх напшовхнув його на думку про те, що “богомили самі не уклали апокрифів і, можливо, не приймали участі в їх перекладі з грецької на слов'янську”, хоча “досить широко користувалися апокрифами, тлумачили їх в дусі свого вчення”⁴. Він довів, що відома апокрифічна компі-

ляція попа Ієремії була написана як полемічний твір проти богомилів: автор поставив собі за мету довести на підставі апокрифічних творів законність і святість церковних державних установ, на які були спрямовані нападки богомилів. Дослідник висловив слушне міркування, що Ієремія виступав проти богомилів, але останнім це не заважало користуватися його компіляцією і тлумачити на свою користь навіть спрямований проти них твір⁵.

К. Радченко провів джерелознавчий аналіз апокрифу, відомого як “Книга Св. Іоанна”. Зокрема, відзначив, що її зміст складала питання апостола Іоанна, зверненні до Спасителя, котрий давав на них відповіді в дусі богомільського вчення. Водночас важливе наукове значення мав зроблений ним висновок, що “Книга Св. Іоанна” – це не систематичний виклад віровчення богомилів, а лише компіляція “різних міркувань еретиків різних напрямів”, до якої увійшли уривки “із творів богомилів і, можливо, із усного викладу богомільського вчення”⁶. З цим висновком погодився й інший дослідник середньовічної Болгарії, професор Харківського університету Г. Льїнський⁷. Крім того, К. Радченко звернувся і до інших апокрифічних творів, створених в епоху візантійського володарювання, зокрема, “Видіння Ісаї”, що приписувався пророку Даниїлу. Історик встановив, що у цьому творі події реальної історії болгар від їх приходу на Балкани до перебування під владою Константинополя перепліталися з легендарними сюжетами й пророцтвами⁸.

Вивчаючи погляди й вчення богомилів, К. Радченко одним з перших з-поміж вчених-славістів звернувся до висвітлення проблеми впливу богомільства на уявлення та народну творчість слов'янських народів. Він з'ясував, що народні космогонічні легенди слов'ян та подібні їм за змістом твори ранньослов'янської писемності в основних своїх частинах “походять від космогонічної літератури богомилів й катарів і можуть бути легко роз'яснені”⁹. Дослідник вказував, що та частина цих легенд, “яку не можна витлумачити із богомільського віровчення, була створена народною фантазією, ускладнюючи початкове оповідання про створення світу введенням

популярних казкових мотивів, що нерідко витісняли початкові богомильські, забуті чи не зрозумілі, і таким чином перекручували чи завуальовували початкову основу”¹⁰. Крім того, К. Радченко слушно відмітив вплив на космогонічні слов'янські легенди “Біблії, середньовічної християнської писемності, особливо апокрифів, але вже через богомильські твори”¹¹. На жаль, учений не встиг завершити свого дослідження, але і в такому вигляді воно, за оцінкою вчених, було “внеском в науку про слов'янські народи”¹².

Власне судження щодо окремих подій руху богомилів висловив І. Франко у своїй студії “Переслідування богомилів у Болгарії в 1211 р.” (1908)¹³. Піддавши критиці твердження К. Іречека про переслідування богомилів у 1211 р., зокрема видання за ініціативою царя Борила антибогомильського збірника, він з'ясував, що “цей епізод є видуманим, власне, слабким відблиском більш давньої подібної легенди, чисто літературним запозиченням”¹⁴. Порівнявши цю легенду з останньої книги хроніки Малали з оповіданням про переслідування болгарських богомилів у 1211 р., І. Франко висловив думку, що “розповідь Малали виступає як прототип, а остання як слабка копія. Те, що в легенді таке просте, ясне і цілком підхоже до орієнтальних звичаїв і традицій, у болгарському оповіданні видається фрагментарним, випадковим і майже невмотивованим”¹⁵. Він був переконаний, що лише додаткова інформація про першоджерело цього оповідання дозволила б остаточно з'ясувати, “як нам розглядати оповідання про переслідування богомилів у 1211 р. – як історичний факт чи як імпортовану легенду”¹⁶.

Проблема джерелознавства середньовічної історії Болгарії складала один із напрямів наукової діяльності Г. Льїнського (1876–1937). Він закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету (1898), а його студентська робота “Орбельська Тріодь” отримала золоту медаль навчального закладу. У 1898–1903 рр. науковець готувався до професорського звання на рідному факультеті, водночас підготував і опублікував у наукових часописах десятки рецензій, ряд цікавих наукових робіт¹⁷. Упродовж

1901–1903 рр. Г. Льїнський перебував у закордонному відрядженні в слов'янських землях, а також в Берліні, Лейпцизі та Відні, встановив зв'язки і контакти із провідними вченими-славістами, брав участь у роботі відомого славістичного семінару І. Ягича¹⁸. У закордонних архівах і бібліотеках учений вивчав середньовічні пам'ятки слов'янської літератури, зробив копії деяких з них: “Македонського Апостола”, “Сербського Апостола XIV ст.”, “Глаголичної Псалтирі”, “Слова Іоанна Златоуста” за сербським списком XV ст.” та ін., що сприяло розвитку його зацікавлень проблемами джерелознавства слов'янської історії. У 1905 р. у Петербурзькому університеті науковець захистив магістерську дисертацію¹⁹.

У 1907 р. Г. Льїнський зайняв посаду екстраординарного професора Харківського університету, викладав курси з історії слов'янських народів і літератур²⁰. Восени цього ж року Харківський університет відрядив його до Афону, де він зміг зібрати й зробити копії з усіх відомих на той час грамот болгарських царів – одного із найважливіших офіційних джерел із болгарської середньовічної історії. Цей матеріал став основою його монографії “Грамоти болгарських царів” (1911), яку він захистив як докторську дисертацію в університеті Св. Володимира²¹.

Поєднуючи в собі археографічне видання та історико-джерелознавчу працю і розвідку історика давньослов'янських мов, книга Г. Льїнського була найбільш об'ємним і, безсумнівно, найкращим історичним дослідженням вченого. Його аналіз дозволяє окреслити кілька прикметних ознак методології цього талановитого дослідника. По-перше, для дослідження було обрано проблему вкрай слабо розроблену в історіографії. По-друге, погана збереженість болгарських грамот та їх мала чисельність давали привід для дискусій про автентичність окремих актів, точність їх датування. У зв'язку з цим учений мав усі підстави обґрунтувати власне бачення проблеми. По-третє, все це робило актуальним завдання критичного видання всіх болгарських грамот, включаючи сліди тих пам'яток, котрі не збереглися, що і зробив Г. Льїнський.

У першій частині книги автор здійснив повне видання болгарських грамот, окремі з яких опублікував ще у 1901 р.²². Високий науковий рівень дослідження із дотриманням палеографічних і орфографічних особливостей дав підстави його рецензентам і сучасним авторам відмітити “надзвичайну точність видання” й назвати його “зразковим”²³. Прикметною рисою роботи Г. Льїнського було те, що він не прагнув зробити лінгвістичний і палеографічний опис текстів грамот, що становило основу для дослідження історика болгарської мови, а подав лише розгорнуті коментарі, в яких докладно пояснив, чому те чи інше слово, та чи інша літера прочитані так, а не інакше. Одночасно автор досить тонко проаналізував лексику грамот, відтворивши на їх основі матеріальну і духовну культуру, правові й соціальні відносини болгарського середньовічного суспільства. Тож, за словами історика, більша частина дослідження текстів грамот – це коментарі “історико-географічного й історико-наукового характеру”²⁴, які, безсумнівно, є найбільш цінною частиною його роботи й зберігають свою наукову цінність і сьогодні²⁵. Зокрема, Г. Льїнський провів дослідження болгарських топонімів, що зустрічалися в опублікованих грамотах, з’ясував їх місцезнаходження на карті середньовічної і сучасної Болгарії, а по можливості й подав історію і етимологію різних назв.

Широкий діапазон наукових інтересів, всебічне вивчення джерел і спеціальної літератури дозволили Г. Льїнському проаналізувати і глибоко осмислити зміст опублікованих грамот. Так, говорячи про грамоту царя Іоанна (Івана) Асеня II із бібліотеки Імператорської Академії наук, він розглядав її як пам’ятку високої історичної і філологічної ваги, що представляла собою зразок тогочасної болгарської мови, так і торговий договір видатного болгарського царя із Дубровницькою республікою, що містив важливі дані про кордони і обласний поділ Болгарського царства у другій чверті XIII ст.²⁶

Варто звернути увагу на те, що високий науковий рівень праці Г. Льїнського відзначався рецензентами, а її перевидання у Лон-

доні (1970) є переконливим свідченням високого інформаційного потенціалу книги й наприкінці XX ст.²⁷. Крім того, до заслуг вченого слід віднести видання ряду інших південнослов'янських пам'яток²⁸.

Проблеми середньовічної історії Болгарії залишалися одним із провідних напрямів дослідницької роботи професора Новоросійського університету М. Попруженка. У 1903 р. вийшла з друку його розвідка, присвячена висвітленню антиеретичної діяльності болгарського письменника X ст. Козьми Пресвітера. Він з'ясував, що Козьма у своїх творах піддав гострій критиці еретичні догмати богомилів і викрив антисуспільний і антидержавний характер богомільського вчення²⁹. Вагомим науковим здобутком М. Попруженка стало нове видання "Бесіди" – найвідомішого твору Козьми Пресвітера за рукописом XVII ст., із урахуванням рукопису XV ст. і уривку XII–XIII ст. У передмові до нього автор дав археографічний опис всіх відомих йому повних списків цієї праці, а також вказав на рукописи давньоруських повчальних збірників і компіляцій, де зустрічалися виписки із неї. На підставі проведеного аналізу він дійшов висновку, що в Давній Русі "ця праця в значній мірі цінувалася і знайомство з нею вважалося бажаним", а на Козму дивилися як "на автора такої полемічної праці, якої зручно було користуватися з метою викриття і повчання"³⁰. Аналізуючи структуру "Бесіди", М. Попруженко вважав, що вона вказувала на значне поширення в Болгарії при царі Петрі богомільства і що Козьма, який стояв на чолі боротьби проти еретиків, "виявляв непогану обізнаність сутності богомільської ересі, вказував на найменші аспекти вчення еретиків і з чималим діалектичним мистецтвом полемізував з ним"³¹.

Чимале наукове значення мала найбільш докладна для початку XX ст. характеристика Козьми Пресвітера, яку дав М. Попруженко. Зокрема, він вказував, що, даючи настанови болгарським священикам, Козьма "вимагав від них чистоти духовної і тілесної, прикладу для інших і доводив, що ересь походить від лінощів

пастухів словесного стада. Водночас з такими настановами Козма змальовував також характерні картини побуту болгар, дорікаючи їм за пристрастність до різних розваг, що разом із пияцтвом не дають права називатися їм християнами. Причиною подібного способу життя Козьма вважав “зневагу до освіти” і неповагу до церкви”³².

Вивченню однієї з проблем середньовічної історії Болгарії присвятив свою працю відомий дослідник сербської історії, професор університету Св. Володимира Т. Флоринський. Він зробив спробу дослідити редакції однієї з найдавніших пам'яток слов'янського права “Закону судного людя”³³, походження якого вчені пов'язували то з Великою Моравією, то з Болгарією. Вчений вказував на її болгарське походження і відзначив, що всі її розділи були присвячені регулюванню цивільних відносин і кримінальних покарань, а також боротьбі із пережитками язичництва³⁴. Загалом, викладені Т. Флоринським продумані й виважені тези про цю пам'ятку слов'янського права знайшли підтвердження сучасних російських істориків Л. Горіної і Д. Поливяного, котрі вважають безсумнівним “існування цього зводу в Болгарії наприкінці IX–X ст., а можливо, і пізніше”³⁵.

Проблеми нової історії Болгарії займали одне з центральних місць у науковому доробку М. Державіна (1877–1953). Після закінчення Сімферопольської гімназії він навчався у Петербурзькому університеті, а потім у Ніжинському історико-філологічному інституті кн. Безбородка, який закінчив у 1900 р.³⁶. Ще в студентські роки розпочав вивчення історії і побуту болгарських колоністів Новоросії, серед яких пройшли його дитячі і юнацькі роки. Тоді ж він опублікував перші наукові студії, присвячені болгарським поселенцям³⁷. Утім, вирішальну роль у становленні М. Державіна-болгариста відіграв М. Дринов, якого він називав “натхненником і радником у початкових дослідах із вивчення колоній (болгарських. – С. К.)”³⁸. Досліджуючи цю проблему, у 1903 і 1909 рр. М. Державін здійснив наукові мандрівки до Болгарії, а результати своїх дослідів узагальнив у серії статей і монографії “Болгарські колонії Но-

воросійського краю: Херсонська і Таврійська губернії” (1908)³⁹. У 1912 р. він розпочав викладати в Петербурзькому університеті, в 1916 р. захистив дисертацію й отримав ступінь магістра слов'янської філології⁴⁰.

У своїх працях з історії болгарських колоній Півдня України М. Державін встановив, що: по-перше, перші болгарські колоністи оселилися в Новомиргороді на річці Висі, а потім у поселеннях сербського гусарського полку на річці Синюсі відповідно до указу Урядового сенату від 24 квітня 1752 р.⁴¹; по-друге, найбільш інтенсивний еміграційний потік болгарських переселенців до Бессарабії, у міста Ізмаїл, Кілі, Бендери, Акерман, Кишинів, Рені, тривав у 1769–1791 рр., а згодом у 1801–1812 рр., коли російський уряд узяв “особливу близьку участь у долі слов'ян, які страждали від турецького іга”⁴². Отже, переселення болгар у Новоросію і Бессарабію науковець слушно пов'язував із активізацією балканської політики Росії, зокрема російсько-турецькими війнами XVIII – початку XIX ст. Одним із її елементів стало визнання права Росії на протегування частині балканських християн, що на міжнародному рівні вперше було зафіксовано у Кючук-Кайнарджийському договорі 1774 р. Паралельно із дослідженням комплексу питань виникнення болгарських колоній в Новоросії і Бессарабії, науковець проаналізував їх становище на зламі XIX–XX ст. Головним із його висновків була думка про важливість збереження національних традицій багатотисячної болгарської меншини, у чому він вбачав чи не єдину можливість їх подальшого існування як етносу в межах Російської імперії⁴³.

Заслугою М. Державіна стала спроба встановити історичні коріння відомої македонської проблеми, що, на його думку, була головною причиною болгаро-сербського політичного і військового конфліктів напередодні Першої світової війни. Утім, при її висвітленні він не зміг залишитися неупередженим дослідником й продемонстрував свою відверто болгарофільську позицію. Головні положення його концепції зводилися до наступного: по-перше, уже

у IX–X ст. Македонія входила до складу Болгарського царства, а тому переважну частину її населення складали етнічні болгарські слов'яни, а не серби, як вважали сербські дослідники⁴⁴; по-друге, у ході болгарського національного відродження виразно окреслилися лише болгарські національні пріоритети слов'ян Македонії, а деяким із них – П. Хілендарському, Н. Рильському, В. Караджичу – належала ключова роль у цьому процесі⁴⁵. Слабкою стороною книги М. Державіна були й однібічно відібрана джерельна основа, підбір і оперування лише тими фактами, що підтверджували його бачення історичних витоків і розвитку болгаро-сербських відносин, відверте ігнорування аргументації сербських дослідників. Показово, що бездоказовість більшості висновків М. Державіна, їх тенденційність відзначили як рецензенти його роботи⁴⁶, так і сучасний македонський історик Ц. Станоевський⁴⁷. Принагідно зауважимо, що беззаперечним доказом болгарофільської концепції цієї праці стало її трьохразове перевидання в Болгарії у 1915, 1916 і 1918 рр.⁴⁸.

Увагу українських вчених привернули й події болгарського національного відродження. Досліджуючи його вплив на інші слов'янські народи, О. Лук'яненко констатував, що упродовж другої половини XIX ст. в Болгарії відбувалося “високе піднесення національної сили і народної культурної діяльності”, ідейними натхненниками якого були видатні діячі слов'янської науки і культури Г. Раковський, П. Славейков, Л. Каравелов, Х. Ботев, Н. Геров та ін.⁴⁹. Крім того, М. Попруженко з'ясував місце Ю. Венеліна і М. Дринова в національному відродженні Болгарії⁵⁰, висвітлив роль у цьому процесі міста Одеси⁵¹. Зокрема, він зробив важливу для подальшого дослідження цієї проблеми заувагу: “в Одесі були створені умови, які сприяли здійсненню багатьох завдань, котрі сприяли болгарському відродженню”⁵². Помітний слід у вивченні впливу російської літератури і культури на болгарське відродження залишили роботи історика культури і педагога, директора Ніжинської чоловічої гімназії (з 1912 р.) П. Заболотського (1877–1920)⁵³. Отже, українськими учени-

ми було з'ясовано найголовніші події болгарського національного відродження й закладено основу для наступного вивчення цієї ключової проблеми нової історії Болгарії.

На початку XX ст. українськими науковцями було продовжено дослідження проблем історії інших південнослов'янських народів, зокрема сербів і хорватів. Проте слід констатувати, що у цей період не було створено фундаментальних монографічних праць, а більшість із виданих робіт становили невеличкі розвідки. Найкращий фахівець з проблем сербської середньовічної історії Т. Флоринський видрукував ряд статей, присвячених характеристиці Дубровницького статуту 1272 р., що став однією з перших спроб кодифікації в південнослов'янських землях і дозволяв з'ясувати соціально-економічні відносини на території Дубровника, систему управління в тутешній республіці, тенденції до її аристократизації⁵⁴. Вивчаючи цю правничу пам'ятку, Т. Флоринський довів її унікальність, зокрема слушно підкреслив строкатість її основи, джерелами якої були норми римського права Юстиніана, венеціанське законодавство, візантійський статут VIII ст. та інші. Небезпідставним був і його здогад, що головним джерелом статуту виступало дубровницьке звичаєве право, в основі якого лежали давні слов'янські правові звичаї⁵⁵. Аналіз джерельної основи Дубровницького статуту дозволив схилитися до думки, що "дубровницьке населення підтримувало слов'янські старожитності", а "з припиненням залежності від Венеції (від 1358 р.) створюються більш сприятливі умови для захисту слов'янської основи, а, разом із тим, у давню редакцію статуту внесено більш чи менш значні зміни"⁵⁶.

Проблеми політичної і культурної історії Хорватії ранньомодерного і нового періодів розглядалися учнями Т. Флоринського О. Лук'яненком (1880–1974) і М. Драй (1889–1939), які репрезентували славістичну школу Київського університету. Вивчення різноманітних джерел із архівосховищ і бібліотек Загреба, Белграда, Відня та інших міст дозволило О. Лук'яненку висвітлити діяльність найбільш яскравих політичних і культурних діячів Хорватії

XVII ст. – братів Ніколи і Петара Зринських та Франца Франкопана⁵⁷. Він аргументовано довів їх вирішальну роль в організації заколоту хорватських магнатів проти Габсбургів, спрямованого на її давні автономії. Це, на його думку, підтверджувалося багатьма народними легендами, в яких їх діяльність оспівувалася як боротьба за відновлення самостійної хорватської держави⁵⁸. Осмислення перебігу тих подій дало підстави історикам слушно констатувати, що, внаслідок заколоту хорватських і угорських аристократів, зазнав краху план Габсбургів щодо перетворення Хорватії у звичайну провінцію імперії, подібно до спадкових земель, а збереження таких атрибутів хорватської державності, як сабор і бан дозволяли правлячим колам Австрії зберігати свій вплив на хорватське дворянство. До подібних міркувань прийшов і сучасний російський історик В. Фрейдзон⁵⁹.

М. Драй ще студентом історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира під керівництвом Т. Флоринського розпочав дослідження літературної і громадської діяльності францисканського абата, далматинця Андрія Качича-Мілошича. Останній увійшов в історію своєю книгою “Розмова приємна народу слов'янському” (1756), в якій всебічно відтворив життя і творчість сербського народу, його боротьбу проти турецьких завойовників. У постаті А. Качича-Мілошича науковця-початківця цікавили два аспекти: перший – зв'язок його творчості із народним епосом, і другий – джерела його головної праці. Для здійснення цього завдання дослідник влітку 1913 р. виїздив до Хорватії і Сербії, де вивчав відповідну (опубліковану і архівну) джерельну базу й наукову літературу⁶⁰.

Сумлінність науковця дозволила автору визнати, що далматинець запозичив із народного епосу лише зовнішню форму, а зміст книги не відповідає сюжету і характеру народних пісень, які ґрунтувалися на вигадці. Тоді як, на його переконання, А. Качич-Мілошич вбачав свою головну мету в тому, щоб бути вірним історичним фактам, тож часто виправляв свідчення народних пісень, виводячи з них міфічний елемент – “найхарактерніший в народ-

ній поезії”⁶¹. Однак, на думку старшого сучасника М. Драя, відомого австрійського славіста І. Ягича, уявлення А. Качича-Милошича про сербську історію було далеко не повним, але оброблені ним у “Розмові...” народні пісні “перейшли швидко знову в народ і почали співатися вже за його пісенником”⁶². Ще один штрих. Після закінчення навчання в університеті (1915) М. Драя було залишено на кафедрі для підготовки магістерської дисертації, а у 1919–1921 рр. він викладав славистичні курси в Кам’янець-Подільському державному українському університеті⁶³.

Паралельно із дослідженням конкретних проблем історії південнослов’янських народів, українські учені вивчали окремі події українсько-південнослов’янських суспільних і культурних відносин. Цю проблематику продовжив розробляти М. Сперанський, який дослідив 125 написів і маргіналій XVI–XIX ст. у рукописних збірниках і друкованих книгах із сербських бібліотек⁶⁴. Вони, на його думку, були переконливим доказом незмінних традицій в розвитку українсько-сербських культурних відносин і, як “безпосередні свідчення сучасників”, відображали характер впливу Росії на культурні й літературні процеси у сербів⁶⁵.

М. Дашкевич проаналізував достовірність свідчень народних дум про контакти Південної Русі, тобто України, із південними слов’янами⁶⁶. На основі вивчення виявлених в архіві Університету Св. Володимира листів чорногорського митрополита Василя М. Каманін пунктирно окреслив один із епізодів російсько-чорногорських відносин XVIII ст., пов’язаний із пропозицією російському уряду митрополита чорногорського Василя Петровича прийняти на службу декілька тисяч його співвітчизників⁶⁷.

Не можна обійти увагою й цікаву розвідку М. Петрова, в якій висвітлено роль Києво-Могилянської академії в розвитку українсько-сербських культурних відносин у XVIII ст.⁶⁸. На основі вивчення документальних джерел бібліотеки Київської Духовної Академії він дійшов висновку, що в цей період академія була інституцією інтернаціональною, а між її слухачами в 1736–1738 рр. було 249

іноземних підданих, більшість з яких походили з Польщі, Білорусії й Литви. Незважаючи на державні кордони між Росією і Річчю Посполитою, стверджував М. Петров, всі вони вважали Київ “своім релігійним і просвітницьким центром”⁶⁹. Окрім цього, він з’ясував, що у цей період в академії навчалися греки, румуни і 28 сербів, котрі готувалися стати вчителями шкіл на їхній батьківщині. З другого боку, дослідник висловив здогад щодо причин знеохочення сербів навчатися у Києві у 60-х рр. XVIII ст. Вони полягали у недалекоглядній політиці російського уряду, насамперед, невдалих спробах завербувати сербів для переселення у південні степи України⁷⁰.

Підсумуємо. По-перше, порівнюючи із останніми десятиріччями XIX ст., відбувався деякий спад у вивченні окресленої проблематики. Він пояснюється, насамперед, зміною поколінь вчених-славистів: частина фахівців старшого віку відійшла від активної наукової діяльності й зосередилася на педагогічній діяльності (Т. Флоринський, М. Дашкевич), інші ж пішли із життя (М. Дринов, В. Качановський, К. Радченко); представники ж нової генерації (М. Державін, О. Лук’яненко, П. Заболотський, М. Драй) робили лише перші кроки в академічній науці.

По-друге, стримуючим фактором розгортання більш ширших наукових досліджень були міжнародні кризи, перша, друга Балканські та Перша світова війни, події яких розгорталися на Балканському півострові, й ставали на заваді наукових мандрівок вчених в цей регіон, без чого було не можливим успішне вивчення історії південнослов’янських народів.

По-третє, найважливішими досягненнями українських вчених на ґрунті вивчення історії Болгарії слід вважати археографічне видання Г. Ільїнським зібрання грамот болгарських царів та визначення їх інформаційної цінності для подальшого вивчення її середньовічної історії; дослідження М. Попруженком і К. Радченком маловідомих аспектів історії богомільського руху та проведений аналіз деяких документальних джерел.

По-четверте, М. Державін змалював процес переселення болгар на Південь України, схарактеризував їх розвиток і становище на межі XIX–XX ст., зокрема звернув увагу на необхідність збереження національних традицій болгарської меншини. Утім, він не зміг об'єктивно висвітлити історичні коріння македонської проблеми як дестабілізуючого фактору болгаро-сербських відносин. М. Попруженко, П. Заболотський висвітлили найголовніші аспекти болгарського національного відродження.

По-п'яте, Т. Флоринський проаналізував джерельну основу Дубровницького статуту 1272 р., переконливо довів його унікальність і велику наукову цінність як першої спроби кодифікації правових норм у південних слов'ян; О. Лук'яненко з'ясував роль братів Зринських і Ф. Франкопана у політичній історії Хорватії третьої чверті XVII ст.

По-шосте, поза увагою дослідників залишилися події минулого чорногорського, словенського й македонського народів, що було пов'язано із обмеженим доступом до документальних джерел їх історії.

4.3. Результати наукових студій з історії слов'янознавства

На початку XX ст. українські науковці продовжували вивчення проблем історії вітчизняної і зарубіжної славістики, що наприкінці XIX ст. виокремилася у самостійний напрям наукових досліджень в українській історіографії. Досить плідно у цьому напрямі славістичних студіювань працював М. Попруженко. До 40-річчя наукової діяльності Ф. Успенського він підготував спеціальну роботу, в якій зробив вдалу спробу показати вплив історіософії видатного українського славіста й візантиніста на розробку концепції однієї з ключових проблем середньовічної історії – відносин Візантії зі слов'янськими народами й спромігся вловити напрям еволюції поглядів вченого. Крім того, він ознайомив наукову громадськість зі змістом рукопису вченого – неопублікованого другого тому «Історії Візантійської імперії»¹.

Аналіз докторській дисертації Ф. Успенського “Утвердження другого Болгарського царства” (1879) дозволив М. Попруженку стверджувати, що творчим успіхом автора стало з’ясування наслідки “путчу візантійського полководця Врани, відправленого з військовими силами імперії проти повсталіх болгар” на подальший хід подій історії Болгарії². На його ж думку, “розповідь про болгарські справи під час походу Фрідріха Барбароси на схід і ставлення сербів і угрів до болгарського руху склали у вищій ступені цінну частину праці Федора Івановича”³. Крім того, М. Попруженко упорядкував список наукових праць, опублікованих Ф. Успенським упродовж 40 років його наукової діяльності, що нараховував 115 назв⁴. Проаналізувавши погляди Ф. Успенським щодо розвитку візантійсько-слов’янських відносин, М. Попруженко звернув увагу на його думку, що метою християнізації слов’янських народів була боротьба Візантійської імперії проти просування на Схід Європи Каролінгської імперії й латинської церкви⁵, в ході якої Візантія використовувала такі ж заходи, якими західні імперія і церква користувалася для привернення нових підданих, тобто християнською місією⁶.

У іншій студії М. Попруженко з’ясував роль Одеси в науковій діяльності В. Григоровича⁷. Він з’ясував, що видатний вчений-славіст познайомився з цим містом у липні 1844 р., коли майже місяць готувався до закордонної подорожі по слов’янських землях Європи, а в 1864 р. подарував Новоросійському університету власне зібрання книг із слов’янознавства⁸. З часу переходу на службу до Новоросійського університету, підкреслював дослідник, в наукових зацікавленнях В. Григоровича превалювала тематика, що традиційно розроблялася його вченими: “Візантія та її відносини зі слов’янами, доля слов’янства на Балканському півострові, археологія, етнографія і географія півдня Росії”⁹.

До заслуг М. Попруженка слід віднести те, що він визначив наукові здобутки В. Григоровича на полі дослідження проблем історії слов’янських народів в одеський період творчості. Зокре-

ма, він вказав на його “вміння використовувати візантійські джерела для з’ясування фактів слов’янської історії”; окреслення головних обставин перебування Св. Кирила і Мефодія в Херсонесі, що “до нашого часу не втратили свого значення у справі висвітлення питання про виникнення слов’янської абетки”; а також думку вченого, що вихідці з Сербії упродовж двох століть працювали на благо російської освіти й культури.¹⁰

М. Попруженко високо оцінив науковий доробок М. Дринова у вивченні історії Болгарії та його роль у процесі болгарського національного відродження XIX ст.¹¹. Він же проаналізував історико-літературні праці О. Кочубинського, більшість з яких стосувалася славистичної проблематики¹², виступив автором однієї з перших наукових біографій видатного російського слависта В. Ламанського¹³. Цінний матеріал для історії слов’янознавства містився у виданому М. Попруженком щоденнику О. Бодяньського¹⁴.

Особливий інтерес для історії славістики мають роботи професора Новоросійського університету Б. Ляпунова. У 1901 р., на відзначення 40-річчя наукової діяльності найвідомішого із тогочасних славистів, професора і академіка І. Ягича, він підготував і видав нарис наукової діяльності цього видатного вченого, в якому докладно проаналізував найважливіші його праці¹⁵. Дослідник наголошував, що все творче життя І. Ягича було цілком присвячене ідеалам служіння науці, а його заслуги в галузі вивчення слов’янської філології величезні¹⁶. Він же виступив автором спеціального відгуку про наукову діяльність М. Попруженка, високо оцінивши його здобутки у вивченні середньовічної історії Болгарії, що дало підстави Раді Новоросійського університету обрати автора монографії “Синодик царя Бориса” (1899) екстраординарним професором (1908)¹⁷. У спеціальному ювілейному збірнику, присвяченому 30-річчю науково-педагогічної діяльності професора М. Дринова (Харків, 1908), Б. Ляпунов видрукував нарис наукової діяльності цього видатного дослідника історії Болгарії¹⁸. Він уперше в історіографії відмітив, що М. Дринов як історик формувався під силь-

ним впливом професорів Московського університету О. Бодяньського і Ф. Буслаєва та визнавав вплив на нього П. Шафарика. Характеризував М. Дринова як представника слов'янознавства – комплексної дисципліни, що успішно об'єднувала заняття слов'янською історією, літературою і мовознавством¹⁹.

Дослідженню проблематики історії славістики чимало сприяли своїми працями І. Лінниченко та М. Сперанський. Зокрема, перший не лише дав оцінку наукової спадщини В. Григоровича і В. Ламанського в опублікованих ним невеличких нарисах²⁰, але й познайомив громадськість зі своїми спогадами про дослідника середньовічної історії Чехії, професора Новоросійського університету О. Кочубинського²¹. Водночас М. Сперанський проаналізував творчий доробок І. Ягича у підготовці фундаментальної історії слов'янської філології²² та виступив автором біографії В. Качановського²³.

На основі опрацювання фактів і джерел, “відомих у друзі”, М. Василенко одним з перших в Україні підготував розгорнуту біографію видатного вченого-славіста і видавця давньоруських і давньослов'янських літературних та історичних пам'яток О. Бодяньського²⁴. І хоча ця праця мала науково-популярний характер, заслуга автора полягала в тому, що він систематизував розпорошені по різних брошурах і журнальних статтях факти біографії видатного українського славіста, тим самим поклав твердий ґрунт для написання його академічного життєпису.

Автором ряду праць із проблем історії славістики був І. Франко. У 1903 р. він написав біографічний нарис про О. Бодяньського, в якому високо оцінив його наукову діяльність²⁵. Чи не першим із біографів, І. Франко акцентував увагу на зацікавленості майбутнього вченого славістичною проблематикою уже в період навчання в Переяславській семінарії, чимало професорів якої через рід Дмитрашок-Райчів були зв'язані із Сербією. Цим, зокрема, автор пояснював знання семінаристом О. Бодяньським сербської мови, його захоплення народними піснями зі збірки В. Караджича. За спосте-

реженням І. Франка, вирішальне значення у формуванні наукових зацікавлень видатного вченого мав професор Московського університету М. Каченовський, який “надихнув його до нових тоді в Росії славістичних студій”²⁶. Дослідник констатував, що у 1837 р. О. Бодянський захистив магістерську дисертацію і став першим ученим, якому російський уряд надав стипендію для проведення слов’янознавчих студій, а його наукова подорож замість двох років тривала цілих п’ять²⁷. Зрештою, І. Франко висловив думку, що О. Бодянський був “одним з найзаслуженіших діячів на полі слов’яно- і спеціального українознавства в Росії”²⁸.

В окремій праці І. Франко звернувся до характеристики наукової діяльності польського етнографа, українця за походженням Е. Коритка²⁹. Студентом другого курсу Львівського університету він брав участь у “польських конспіраціях 1833 і 1834 р.” й був засланий під нагляд поліції до міста Любляни.³⁰ В Іллірії та Крайні Е. Коритко проводив фольклорні та етнографічні спостереження словенського народу, результатом яких і стала його п’ятитомна збірка українських народних пісень³¹. І. Франко був переконаний, що невідома у науковому світі епістолярна спадщина Е. Коритка й зібрані ним фоліоклорні записи є новим, важливим матеріалом для “загальної картини етнографічних студій і наукових інтересів чільних провідників слов’янського відродження в першій половині XIX в.”³².

І. Франко виступив автором інших невеличких робіт, присвячених науковій діяльності відомих зарубіжних³³ і вітчизняних учених³⁴. Так, характеризуючи суспільно-політичні погляди М. Драгоманова, дослідник вказував, що той “як історик був еволюціоніст, вірив у ненастанний органічний розвій не лише в сфері матеріальних явищ, але також у сфері духу, віри, літератури й етики. Властивим плодючим елементом у тій еволюції вважав людський індивідум, його душу, волю й інтелігенцію. Суми тих індивідуальних імпульсів творять масові течії, настрої і змагання мас”³⁵. Ще один штрих. І. Франко виступив ініціатором видання окремих матеріалів

епістолярної спадщини деяких учених-славістів, зокрема І. Ягича³⁶.

Цінний матеріал для історії слов'янознавства містився також у наукових збірках, підготовлених на честь відомих учених-славістів – Т. Флоринського³⁷, М. Дашкевича³⁸, М. Дринова³⁹, а також в біографічних словниках професорів і викладачів Харківського університету⁴⁰ та в інших виданнях⁴¹. Подібні збірники, як правило, містили біографічні нариси вчених, нариси їх педагогічної діяльності, перші спроби характеристики їх творчого доробку, а також перелік головних праць учених тощо. Слід визнати, що такі публікації мали чималу цінність для подальшого вивчення творчого доробку вчених-славістів і створення їх наукових біографій.

Серед інших біографічних матеріалів, видрукованих на шпальтах наукових часописів, вирізняються некрологи та матеріали, присвячені пам'яті українських і російських славістів Ф. Фортинського⁴², О. Кочубинського⁴³, М. Дринова⁴⁴, К. Радченка⁴⁵, М. Дашкевича⁴⁶, В. Антоновича⁴⁷, В. Качановського⁴⁸, В. Ламанського⁴⁹, М. Халанського⁵⁰ та інших. Зокрема, скорботні матеріали на смерть Ф. Фортинського були видруковані в 17 книзі “Чтений Исторического общества Нестора-летописца” (1903). Автор одного з них, історик-медієвіст А. Ясинський, даючи оцінку наукового доробку Ф. Фортинського – “одного із кращих знавців середньовічної історії Балтійського помор'я і джерел цієї історії” – вказував, що основні висновки його праць “залишаються в науці й досі непохитними”⁵¹. У одній із книг “Чтений Исторического общества Нестора-летописца” за 1909 р. було видруковано матеріали спеціального засідання товариства “Пам'яті члена-засновника Историчного товариства Нестора-літописця, заслуженого ординарного професора Володимира Боніфатієвича Антоновича”⁵². Його учасники відзначали величезні заслуги видатного вченого в галузі історичної науки й наголошували, що історичні дослідження В. Антоновича “давали відповідь на кардинальні питання історичної науки, даючи можливість з'ясувати загальний напрям західноруської історії”⁵³.

Важливим чинником розвитку досліджень у галузі історії сла-

вістики стали “Критико-бібліографічні огляди праць і видань зі слов’янознавства”, які регулярно друкував в “Університетских известиях” й окремими відбитками професор університету Св. Володимира Т. Флоринський. Так, у 8 випуску цього огляду за 1902 р. була вміщена його рецензія на монографію професора Петербурзького університету П. Сирку “Нариси із історії літературних відносин болгар і сербів в XIV–XVII століттях: Житіє Св. Миколая нового Софійського за єдиним рукописом XVI ст.” (СПб., 1902). У ній наголошувалося, що “книга п. Сирку є досить цінною як за важливістю вміщеного в ній нового матеріалу, так і за справедливістю і новизною багатьох загальних міркувань і окремих критичних зауважень”⁵⁴. Рецензент вказував, що чимало нових історичних пам’яток, що увійшли до джерельної бази дослідження, було виявлено автором “шляхом вивчення рукописів трьох болгарських колекцій: Рильського монастиря, Синодальної бібліотеки і Народної бібліотеки в Софії. Усі ці дані вирізняються свіжістю і новизною. Із них вперше розкривається об’єм і характер книжної діяльності в Болгарії у XV–XVII ст. і відображення в ній сербського впливу”⁵⁵. У цьому ж випуску було вміщено рецензії й повідомлення про 23 інших видання⁵⁶.

Усього ж упродовж 1901–1913 рр. Т. Флоринський підготував і видав 11 випусків “Критико-бібліографічних оглядів”, у яких було вміщено рецензії, відгуки та іншу інформацію відносно 230 різноманітних видань і праць зі славістики⁵⁷. Безсумнівно, що накопичення й введення до наукового обігу такого величезного обсягу історіографічного матеріалу створювало сприятливий ґрунт для продовження досліджень у цьому напрямі слов’янознавчих досліджень і підготовки узагальнюючих праць з історії славістики.

Отже, можемо обґрунтувати наступні висновки:

По-перше, М. Попруженко підготував одну з перших біографій Ф. Успенського, в якій з’ясував вплив історіософії на розробку концепції відносин Візантії з південнослов’янськими народами, зокрема звернув увагу на думку вченого, що метою християнізації слов’ян

ських народів була боротьба Візантії проти експансії у Східну Європу імперії Каролінгів і латинської церкви. Він також з'ясував роль Одеси у науковій діяльності В. Григоровича, проаналізував науковий доробок М. Дринова-болгариста.

По-друге, М. Ляпунов прослідкував головні віхи наукової біографії І. Ягича, як-от у вивченні слов'янської філології; підготував наукову біографію М. Дринова, в якій високо оцінив його заслуги як вченого-славіста.

По-третє, наукова діяльність О. Бодянського аналізувалася М. Василенком й І. Франком. Зокрема, останній високо оцінив результати його наукових мандрів слов'янськими країнами для розвитку слов'янознавства в Росії. Крім того, І. Франко з'ясував головні віхи наукової біографії польського етнографа Е. Коритка, ініціював видання матеріалів епістолярної спадщини І. Ягича тощо.

По-четверте, серед праць інших авторів (Т. Флоринський, М. Сперанський, І. Лінниченко, А. Ясинський та ін.) переважали різного типу біографічні матеріали: нариси в наукових збірниках на їх пошану, біографічні нариси, некрологи, критико-бібліографічні огляди, рецензії, відзиви, різного роду коментарі тощо, завдяки цьому до наукового обігу введено чимало історіографічних фактів, що створювало сприятливі умови для підготовки фундаментальних робіт з історії славістики, аналогічних до відомої монографії І. Ягича⁵⁸.

ПІДСУМКИ

Протягом раннього нового часу в історичній думці України відбувалося повільне, але неухильне накопичення відомостей про слов'янські народи, робилися спроби осмислити їх місце у світовій історії. Спорадичні прояви спеціального інтересу до слов'янського світу, особливо поляків і балканських слов'ян, набули з середини XVII ст. окресленого й систематичного характеру. Цей процес був спричинений впливом на духовність українського народу Національної революції, що стала каталізатором якісних зрушень в його політичній культурі й національній свідомості.

Безпосереднім відображенням потреби національного самоствердження стала історична проза, що постала в останній третині XVII – на початку XVIII ст. і була пройнята інтересами, проблемами й настроями, які панували в культурно-політичному житті козацької України. Авторами праць були церковні діячі, які становили традиційну інтелектуальну еліту й спиралися на православну культуру, зокрема, оперували біблійною пояснювальною схемою походження й розселення слов'янських народів тощо. Водночас спостерігалось прийняття нових форм історіографії Заходу. Так, на основі критичного методу історіографії, Д. Тупталом створено нові життєписи Св. Кирила і Мефодія, інших слов'янських святих, що мали неабиякий вплив на історичну свідомість православного населення країн Центрально-Східної і Південної Європи. Він же окреслив новаторську для того часу історіографічну ідею – об'єднання церковної й світської історій, що засвідчило появу зародків пере-

ходу від середньовічного літописання до риторично-фактографічної течії історіографії нового часу.

Відсутність власної друкованої історичної літератури, обмежена кількість рукописних пам'яток, чисельна перевага іноземних джерел над місцевими, зумовили поширення в історичній думці України XVII–XVIII ст. комп'юлятивної методології. Як проміжний етап до використання документальних джерел, вона використовувалася й для висвітлення історії польського й інших слов'янських народів. Зокрема, на підставі логічно впорядкованої композиційної побудови, що ґрунтувалася на світській періодизації історії й чітко окресленої сюжетної лінії, Ф. Софонович уперше висвітлив найголовніші події історії Польщі від легендарних часів до початку 70-х рр. XVII ст.

На межі XVII–XVIII ст. роль носіїв національних і духовних традицій перейняла освічена козацька старшина Гетьманщини. Її представники, менш обтяжені традиціями та формами православної історіографії, були обізнані із західноєвропейською культурою й наукою. Вже у літописі Самовидця відтворено становище українського політикуму й православної церкви в Речі Посполитій, піднято питання про права та вільності української шляхти, а наступ польського уряду на національно-релігійні права українського народу розглядався як одна з причин Національної революції XVII ст.

Важливу роль у розвитку історіографії історії слов'янських народів в останній третині XVII–XVIII ст. відіграла Києво-Могилянська академія, в стінах якої набули поширення привнесені із Європи модерні наукові концепції, історіографічні прийоми й методи (основи критичного опрацювання писемних джерел, елементи наукового перекладу праць зарубіжних авторів, подієво-фактографічний стиль викладу та ін.). Хоча в українській історичній думці та історичній свідомості XVIII ст. ще продовжували панувати уявлення про походження слов'ян в дусі біблійної схеми історії, вже почали з'являтися сумніви щодо правдивості легендар-

них подій. Вони супроводжувалися загальною деміфологізацією уявлень про етногенез і давню історію слов'янських народів.

Однією з центральних тем історичних творів XVIII ст. були стосунки України з Річчю Посполитою та історія останньої, поважне місце в якій відігравали українці. Подібна зацікавленість свідчила про зростання інтересу української еліти до Національної революції XVII ст., події якої висвітлювалися Г. Грабянкою, С. Величком й авторами інших історичних компіляцій. На основі критичного опрацювання козацьких літописів і творів польської історіографії автор "Історії Русів" відтворив найважливіші події вітчизняної й польської історій, українсько-польських відносин, відзначав самостійність історичного розвитку українців від польського, литовського й московського народів. О. Рігельман пунктирно окреслив процес заснування болгарських колоній на Півдні України й звернув увагу на найголовніші події російсько-турецької війни 1768–1774 рр. на болгарських теренах.

Еміграція до Росії представників української інтелектуальної еліти (Ф. Прокопович, Д. Туптало, С. Рагузинський, С. Горка, С. Бужинський, М. Бантиш-Каменський та ін.), котрі прагнули реалізувати свій духовний потенціал у державі могутнішій у воєнному й політичному відношеннях, але менш розвинутій у культурному, сприяла привнесенню здобутків вітчизняної історичної думки у галузі історії слов'янських народів у російську історіографію. Порівняно з історичними творами останньої, українські праці несли в собі відбиток ідейного змісту гуманістичної ренесансної й барокової історіографій, що на той час уже активно розвивалися на Заході.

М. Бантиш-Каменський став першим українським вченим, методологія якого була зорієнтована на дослідницьку процедуру, критичне використання документальних джерел. Його роботи, у тому числі археографічного характеру, здійснили прорив у дослідженні проблем історії Польщі, польсько-українських і польсько-російських відносин, сприяли їх остаточному виокремленню з кола україн-

ської й російської історії. Завдяки працям цього вченого процес зародження слов'янознавства, як академічного напрямку досліджень, що концентрував увагу на вивченні історії, мови і культури слов'янських народів Центральної і Південно-Східної Європи, підійшов до свого початкового етапу.

В останні роки XVIII – першій третині XIX ст. паралельно із становленням більшості сучасних гуманітарних дисциплін в історичній думці України відбувалося зародження наукового інтересу до вивчення минулого й почасти сучасного становища слов'янських народів, що об'єднувався поняттям “слов'янські старожитності”. Він був спричинений поширенням в українському суспільстві просвітницької ідеології Й. Гердера, численними контактами українців зі слов'янами Центральної й Південно-Східної Європи, накопиченням різноманітної інформації про останніх. Каталізатором цього процесу стали перші наукові подорожі українців у слов'янські регіони; збір офіцерами військового відомства в Бессарабії й Південній Україні інформації про Оттоманську імперію, її слов'янське населення та документальних джерел про російсько-турецькі війни; славістичні виклади професорів Києво-Могилянської (з 1819 р. – Київської духовної) академії, Харківського університету.

Короткочасною, але самобутньою та яскравою, в історії початкового періоду української славістики була діяльність Ю. Венеліна, який зробив вдалу спробу довести автохтонність слов'ян в Європі й висвітлити складну проблему походження болгарського етносу, що стала одним із аспектів теорії слов'янського етногенезу. Водночас Д. Бантиш-Каменський окреслив і започаткував вивчення українсько-сербських відносин, зокрема, зафіксував участь сербів у Національній революції XVII ст. й аграрному виробництві Лівобережної України. Наприкінці 1820-х рр. за участю українських науковців була організована перша археологічна експедиція на території Болгарії, в ході якої було виявлено пам'ятки античної й візантійської культур, болгарської середньовічної історії.

У 30-х рр. XIX ст. розпочався новий етап у вивченні історії сло-

в'янських народів, зумовлений рядом чинників: кардинальними змінами в інтелектуальному житті України, внутрішній зміст якого почала формувати естетика романтизму; поширенням ідей слов'янофільства і панславізму; відображенням у суспільній свідомості українців ідей і конкретних епізодів польського повстання 1830 р.; перетворенням Києва у новий науковий і освітянський центр; введенням в дію університетського статуту, яким передбачалося заснування слов'янознавчих кафедр тощо.

Упродовж 30–40-х рр. XIX ст. відбулося оформлення головних центрів славістичних студіювань в Україні: Київ (тут функціонують університет Св. Володимира, Київська духовна академія, Київська археографічна комісія), Харків з його університетом, Одеса як центр болгарської еміграції й Львів. Під час закордонних наукових подорожей слов'янськими землями І. Срезневського, О. Бодянського, М. Надеждіна, Д. Княжевича, М. Іванишева та ін. було виявлено й досліджено чимало писемних, речових і фольклорних джерел, що суттєво розширили джерельну базу студіювання давньої і середньовічної історії слов'янських народів. Новим чинником дослідження історії слов'янських народів стала концепція “народної історії”, привнесена у цю проблематику М. Максимовичем і М. Костомаровим. Водночас М. Іванишев на основі порівняльного методу започаткував вивчення історії слов'янського права й видрукував російською мовою низку пам'яток давньочеського права. Не втратив значення фактологічний матеріал праць єпископа Інокентія (Борисова) з історії християнства в Польщі, зокрема, він довів, що з початку воно поширювалося за візантійським, східним обрядом. П. Задерацький окреслив найголовніші події процесу заснування болгарських колоній в Україні, а М. Мурзакевич розглянув окремі епізоди початкового етапу болгарського національного відродження.

Розгром Кирило-Мефодіївського товариства й поразка революцій другої половини 40-х рр. XIX ст. в Центральній і Західній Європі вкрай негативно позначилися на славістичних студіюваннях в

Україні. Утім, науковці продовжували вивчення окремих проблем історії слов'янських народів. Так, М. Іванишев дослідив роль князя Курбського в українсько-російсько-польських відносинах середини і другої половини XVI ст. Джерельна база і висновки вченого відзначалися новизною і оригінальністю. Зокрема, він проаналізував причини Берестейської церковної унії, серед яких виділив прагнення польського уряду розірвати історичні зв'язки України з Московською державою й поширити католицизм на її терени, зміцнити міжнародні позиції Речі Посполитої. Професори і вихованці Київської духовної академії плідно вивчали малодосліджені проблеми історії православної церкви та релігійної думки у слов'янських народів, завдяки чому було започатковано новий напрямок слов'янознавчих студій. На основі документальних джерел А. Скальковський здійснив прорив у вивченні питання еміграції болгар до Росії, історії й сучасного становища їх колоній.

Ліберальні перетворення 60-х рр. XIX ст. в Росії, зокрема введення в дію нових статутів університетів і духовних академій, заснування Новоросійського університету (1865) й Історико-філологічного інституту князя Безбородка (1875), створення низки історичних товариств і часописів, відкрили новий етап у дослідженні проблематики слов'янської історії, що тривав до кінця 90-х рр. XIX ст. Вивчення минулого історії слов'янських народів ґрунтувалося на ідеях трьох основних концепцій: слов'янофільської, народницької й позитивістської.

Ґрунтовною джерельною базою, науково вивіреними висновками відзначаються праці М. Дринова, О. Котляревського і Ф. Фортинського, присвячені ранньому періоду середньовічної історії слов'янських народів. Зокрема, М. Дринов спростував поширені в історіографії погляди про автохтонність слов'ян на Балканах та їх мирне укорінення на теренах Візантійської імперії; встановив, що проникнення слов'ян на півострів відбувалося з кінця II до середини VII ст. і пройшло кілька етапів; висловив концептуально важливу думку про етнічну єдність східної і західної частини Болга-

рії. О. Котляревський започаткував вивчення звичаєвого права поморських слов'ян; вважав, що воно узагальнювало їх попередній досвід і мало охоронний, консервативний характер; довів, що в юридичному побуті балтійських слов'ян брали свій початок їх державні інститути й правові відносини. Цілковитою новизною і оригінальністю вирізнялися висновки Ф. Фортинського, який запропонував концепцію виникнення і розвитку поморських міст, з'ясував їх роль у створенні Ганзейського союзу й характер відносин з німецькими державами. Широкою джерельною базою відзначаються праці П. Лавровського, В. Більбасова, О. Воронова, В. Григоровича, в яких проаналізовано різні аспекти місіонерської діяльності Св. Кирила і Мефодія серед слов'янських народів й висловлено ряд принципово важливих міркувань.

У 60–90-х рр. ХІХ ст. було досягнуто помітних успіхів у вивченні середньовічної і нової історії південнослов'янських народів. Ф. Успенський окреслив нові аспекти візантійського володарювання в Болгарії ХІ–ХІІ ст., з'ясував причини визвольних змагань болгар проти Візантії, ініціював проведення археологічних досліджень болгарських столиць Пліски і Преслава. М. Дринов висунув і обґрунтував думку про розквіт болгарської культури в період Другого Болгарського царства; витоки ж болгарського національного відродження пов'язував із П. Хілендарським. М. Попруженко здійснив наукове видання “Синодика царя Бориса” й провів ґрунтовний джерелознавчий аналіз цієї пам'ятки; запропонував власне бачення розвитку руху богомилів. Фактично вперше в історіографії К. Радченко висвітлив культурне й релігійне життя Болгарії в ХІV ст., зокрема, визначив ступінь впливу візантійської культури й релігійних вчень на духовне життя болгарського суспільства. Т. Флоринський встановив, що вирішальну роль у процесі формування державності у південних слов'ян відігравали зовнішні чинники; обстоював думку, що законодавча діяльність Стефана Душана не обмежувалася лише кодифікацією права і виданням Законника, а полягала в обнародуванні повного кодексу сербських законів, осно-

ву яких складали візантійські збірники. Ф. Леонтович дослідив законодавчі статuti середньовічних далматських общин, на основі яких реконструював суспільний устрій тогочасного хорватського суспільства. Водночас М. Владимирський-Буданов виступив із концепцією існування єдиного слов'янського права, одним із проявів якого вважав середньовічне хорватське законодавство. Професори і вихованці Київської духовної академії плідно продовжували вивчення історії православної церкви та релігійної думки у балканських слов'ян.

Новим явищем у розвитку історичної думки в Україні в 1860–1890-х роках стало посилення уваги науковців до розробки проблематики історії західнослов'янських народів. Так, Ф. Успенський і П. Лавровський започаткували вивчення проблем історії Великої Моравії. А. Ясинський порушив складне і малодосліджене питання занепаду “земського ладу” в Чехії й запропонував нову схему соціально-економічного розвитку чеського суспільства в X–XIII ст. Деякі аспекти гуситського руху розробляли В. Надлер, О. Вертеловський; О. Кочубинський проаналізував діяльність Общини чеських братів й з'ясував її роль в історії Чехії середини XV – першої чверті XVII ст.

На основі знайдених документальних джерел В. Антонович дослідив складну проблему українсько-польських відносин та історичні процеси, що були результатом співжиття цих двох народів у Польській державі. Опрацювання величезного історичного матеріалу (не тільки законодавчих джерел, а й практики міської управи й організації німецького права) дозволило М. Владимирському-Буданову з'ясувати, що запровадження у польських містах самоврядування на магдебурзькому праві стало однією з причин занепаду Польщі. Аналізуючи роль польського елемента в процесі колонізації українських земель, вчений переконливо спростував тезу польських авторів про вирішальну роль Польщі в заселенні та освоєнні українських теренів. І. Лінниченко дослідив розвиток відносин Київської Русі й Польщі до кінця XII ст. Водночас, М. Кос-

томаров на засадах народницької школи проаналізував події заключного періоду існування Речі Посполитої як незалежної держави й окреслив причини її занепаду. Розглянувши події польського визвольного руху, І. Франко встановив, що відстоювання ідеї історичної Польщі “від моря до моря” завдавало йому чималої шкоди. Вважав, що поразка повстання польських селян 1846 р. стала головною причиною утяжливого та руйнівного способу скасування панщини та індемнізації в польських землях.

Поступове накопичення історіографічних фактів і критико-бібліографічних матеріалів у галузі славістики, зростання наукового інтересу до історії та сучасного становища зарубіжного слов'янства, розвиток наукових зв'язків українських і зарубіжних учених зумовили становлення в останній третині ХІХ ст. історії славістики як самостійного напрямку історіографічних досліджень. Цей процес слід вважати одним із показників зрілості вітчизняного слов'янознавства.

Бурхливі політичні події початку ХХ ст. окреслили зростання суспільної значущості історичної думки в Україні, що мала задовольнити інтелектуальний запит суспільства щодо висвітлення і пояснення подій сьогочасної історії слов'янських народів, тоді як упродовж останніх десятиріч ХІХ ст. головна увага істориків-славистів спрямовувалася до давньої і середньовічної їх історії. Щонайперше місце у славистичних дослідженнях цього періоду займала історія Польщі. М. Владимирський-Буданов і М. Максимейко дослідили вплив Вислоцьких і Вартських статутів на правові норми українських земель Великого Князівства Литовського й Польщі, а М. Ясинський з'ясував роль Луцького Трибуналу в судоустрої Речі Посполитої. В. Біднов проаналізував правові норми сеймових постанов й польського законодавства, що регламентували юридичне становище православної церкви на теренах Речі Посполитої. У той же час, А. Стороженко з'ясував вплив реформи С. Баторія на розвиток запорізького козацтва й довів, що прийняття частини козаків на королівську службу було наслідком тогочасної політич-

ної кон'юнктури. М. Стельмашенко схарактеризував роль П. Скарги у боротьбі католицької церкви з реформацією в Польщі й підготовці Берестейського уніатського собору. На основі опрацювання величезного джерельного матеріалу Ф. Титов проаналізував становище православної церкви в Речі Посполитій в XVII–XVIII ст. й довів, що її вкрай важке становище зумовлювалося зневажливим ставленням поляків, в свідомості яких панувало бачення католицизму як основи державного устрою Польщі й добробуту її населення. К. Воблій окреслив процес виникнення і розвитку польської фабричної промисловості в другій половині XVIII ст. – першій третині XIX ст. й визначив головні етапи її розвитку.

На початку XX ст. відбувся деякий спад у вивченні проблем історії південнослов'янських народів. Це було наслідком зміни поколінь учених-славістів: частина фахівців старшого віку відійшла від активної наукової діяльності й зосередилася на педагогічній роботі (Т. Флоринський, М. Дашкевич), інші – пішли із життя (М. Дринов, В. Качановський, К. Радченко), а представники нової генерації (М. Державін, О. Лук'яненко, П. Заболотський, М. Драй) робили лише перші кроки в академічній науці. Найважливішим досягненням українських вчених на ґрунті вивчення історії Болгарії слід вважати видання Г. Льїнським зібрання грамот болгарських царів та визначення їх інформаційної цінності для подальшого вивчення її середньовічної історії; дослідження М. Попруженком і К. Радченком маловідомих аспектів історії богомільського руху й аналіз деяких документальних джерел. М. Державін змалював процес переселення болгар у південні райони України й схарактеризував їх становище на межі XIX–XX ст. Утім він не зміг об'єктивно висвітлити історичні коріння македонської проблеми, як дестабілізуючого чинника міжнародних відносин на Балканах. М. Попруженко й П. Заболотський окреслили деякі аспекти болгарського національного відродження.

Науково вивченими висновками відзначаються праці Т. Флоринського, в яких проаналізовано джерела Дубровницького статуту

1272 р. й доведено його унікальність і велику наукову цінність як першої спроби кодифікації правових норм у південних слов'ян. О. Лук'яненко зробив вдалу спробу з'ясувати роль братів Зринських і Ф. Франкопана у політичних подіях у Хорватії в третій чверті XVII ст.

На жаль, поза увагою українських дослідників залишилися події минулого чорногорського, словенського й македонського народів. Це було пов'язано із обмеженим доступом до документальних джерел їх історії.

Перша світова війна мала негативний вплив на вивчення проблем історії західних слов'ян. Вона унеможливила доступ українських вчених до документальних матеріалів польських, чеських, австрійських, німецьких та інших бібліотек і архівів, перервалися контакти із зарубіжними вченими, було змінено акценти у тематиці історико-славістичних досліджень.

ПРИМІТКИ

Вступ

1. Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип.1. – С.53.
2. Див.: Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. – М., 1973. – С.147; Барг М.А. Эпохи и идеи: Становление историзма. – М., 1987. – С.11.
3. Ракитов А.И. Историческое познание: Системно-гносеологический аспект. – М., 1982. – С.9.
4. Максимович М. Изследование о гетьмане Петре Конашевиче Сагайдачном // Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т.1: Отдел исторический. – С.347, 340.
5. Його ж. Известия о южнорусских летописях, изданных Николаем Белозерским в Киеве, 1856 г. // Там само. – С.233, 234.
6. Його ж. Письма о Богдане Хмельницком // Там само. – С.398.
7. Його ж. Об историческом романе г. Кулиша “Черная Рада”, 1857 г. (Письмо к Г.П. Галагану) // Там само. – С.526; Його ж. Письма о Богдане Хмельницком. – С.409; Його ж. Известие о Летописи Григория Грабянки, изданной 1854 года Киевской Временной Комиссией, 1856 г. // Там само. – С.233, 234.
8. Левицький О. Предисловие // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех Малороссийских хроник: Хмельникской, “Кратного описания Малороссии” и “Собрания Исторического”. – К., 1878. – С.Х.
9. Там само.
10. Там само. – С.Х-ХП.
11. Там само. – С.ХП-ХІІІ.
12. Левицький О. Опыт исследования о летописи Самовидца // Там само. – С.58-59, 62.
13. Там само. – С.66-67.

14. Самчевский И. Предисловие // *Летопись гадяцького полковника Григория Грабянки*. – К., 1854. – С.8.
15. Там само. – С.ХV-ХVI, ХIХ та ін.
16. Самчевский И., Антонович В. Предисловие // *Летопись событий в Юго-Западной России в ХVIII веке, составленная Самоилом Величко бывшим канцеляристом войска Запорожского 1720*. – К., 1864. – Т.4. – С.V, VI, IX, X.
17. Зеров М.К. “История презельной брани” Гр. Грабянки // *Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*. – Ф.ХХХV. – №80. – Арк.5.
18. Петрикевич В. Літопис Самійла Величка та “Woyna Domowa” Самійла Твардовського: Порівняльна студія // *Звіт дирекції Ц. К. Гімназії Франца Йосипа I в Тернополі за рік шкільний 1909/10*. – Тернопіль, 1910. – С.47-48.
19. Лазаревський О. Прежние изыскатели малорусской старины // *Киевская старина*. – 1894. – №12. – С.362-363.
20. Василенко Н.П. Малороссия. Историография // *Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона*. – 1899. – Т.ХХVII. П / Т.55. – С.490-491.
21. Иконников В.С. Опыт русской историографии. – Т.2. – Кн.2. – К., 1908. – С.1489-1674.
22. Грушевский М. К судьбе “Истории Руссов”: Эпизод из украинской историографии ХIХ в. // *Чтения в Историческом обществе Нестора летописца*. – 1906. – Кн.ХIХ. – Вып.2. – Отд.2. – С.1-20; Його ж. К характеристике взглядов “Истории Руссов” // *Известия Отделения русского языка и словесности имп. АН*. – 1908. – Т.ХIII. – Кн.І. – С.396-427; Його ж. Развитие украинских изучений в ХIХ в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. – СПб., 1914. – Т.1. – С.1-37.
23. Багалеі Д. Русская историография. – Харьков, 1911.
24. Срезневський И. На память об О.М. Бодянском, В.И. Григоровиче и П.И. Прејсе, первых преподавателях славянской филологии // *Записки имп. АН*. – 1878. – Т.31. – Кн.1. – С.82-127
25. Кочубинский А.А. Адмирал Шишков и канцлер гр. Румянцев: Начальные годы русского славяноведения. – Одесса, 1887-1888.
26. Там само. – С.211.
27. Див.: Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук: Нарис історії. – К., 1993. – С.195.

28. Багалій Д. Нарис української історіографії. – К., 1923.
29. Див.: Грушевський М.С. Об украинской историографии XVIII в.: Несколько соображений // Известия Академии наук СССР. – Серия VII. Отделение общественных наук. – Л., 1934. – №2. – С.215-233; Його ж. Самовидец Руины и его позднейшие отражения // Труды института славяноведения АН СССР. – М., 1932. – Т.І. – С.157-192; Його ж. Історичні статті Куліша з 1860-х років // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1928. – Т.28. – С.139-151; Його ж. Історичні статті Костомарова в “Основи” // Україна. – 1928. – №3. – С.50-57.
30. Див.: Петровський М. Нариси історії України XVII–початку XVIII століть. – Харків, 1930 – Т.І.: Досліди над літописом Самовидця; Його ж. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) // Записки Ніжинського інституту Народної освіти. – 1926. – Кн.VI. – С.1-80.
31. Оглоблин О. До питання про автора Літопису Самовидця // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн.VII-VIII. – С.181-196; Його ж. До історії української політичної думки XVIII в. // Там само. – К., 1928. – Кн.XIX. – С.231-241.
32. Багалій Д. Нарис української історіографії. Літописи. Джерелознавство // Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України / Упорядкував, вст. стаття, коментарі В.В. Кравченко. – Харків, 2001. – С.132.
33. Грушевський М. Про українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів // Український історик. – 1991-1992. – Т.28-29. – Ч.110-115. – С.123.
34. Гермайзе О. В.Б. Антонович в українській історіографії // Україна. – 1928. – №5. – С.17-32.
35. Його ж. М.П. Драгоманов в українській історіографії // Там само. – 1926. – №2-3. – С.125-145.
36. Клепатський П. М.О. Максимович як історик // Там само. – 1927. – №6. – С.80-85.
37. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага, 1923 / Репринтне видання. – К., 1996.
38. Дорошенко Д. “История Русов” як пам’ятка української політичної думки другої половини XVIII століття // Хліборобська Україна. – 1921. – Кн.3. – С.183-198.
39. Дорошенко Д. П.О. Куліш. Його життя й літературно-громадська діяльність. – К., 1918; Його ж. Пантелеймон Куліш. – Ляйпціг; Київ, б.р.;

Його ж. Микола Костомаров. – Київ; Лейпціг, б.р.; Його ж. Володимир Антонович: Його життя й наукова та громадська діяльність. – Прага, 1942.

40. Возняк М. Псевдо-Кониський і Псевдо-Полетика (“История Русов” у літературі й науці). – Львів; Київ, 1939; Його ж. Хто ж автор так званого літопису Самовидця? – Львів, 1933.

41. Крип’якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII вв. – Львів, 1923.

42. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959.

43. Коваленко Л.А. Историография Украины в I-й половине XIX в. // Очерки исторической науки в СССР. – М., 1956. – Т.І. – С.599-611; Його ж. Историография истории Украины во второй половине XIX в. // Там само. – М., 1960. – Т.ІІ. – С.693-715; Його ж. Историография Украины 1895–1897 гг. // Там само. – М., 1963. – Т.ІІІ. – С.693-714; Його ж. Историчні погляди Івана Франка // Наукові записки Житомирського педінституту. – 1956. – Т.4. – С.5-23; Його ж. Историчні погляди Івана Франка // І.Я. Франко як історик: Наукові записки АН УРСР. – К., 1956. – Т.8. – С.3-33; Його ж. До питання про історичні погляди О.М. Лазаревського // Укр. істор. журнал. – 1958. – №9. – С.98-107; Його ж. Народницька течія в українській історіографії // Доповіді і повідомлення Ужгородського державного університету. Секція історична. – 1959. – №3. – С.55-59; Його ж. Н.В. Гоголь – історик України // Проблемы историографии: Сборник. – Воронеж, 1960. – С.46-47; Його ж. Конспект лекцій з української історіографії XIX ст. – Кам’янець-Подільський, 1964; Його ж. Демократическое течение в историографии Украины XIX в.: Дисс. ... доктора ист. наук. – К., 1965. – Т.І-ІІ (рукопись); Його ж. П.О. Куліш як історик (До 150-річчя від дня народження) // Укр. істор. журнал. – 1969. – №8. – С.68-71; Його ж. М.В. Гоголь – історик України (До 160-річчя від дня народження) // Там само. – 1969. – №4. – С.121-123; Його ж. Исторические взгляды М.А. Максимовича (Из истории формирования либерального и демократического течений в украинской историографии 30–50-х годов XIX в.) // История и историки. Историографический ежегодник / Ред. колл.: акад. М.В. Нечкина (отв. ред.) и др. – М., 1973. – С.238-258. та ін.

44. Полухін Л.К. Формування історичних поглядів М.І. Костомарова. – К., 1959.

45. Боровой С.Я. А.А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины // Записки Одесского археологического общества. – 1960. – Т.1(34). – С.175-186; Дзюра Я. Творець “Запорожской старины” (До 155-річчя з дня

народження І.І. Срезневського) // Укр. істор. журнал. – 1967. – №6. – С.138-140 та ін.

46. Коваленко Л.А. Питання історії зарубіжних слов'ян в українській історіографії першої половини XIX ст. // Історіографічні дослідження. – 1973. – Вип.6. – С.116.

47. Там само. – С.117-120.

48. Шевченко Ф.П. Іван Франко про польсько-українські відносини та історію Польщі // І.Я. Франко як історик: Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – К., 1956. – Т.8. – С.51-79.

49. Жебокрицький В.А. Деякі питання історії південних слов'ян в творчості І. Франка // Наукові записки Київського державного університету. – Т.XV. – Вип.8: Збірник історико-філософського факультету. – 1956. – №8. – С.115-125; Його ж. Листування М.С. Дринова з О.М. Бодяньським // Питання історії та культури слов'ян / Відп. ред. і автор передмови В.А. Жебокрицький. – К., 1963. – Ч.1. – С.128-138.

50. Дзира Я. Творець “Запорожской старины” (До 155-річчя з дня народження І.І. Срезневського) // Укр. істор. журнал. – 1967. – №6. – С.139.

51. Див.: Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. – М., 1979. – С.51-53, 99, 193, 231, 246, 323-324, 337, 142-143, 172, 267, 346-349 та ін.; Скакун О.Ф. М.О. Максименко – історик (До 100-річчя від дня народження) // Укр. істор. журнал. – 1970. – №7. – С.119-122.

52. Крюков А.В. И.И. Срезневский как историк: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1977; Його ж. Історія Польщі в спадщині І.І. Срезневського // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1979. – Вип.20. – С.125-131.

53. Мартиненко А.К. Из истории развития болгаристики в Киевском университете // Университетские исследования и преподавание на болгарската история у нас и в чужбина: Международен симпозиум. Пампорово – 1981. – София, 1981. – С.92-109.

54. Чорний В.П. Исследования и преподавание истории Болгарии во Львовском университете // Там само. – С.125-138.

55. Страшнюк С.Ю. Зарождение славяноведения в Харьковском университете (1805–1839 гг.) // “Основные направления историко-славистических исследований и преподавания университетского курса по истории южных и западных славян на современном этапе. Всесоюзная конференция историков-славистов (1990)”: Тезисы докладов и сообщений. – М., 1990. – С.20-21; Його ж. Болгаристика в Харківському університеті (1805–1869) // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1990. – Вип.42. – С.119-126.

56. Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники. – К., 1983.
57. Шевченко Ф.П. “История Русов или Малой России” (До 120-річчя з часу видання твору) // Укр. істор. журнал. – 1966. – №7. – С.146-149; Його ж. Роль Київської академії в культурних зв'язках України з балканськими країнами у XVIII ст. // Історичні дослідження. – К., 1982. – Вип.8. – С.107-113.
58. Дзира Я. Летопись С. Величко и творчество Т. Шевченко: Автореф. ... дисс. канд. фил. наук. – К., 1963; Його ж. Джерельна основа праці О. Рігельмана з історії України // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – Вип.2. – К., 1969. – С.158-168; Його ж. Передмова // Літопис Самовидця. – К., 1971. – 2-е вид. – С.5-42; Його ж. Величко та його літопис (До 300-річчя від дня народження літописця) // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1971. – Вип.4. – С.198-223.
59. Ісаевич Я. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст. – К., 1966; Його ж. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст. – К., 1972.
60. Мьщык Ю.А. Украинские летописи XVII века: Учебное пособие. – Днепропетровск, 1978; Його ж. “Кройника” Феодосія Софоновича в історичній літературі // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1976. – Вип.6. – С.127-141; Його ж. Перший український історико-політичний трактат // Укр. істор. журнал. – 1991. – №5. – С.129-138.
61. Луценко Ю.М. Літопис Грабянка в працях дожовтневих дослідників // Радянське літературознавство. – 1988. – №8. – С.64-72; Його ж. Літопис Грабянка як твір барокової історіографічної прози // Там само. – 1989. – №9. – С.46-52.
62. Апанович Е.М. Вказ. праця. – С.84.
63. Там само. – С.93-94.
64. Марков М.Г. М.О. Максимович – видатний історик XIX ст. – К., 1973; Його ж. Жизнь и труды М.А. Максимовича. – К., 1999.
65. Пинчук Ю.А. Исторические взгляды Н.И. Костомарова: Критический очерк. – К., 1984.
66. Кравченко В.В. Д.И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – Х., 1990; Його ж. Д.М. Бантиш-Каменський // Укр. істор. журнал. – 1990. – №4, 9.
67. Сарбей В.Г. Развитие науки в Киеве у другой половине XIX ст. // Укр. істор. журнал. – 1982. – №3. – С.67-76.
68. Ващенко В.В. Фактори формування історичної концепції в україн-

ській історіографії кінця XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1998; Його ж. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX ст. (М.І. Костомаров, В.Б. Антонович, М.С. Грушевський): Навчальний посібник / В.В. Підгаецький (ред.). – Дніпропетровськ, 1998.

69. Гирич І. “Народництво” та “державництво” в українській історіографії. Проблема змістовного наповнення понять // Молода нація. Альманах. – 2000. – №4. – К., 2001. – С.5-30.

70. Гуржий А.И. Штрихи к портрету “настоящего историка” // Бантыш-Каменский Д.И. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – К., 1993. – С.5-16.

71. Данилюк Д. Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII – перша половина XX ст.). – Ужгород, 1999.

72. Дашкевич Я. Стан і напрями джерелознавчих та історіографічних досліджень історії України (Друга половина XIX–XX ст.): Доповідь про друковані праці, подана на здобуття наукового ступеня д-ра історичних наук. – К., 1994; Його ж. Михайло Грушевський – організатор української національної науки // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125 річчю від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С.93-102; Його ж. Шляхами української Кліо // Україна в минулому. – К.; Львів, 1996. – Вип.8. – С.54-63 та ін.

73. Дзира І. Вплив козацького літописання на літературу українського відродження першої половини XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. філ. наук. – К., 1995; Його ж. Історичні погляди Пантелеймона Куліша в романі “Чорна рада” // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам’янець-Подільський, 2004. – Т.12. – С.441-449; Його ж. Історія України від найдавніших часів до початку національно-визвольної війни в козацьких літописах 30–80-х рр. XVIII ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2004. – С.280-292 та ін.

74. Дзира Я. Хто ж таки був автором “Історії Русів” // Кирило-Мефодіївське товариство: люди, ідеї і традиції: До 150-річчя створення та діяльності. Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції. – К., 1996. – С.75-77 та ін.

75. Замлинський В. Батько і син Бантыш-Каменські // Київська старина. – 1994. – №1. – С.76-82; Його ж. Патріарх української науки // Максимович М.О. Киев явился градом великим... – К., 1994. – С.10-31; Його ж. Николай Иванович Костомаров – историк // Н.И. Костомаров. Истори-

ческие произведения. Автобиография. – К., 1989. – С.622-670.

76. Калакура Я.С. Українська історична думка на тлі національної ідеї // Микола Плав'юк. Україна – життя моє: У 3-х т. – К., 2002. – Т.3. – С.530-537; Його ж. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004.

77. Ковальський М.П. Іван Крип'якевич про українську історіографію з давніх часів до останньої третини ХІХ ст. (Спостереження над першим лекційним університетським курсом з української історіографії) // На службі Кліо: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності / Гол. ред. М. Брайчевський та ін. – К.; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. – С.303-336.

78. Колесник И.И. Историографическая мысль в России: От Татищева до Карамзина. Монография. – Днепропетровск, 1993; Її ж. Українська історіографія в контексті національного відродження України: спроба періодизації // Історія і теорія історичної науки і освіти. Харківський історіографічний збірник. – Харків, 1995. – Вип.1. – С.21-32; Її ж. Українська культура та історіографія: історія ментальностей // Укр. істор. журнал. – 2002. – №1. – С.26-37.

79. Кондратюк К. Українська історіографія ХІХ – початку ХХ століть: Основні напрями і концепції. – Львів, 2002.

80. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України. – Чернівці, 1999; Коцур А.П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. – Чернівці, 2000.

81. Кравченко В. Історіографія історії України доби національного відродження (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки і перспективи. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С.219-224; Його ж. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст.). – Харків, 1996.

82. Мищик Ю.А., Кравченко В.В. Передмова // Феодосій Софонович. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С.5-51; Мищик Ю.А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини ХVІІ ст. – Дніпропетровськ, 1996. – С.219-224.

83. Музичко О.Є. Історик Ф.І. Леонтович: життя і наукова діяльність: Авторес. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003.

84. Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – К., 1992.

85. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука // Укр. істор. журнал. – 2000. – №1-4; Його ж. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії ХVІІ–ХХ століть. – К., 2002.

86. Сарбей В. Праця Я. Маркевича “Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях” // Укр. істор. журнал. – 1999. – №1, 2.
87. Сас П. Історична думка // Історія української культури у п'яти томах. – Т.3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – К., 2003. – С.537-574.
88. Стельмах С.П. Історична думка в Україні XIX – початку XX століть. – К., 1997.
89. Гарнопольська І.О. Київський “Синопис” в історіографічному та джерелознавчому аспектах: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1998.
90. Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С.5-76; Його ж. В.О. Біднов // Укр. істор. журнал. – 1992. – №10-11. – С.80-94.
91. Удод О.А. Історія і духовність. – К., 1999; Його ж. Історія: осягнення духовності. – К., 2001; Його ж. Україна: філософія історії. – К., 2003.
92. Яковенко Н. Брати / вороги або поляки очима українців XVII–XVIII століть // “І”: Незалежний культурологічний часопис. – 1997. – Число 10. – С.156-167; Її ж. Образ поляка в українській белетристиці // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: матеріали наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – К., 1993. – С.125-132.
93. Копилов С.А. Слов'янознавство в Київському університеті в кінці XIX – на початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т.1. – С.171-183; Його ж. Слов'янознавство в Київській духовній академії (1819–1920) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т.1(3). – С.75-95; Його ж. Слов'янська проблематика в історичному товаристві Нестора-літописця (1872–1914) // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. – К., 1998. – Вип.7. – С.10-17; Його ж. Києво-Могилянська академія і витоки становлення слов'янознавства в Україні (XVIII ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1999. – Т.2(4). – С.15-25; Його ж. Польська історична література в українських книгозбірнях першої третини XVIII ст. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці, 1999. – Т.3. – С.333-340; Його ж. Історія слов'янських народів в наукових зацікавленнях Д. Туттала // Наукові праці Кам'янець-Подільського держав-

ного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2000. – Т.4(6). – С.10-17; Його ж. Історія слов'янських народів в історичних творах XVIII ст. // Укр. істор. журнал. – 2000. – №1. – С.45-60; Його ж. Історія слов'янських народів в наукових зацікавленнях Ф. Прокоповича // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2000. – Вип.І. – С.265-273; Idem. Wojna polsko-turecka w 1672–1676 w ukraińskiej historiografii pierwszego trzydziestolecia XVIII w. // Wojny polsko-tureckie w XVII w.: Biblioteka Przemyska. – Przemyśl, 2000. – Т.ХХХVIII. – С.63-70; Його ж. Рецепція слов'янського світу в українських історичних творах останньої третини XVII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т.6(8). – С.157-175; Його ж. Історія Польщі в наукових зацікавленнях М. Бантиш-Каменського // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки (Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25-26 жовтня 2001 р.). – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т.7(9). – С.255-262; Його ж. Т.Д. Флоринський у науковому і громадському житті України (1880–1919 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.ІІІ. – К., 2001. – С.286-299; Його ж. Іван Лашнюков: штрихи до наукової біографії // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Число 8-9: У двох частинах. – Ч.І. Збірка наукових праць на пошану відомого вченого, історика-українознавця, академіка Української Могилянської-Мазепинської Академії наук (м. Оттава, Канада) Ярослава Івановича Дзири. – К., 2002. – С.310-319; Його ж. Краледворський і Зеленогорський рукописи в наукових зацікавленнях М. Костомарова та І. Срезневського // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.11. – С.279-284; Його ж. Проблеми історії слов'янських народів у процесі формування наукових поглядів М. Костомарова (середина 1830-х – 1847 рр.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Т.6: На пошану Павла Михайлини. – Чернівці, 2003. – С.295-299; Його ж. Контакти українських учених-славістів з чеською наукою у 20–40-х рр. XIX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип.6. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2003. – С.186-190; Його ж. Виникнення історії славістики як нового напрямку слов'янознавчих досліджень в Україні (друга половина XIX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського дер-

жавного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т.12. – С.427-441 та ін.

94. Velychenko S. National History us Cultural Process. A survey of the interpretations of Ukraines Past in Polish, Russian, and Ukrainian historical writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton; Alberta, 1992; Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII–XVIII ст. // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей*. – К., 1992. – Т.1. – С.117-121.

95. Винар Л. Огляд історичної літератури про початки української козащини. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1966; Винар Lubomyr. Дмитро Дорошенко, 1882–1951. Dmytro Doroshenko, 1882–1951. – Мюнхен, 1983 та ін.

96. Kohut Z.E. History as a Battleground: Russian-Ukrainian Relations and Historical Consciousness in Contemporary Ukraine // *The legacy of History in Russia and the New States of Eurasia* / Ed. by S. Frederick Starr. – New York, 1994. – P.123-145; Idem. The development of a Ukrainian National Historiography in Imperial Russia // *Historiography in Imperial Russia: The Profession and Writing of History in a Multinational State* / Ed. by Thomas Sanders. – Armonk; New York, 1999. – P.433-452; Його ж. Истоки парадигмы единства: Украина и создание русской национальной истории (1620-е – 1860-е гг.) // *Ab Imperio*. – 2001. – №1-2. – С.73-85; Його ж. Повстання Хмельницького, образ євреїв і формування української історичної пам'яті // *Коріння ідентичности: Студії з ранньомодерної та модерної історії України*. – К., 2004. – С.244-271.

97. Оглоблин О. Вступна стаття // *Історія Русів* / В. Давиденко (пер.), О. Оглоблин (ред., вступна стаття). – Нью-Йорк, 1956. – С.I-XXIX; Його ж. Списки “Історії Русів” // *Науковий Збірник Українського Вільного Університету*. – Мюнхен, 1956. – Т.VI. – С.167-180; Його ж. До питання про автора “Історії Руссов” // *Київська старина*. – 1997. – №6; 1998. – №1; Idem. Where Was Istoriya Rusov Written // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* – 1953. – Vol. II. – №2(8). – P.670-695.

98. Прицак О. Доба військових канцеляристів // *Київська старина*. – 1993. – №4. – С.62-66.

99. Sysyn Frank E. Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690 // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1986. – Vol.10. – December. – №3-4. – P.393-423; Idem. The Cultural, Social and Political Context of Ukrainian History-Writing, 1620–1690 // *Europa Orientalis*. – 1986. – Vol.5. – P.285-310; Idem. The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1990. – Vol.14.

– December. – №3-4. – P.593-607.

100. Sevcenko I. The Ruse of National Identity to 1700 // Sevcenko I. Ukraine between East and West: Essays on Cultural History to the eighteenth century. – Edmonton, Toronto, 1996. – P.187-196.

101. Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин (1899–1992) // Олександр Мезько-Оглоблин: Дослідження і матеріали (до століття народження історика) / Редактор Любомир Винар. – Нью-Йорк; Остріг; Київ; Торонто, 2000. – С.47-48.

102. Sysyn F. Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity // Harvard Ukrainian Studies. – 1990. – Vol.XIV. – P.593-607; Idem. The Cultural, Social and Political Context of Ukrainian History-Writing, 1620–1690 // Europa Orientalis. – 1986. – Vol.5. – P.285-310; Idem. Поняття нації в українській історіографії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип.1. – С.49-79.

103. Пьппин А.Н. Обзор русских изучений славянства // Вестник Европы. – 1889. – №4, 5, 6; Його ж. Русское славяноведение в XIX столетии // Там само. – 1889. – №7, 8, 9.

104. Мьльников А.С. Возникновение истории славистики как самостоятельного направления исследований // Славяноведение в дореволюционной России: Изучение южных и западных славян. – М., 1987. – С.291.

105. Пьппин А.Н. Очерк биографии профессора А.А. Котляревського // Сборник отделения русского языка и словесности. – Т.50: Сочинения А.А. Котляревского. – СПб., 1895. – Т.IV. – С.CXLIІ.

106. Див.: Кочубинский А.А. Вказ. праця. – С.42-56; Пьппин А.Н. Вказ. праці; Будилович А. Несколько замечаний об изучении славянского мира. – СПб., 1878. – С.1; Флоринский Т.Д. Вступительная лекция. – К., 1882 (Отд. оттиск из “Университетских известий”).

107. Ягич И.В. История славянской филологии. – СПб., 1910.

108. Кочубинский А.А. В.И. Григорович в истории славяноведения // Записки Новороссийского университета. – 1893. – Т.59. – Отд.2. – С.24-50.

109. Петровский И.М. Григорович в Казани. – СПб., 1893 (Отд. оттиск из “Славянского обозрения”. – 1892. – Т.2. – №7-8; Т.3. – №9).

110. Линниченко И.А. Проф. В.И. Григорович: К столетию со дня рождения. – Одесса, 1915 (Отд. Оттиск из газеты “Одесские новости”).

111. Попруженко М. Виктор Иванович Григорович в Одессе // Летопись историко-филологического общества при Новороссийском университете. – Одесса, 1916. – Т.25. – С.I-XXXIII.

112. Сперанский М. Памяти В.В. Каченовского // Известия Историко-филологического института князя Безбородько в Нежине. – 1901. – Т.ХІХ. – С.1-15 та ін.
113. Пичета В.И. Начало славяноведческой науки в России // Архив Российской академии наук (далі – Архив РАН). – Ф.1548. – Ед. хр.339; Його ж. О русском славяноведении в XIX в. и в период империализма (1896–1917 гг.) // Там само. – Ед. хр.349; Його ж. Изучение истории Польши в русской историографии // Там само. – Ед. хр.362.
114. Документы к истории славяноведения в России 1850–1912. – М.; Л., 1948.
115. Державин Н.С. История славяноведческих изучений в России и СССР: Монография // Санкт-Петербургский филиал архива Российской академии наук (далі – СП ФА РАН). – Ф.827. – Оп.1. – Ед. хр.49.
116. Никитин С.А. Славяноведение // Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1955. – Т.1. – С.495-501; М., 1960. – Т.2. – С.484-507; М., 1963. – Т.3. – С.498-513.
117. Калоева Н.А. Изучение юного славянства в России в конце XVIII – начале XIX в. (Библиографический обзор) // Труды Библиотеки Академии наук СССР и Фундаментальной библиотеки общественных наук АН СССР. – М., 1963. – Т.7. – С.170-210.
118. Липатникова Г.И. К изучению гуситского движения в русской дореволюционной историографии // Вопросы истории славян. – Воронеж, 1963. – Вып.1. – С.69-92.
119. Робинсон А.Н. Историография славянского Возрождения и Паисий Хилендарский: Вопросы литературно-исторической типологии. Доклады советской делегации. V Международный съезд славистов, София, сентябрь 1963 г. – М., 1963.
120. Рогов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения: М. Стрыйковский и его “Хроника”. – М., 1966; Idem. Maciej Strzykowski i historiografia ukraińska XVII wieku // Slavia Orientalis. – 1965. – №3. – С.311-329.
121. Бернштейн С. Б. Из истории изучения южных славянских языков в России и в СССР // Вопросы славянского языкознания. – М., 1957. – Вып.2. – С.123-152; Його ж. Curillo-methodiana в России // Ученые записки Тартуского государственного университета. – 1983. – Вып.649: Труды по русской и славянской филологии. – С.22-29; Його ж. Из истории русского славяноведения: Виктор Иванович Григорович. – М., 1976 та ін.
122. Горяинов А.И. Из истории русского славяноведения: К вопросу об историографическом значении русских указателей славяноведческой

литературы конца XIX – начала XX веков: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1972.

123. Досталь М. И.И. Срезневский как славист (1812–1880) // Советское славяноведение. – 1980. – №3. – С.90-105; Ёго ж. И.И. Срезневский и его роль в развитии русско-чешских научных и культурных связей в 40–70-е гг. XIX в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1977.

124. Достян И.С. Русская общественная мысль и балканские народы: От Радищева до декабристов. – М., 1980; Ёго ж. Балканская проблема в русской общественной мысли (конец XVIII – первая четверть XIX в.) // Балканские исследования. – М., 1984. – Вып.9. – С.63-74.

125. Дьяков В.А., Мыльников А.С. Об основных этапах истории славяноведения в дореволюционной России // Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. – М., 1979. – С.11-46; Дьяков В.А. Идея славянской взаимности и ее воздействие на развитие славяноведения (конец XVIII – первая половина XIX в.) // Štúdie z dejin svetovej slavistiky do polovice 19 storočia. – Bratislava, 1978. – S.9-28; Ёго ж. Ученая дуэль М.П. Погодина с Н.И. Костомаровым (О публичном диспуте по норманскому вопросу 19 марта 1861 г.) // Историография и источниковедение стран Центральной и Юго-Восточной Европы / Отв. ред В.А. Дьяков. – М., 1986. – С.40-55; Ёго ж. Польская тема в русской историографии конца XIX – начала XX в. // История и историки. Историографический ежегодник. 1978. – М., 1981. – С.147-161.

126. Иванов Ю.В. Гуситское движение в русской историографии // Вопросы истории. – 1973. – №9. – С.52-63; Ёго ж. Великая Моравия в русской дореволюционной историографии // Великая Моравия и ее историческое и культурное значение / Отв. ред. Г.Э. Сачун, Ё. Поуми. – М., 1985. – С.50-66.

127. Миронова М. Изучение истории Болгарии русским археологическим институтом в Константинополе: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1988.

128. Мыльников А.С. Об истоках становления славяноведения в России: К вопросу об изучении “предистории” славистики // Историографические исследования по славяноведению и балканистике. – М., 1984. – С.5-42; Ёго ж. Славянская тема в трудах Татищева и Ломоносова: Опыт сравнительной характеристики // Ломоносов: Сборник статей и материалов. – М., 1991. – Т.IX. – С.28-38.

129. Никулина М.В. Славяноведение в России в первой половине XIX в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1984; Ё ж. О состоянии и особен

ностях развития русского славяноведения в первой трети XIX в. // Советское славяноведение. – 1983. – №5. – С.86-96; Ї ж. Первые научные путешествия в славянские земли и их роль в формировании русского славяноведения (первая треть XIX в.) // Ученые записки Тартуского государственного университета (Из истории славистики в России: Труды по русской и славянской филологии). – 1981. – Вып.573. – С.75-95; Ї ж. Ю.И. Венелин в русском славяноведении первой трети XIX в. (Проблематика славянских древностей) // Историография и источниковедение стран Центральной и Юго-Восточной Европы. – М., 1986. – С.23-39 та ін.

130. Робинсон М.А. Изучение новой истории южных славян в русской историографии начала XX в. // Исследования по историографии славяноведения и балканистики. – М., 1981. – С.279-300; Його ж. Теоретические основы трудов русских историков-славяноведов начала XX в. // Историографические исследования по славяноведению и балканистике. – М., 1984. – С.216-239.

131. Юрченкова А.В. А.А. Кочубинский как историк зарубежного славянства: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1983.

132. Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь / Ред. колл.: В.А. Дьяков (отв. ред.) и др. – М., 1979; Славяноведение в дореволюционной России: Изучение южных и западных славян. – М., 1988; Историографические исследования по славяноведению и балканистике / Отв. ред. В.А. Дьяков. – М., 1984 та ін.

133. Горина Л.В. Марин Дринов – историк и общественный деятель. – М., 1986; Ї ж. Лекции по истории зарубежных славянских народов М. Дринова в Харьковском университете (1873–1906) // Советское славяноведение. – 1983. – №6. – С.58-66 та ін.

134. Методологические проблемы истории славистики / Ред. колл. С.Б. Бершгейн и др. – М., 1978; Марков Д.Ф. Славистика как комплекс научных дисциплин // Там само. – С.7-17; История на славистиката от края на XIX и началото на XX век. – София, 1981 та ін.

135. Лагтева Л.П. Проблема германизации полабских и балтийских славян в русской дореволюционной историографии // Международные отношения в Центральной и Юго-Восточной Европе и их историография. – М., 1966. – С.171-191; Ї ж. История и этнография лужицких сербов в русской дореволюционной литературе // Общественно-политическое движение в Центральной Европе в XIX – начале XX в. – М., 1974. – С.364-386; Ї ж. Русская историография гуситского движения (40-е годы XIX–1917 г.). – М., 1978; Ї ж. Русское славяноведение в конце XIX – начале XX в. (Проблемы истории) // История, культура, этнография и фольк-

лор славянских народов: VIII Международный съезд славистов. Загреб – Любляна. – М., 1978. – С.491-511; Ї ж. Російський археологічний інститут в Константинополі та його зв'язки з південнослов'янськими вченими // Проблеми слов'язознавства: Міжвідомчий збірник. – Львів, 1979. – Вип.20. – С.118-125; Ї ж. Развитие русской исторической мысли в XIX в. в области славяноведения // Вестник Московского государственного университета. Серия 8. История. – 1983. – №1. – С.32-43; Ї ж. Изучение источников по истории богомилства в Болгарии в русской историографии XIX – начала XX в. // Историография и источниковедение стран Центральной и Юго-Восточной Европы. – М., 1986. – С.140-165; Ї ж. К вопросу об основных этапах развития отечественного славяноведения (1835–1985) // Вопросы историографии и истории зарубежных славянских народов. – М., 1987. – С.3-17 та ін.

136. Лаптева Л.П. Визначний дослідник і пропагандист історії і культури слов'янських народів // Архіви України. – 1991. – №1. – С.49-56; Ї ж. Изучение лужицких сербов в Киевском университете в конце XIX – начале XX в. // *Letopis Jahreschrift des Instituts fur sorbische Volksforschuns. Reihe B.* – 1991. – №38. – S.2-13; Ї ж. Русский славист А.А. Котляревский и его связи с чешскими учеными (по материалам неопубликованной переписки с А. Патерой) // Балканские исследования. – Вып.16: Российское общество и зарубежные славяне XVIII – начала XX в. – М., 1992. – С.118-129; Ї ж. Профессор университета Св. Владимира Н.Д. Иващенко (1811–1874) и его деятельность в Киевской археографической комиссии // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип.1. – С.47-58; Ї ж. Неопубликованная переписка О.М. Бодянского с чешскими учеными (архив Бодянского в Киеве. Архив Патеры в Праге) // Переписка славистов как исторический источник: Сборник статей и материалов. – Тверь, 1995. – С.4-12; Ї ж. Профессор-славист университета Св. Владимира Т.Д. Флоринский // Российские университеты в XVIII–XX веках: Сборник научных статей. – Воронеж, 1998. – Вып.3. – С.134-148.

137. Kozak S. U źródle romantyzmu i nowożytney myśli społecznej na Ukrainie. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk, 1978; Idem. Hulak-Artemowski w kręgu Mickiewicza i problematyki polskiej // *Z dziejów stosunków literackich polsko-ukrainkich / Pod. red. St. Kozaka i M. Jakobca.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk, 1974. – S.91-104.

138. Czech M. Świadomość historyczna Ukraińców pierwszej połowy XVIII w. w świetle ówczesnej literatury polemicznej // *Slavia orientalis.* – 1989. – T.XXXVIII. – Nr.3-4. – S.563-584.

139. Szafran-Szadkowska L. Zagadnienie etnogenezy słowian w historiografii polskiej: w okresie od średniowiecza do końca XIX stulecia. – Opole, 1983.

140. Peltz W. Historiografia rosyjska wieku XVIII // Adam Naruszewicz i historiografia oświecenia. – Zelena Gora, 1998. – S.43-57.

141. Chynczewska-Hennel T., Jakowenko N. Społeczeństwo-religia-kultura // Między sobą: Szkice historyczne polsko-ukraińskie / Pod red. prof. Teresy Chynczewska-Hennel i prof. Natalii Jakowenko. – Lublin, 2000. – S.111-151.

142. Łuzny R. Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylanskiej a literatura polska: z dziejów związków kulturalnych polsko-wschodniosłowiańskich XVII–XVIII w. – Kraków, 1966; Masłanka J. Słowiańskie mity historyczne w literaturze polskiego oświecenia. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968; Grabski A. Historyzm sarmacki a historyzm oświecenia // Przegląd humanistyczny. – Rok XVI, 1972. – №5(92). – S.1-15; Bartkiewicz K. Obraz dziejów ojczystych w świadomości historycznej w Polsce doby oświecenia. – Poznań, 1979; Янковска Л. “Житие и труды” Св. Мефодия и Св. Константина-Кирила в Четьхх-Минехх Св. Димитрия Ростовского // Slavia Orientalis. – 1988. – Т. XXXVII. – №2. – S.179-221; Mokry W. Obraz Kozaczyzny w piśmiennictwie staropolskim // Polacy o Ukraincach, Ukraincy o Polakach: Materiały z sesji naukowej pod redakcją Tadeusza Stegnera. – Gdansk, 1993. – S.70-90; Krawczyk A. Historiografia krytyczna: formowane się nowożytnej postawy naukowej w polskim piśmiennictwie historycznym XVII w. – Lublin, 1994; Topolski J. Teoretyczne i metodologiczne idee historiografii oświecenia // Adam Naruszewicz i historiografia oświecenia: Praca zbiorowa pod redakcją Kazimierza Bartkiewicza. – Zielona Góra, 1998. – S.13-25; Karlina O. Polskie powstania narodowe XIX wieku w historiografii ukraińskiej // Polskie powstania narodowe na tle przemian europejskiej w XIX wieku. – Lublin, 2001. – S.481-503.

143. Мыльников А.С. Картина славянского мира: Взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI – начала XVIII века. – СПб., 1996; Його ж. Картина славянского мира: Взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности XVI – начала XVIII века. – СПб., 1999.

144. Лаггева Л.П. Славяноведение в Московском университете в XIX – начале XX века. – М., 1997.

145. Досталь М. К истории создания кафедры славяноведения в Киевском университете Св. Владимира // Славяноведение в университетах России: Сборник научных трудов. – Тверь, 1993. – С.9-25; Її ж. До історії становлення і розвитку славістики в київському університеті святого Володимира // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1993. – Вип.4. – С.3-12.

146. Кручковский Т.Г. Польская проблематика в русской историографии второй половины XIX века: Автореферат дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1992.
147. Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (школа западно-русского права). – М.; Брянск, 1996; Його ж. Киевская школа в российской историографии (В.Б. Антонович, М.Н. Довнар-Запольский и их ученики). – М., Брянск, 1997; Його ж. Школа профессора университета Св. Владимира В.Б. Антоновича // Российские университеты в XVIII–XX веках: Сборник научных статей. – Воронеж, 1998. – Вып.3. – С.149-161; Його ж. Антонович Владимир Бонифатиевич // Историки России: Биографии / Составитель, отв. ред. А.А. Чернобаев. – М., 2001. – С.290-297; Його ж. Владимирский-Буданов Михаил Флегонтович // Там само. – С.298-306.
148. Богданов А.П. От летописания к исследованию: русские историки последней четверти XVII века. – М., 1995; Крумина А.А. Четыри Минеи святого Димитрия Ростовского: очерк истории издания // Святой Димитрий, митрополит Ростовский: исследования и материалы. Филевские чтения. – М., 1994. – Вып. IX. – С.5-52; Левина Р.Ш. Митрополит Евгений и Н.И. Мурзакевич // Археологические вести. – СПб., 1999. – С.479-488; Пискунова И.Г. Исторические взгляды декабриста А.О. Корниловича // Декабристы и их время / Отв. ред. В.М. Бокова. – М., 1995. – С.27-43; Шмидт С.О. Костомаров Николай Иванович // Историки России: Биографии. – С.178-184; Можаяева Г.В. Болховитинов Евфимий Алексеевич (митрополит Евгений) // Там само. – С.91-100; Його ж. Бантыш-Каменский Дмитрий Николаевич // Там само. – С.122-131; Шаханов А.И. Русская историческая наука второй половины XIX – начала XX века: Московский и Петербургский университеты. – М., 2003 та ін.
149. Brogi Bercoff G. The "Letopisec" of Dimitrij Tuptalo, the Metropolitan of Rostov, in the Context of Western European Culture // Ricerche slavistiche. – XXXIX – XL. – 1992/93. – Cr.1 (Contributi Italiani all'XI Congresso Internazionale degli Slavisti – Bratislava, 30 agosto – 8 settembre 1993). – P.293-364; Idem. Dymitr Tuptalo, metropolita Rostowa // Brogi Bercoff D. Królewstwo Słowian: Historiografia Renesansu i Baroku w Krajach słowiańskich. – Warszawa, 1998. – P.180-196.
150. Дель Агата Дж. Русский перевод "Царства славян" Мавро Орбини // Советское славяноведение. – 1990. – №5. – С.58-68.
151. Ангелов Д., Тодоров Т. Н.С. Державин като историк на българския народ // Исторически преглед. – 1963. – №6. – С.74-93; Минкова Л. Осип Максимович Бодянки и българското възраждане. – София, 1978; Дроснева Е.Д. Становление русской болгаристики (до середины XIX в.):

Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Л., 1980; Минкова Л. Одеськит историк Николай Никифорович Мурзакевич и Българското възраждане (първа част) // Исторически преглед. – 2003. – №1-2. – С.129-154; 2003. – №3-4. – С.119-148.

152. Raeff M. Russian and Slavic studies in Europe and America before the "Great War" // *Bibliotheca*. – 2000. – Vol.8. – №2. – P.81-113.

153. Колісник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К., 2000. – С.37.

154. Нечкина М.В. История истории (некоторые методологические вопросы истории исторической науки) // История и историки. – М., 1965. – С.11.

155. Пугевые письма И.И. Срезневского из славянских земель (1839–1842). – СПб., 1895; Письма к М.П. Погодину из славянских земель (1835–1861). – М., 1879-1880. – Вып.1-3; Письма М.П. Погодина к М.А. Максимо-вичу (1832–1873). – СПб., 1882.

156. Документы к истории славяноведения в России 1850–1912. – М.; Л., 1948; Зарубежные славяне и Россия: Документы архива М.В. Раевского. 40–80-е годы XIX в. – М., 1975.

157. Корреспонденция П.И. Шафарика: Переписка П.И. Шафарика с российскими учеными (1825–1861). – Прага, 1927; Българо-руски научни връзки XIX–XX век: Документи / Съст. Л. Костадинова, Ф. Флорова, Б. Димитрова. – София, 1968.

158. Срезневский И.И. Воспоминания о научной деятельности Евгения, митрополита Киевского // Сборник статей читанных в Отделении русского языка и словесности имп. АН. – Т.V, Вып. I: Чтения 18 дек. 1867 года в память митрополита Киевского Евгения с приложениями. – СПб, 1868. – С.1-42; Письма к М.П. Погодину из славянских земель (1835–1861) / С предисл. и прил. Н. Попова. – М., 1879. – Вып.2; Шафарик П.И. Письма к О.М. Бодянскому (1838–1857) с приложением писем П.И. Шафарика и В.И. Григоровича (1852–1856) / Приг. к изд. П.А. Лавровским и М.И. Сперанским // Чтения в Историческом обществе истории и древностей российских. – 1896. – Кн.І. – Отд.2. – С.І-LVIII, Кн.ІІ. – С.1-233; Пичета В.И. Воспоминания о Московском университете (1897–1901) // Славяне в эпоху феодализма. – М., 1978. – С.52-65; Новороссийский университет в воспоминаниях современников: К 135-летию Одесского университета. – Одесса, 1999; Сперанский М.Н. Отрывки из дневников 1890–1903 // СП ФА РАН. – Ф.172.– Оп.1.– Ед. хр.9.

Розділ I. Рецепція слов'янського світу в історичній думці останньої третини XVII–XVIII ст.

1.1. Теорчій доробок історичного письменства у висвітленні минувшини слов'янських народів в останній третині XVII – початку XVIII ст.

1. Повість минулих літ // Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К., 1989. – С.3.
2. Там само. – С.15.
3. Там само.
4. Пташицкий С. Западно-русские переводы хроник Бельского и Стрыйковского (Библиографическая заметка) // Новый сборник статей по славяноведению. Составленный и изданный учениками В.И. Ламанского при участии их учеников по случаю 50-летия его учено-литературной деятельности. – СПб., 1905. – С.372-384; Соболевский А.И. Переводная литература Московской Руси XIV–XVII веков: Библиографические материалы. – СПб., 1903. – С.53-56, 79-80.
5. Куев К.М. Черноризец Храбр. – София, 1967. – С.25.
6. Соболевский А.И. Вказ. праця. – С.79-80.
7. Там само. – С.76-78, 80-86, 94-95.
8. Густинський літопис // Українська література XVII ст. – К., 1987. – С.146-166; Густинская летопись // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1843. – Т.П: Ипатьевская летопись. – С.231-373.
9. Густинський літопис. – С.147.
10. Там само. – С.148.
11. Мыльников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI – начала XVIII века. – СПб., 1996. – С.37.
12. Сборник // Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (далі – ОР РНБ). – F.IV.214. – Л.447.
13. Густинская летопись // Полное собрание русских летописей. – С.234.
14. Там само. – С.367-368.
15. Сас П.М. Історична думка // Історія української культури у п'яти томах. – Т.2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К., 2001. – С.792.
16. Густинський літопис. – С.150.
17. Див.: Єршов А. Коли і хто написав Густинський літопис? // Записки наукового товариства ім. Шевченка у Львові. – Львів, 1930. – Т.100. – С.1-7.

18. Див.: Памятники полевической литературы Западной Руси. – СПб., 1878. – Кн.1. – С.1101-1103; Иже во святых отца нашего Иоанна Златоустого, архиепископа Константинопольскаго Беседы на деяния святых апостолов Киевии... Киевския Печерские лавры... в лето... 1623. – С.16-17.
19. Матях В.М. Система ціннісних орієнтацій: ментально-свідомісні виміри // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001. – С.17.
20. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба // Праці історико-філософської секції НТШ. – Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960. – Т.170. – С.140.
21. Летописец си ест Кройника (Список Леонтия Боболинского с его предисловием. 1699) // Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.30. – №89. – Арк.21.
22. Там само. – Арк.21; Letopis si est Kronica z raznych awtorow // Biblioteka PAN w Krakowie. Oddział rękopisow. – Rkps.281. – Kart.20, 27.
23. Летописец си ест Кройника. – Арк.22 зв.
24. Там само. – Арк.23.
25. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С.56.
26. Там само. – С.190.
27. Там само. – С.56-57.
28. Там само. – С.57.
29. Сас П.М. Історична думка // Історія української культури у п'яти томах. – Т.3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – К., 2003. – С.543.
30. Синопис // Українська література XVII ст. – С.167.
31. Там само. – С.168.
32. Там само. – С.171, 167.
33. Див.: Мыщык Ю.А. Украинские летописи XVII века: Учебное пособие. – Днепропетровск, 1978. – С.25-28; Кройника из летописцев стародавних // ОР РНБ. – Ф.ІV.215. – Л.1 об.
34. Див.: Синопис // Українська література XVII ст. – С.168; Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – С.56.
35. Синопис // Українська література XVII ст. – С.170.
36. Там само.
37. Там само. – С.171.
38. Густинская летопись // Полное собрание русских летописей. – С.235.
39. Там само. – С.237.
40. Там само.

41. Там само. – С.238.
42. Там само.
43. Там само. – С.251-252.
44. Там само. – С.252.
45. Там само. – С.239.
46. Там само. – С.241.
47. Там само.
48. Там само. – С.242.
49. Там само. – С.291, 356.
50. Там само. – С.239.
51. Там само. – С.353.
52. Там само. – С.241, 245.
53. Там само. – С.263, 264, 268, 271, 274-275.
54. *Latopisec albo kronica Jaachima Jerlicza*. – Warszawa, 1853. – Т.1. – XLIV, 187 s.; Т.2. – 213 s.
55. *Latopisec albo kroniczka*. – S.I-II; Pulaski F. *Opis 1815 rękopisow biblioteki ordinacji Krasinskiach*. – Warszawa, 1915. – Т.І. – S.281; Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996. – С.201.
56. *Latopisec albo kroniczka*. – Т.І. – S.39; Т.ІІ. – S.48.
57. *Op. cit* – Т.ІІ. – S.9, 31, 32, 115.
58. Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни. – С.202.
59. *Latopisec albo kroniczka*. – S.116-117.
60. *Op. cit* – S.64, 118, 137.
61. Мьцьк Ю.А. “Кройника” Феодосия Софоновича как исторический источник и памятник украинской историографии XVII века: Дисс. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1975. – С.65-68; Мицик Ю., Кравченко В. “Кройника” Ф. Софоновича як історичний твір // Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С.21-29; Rogow A. *Maciey Strzykowski i historiografia ukraińska XVII wieku* // *Slavia Orientalis*. – 1965. – №1. – S.320-325 та ін.
62. Софонович Ф. Хроніка. – С.210.
63. Там само. – С.200-201.
64. Там само. – С.201.
65. Там само. – С.204.
66. Там само. – С.226, 227.
67. Ковальський Н.П., Мьцьк Ю.А. Украинские летописи // *Вопросы истории*. – 1985. – №10. – С.85.

68. Софонович Ф. Хроніка. – С.233.
69. Летописец албо кройника о земле Полской // Софонович Ф. Хроніка. – С.245.
70. Там само. – С.259.
71. Мищик Ю.А., Кравченко В.В. Вплив “Кройніки” на українську та російську історіографію XVII–XVIII ст. // Софонович Ф. Хроніка. – С.35.
72. Синопис или краткое собрание от разных летописцев, о Начале Славяно-Российского народа... Киев, 1674. – С.119.
73. Чухліб Т.В. Правобережна Україна в міжнародних договорах у другій половині XVII – на початку XVIII ст. // Українська козацька держава: Витоки та шляхи розвитку (Матеріали III Всеукраїнських читань). – К.; Черкаси, 1993. – С.83.
74. Боболінский Л. Слово ко любимому читателю всякому // Летопись Григория Грабянки. – К., 1854. – С.275.
75. Летописец си ест Кройника (Список Леонтия Боболінского с его предисловием. 1699) // Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.30. – №89. – Арк.378 зв.
76. Попов А. Обзор хронографов русской редакции. – Вып. II. – М., 1869. – С.27; Також див.: Науменко В.П. Хронограф южно-русской редакции // Журнал министерства народного просвещения. – 1885. – Май. – Ч.239. – С.34-82; Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники. – К., 1983. – С.83-100 та ін.
77. Летописец то ест кройника // Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського. – Ф.І. – №171. – Арк.614.
78. Науменко В.П. Вказ. праця. – С.79.
79. Летописец то ест кройника // Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.І. – № 171. – Арк.624 зв., 625 зв., 626.
80. Оглоблин О. Вказ. праця. – С.140.
81. Лазаревский А. Документальные сведения о Савве Тупгале и его роде // Киевская старина. – 1882. – Т. III. – Август. – С.383; Павленко С.О. Ростовський Димитрій (Данило Тупгало) (1651–1709) // Павленко С.О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С.263-266.
82. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы / 3-е изд. – М., 1979. – С.9.
83. Див.: Роспись книг келейных Св. Димитрия митрополита Ростовского // Ярославские губернские ведомости. – 1855. – 4, 11, 18 июня. Часть неофициальная. – С.180-197.

84. Флоровский Г. Пути русского богослова / Репринтное издание 1937 г. – Париж, 1988. – С.54.
85. Луппов С.П. Книга в России в первой четверти XVIII века. – Л., 1973. – С.248.
86. Державин А.М. Четы-Минеи Святителя Димитрия, Митрополита Ростовского, как церковно-исторический и литературный памятник // Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.160. – №678. – Арк.265.
87. Шляпкин И.А. Св. Димитрий Ростовский и его время (1651–1709). – СПб., 1891. – Приложения: Диарий Св. Димитрия. – С.4.
88. Бернштейн С.Б. Константин-Философ и Мефодий: Начальные главы из истории славянской письменности. – М., 1984. – С.27.
89. Димитрий Ростовский. Книга житий святых на м-ц Май, тщательнее и вернее от прежденапечатаных во святой великой чудотворной Киевопечерской Лавре, в лета от Ржтва по плоти Бга Слова 1689 и 1711, напечатана в Царствующем граде Москве, в Синодальной Типографии, четвертым тиснением, в лето от сотворения мира 7365, от Ржтва же по плоти Бга Слова 1856, Индикта 15, мца Ноемвриа. – С.150-150 зв.
90. Там само. – С.157 зв.
91. Там само. – С.167 зв.-168.
92. Там само. – С.166-166 зв.
93. Там само. – С.166 зв.
94. Там само. – С.166 зв.-167.
95. Там само. – С.167 зв.
96. Шафарик П.И. Славянские древности. Часть историческая. – Т.1, кн.3 / Пер. с чеш. О. Бодянского. – М., 1838. – С.289 та ін.; Болховитинов Е.А. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви / 2-е изд. – СПб., 1827. – С.103 та ін.; Дылевский Н.М. Рыльский монастырь и Россия – Украина в XVI–XVII вв.: Научно-популярный очерк. – София, 1974. – С.99.
97. Увод // Охридский К. Събрание сочинений. – София, 1973. – Т.3: Пространи жития на Кирил и Методий. – С.12.
98. Калутин В. “Келейный летописец” Димитрия Ростовского // Альманах библиофила. – М., 1983. – Вып.15. – С.172.
99. Шляпкин И.А. Вказ. праця. Приложения: Диарий Св. Димитрия. – С.11.
100. Дневные записки святителя Димитрия митрополита Ростовского, с собственноручно написанной им книги... списанные // Древняя Рос-

- сийская Вивлиофика. – 1774. – Ч.6. Месяц декаемврий. – С.73, 79-80.
101. Шляпкин И.А. Вказ. праця. – С.438-439.
102. Димитрий, митрополит Ростовский. О начале древнего славянского народа // Сочинения Святого Димитрия, митрополита Ростовского. – М., 1835. – Т.4. – Отд.Ш. – С.1-2.
103. Там само. – С.2-3.
104. Там само. – С.7-8.
105. Там само. – С.8.
106. Там само. – С.43-44.
107. Там само.
108. Там само. – С.52-53.
109. Там само. – С.62-66.
110. Там само. – С.118.
111. История во кратце о болгарском народе славенском сочиненая и списаная в лето 1792 Спиридоном иеромонахом / Стъкли за издание В. Златарского. – София, 1900. – С.78; Иеросхимонах Спиридон. История во кратце о болгарском народе словенском. – София; Габрово, 2000. – С.81.
112. Летописец Варлаама Ясинського // Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.П. – №262/154; Летописец Иосафа Кроковского // Там само. – №260/152 с. – Арк.68-114.
113. Мьцьк Ю.А. Украинские краткие летописцы конца XVII – начала XVIII в. // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения: Сборник научных трудов. – Днепропетровск, 1978. – С.35.
114. Летописец Иосафа Кроковского // Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.П. – №260/152 с. – Арк.68-114.
115. Див.: Frick D.A. Melentij Smotrycky. – Cambridge, Mass., 1995; Radiszewskij R. Polskojezyczna poezja ukrainska od konca XVI do poczatku XVIII wieku. – Krakow, 1996; Chynczewska-Hennel T., N. Jakowenko. Spoleczenstwo-religia-kultura // Miedzy soba: Szkice historyczne polsko-ukrainskie. – Lublin, 2000. – S.111-114.
116. Баер Т.-Г.З. Життєпис Феофана Прокоповича // Феофан Прокопович. Філософські твори: В 3-х т. – К., 1981. – Т.3. – С.361-362.
117. Сас П.М. Історична думка // Історія української культури. – Т.3. – С.545.
118. Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Там само. – Т.1. – С.342.

119. Див.: Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть. Т.І (Досліди над Літописом Самовидця). – Харків, 1930. – С.134-183; Грушевський М. Самовидець Руины и его позднейшие отражения // Труды Института славяноведения АН СССР. – М., 1932. – Т.І. – С.157-192; Апанович О. Козацькі літописці // Неопалима кулина. – 1995. – №5-6. – С.171-175.
120. Літопис Самовидця / Вид. підготував Я.І. Дзира. – К., 1971. – С.45.
121. Там само. – С.46.
122. Там само. – С.54.
123. Там само. – С.158.
124. Там само. – С.56.
125. Там само. – С.59.
126. Там само. – С.63.
127. Дзира Я. Вступ // Літопис Самовидця. – С.36.

1.2. Образ слов'янського світу у творах 10–70-х рр. XVIII ст.

1. Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Феофан Прокопович. Філософські твори: В 3-х т. – К., 1981. – Т.1. – С.337.
2. Sysyn F. The cultural, social and political context of Ukrainian history-writing: 1620–1690 // Europa Orientalis. – 1986. – №5. – S.310.
3. Максимович М. Известие о Летописи Григория Грабянки, изданной 1854 года Киевской временной комиссией // Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т.І: Отдел исторический. – С.217-230; Зеров Н.К. “История презельной брани” Г. Грабянки // Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.ХХХV. – №80. – Арк.48; Луценко Ю. Григорій Грабянка і його літопис // Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К., 1992. – С.3; Його ж. Вступ // Hryhoriy Hrabjanka's. The Great war of Bohdan Hmel'nyuc'kij. – Harward, 1990. – S.XIV-XXXVIII та ін.
4. Иконников В.С. Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т.2. – Кн.2. – С.1579.
5. Апанович Е.М.Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники. – К., 1983. – С.144.
6. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С.15.
7. Там само. – С.15.
8. Там само. – С.20.
9. Робинсон А.Н. Историография славянского Возрождения и Паисий Хилендарский: Вопрос литературы-исторической типологии. До-

- клады советской делегации. V Международный съезд славистов. – София, сентябрь 1963. – М., 1963. – С.110.
10. Літопис гадяцького полковника. – С.19, 20.
  11. Там само.
  12. Там само. – С.160.
  13. Див.: Апанович Е.М. Рукописная светская книга. – С.137-186, 212-216.
  14. Літопис гадяцького полковника.
  15. Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, “Краткого описания Малороссии”, “Собрания Исторического”. – К., 1878. – С.214-216.
  16. Там само. – С.316-317.
  17. Там само. – С.288.
  18. Апанович Е.М. Рукописная светская книга. – С.188.
  19. Там само. – С.188.
  20. Летописец или описание знатнейших действий и случаев, что в котором году деялось в Украине Малороссийской обоех сторон Днепра и кто именно когда гетьманом был козацким. Предисловие // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданных комиссией для разбора древних актов. – К., 1888. – С.VI.
  21. Там само. – С.4, 43.
  22. Там само. – С.46.
  23. Там само. – С.60-61.
  24. Левицкий О. Предисловие // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. – С.XI.
  25. Повесть о козацкой с поляками войне через Зиновия Богдана Хмельницкого // Самоил Величко. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – К., 1864. – Т.IV: Приложения. – С.1-84.
  26. Там само. – С.1-2.
  27. Левицкий О. Предисловие // Летопись Самовидца. – С.XI.
  28. Величко С. Передне слово до “Космографії” // Величко С. Літопис: В 2-х т. – К., 1991. – Т.1. – С.303.
  29. Величко С. Літопис. – Т.1. – С.28-29.
  30. Антонович В. Источники для истории Юго-Западной России // Антонович В. Лекции 1880–1881 гг. – К., 1881. – С.20-27.
  31. Марченко М. Українська історіографія (3 давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. – С.72.

32. Петровський М. Псевдо-діяриуш Самуїла Зорки // Записки історико-філологічного відділу ВУАН у Києві. – К., 1928. – Кн.18. – С.188.
33. Величко С. Літопис. – Т.1. – С.46, 61 та ін.
34. Там само. – С.78-82.
35. Там само. – С.38.
36. Там само.
37. Там само. – С.40.
38. Там само.
39. Там само.
40. Там само.
41. Там само. – С.41.
42. Там само.
43. Там само. – С.167, 171.
44. Там само. – С.175.
45. Там само. – С.180, 181, 182.
46. Там само. – С.190.
47. Там само. – С.216.
48. Там само. – С.283-288.
49. Там само. – С.227.
50. Там само. – Т.2. – С.336.
51. Мойсеева Г.М. Історичні праці: Примітки // Феофан Прокопович. Філософські твори: В 3-х т. – К., 1981. – Т.3. – С.479.
52. Прокопович Ф. Собрание от летописателей // Институт рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф.VIII. – №455/593.
53. Прокопович Ф. Листи // Феофан Прокопович. Філософські твори. – Т.3. – С.204.
54. Прокопович Ф. Собрание от летописателей. – С.315, 317.
55. Книга историография початия имене... в Санктпетербургской Типографии 1722 году, Августа в 20 день. – С.1.
56. Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба. – С.69, 149.
57. Пекарський П. Наука и литература в России при Петре Великом. – СПб., 1862. – Т.2. – С.577.
58. Берков П.Н. Русская литература XVIII в. и другие славянские литературы XVIII–XX вв. // Русская литература XVIII в. и славянские литературы. – М.; Л., 1963. – С.17.
59. Татищев В.Н. История Российская. – М.; Л., 1962. – Т.1. – С.330-331.
60. Див.: Мыльников А.С. Истоки научного подхода к славянской теме // Славяноведение в дореволюционной России: Изучение южных и за-

падных славян. – М., 1988. – С.16.

61. Рассмотрение сея повести // Книга историография. – С.4-5.

62. Там само. – С.4.

63. Там само.

64. Там само. – С.7.

65. Там само. – С.6.

66. Там само. – С.7.

67. Там само.

68. Див.: Райков Д. Българите и България в чуждестранната книжнина (Свидетелства за българското историческо наследство в чуждестранната книжнина от епоха на Възраждането). – София, 1989. – С.15-20, 26-31 та ін.; Драгова Н. Мавро Орбини и българските историци през XVIII век. // Мавро Орбин. Царство на Славяните 1601. – София, 1983. – С.9; Дуйчев И. Отзвуки русской историографии XVIII в. у болгар // Роль и значение литературы XVIII в. в истории русской культуры. – М.; Л., 1966. – С.398.

69. Раич И. История разных славянских народов, наипаче болгар, хорватов и сербов. – СПб., 1795. – С.ХХІХ-ХХХVІ.

70. Бібліотека Прокоповича (Вигяг з опису) // Феофан Прокопович. Філософські твори. – Т.3. – С.375.

71. Там само. – С.410, 414, 416, 420, 424-428 та ін.

72. Исторический очерк и обзор фондов рукописного отдела Библиотеки Академии наук // XVIII век. – М.; Л., 1956. – Вып.1. – С.211-212.

73. Прокопович Ф. Листи // Феофан Прокопович. Філософські твори. – Т.3. – С.198.

74. Лупшов С.П. Книга в России в первой четверти XVIII века. – М., 1973. – С.212, 220-221.

75. Маркевич Я. Дневные записи малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М., 1859. – Ч.І. – С.62, 64-65, 267, 276, 327, 363, 366; Ч.ІІ. – С.288, 303-304.

76. Черниговская летопись по новому списку с предисловием А.М. Лазаревского // Киевская старина. – 1890. – Кн.4-6. Приложения. – С.74-110.

77. Див.: Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. – К., 1999. – С.192-194.

78. Летопись о начале света, особливо о Польще и Малой России // Институт рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф.ВІІІ. – №147м/56. – Арк.59-124.

79. Черниговская летопись по новому списку. – Арк.74.

80. Там само.
81. Там само. – Арк.75.
82. Там само.
83. Там само.
84. Там само. – Арк.76.
85. Там само. – Арк.92.
86. Летопись о начале света, особливо о Польще и Малой России // Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.VIII. – №147м/56. – Арк.59-124.
87. Там само. – Арк.78, 79, 103, 116.
88. Там само. – Арк.124.
89. Покас Г. Две истории о козацком народе // ОР РНБ. – F.IV.812.
90. Там само. – Л.72-81.
91. Там само. – Л.81.
92. Маслов С. До питання про літературну спадщину С.В. Лукомського // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – Ч.П. – К., 1928. – С.254.
93. Автобиографичне показання Стефана Лукомского, воспитывавшего в Киевской академии и путешествовавшего за границу для довершения образования // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отд.П. – Т.I. – К., 1904. – С.213.
94. Дополнение дневника Окольского, составленное Степаном Лукомским 1639–1648 // Величко С. Летопись событий в Югозападной России в XVII веке. – К., 1864. – Т.IV. – С.297-313.
95. Записки Матвея Титловского 1620–1621 // Там само. – С.174-177.
96. Лукомский С. Собрание историческое, из книг древнего писателя Александра Гвагнаина и из старых русских верных летописей. Сочиненное в малороссийском городе Прилуке 1770 году // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – С.323.
97. Левицкий О. Предисловие // Там само. – С.IX.
98. Лукомский С. Собрание историческое. – С.326.
99. Там само. – С.327-328.
100. Там само. – С.350.
101. Там само. – С.351.
102. Левицкий О. Предисловие // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – С.XVII.
103. Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском

народе и о военных делах его, собранное из разных историй иностранных, немецкой – Бишинга, латинской – Бизольди, французской – Шевалье и рукописей русских..., 1765 года // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1847. – Кн.2. – С.1-2.

104. Исаевич Я.Д. Украинская культура XVIII столетия // Вопросы истории. – 1980. – №8. – С.88; Хижняк З.І., Маньківський В.І. Історія Києво-Могилянської академії. – К., 2003. – С.93.

105. Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе. – С.1-2.

106. Там само. – С.1, 4, 5, 11 та ін.

107. Сас П.М. Історична думка // Історія української культури у п'яти томах. – К., 2003. – Т.3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – С.565.

108. Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе. – С.20-65.

1.3. Проблеми історії слов'янських народів в історіографічних працях останньої чверті XVIII ст.

1. Сас П. Історична думка // Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – К., 2003. – Т.3. – С.573.

2. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. – Прага, 1923 / Репринтне видання. – К., 1996. – С.62.

3. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и о козаках вообще, отколь и из какого народа оные свое происхождение свое имеют, и по каким случаям они ныне при своих местах обитают... 1785-1786. – М., 1847.

4. Дзира Я. Джерельна основа праці О. Ригельмана з історії України // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – Вип.2. – К., 1969. – С.158-168.

5. Ригельман А. Вказ. праця. – Ч.І. – С.34.

6. Там само. – С.4.

7. Там само. – С.115.

8. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – С.240; Величко С. Літопис. – Т.ІІ. – С.84.

9. Ригельман А. Вказ. праця. – Ч.ІІ. – С.115.

10. Там само. – Ч.ІV. – С.26.

11. Там само. – С.28-29.

12. Б.а. Жизнь Николая Николаевича Бантыш-Каменского. – М., 1818. – С.17.
13. Бантыш-Каменский Николай Николаевич // Бантыш-Каменский Д.Н. Словарь достопамятных людей русской земли. – М., 1836. – Ч.І. – С.85-86; Бантыш-Каменский Н.Н. // Евгений митрополит. Словарь русских Светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России. – М., 1845. – Т.1 от А до К. – С.16-17; Иконников В. Бантыш-Каменский Николай Николаевич // Венгров С.А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (От начала русской образованности до наших дней). – СПб., 1891. – С.94-100.
14. Мыльников А.С. Зарождение академической славистики // Славяноведение в дореволюционной России: Изучение южных и западных славян. – М., 1988. – С.33.
15. Б.а. Выписка о выборе на польский престол кандидата в случае смерти Августа II, и избрании в короли сына его, Августа III, с 1727 по 1734 гт. // Русский вестник. – 1841. – Т.2. – С.397-407; Б.а. Историческое известие об избрании на польский престол короля Августа III, в 1733 г. // Там само. – 1841. – Т.4. – Кн.11-12. – С.117-302.
16. Б.а. Историческое известие об избрании на польский престол короля Августа III, в 1733 г. – С.117-118.
17. Там само. – С.135-136.
18. Там само. – С.297.
19. Сношения России с Польшей // Российский государственный архив давних актов (далі – РГАДА). – Ф.79. – Оп.1 (Книги и дела 1462–1719 гт.). – 2640 ед. хр. (Рукописная, составлена в 1763–1804 гт. Н.Н. Бантыш-Каменским); Оп.2 (Грамоты 1572–1699 гт.). – 327 ед.хр. (Рукописная, составлена Н.Н. Бантыш-Каменским в 1801 г.); Оп.3 (Грамоты 1431–1717 гт.). – 217 ед.хр. (Рукописная, составлена Н.Н. Бантыш-Каменским).
20. Калачов Н.В. Архивы, их государственное значение, состав и устройство // Сборник государственных знаний. – СПб., 1877. – Т.IV. – С.212.
21. Сношения России с Сербией и Черногорией // РГАДА. – Ф.86. – Оп.1 (Дела 1699–1717 гт.). – 17 ед.хр. (Составлена в 1805 г. Н.Н. Бантыш-Каменским); Сношения России с Турцией // Там само. – Ф.89. – Оп.1 (Книги и дела 1512–1729 гт.). – 530 ед. хр. (Рукописная, систематизированы Н.Н. Бантыш-Каменским); Оп.2 (Грамоты 1615–1718 гт.). – 15 ед. хр. (Рукописная, составлена Н.Н. Бантыш-Каменским в 1805 г.); Оп.3 (Трактаты 1627–1791 гт.). – 48 ед. хр. (Рукописная, составлена Н.Н. Бантыш-Каменским в 1805 г.).

22. Б.а. Жизнь Николая Николаевича Бантыш-Каменского. – С.21.

23. Переписка между Россией и Польшей по 1700 год, составленная по дипломатическим бумагам управляющим Московским архивом коллегии иностранных дел Н.Н. Бантыш-Каменским. – Ч.1 (1487–1584) // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских... – 1860. – Кн.4. – С.1-2.

24. Там само. – С.2; Його ж. Переписка между Россией и Польшей по 1700 год. – Ч.3 (1613–1645) // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1862. – Кн.4. – С.1, 26, 34, 48 та ін.

25. Його ж. Переписка между Россией и Польшей по 1700 год. – Ч.3 (1613–1645). – С.13, 47 та ін.

26. Його ж. Переписка между Россией и Польшей по 1700 год. – Ч.3 (1613–1645) // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских... – 1862. – Кн.4. – С.47.

27. Б.а. Жизнь Николая Николаевича Бантыш-Каменского. – С.22.

28. Див.: Карамзин Н.М. История государства Российского / Репринтное воспроизведение издания пятого, выпущенного в трех книгах с приложением “Ключа” П.М. Строева. – М., 1988. – Кн.3. – Т.Х. – Прим. 473, 477; Кн.3. – Т.ХП. – Прим.31, 37, 38, 163, 200, 201, 205, 322 та ін.

29. Письмо Н. Карамзина – Д. Бантыш-Каменскому от 8 апреля 1818 г. (копия) // Отдел рукописей Института русской литературы. – Ф.339. – Ед. хр.1. – Л.34.

30. Моисеева Г.Н. Бантыш-Каменский // Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. – М., 1979. – С.60.

31. Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.): В 4-х ч. – М., 1894. – Ч.1. – С.1; Бантыш-Каменский Д. Сокращенное известие между Российскими монархиями и европейскими дворами посольствах, переписках и договорах, хранящихся в Государственной Коллегии Иностранных дел в Московском архиве с 1481 по 1801 год. – Ч.1 // Российский государственный архив давних актов (далі – РГАДА). – Ф.181. – Оп.20. – Ед. хр.1108/1034. – Л.Ш.

32. Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). – М., 1897. – Ч.Ш. – С.75.

33. Там само. – С.289.

34. Там само. – С.290-291.

35. Там само. – Ч.1. – С.VI.

36. Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по

1800 г.): В 4-х ч. – М., 1894–1902.

37. Бантъш-Каменский Д. Историческое известие о возникшей в Польше унии, с показанием начала и важнейших в продолжении оной через два века приключений, паче же о бывшем от Римлян и Униатов на благочестивых тамошних жителей гонений, по Высочайшему блаженна памяти императрицы Екатерины II повелению, из хранящихся в Государственной коллегии Иностранных дел в Московском архиве актов и разных исторических книг... 1795 года собранное. – М., 1805.

38. Там само. – С.40.

39. Там само. – С.4-43.

40. Там само. – С.57-58.

41. Там само. – С.127.

42. Там само. – С.271-272.

43. Там само. – С.160-163. – Примітки.

44. Там само. – С.404.

45. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1999. – Т.V. Примітки: Церковна унія. – С.657.

46. Коваленко Л.А. Питання історії зарубіжних слов'ян в українській історіографії першої половини XIX ст. // Історіографічні дослідження. – 1973. – Вип.6. – С.116.

47. Толочко О.П. Києво-руська спадщина в історичній думці України початку XIX ст. // Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С.304.

48. Сарбей В.Г. Праця Я. Марковича “Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях” // Укр. істор. журнал. – 1999. – №2. – С.19.

49. Гердер И.Г. Идея к философии истории человечества / Пер. и прим. А.В. Михайлова. – М., 1977. – С.471.

50. Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины // Киевская старина. – 1899. – №XII. – С.360.

51. Сарбей В.Г. Праця Я. Марковича. – С.17-18.

52. Маркович Я. Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях. Часть первая. – СПб., 1798. – С.2.

53. Там само. – С.7, 11.

54. Там само. – С.35-36.

55. Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996. – С.75.

56. Ohloblyn O. Istorii Rusov // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto; Buffalo; London, 1988. – Vol.2. – P.360.
57. Когут З. Повстання Хмельницького, образ євреїв і формування української історичної пам'яті // Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С.262.
58. Історія Русів. – К., 1991. – С.184.
59. Там само. – С.49.
60. Там само. – С.50.
61. Там само. – С.67, 91 та ін.
62. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С.308.
63. Історія Русів. – С.138.
64. Там само. – С.135.

**Розділ II. Формування основних напрямів
досліджень минулого слов'янських народів
в історіографії епохи національного відродження**

**2.1. Особливості становлення наукового інтересу до вивчення історії
слов'ян (перша третина XIX ст.)**

1. Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию Д. Б. К. – М., 1810.
2. Там само. – С.92-130.
3. Там само. – С.135.
4. Див.: Шейман Л.А. Василий Тимковский и его дневник путешествия по Лужите // Letopis. – Budysin, 1983. – Bd. 30/1. – S.43-50; Лаптева Л.П. Русский путешественник о лужицких сербах начала XIX века // Вопросы истории. – 1986. – №1. – С.85-92.
5. Тимковский В. Путевой дневник // Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.1. – №2332.
6. Кеппен П.И. Письмо Й. Добровскому из Вены 17/30 янв. 1823 г. // Ягич И.В. Нове письма Добровского, Копитара и других югозападных славян. – СПб., 1897.– С.132-133; Никулина М.В. Й. Добровский и русские ученые (Из истории русского славяноведения первой трети XIX в.) // Историографические исследования по славяноведению и балканистике / Отв. ред. В.А. Дьяков. – М., 1984. – С.44.
7. Кеппен П. Путевые записки. Кн.5: Поездка в Прагу // СП ФА РАН. – Ф.30. – Оп.1. – Ед. хр.139.– Л.49-50.

8. Там само. – Л.66-67.
9. Липатов А.В. Славянское Просвещение в общеевропейском контексте // Литература эпохи формирования наций в Центральной и Юго-Восточной Европе: Просвещение. Национальное возрождение. – М, 1982. – С.31.
10. Див.: Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества / Пер. и прим. А.В. Михайлова. – М., 1977. – С.241-245, 252-256 та ін.
11. Там само. – С.471.
12. Кравченко В.В. Вказ. праця. – С.175.
13. Когут З. Розвиток української національної історіографії в Російській імперії // Когут З. Коріння ідентичності: студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С.196.
14. Кондратюк К. Українська історіографія ХІХ – початку ХХ століть: Основні напрями і концепції. – Львів, 2002. – С.22.
15. Бантыш-Каменський Д.И. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – К., 1993. – С.16-98.
16. Там само. – С.225.
17. Бантыш-Каменский Д. История Малой России, со времени присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края. – М., 1822. – Ч.4. – С.50-51.
18. Там само. – С.128.
19. Там само. – М., 1822. – Ч.3. Приложения к третьей части. – С.141-243; Ч.4. Приложения к четвертой части. – С.141-303.
20. Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К., 1999. – С.75.
21. Там само.
22. Нечкина М.В. Общество соединенных славян. – М.; Л., 1927. – Вкл.
23. Сарбей В.Г. Вказ. праця. – С.80.
24. Щеголев П.Е. Благоразумные советы из крепости (Декабрист А.О. Корнилович) // Щеголев П.Е. Декабристы. – М.; Л., 1926. – С.307.
25. Завалишин Д.И. Записки декабриста. – М., 1905. – С.211.
26. Волк С.С. Исторические взгляды декабристов. – М.; Л., 1958. – С.397.
27. Щеголев П.Е. Благоразумные советы из крепости. – С.312.
28. Корнилович А.О. Письмо Н.А. Полевому от 16 ноября 1833 г. // Корнилович А.О. Сочинения и письма. – М.; Л., 1957. – С.388.
29. Там само. – С.477.
30. Достян И.С. Русская общественная мысль и балканские народы: От Радищева до декабристов. – М., 1980. – С.186-187.

31. Там само. – С.196-197; Заболоцький-Десятовский А.П. Граф П.Д. Кислев и его время. – СПб., 1882. – Т.І. – С.206-209.
32. Там само. – С.199.
33. Садиков П.А. И.П. Липранди в Бессарабии 1820-х годов (по новым материалам) // Временник Пушкинской комиссии. – М.; Л., 1941. – Т.6. – С.266-296; Эйдельман Н.Я. Тайные корреспонденты “Полярной звезды”. – М., 1966. – С.212-220; його ж. “Где и что Липранди” // Путь в неземное: Писатели рассказывают о науке. – М., 1972. – Сб.9. – С.125-159; Достян И.С. Русская общественная мысль и балканские народы. – С.202-207; Цанев Д. За българите: Чуждата историческа българистика през XVIII–XIX век. – София, 1981. – С.99-100 та ін.
34. Липранди И.П. Взгляд на настоящий театр военных действий на Дунае и на содействие, которое мы можем встретить в Болгарии // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских... – 1877. – Кн.3. – С.53.
35. Война России с Портой 1806–1812 гг. Из дипломатического и секретного архивов, хранящихся в м. Тульчине, главной квартире 2-й армии. Выписки по распоряжению начальника главного штаба ген.-адъютанта Киселева 1820–1824 гг. полковником Липранди // Отдел рукописей Российской государственной библиотеки (далі – ОР РГБ). – Ф.203. – Карт.220. – Ед. хр.3.
36. Липранди И.П. Обзорение пространства, служившего театром войны России с Турцией с 1806 по 1812 г. – СПб., 1854. – С.64.
37. Там само.
38. Липранди И. Записка о службе // ОР РГБ. – Ф.18. – Карт.1. – Ед. хр.2484. – Л.86-87.
39. Достян И.С. Русская общественная мысль и балканские народы. – С.204.
40. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отд.ІІІ (1796–1869). – Т.І (1796–1803). – К., 1910. – С.504; Там само. – Т.ІІ (1804–1808). – К., 1911. – С.287; Там само. – Т.ІІІ (1809–1812). – К., 1912. – С.304, 489.
41. Сведения о студентах, преподавателях и содержании лекций, прочитанных в Киевской академии 1803 г. // Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.160. – №1177. – Арк.68 зв.
42. Берлинский М.Ф. История міста Киева. – К., 1991. – С.268; Петров Н.И. Киевская Академия в царствование императрицы Екатерины ІІ (1762–1796 гг.). – К., 1906. – С.75, 90.

43. Ягич И.В. История славянской филологии. – СПб., 1910. – С.163; Жуковская Л.П. Болховитинов Евфимий Алексеевич // Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. – М., 1979. – С.81.
44. Мальшевский И. Историческая записка о состоянии академии в минувшее пятидесятилетие // Труды Киевской духовной академии. – 1869. – №11-12. – С.92.
45. Козлов В.П. Колумбы российских древностей. – М., 1981. – С.34-35.
46. Там само. – С.9, 42, 52, 52, 57, 59 та ін.
47. Журналы заседания Правления Киевской духовной академии 1827 г. // Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.160. – №435. – Арк.83 зв.-89 зв.
48. Там само. – Арк.152, 238, 373 зв., 384 та ін.
49. Сочинения, письма и бумаги В.М. Кармазина, собранные и редактированные Д.И. Багалием. – Харьков, 1910. – С.35-51.
50. Багалий Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). – Харьков, 1893–1898. – Т.1 (1802–1815). – С.498, 506-509; Дело про утверждение профессора А. Стойковича ректором университета // Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.733. – Оп.49. – Ед. хр.61; Дело про увольнение профессора Петербургского педагогического института Г. Терлаича и назначении профессоров Харьковского университета // Там само. – Ед. хр.118; Дело про утверждения профессора А. Стойковича ректором Харьковского университета 1811 г. // Там само. – Ед. хр.112 та ін.
51. Павлюченко О.В. Югославяне в общественной, научной и культурной жизни украинского народа (первая половина XIX в.) // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы: Сборник научных трудов. – К., 1990. – С.89, 96.
52. О введении в Харьковском университете преподавания польского языка и словесности (25 июня 1818 г.) // Сборник распоряжений Министерства народного просвещения. – СПб., 1866. – Т.І. – С.320-321; О преподавании польской словесности в Харьковском университете // Журнал Департамента народного просвещения. – 1821. – Ч.1. – Кн.3. – С.306-307; Формулярный список о службе и достоинствах Ректора императорского Харьковского университета, действительного статского советника Артемовского-Гулака // РГИА. – Ф.733. – Оп.50. – Ед. хр.213. – Л.4-6.
53. Речь в день открытия кафедры польского языка при императорском Харьковском университете, произнесенная лектором оного Петром Артемовским-Гулаком // Украинский вестник. – 1819. – №2. – С.138-139.

54. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования. – Харьков, 1908. – С.6, 16.
55. Айзеншток І. П. Гулак-Артемовський: Матеріали до біографії та історично-літературної оцінки. – Харків, 1927. – С.39-42.
56. Цит. за: Барсуков Н. Жизнь и труды М.П. Погодина. – СПб., 1889. – Т.П. – С.106.
57. Айзеншток І.Я. До перебування Міцкевича на Україні (Адам Міцкевич і П. Гулак-Артемовський)// Міжслов'янські літературні взаємини: Збірник статей. – К., 1958. – С.107-108.
58. Своє дослідження “Святылища и обряды язичницкого богослужения давних славян, по свидетельствам современным и легендами” (1846) І. Срезневський присвятив П. Гулак-Артемовському і В. Ганці, як “першим своїм наставникам у вивченні слов'янських старожитностей і наріч”.
59. Страшнюк С.Ю. Болгаристика в Харьковском университете (1805–1865)// Проблеми слов'янознавства: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. – Львів, 1990. – Вип.42. – С.120.
60. Мыльников А.С. Оформление славяноведения как научной и учебной дисциплины // Славяноведение в дореволюционной России: Изучение южных и западных славян. – М., 1988. – С.87.
61. Козлов В.П. Колумбы российских древностей. – С.33.
62. Багалеї Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). – Харьков, 1904. – Т.П. – С.353, 360.
63. Котляревський А. Поминка об И.И. Срезневском // Сочинения А.А. Котляревского. – СПб., 1895. – Т.4. –С.670-680.
64. Попруженко М.Г. Участие Одессы в Возрождении народа болгарского. – Одесса, 1912. – С.7 (Отдельный оттиск из “Записок Императорского Одесского Общества истории и древностей. – Т.30).
65. Из бумаг В.Г. Теплякова // Русская старина. – 1896. – №1. – С.186.
66. Див.: Тепляков В. Письма из Болгарии (писаны во время кампании 1829 года). – М., 1833; Отчет о разных памятниках древности, открытых и приобретенных в некоторых местах Болгарии и Румелии. Представлен Е.С.Г. Новороссийскому и Бессарабському Генерал-Губернатору графу М.С. Воронцову В.Г. Тепляковым // Одесский вестник. – 1829. – 1 мая.
67. Отчет В.Г. Теплякова о памятниках древности, открытых и приобретенных в Болгарии и Румелии // Державний архів міста Києва (далі – ДАМК). – Ф.16. – Оп.469. – Спр.358а. – Арк.1.
68. Данилюк Д. Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Ужгород, 1999. – С.57, 285.

69. Байцура Т. Юрій Іванович Венелін. – Братислава, 1968. – С.49-50.

70. Венелін Ю. Древние и нынешние болгары в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам. – М., 1829. – Т.І.

71. Венелін Ю. Древние и нынешние словены в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам. – М., 1841. – Т.2; Никулина М.В. Ю.И. Венелін в русском славяноведении первой трети XIX в. (Проблематика славянских древностей) // Историография и источниковедение стран Центральной и Юго-Восточной Европы. – М., 1986. – С.23.

72. Современная библиография. Книги 1829 года // Московский телеграф. – 1829. – №16. – С.485-486; Бессонов П. Юрій Іванович Венелін // Журнал министерства народного просвещения. – Ч.221. – 1882. – №6. – Отд.2. – С.115.

73. Korespondence Pavla Josefa Safarica. Vydal V.A. Francev. – 1928. – Cast.ІІ. – V Praze. – S.492.

74. Венелін Ю. Древние и нынешние болгары. – С.25, 59, 60, 78, 79; Його ж. Древние и нынешние словены. – С.9-10, XXVI-XXVIII.

75. Венелін Ю. Древние и нынешние болгары. – С.112-115, 196.

76. Там само. – С.110-116; Його ж. Критические исследования об истории болгар. – М., 1849. – С.136-143.

77. Венелін Ю. Древние и нынешние болгары. – С.115-116.

78. Там само. – С.10, 1-2.

79. Там само. – С.3, 6, 13-14, 19 та ін.

80. Там само. – С.4.

81. Венелін Ю. Влахо-болгарские или дако-славянские грамоты. – СПб., 1840.

82. Див.: Никулина М.В. Ю.И. Венелін в русском славяноведении первой трети XIX в. – С.24, 32, 33 та ін.; Лаптева Л.П. Славяноведение в Московском университете в XIX – начале XX века. – М., 1997. – С.25; Муртузалиев С.И. Вклад Ю.И. Венелина в изучение начального периода османского господства в болгарских землях // Славяноведение. – 2003. – №1. – С.73-74.

2.2. *Історична доля слов'янських народів у студіях 30-х – середини 40-х рр. XIX ст. Зародження слов'язнавчих центрів*

1. Див.: Кроче Б. Теория и история историографии. – М., 1998. – С.160-172.

2. Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіографія світової та української історії XVII–XX століть. – К., 2002 – С.263.
3. Бычков А.Ф. Отчет о деятельности Второго отд. имп. Акад. наук за 1880 г. Приложение IV: И.И. Срезневский (материалы к биографии) // Сборник Отделения русского языка и словесности. – СПб., 1881. – Т.22. – №6. – С.20.
4. Бычков А.Ф. Отчет о деятельности. – С.24; Словацкие песни. – Харьков, 1832.
5. Дзира Я. Творець “Запорожской старины” (До 155-річчя з дня народження І.І. Срезневського) // Укр. істор. журнал. – 1967. – №6. – С.139.
6. Срезневский И. Опыт о сущности и содержании теории в науках политических (Рассуждение, писанное на получение степени магистра политической истории и статистики). – Харьков, 1837. – 62+8 с.
7. Там само. – С.5-6.
8. Там само. – С.39.
9. Послужные списки И. Срезневского с 1829 по 1851 г. // Российский государственный архив литературы и искусства (далі – РГАЛИ). – Ф.436. – Оп.1. – Ед. хр.1695а. – Л.2 об.
10. Костомаров Н.И. Автобиография // Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К, 1989. – С.417.
11. Письма Н.Костомарова – И.Срезневскому (1838–1878 и Б.д.) // РГАЛИ. – Ф.436. – Оп.1. – Ед. хр.1246. – Л.1-26; Костомаров Н.И. Автобиография. – С.447, 449, 450.
12. Лаптева Л.П. Краледворская и Зеленогорская рукописи и их оценка в России XIX и начала XX вв. // Studia Slavica. Academiae scientiarum Hungaricae. – Budapest, 1975. – Т.XXI. – F.1-2. – S.68.
13. Некрасов Н. Краледворская рукопись в двух транскрипциях с предисловием, словарями, частью грамматической, примечаниями и приложениями. Издание Историко-филологического института. – СПб., 1878. – С.10-14.
14. Срезневский И. Сеймы // Очерки России, издаваемые В.Пассеком. – СПб., 1838. – Кн.7. – С.239.
15. Срезневский И. Извлечение из Краледворской рукописи, касательно религиозных верований и обрядов // Журнал министерства народного просвещения. – 1840. – Ч.XXVIII. – Отд. II. – С.115.
16. Мыльников А.С. Оформление славяноведения как научной и учебной дисциплины // Славяноведение в дореволюционной России: Изучение южных и западных славян. – М., 1988. – С.87; Инструкция в руковод-

ство г. адьюнкту Срезневскому, по случаю назначения для него путешествия по славянским землям с целью изучения славянских наречий и их литературы // РГИА. – Ф.733. – Оп.49. – Ед. хр.1130. – Л.37-41; Выписки из донесения Декана 1-го отделения философского факультета проф. Артемовского-Гулака об изменении проекта, составленного Московским университетом о путешествии молодого ученого за границу для изучения славянских наречий // Там само. – Ф.733. – Оп.49. – Ед. хр.1130. – Л.22.

17. Письмо Вяч. Ганки Вашему правительству // РГИА. – Ф.733. – Оп.49. – Ед. хр.1130. – Л.164-165.

18. Об утверждении кандидата Срезневского в звании магистра, об отправлении его за границу для изучения славянских наречий в 1838 г. и о переводе сего профессора в Санкт-Петербургский университет в 1846 г. // РГИА. – Ф.733. – Оп.49. – Ед. хр.1130. – Л.42-165; Срезневский И.И. Донесение Министру народного просвещения из Вены от 8(20) февр. 1841 г. // Журнал министерства народного просвещения. – 1841. – Ч.31. – Отд.4. – С.9-36; Його ж. Донесение Министру народного просвещения из Загреба от 2(15) авг. 1841 г. // Там само. – 1842. – Ч.33. – Отд.4. – С.11-20; Його ж. Донесение Министру народного просвещения. Донесение 4-е из Братиславы от 5(17) апр. 1842 г.; Донесение 5-е из Кракова от 2 авг. 1842 г. // Там само. – 1843. – Ч.37. – №2. – Отд.4. – С.45-74. Див. деякі листи І. Срезневського у виданні: *Casopis ceskeho museum*. – 1840. – R.14. – S.197-198, 403-412; 1841. – R.15. – S.104-105, 224-234, 341-345; 1842. – R.16. – S.142-147, 289-300, 301-304; 1843. – R.17. – S.306-308, 463-467, 470-471; 1844. – R.18. – S.308-311; 1845. – R.19. – S.145-148, 685-686; 1847. – R.21. – d.2. – S.212-218, 331-333; Денница. – *Jutrtenka (Warszawa)*, 1842. – Ч.1. – №11. – С.147-148; №12. – С.157-160; *Biblioteka Warszawska*. – 1841. – Т.1. – S.663; Т.4. – S.211-225; *Rozmaitosci (Lwowskie)*. – 1840. – №21. – S.179.

19. Срезневский И. – В. Ганке 1 дек. 1842 г. // РГАЛИ. – Ф.436. – Оп.1. – Ед. хр.1043. – Л.89-94; Його ж. Введение в изучение славянства // СП ФА РАН. – Ф.216. – Оп.1. – Ед. хр.734; Його ж. Мысли о преподавании в университете славяноведения // Там само. – Ед. хр.727.

20. Срезневский И. Законник Сербского царя Стефана Душана 1349 года // СП ФА РАН. – Ф.216. – Оп.1. – Ед. хр.599. – Л.1.

21. Там само. – Л.2 об.

22. Там само. – Л.2 об., 3.

23. Срезневский И.И. Введение в изучение славянства // СП ФА РАН. – Ф.216. – Оп.1. – Ед. хр.734. – Л.35.

24. Там само. – Л.39.

25. Там само. – Л.37-38.
26. Там само. – Л.53, 56.
27. Срезневский И.И. Донесение Министру народного просвещения из Вены от 8(20) февр. 1841 г. // Журнал министерства народного просвещения. – 1841. – Ч.31. – Отд.4. – С.15-18.
28. Мыльников А.С. Становление истории славяноведения в России // Исследования по историографии славяноведения и балканистики. – М., 1981. – С.113-136.
29. Срезневский И.И. (Рец. на кн.: Slowansky narodopis / Sestawil P.Y.Safarik. – 2e wyd. – Praga, 1842. – XII, 187 s.) // Журнал министерства народного просвещения. – 1843. – Ч.XXXVIII. – №4. – Отд.6. – С.1-30; Його ж (Рец. на кн.: Соколов А. Краледворская рукопись и Суд Любути. – Казань, 1846. – 224 с.) // Там само. – 1847. – Ч.55. – №7. – Отд.6. – С.154-170 та ін.
30. Срезневський И.И. Вук Стефан Караджич, очерк биографический и библиографический // Московский литературный и ученый сборник. – М., 1846. – С.361.
31. Срезневский И.И. Воспоминания о В.В. Ганке. – СПб., 1851.
32. Срезневский И. Очерк книгопечатания в Болгарии // Журнал министерства народного просвещения. – 1846. – №9. – С.4, 26.
33. Там само. – С. 26.
34. Його ж. Об обожании Солнца у древних славян // Журнал министерства народного просвещения. – 1846. – Ч.LI. – №7. – Отд.2. – С.36-60.
35. Його ж. Святылища и обряды языческого богослужения древних славян по свидетельствам современным и преданиям. – Харьков, 1846.
36. Послужные списки И. Срезневского с 1829 по 1851 гг. // РГАЛИ. – Ф.439. – Оп.1. – Ед. хр.1695 а. – Л.6 об.
37. Костомаров Н.И. Автобиография. – С.442.
38. Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров 1817–1883. – К., 1992. – С.30; Дьяков В.А. Общественно-идейная обстановка предреформенного периода и ее воздействие на славян // Славяноведение в дореволюционной России: Изучение истории южных и западных славян. – М., 1988. – С.10-14.
39. Костомаров М.І. Из збірки “Українські балади” // Костомаров М.І. Твори в двох томах. – К., 1967. – Т.1. – С.38, 50, 52.
40. Срезневский И. Извлечения из Краледворской рукописи, касательно религиозных верований и обрядов // Журнал министерства народного просвещения. – 1840. – Ч.XXVIII. – С.115-148; Kralედvorsky Rukopis

od Vaclava Nebeskeho // Casopis ceskeho Museum. – Praga, 1853. – R.27. – Sv.1. – S.123; Галка И. Из Краледворской рукописи. Турния // Молодик на 1843 год. Украинский литературный сборник, издаваемый И. Бецким. – Харьков, 1843. – Ч.П. – С.110-113.

41. Rukopis Kraledvorsky, a jine vytecnejsie narodnie spevopravne Basne... Vydanie cvrte Vaceslava Hanky, Rytiere Rady sv. Vladim., bibliotekare ceskeho narodnieho museum. – Praga, 1843. – S.186-194; Polyglotta Kralodvorsheho Rukopisu. Text v povodnim i obnovenim pravopisu i preklad: rusky, srbsky, illyrsky, polsky, hornoluzicky, vlasky, anglicky, nemecky i urazky: dolnoluzickeho, maloruskeho, krajnskeho, francouzskeho i bolgarskeho. Vydani Vaceslava Hanky. V Praze. Nakladem vydavatelovym, 1852. – S.525, 527, 532, 533, 536.

42. Див.: Костомаров Микола Іванович // Українські письменники. Біо-бібліографічний словник. – Т.2: Дожовтневий період (XIX – початок ХХ ст.). – К., 1963. – С.465-466.

43. Письмо Н. Костомарова – К. Семеновскому 3 дек. 1841 г. // ОР РНБ. – Ф.385. – Ед. хр.15. – Л.1-2.

44. Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – С.45.

45. Данилевський Г.А. Украинская старина. – Харьков, 1866. – С.107.

46. Полухін Л.К. Формування історичних поглядів М.І. Костомарова. – К., 1959. – С.96.

47. Цит. за: Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – С.35.

48. Там само.

49. Грушевський А.С. Из харьковских лет Н.И. Костомарова. – СПб., 1908. – С.56.

50. Костомаров Н.И. О причинах и характере унии в Западной России // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928. – С.1.

51. Там само. – С.32-33.

52. Там само. – С.31.

53. Дела о запрещении публичной защиты диссертации Н.И. Костомарова на тему “О причинах и характере унии в Западной России” ... // РГИА. – Ф.733. – Оп.50. – Ед. хр.164. – Л.1-23; Об уничтожении магистерской диссертации Н.И. Костомарова // Киевская старина. – 1903. – №7-8. – Отд.2. – С.26.

54. Послужные списки И. Срезневского с 1829 по 1851 г. // РГАЛИ. – Ф.436. – Оп.1. – Ед. хр.1695 а. – Л.3об.; Костомаров Н.И. Автобиография. – С.460-461.

55. Письмо Н. Костомарова – И. Срезневскому 4 нояб. 1843 г. // РГАЛИ.

- Ф.436. – Оп.1. – Ед. хр.1246. – Л.38 об. (В “Автобіографії” М. Костомаров називає іншу дату – травень 1843 р.).
56. Письмо Н. Костомарова – К. Сементовському 25 марта 1845 г. // ОР РНБ. – Ф.385. – Ед. хр.15. – Л.5-7.
57. Там само.
58. Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – С.57.
59. Письмо Н. Костомарова – И. Срезневському 4 ноября 1845 г. // РГАЛИ. – Ф.436. – Оп.1. – Ед. хр.1246. – Л.38 об.
60. Там само. – Л.38 об.-39; Костомаров Н.И. Автобиография. – С.474.
61. Письмо Н. Костомарова – И. Срезневському 12 февр. 1846 г. // РГАЛИ. – Ф.436. – Оп.1. – Ед. хр.1246. – Л.38 об.-39.
62. Там само.
63. Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К., 1999. – С.112.
64. Кирило-Мефодіївське товариство: В 3-х т. – К., 1990. – Т.І. – С.169.
65. Письмо Н. Костомарова – И. Срезневському 12 февр. 1846 г. // РГАЛИ. – Ф.436. – Оп.1. – Ед. хр.1246. – Л.43 об.-44.
66. Там само.
67. Дело о смерти экстраординарного профессора Домбровского и определении на его место магистра Костомарова по кафедре русской истории в университете Св. Владимира // РГИА. – Ф.733. – Оп.70.– Ед. хр.75. – Л.3 об.-7.
68. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К., 1994. – С.208.
69. Там само. – С.223.
70. Там само. – С.225.
71. Максимович М. Откуда идет русская земля, по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским // Максимович М.А. Собрание сочинений. – Т.І: Отдел исторический. – К., 1876. – С.8.
72. Там само. – С.9.
73. Його ж. История русской словесности. – К., 1839. – Кн.І. – С.31, 33.
74. Там само. – С.35.
75. Максимович М.А. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке (письмо к М.А. Грабовскому) // Максимович М.А. Собрание сочинений. – Т.І: Отдел исторический. – С.256.
76. Максимович М.А. Исследование о гетьмане Петре Конашевиче Сагайдачном // Максимович М.А. Собрание сочинений. – Т.І: Отдел исторический. – С.336-357; Його ж. Сказание о гетьмане Петре Сагайдачном // Там само. – С.358-386.

77. Письма к Вячеславу Ганке из славянских земель / Изд. В. Францев. – Варшава, 1905. – С.392.
78. Францев В.А. Очерки по истории чешского возрождения: Русско-чешские связи конца XVIII и первой половины XIX в. – Варшава, 1902. – С.238-239.
79. Иванишев Николай Дмитриевич // Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834–1889) / Сост. под ред. В.С. Иконникова. – К., 1884. – С.214; Францев В.А. Очерки по истории чешского возрождения. – Варшава, 1902. – С.247.
80. Иванишев Николай Дмитриевич. – С.210-214.
81. Иванишев Н. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германскою верою // Сочинения Н.Д. Иванишева / Под ред. А.В. Романович-Словатинского и К.А. Царевского. – К., 1876. – С.80-81.
82. Дьяков В.А. Общественно-идейная обстановка предреформенного периода и ее воздействие на славяноведение // Славяноведение в дореволюционной России: Изучение южных и западных славян. – М., 1988. – С.73.
83. Иванишев Н.Д. Древнее право чехов // Сочинения Н.Д. Иванишева. – С.108.
84. Його ж. Рассуждение об идее личности в древнем праве богемском и скандинавском // Там само. – С.90-91
85. Кистяковский А. Профессор Н.Д. Иванишев и его сочинения // Юридический вестник. – 1877. – Июль-август. – Современный отдел. – С.13-14.
86. Котляревский А. (Рец. на кн.: Сочинения Н.Д. Иванишева. – К., 1876) // Университетские известия. – 1876. – №6. – Прибавления. – С.1-2.
87. Див.: Петров Н. Воспитанники Киевской Академии из сербов с начала синодального периода и до царствования Екатерины II (1721–1762) // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – 1904. – Т.9. – Кн.4. – С.1-16.
88. Див.: Опыты упражнений воспитанников Киевской духовной академии V-го курса: В 2-х т. – К., 1832; Собрание сочинений студентов Киевской духовной академии. – Т.І. – К., 1839 та ін.
89. Див.: Опыты упражнений воспитанников Киевской духовной академии // Журнал Министерства народного просвещения. – Б.г. – Ч.ХVI. – С.453; Шип Н. Видавнича і просвітницька діяльність Київської духовної академії // Київська старовина. – 1999. – №3. – С.3.

90. Мальшевский И. Деятельность митрополита Евгения в звании председателя конференции Киевской Духовной академии. – К., 1868. – С.41; Новицкий О. О первоначальном переводе Священного Письма на славянский язык // Чтения 18 дек. 1867 г. в память митрополита Евгения. – Б.м. и Б.г. – С.39.

91. Мальшевский И. Историческая записка о состоянии академии в минувшее пятидесятилетие // Труды Киевской духовной академии. – 1869. – №11-12. – С.92.

92. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. III (1796–1896). – К., 1912. – Т.5. – С. XX, 50-56, 82; Титов Ф. Преосвященный Иннокентий Борисов, архиепископ Херсонский и Таврический, как ректор Киевской духовной академии (15 дек. 1800–15 дек. 1900 г.): К столетнему юбилею со дня рождения его // Труды Киевской духовной академии. – 1900. – №12. – С.8.

93. Мальшевский И. Деятельность митрополита Евгения в звании председателя конференции. – С.42; Його ж. Историческая записка о состоянии академии. – С.92; Б.а. Польские проповеди иезуита П. Скарги. Сборник материалов для изучения П. Скарги // Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.160. – Спр.426.

94. Титов Ф. Преосвященный Иннокентий Борисов. – С.496.

95. Там само. – С.504; Його ж. Киевская академия в эпоху реформ // Труды Киевской духовной академии. – 1915. – №7-8. – С.474.

96. Барсов Н.И. Несколько слов об архиепископе Иннокентии Борисове, по поводу новых материалов для его биографии // Христианское чтение. – 1884. – Ч. I. – №3-4. – С.507.

97. Титов Ф. Преосвященный Иннокентий Борисов. – С.505.

98. Цит. За: Мальшевский И. Историческая записка о состоянии академии в минувшее пятидесятилетие // Труды Киевской духовной академии. – 1869. – №11-12. – С.112.

99. Письма архимандриту Дионисию 1836, 1842–1856 // ОР РНБ. – Ф.313. – Ед. хр.30; Письма духовных лиц архиепископу Херсонскому Иннокентию (в т.ч. Е. Болховитинова) 1824–1847 гг. // Там само. – Ед. хр.40; Документы из переписки 1818, 1833–1847 гг. // Там само. – Ед. хр.38; Для истории церкви польской (заметки) Б.д. // Там само. – Ед. хр.11 та ін.

100. Письмо Иннокентия – Феофилу Новицкому 14 февраля 1834 г. // Там само. – Ф.313. – Ед. хр.38. – Л.231-232.

101. О начале христианства в Польше // Журнал министерства народного просвещения. – Б.д. – Ч. XXXIII. – Отд. II. – С.41-46.

102. Там само. – С.2-3.
103. Там само. – С.4-5.
104. Там само. – С.7.
105. Там само. – С.12.
106. Там само. – С.19.
107. Там само. – С.29.
108. Там само. – С.40-41.
109. Там само. – С.46.
110. Там само. – С.33.
111. Там само. – С.36.
112. Барсов Н.И. Несколько слов об архиепископе Иннокентии Борисове. – С.509-510.
113. Див.: Повести и предания народов славянского племени / Издание И. Боричевского: В 2-х ч. – СПб., 1840–1841; Його ж. Народные славянские рассказы. – СПб., 1844.
114. Здр-кий П.Е. Болгаре, поселенцы Новороссийского края и Бессарабии // Москвитянин. – 1845. – Ч.VI. – №12. – Отд.I. – С.159-187.
115. Там само. – С.159-160.
116. Там само. – С.161-187.
117. Мурзакевич Н.И. Нынешнее состояние просвещения у болгар // Журнал министерства народного просвещения. – 1838. – Ч.XVIII. – №4-6. – С.114-123.
118. Там само. – С.123.
119. Його ж. О некоторых малоизвестных монетах, имеющихсх в Одессе // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1844. – Т.1.
120. Див.: Минкова Л. Одескйат историк Николай Никифорович Мурзакевич и Българского възраждане // Исторически преглед. – 2003. – №1-2. – С.129-154; №3-4. – С.119-148.
121. Див.: Надеждин Н.И. Опыт исторической географии русского народа // Библиотека для чтения. – 1837. – Т.22. – Разд.Ш. – С.31.
122. Попруженко М.Т. Участие Одессы в возрождении народа Болгарии. – Одесса, 1912. – С.10-11.
123. Надеждин Н.И. Записка о путешествии по южнославянским странам // Журнал министерства народного просвещения. – 1842. – №4-6. – С.100-109.
124. Княжевич Д. // Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1895. – Т.15(29). – С.467; Павлюк Н.В. Славянское языкознание в Одесском (Новороссийском) университете за 90 лет

// Труды Одесского университета. – 1958. – Вып.7. – Т.148. – С.7.

125. Дорошенко Д. Огляд української історіографії: Державна школа. Історія. Політологія. Право. – К., 1996. – С.180.

126. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців). – Львів, 2003. – С.40.

127. Ісаєвич Я. Д. Зубрицький і його діяльність в галузі спеціальних історичних дисциплін // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – К., 1963. – Вип.4. – С.48.

128. Капраль М. Історіографія Львівського Успенського братства // Україна в минулому. – К.; Львів, 1992. – Вип.І. – С.55.

129. Кондратюк К. Українська історіографія XIX – початку XX століть: Основні напрями і концепції. – Львів, 2002. – С.59; Орлевич І. Денис Зубрицький – автор “Хроніки міста Львова” // Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. – Львів, 2001. – С.І.

130. Левицький І. Галицко-русская библиография XIX-го ст. (1801–1886). – Львов, 1888. – Т.І. – С.24.

131. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. – С.29.

132. Там само. – С.30.

133. Там само. – С.31, 33, 35, 77, 83, 107, 118, 122, 141, 191, 365, 390 та ін.

134. Там само. – С.405.

135. Зубрицький Д. Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси / Пер. с польского Осипа Бодянского. – М., 1845. – С.11.

136. Там само. – С.36.

137. Там само. – С.30-31.

138. Там само. – С.93.

139. Там само. – С.94.

140. Брик І. Початки української преси в Галичині і львівська Ставропігія // Збірник львівської Ставропігії / Під ред. К. Студинського. – Львів, 1921. – Т.І. – С.191.

141. Кондратюк К. Українська історіографія. – С.62.

142. Бодянский О.М. О мнениях касательно происхождения Руси // Северный архив. – СПб., 1835. – Т.51. – №37, 38, 39.

143. Бодянский О.М. О народной поэзии славянских племен. – М., 1837. – С.85.

144. Див.: Лаптева Л.П. Славяноведение в Московском университете в XIX – начале XX века. – М., 1997. – С.43-50.

145. Бодянский О.М. О времени происхождения славянских письмен. – М., 1855.
146. Там само. – С.381.
147. Разбор сочинения проф. Бодянского “О времени происхождения славянских племен”, составленный испр. должность экстраорд. проф. Ф. Буслаевым и представленный в заседании историко-филологического факультета 22 апр. 1855 г. // Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф.99. – №34. – Арк.113-114.
148. Там само.
149. Див.: Срезневский И.И. Разбор соч. Бодянского под заглавием “О времени происхождения славянских письмен” // 25-е присуждение учрежденных П.И. Демидовым наград. – СПб., 1856. – С.69; Б.а. (Рец. на кн.:) Бодянский О. О времени происхождения славянских письмен. – М., 1855 // Северная пчела. – 1855. – 4 авг. – С.889.
150. Котляревський А. Осип Максимович Бодянский // Славянський ежегодник. – К., 1878. – С.351.
151. Бодянский О. О поисках моих в Познанской публичной библиотеке // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских... – 1846. – №1. – Отд.І. – С.211-219.
152. Бодянский О. Об одном прологе библиотеки Московской духовной типографии и тождестве славянского божества Хорса и Даждь-бога // Там само. – 1846. – №2. – Отд.1. – С.5-23.
153. Шафарик П. О древнеславянских, именно кириловских типографиях в южнославянских землях и прилежащих им краях... в XV, XVI и XVII стол. // Там само. – 1846. – №3. – Отд.Ш. – С.17-27; Палацкий Ф. Сравнение законов царя Стефана Душана Сербского с древнейшими земскими постановлениями чехов // Там само. – 1846. – №2. – Отд.Ш. – С.3-32; Його ж. О русском князе Ростиславе, отце чешской королевы Кунгуты, и роде его. // Там само. – 1846. – №3. – Отд.Ш. – С.3-10; Його ж. Виндольский закон 1280 года // Там само. – 1846. – №4. – Отд.Ш. – С.3-42; Його ж. Паралипомен Зонарин // Там само. – 1847-1848. – №1. – Отд.ІІ, предисловие О. Бодянского. – С.Ш-IV та ін.
154. Багалій Д. Нариси української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної // Д.І. Багалій. Вибрані праці: У 6 т. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України / Упорядкував, вступна стаття, коментарі В.В. Кравченко. – Харків, 2001. – С.416.

2.3. Науковий доробок вивчення історії слов'ян нафркіяніці 1840-х – на початку 1860-х рр.

1. Дьяков В.А. Общественно-идейная обстановка предреформенного периода и ее воздействие на славяноведение // Славяноведение в революционной России: Изучение южных и западных славян. – М., 1987. – С.74.
2. Цит. за: Історія Київського університету / Відп. ред. І. Жмудський. – К., 1959. – С.31.
3. Досталь М.Ю. До історії становлення і розвитку славістики в київському університеті Святого Володимира // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.3. – К., 1993. – С.7-8.
4. Ковалев І.С., Наспер Г.М., Павлюков А.Д. О помощи России южным и западным славянам в получении образования // Славянский архив. – М., 1961. – С.200-203.
5. Павлюченко О.В. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 1992. – С.26.
6. Там само. – С.26-27.
7. Сречкович П. История одного сербского села // Русский вестник. – 1858. – Т.14. – С.573.
8. Там само.
9. Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни: Акты, изданные временною комиссиею, высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и вольнском генерал-губернаторе: В 2-х т. – К., 1849.
10. Журба О.И. Київська археографічна комісія 1843 – 1921: Нарис історичної діяльності. – К., 1993. – С.63.
11. Багалій Д. Нариси української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної (1933 р.) // Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т.2. – С.430.
12. Иванишев Н.Д. Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни // Сочинения Н.Д. Иванишева. – К., 1876. – С.154.
13. Там само. – С.159.
14. Там само. – С.172.
15. Там само. – С.161.
16. Там само. – С.158.
17. Там само. – С.164.
18. Там само. – С.192-197 та ін.

19. Иванишев Н.Д. Сведения о начале унии, извлеченные из актов киевского центрального архива // Архив Юго-Западной России. – Ч.І. – Т.І: Акты, относящиеся к истории православной церкви Юго-Западной России (1481–1596 гг.)/Под ред. Н.Д. Иванишева. – К., 1859. – С.І-XLVIII.
20. Иванишев Н.Д. Сведения о начале унии, извлеченные из актов киевского центрального архива // Сочинения Н.Д. Иванишева. – К., 1876. – С.301.
21. Там само. – С.299-303.
22. Там само. – С.325.
23. Там само. – С.367.
24. Там само. – С.368.
25. Иванишев Н.Д. Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в юго-западной России // Архив Юго-Западной России. – Ч.ІІ. – Т.І: Постановления дворянских провинциальных сеймиков в Юго-Западной России (1569–1654 гг.)/Под ред. Н.Д. Иванишева. – К., 1861. – С.І-XXXIX.
26. Иванишев Н.Д. Содержание постановлений провинциальных дворянских сеймов в юго-западной России // Сочинения Н.Д. Иванишева. – К., 1876. – С.378.
27. Там само.
28. Там само. – С.378-379.
29. Там само. – С.381.
30. Там само. – С.382-383.
31. Там само. – С.384, 385, 386 та ін.
32. Институт рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф.304. – Спр.21, 23, 122, 124, 134, 162, 179, 187, 202, 206 та ін.
33. Стоянов-Бурмов Т. О начале христианства // Христианское чтение. – 1858. – Ч.2. – №1. – С.144.
34. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отд.ІІІ (1796–1869). – Т.5 (1823–1869). – К., 1915. – С.723.
35. Михаил Иоаннович (урожд. Сербский). Очерк первого периода истории Сербской церкви, от появления между сербами Христианства, до Св. Саввы Архиепископа Сербского (до 1222 года после Р.Х.) // Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.304. – Спр.187. – 114 арк.
36. Там само. – Арк.2.
37. Там само. – Арк.5-6.
38. Там само. – Арк.7.

39. Певницкий В. Священники в Болгарии // Труды Киевской духовной академии. – 1861. – №1. – С.358-372.
40. Його ж. Западный взгляд на болгарский вопрос // Там само. – 1861. – №7. – С.281.
41. Скальковский А.А. Болгарские колонии в Бесарабии и Новороссийском крае: Статистический очерк. – Одесса, 1848.
42. Скальковский А.А. Вказ. праця. – С.4.
43. Там само. – С.19.
44. Там само. – С.34, 39.

Розділ III. Поява нових тенденцій у дослідженні проблематики слов'янської історії (60–90-ті рр. XIX ст.)

3.1. Стан вивчення давньої й ранньосередньовічної історії слов'ян

1. Университетский устав 1863 года. – СПб., 1863. – С.5, 7.
2. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Под ред. М.Г. Халанского и Д.И. Багалея. – Харьков, 1908. – С.135.
3. Университетский устав 1863 года. – С.17.
4. Устав и штат православных духовных академий, высочайше утвержденный 20 апреля 1884 года. – К., 1884. – С.6-8.
5. Бор М. Происхождение славянофильства // Благвест. – 1891. – Вып.15-16. – С.435; Пыпин А.И. Характеристика литературных мнений от 20 до 50 годов / Изд. 2-е. – СПб., 1890. – С.248-250.
6. Гирич І. “Народництво” та “державництво” в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять // Молода нація. Альманах. 2000. – К., 2000. – Вип.4. – С.5-30.
7. Кроче Б. Теория и история историографии / Пер. с итал. И.М. Заславской. – М., 1998. – С.173-183
8. Григорьева И.В. Введение // Историография истории нового времени стран Европы и Америки / Под ред. И.П. Дементьева. – М., 1990. – С.199.
9. Пыпин А.Н. Очерк биографии профессора А.А. Котляревского // Сборник ОРЯС. – СПб., 1895. – Т.50: Сочинения А.А. Котляревского. – Т.IV. – С.СХLIII.
10. Диссертация А. Котляревского на звание кандидата // Центральный державний історичний архів України в м. Києві (ЦДА України в м. Києві). – Ф.2223. – Спр.8.
11. Дело о прекращении секретного наблюдения за А.А. Котляревс-

ким // РГИА. – Ф.1282. – Оп.1. – Ед. хр.289.

12. Письмо А. Котляревского – А. Пышину (Б.д.) // ОР РНБ. – Ф.621. – Ед. хр.441.

13. Котляревский А. О погребальных обычаях языческих славян. – М., 1868.

14. Див.: Гануш И. Отзыв о книге г. Котляревского “О погребальных обычаях языческих славян” // Отчет о присуждении наград графа Уварова 25 сентября 1869 года. – СПб., 1870. – С.240.

15. Кочубинский А.А. Итоги славянской и русской мифологии: По поводу книги проф. Котляревского “Библиографический опыт о древней русской письменности”. – Одесса, 1882. – С.233-234.

16. О командировании за границу с ученой целью экстраординарного профессора русского языка и славянского языкознания А.А. Котляревского // РГИА. – Ф.733. – Оп.147. – Ед. хр.642. – Л.294.

17. Котляревский А. Древности юридического быта балтийских славян: Опыт сравнительного изучения славянского права. – Прага, 1874.

18. Там само. – С.1.

19. Ягич И. История славянской филологии. – СПб., 1910. – С.557.

20. Диплом доктора славянской филологии А.А. Котляревского // ИРЛИ. – Ф.134. – Оп.4. – Ед. хр.179.

21. Представление историко-филологического факультета в Совет университета Св. Владимира от 29 ноября 1874 г. // ДАМК. – Ф.16. – Оп.313. – Спр.183. – Арк.1, 6.

22. Котляревский А. Древности юридического быта балтийских славян. – С.4.

23. Там само. – С.3.

24. Там само. – С.2.

25. Котляревский А. Сказания об Оттоне Бамбергском в отношении славянской истории и древностей. – Прага, 1874.

26. Там само. – С.1, 5.

27. Там само. – С.5.

28. Котляревский А.А. Книга о древностях и истории поморских славян в XII в.: Сказание об Оттоне Бамбергском в отношении к славянской истории и древностей // Сочинения А.А. Котляревского. – СПб., 1891. – Т.3. – С.323.

29. Там само. – С.408.

30. Котляревский А.А. Сказания об Оттоне Бамбергском в отношении славянской истории и древностей. – Прага, 1874. – С.143–160.

31. Котляревский А.А. Об обычаях у славян при рождении дитяти до его возмужания // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1879. – Кн. I. – С. 290-292; Його ж. Очерк истории поединков у славянских племен // Там само. – 1888. – Кн. II. – С. 11-14, а також у кн.: А.А. Котляревский. Сочинения. – Т. IV. – С. 640-643; Його ж. Очерк учено-литературной деятельности О.М. Бодянского // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1879. – Кн. I. – С. 295-302, а також у кн.: А.А. Котляревский. Сочинения. – Т. II. – С. 432-443; Його ж. О трудах А.Н. Попова // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1879. – Кн. I. – С. 308-310.
32. Фортинский Ф.Я. Титмар Мерзебургский и его хроника. – СПб., 1872; Гутнова Е.В. Историография истории средних веков. – 2-е изд. – М., 1985. – С. 307.
33. Ясинский А. Федор Яковлевич Фортинский как ученый и профессор // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1903. – Кн. 17. – Кн. II. – С. 47-49.
34. Фортинский Ф.Я. Из Геттингена // Журнал министерства народного просвещения. – 1875. – № 11. – С. 80-90; Його ж. Научно-историческая деятельность Георга Вайца // Университетские известия. – 1879. – № 3, 4.
35. Фортинский Ф.Я. Приморские вендские города и их влияние на образование Ганзейского союза до 1370 г. // Университетские известия. – 1876. – № 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12 та окреме видання: К., 1877. – 416, II с.
36. Фортинский Ф. Приморские вендские города и их влияние на образование Ганзейского союза до 1370 г. – К., 1877. – С. 163-164.
37. Там само. – С. 9.
38. Там само. – С. 33, 26.
39. Там само. – С. 17.
40. Там само. – С. 41.
41. Там само. – С. 42.
42. Там само. – С. 327.
43. Горина Л.В. Марин Дринов – историк и общественный деятель. – М., 1986. – С. 34-35.
44. Там само. – С. 34-35.
45. Лаптева Л.П. Преподавание славистических дисциплин в университетах. Подготовка кадров // Славяноведение в дореволюционной России: Изучение южных и западных славян. – М., 1987. – С. 221.
46. Дринов М. Поглед върху произходжането на българский народ и началото на българская история // Дринов М. Съчинения: В 3 т. – София, 1909. – Т. 1. – С. 61.

47. Там само. – С.82.
48. Там само. – С.65-72.
49. Там само. – С.122.
50. Дринов М. Заселение Балканского полуострова славянами. – М., 1873.
51. Дринов М. Заселение Балканского полуострова славянами // Дринов М. Съчинения. – Т.І. – С.226.
52. Там само. – С.235.
53. Там само. – С.270.
54. Там само. – С.285, 286 та ін.
55. Там само. – С.316.
56. Дринов М. Началото на Самуиловата държава // Периодическое списание на Българско книжовно дружество. 1874. – Т.І. – №11-12. – С.122.
57. Там само. – С.413-415.
58. Горина Л. Вказ. праця. – С.140.
59. Дринов М. Южные славяне и Византия в X в. // Дринов М. Съчинения. – Т.І. – С.436.
60. Там само. – С.522.
61. Там само. – С.508.
62. Там само. – С.509, 510 та ін.
63. Там само. – С.512.
64. Див.: Ангелов Б. Богомилство в България. – София, 1961. – С.16.
65. Сребницкий И. Лицей князя Безбородко // Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. – 2-е изд. – СПб., 1881. – С.120.
66. О командировке за границу профессоров университета Св. Владимира, профессора лицея кн. Безбородко И. Лашнюкова // РГИА. – Ф.733. – Оп.70. – Ед. хр.1022. – Л.56; Отчет о занятиях профессора Лицея кн. Безбородко И. Лашнюкова, во время заграничного его путешествия с ученою целью // Циркуляр по управлению Киевским Учебным округом за 1863 год. – К., 1863. – С.318-331, 336-362.
67. Лашнюков И.В. Пособие к изучению русской истории критическим методом. – К., 1870. – Вып.І.
68. Там само. – С.2.
69. Лашнюков И.В. Пособие к изучению русской истории. – С.9.
70. Собестианский И.М. Круговая порука у славян по древним памятникам законодательства. – 2-е изд. – Харьков, 1888.
71. Там само. – С.182.
72. Собестианский И.М. Учения о национальных особенностях харак-

тера и юридического быта древних славян. – Харьков, 1892.

73. Там само. – С.1.

74. Там само. – С.3, 10.

75. Там само. – С.207.

76. Лавровский П.А. Кирилл и Мефодий, как православные проповедники у западных славян, в связи с современною им историей церковных несогласий между Востоком и Западом. – Харьков, 1863.

77. Лавровский П.А. //Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905)/Под ред. М.Г. Халанского и Д.И. Багалая. – Харьков, 1908. – С.125; Грот К.Я. Братья П.А. и И.А. Лавровские как деятели науки и просвещения (К столетним годовщинам их рождения) // Известия по русскому языку и словесности. – 1929. – Т.П. – Кн.2. – С.409-418.

78. Лавровский П.А. Кирилл и Мефодий, как православные проповедники у западных славян. – С.585-588.

79. Бодянский О. Разбор сочинения П.А. Лавровского под заглавием: “Кирилл и Мефодий, как православные проповедники у западных славян” // Отчет о седьмом присуждении премии графа Уварова. – СПб., 1864. – С.56-91.

80. Бильбасов В.А. Кирилл и Мефодий: В 2-х ч. – СПб., 1868–1871.

81. Формулярный список В. Бильбасова // ДАМК. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.4749. – Арк.75-80.

82. Бильбасов В.А. Кирилл и Мефодий. – Ч.1.

83. Там само. – С.83.

84. Там само.

85. Формулярный список ординарного профессора Алексея Воронова // ЦДА України в м. Києві. – Ф.711. – Оп.1. – Спр.10903. – Арк.1-3.

86. Воронов А.Д. Главнейшие источники для истории Св. Кирилла и Мефодия // Труды Киевской духовной академии. – 1876. – №10; 1877. – №1, 4, 8, 9 та окр. видання: К., 1877. – 331, XII с.

87. Воронов А.Д. Главнейшие источники для истории Св. Кирилла и Мефодия. – К., 1877. – С.213.

88. Там само. – С.216.

89. Там само. – С.217.

90. Див.: Голубинский Е.Е. (Рец.): Кирилл и Мефодий. Главнейшие источники для истории Св. Кирилла и Мефодия, соч. А.Д. Воронова // Записки Императорской Академии наук. – СПб., 1880. – Т.37. – Прил.4. – С.161.

91. Мальшевский И.И. Александр Дмитриевич Воронов // Труды Киевской духовной академии. – 1884. – №1. – С.125.

92. Мальшевский И.И. Святые Кирилл и Мефодий, первоучители славянские. – К., 1886; Формулярный список ординарного профессора Ивана Мальшевского // ЦДА України в м. Києві. – Ф.711. – Оп.1. – Спр.10937. – Арк.8-9.
93. Титов Ф.И. Иван Игнатьевич Мальшевский. – К., 1897. – С.13.
94. Мальшевский И.И. Святые Кирилл и Мефодий... – С.1.
95. Там само. – С.64-65.
96. Там само. – С.92.
97. Там само. – С.121.
98. Там само.
99. Там само. – С.137.
100. Там само. – С.192.
101. Кочубинский А. Карта расселения славян в IX веке, в эпоху деятельности Св. Кирилла и Мефодия. – Одесса, 1885.
102. Успенский Ф. На память тысячулетию годовщины славянских просветителей: Речь, произнесенная в торжественном собрании Одесского славянского благотворительного общества в апреле 1885 г. // Киевская старина. – 1885. – №5. – С.107-126.
103. Григорович В.И. Заметки о Солуни и Корсуни по поводу непорешенного вопроса // Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете. – 1916. – Т.25. – С.243-255.
104. Його ж. Как выражались отношения Константинопольской церкви к окрестным народам и преимущественно к Болгарам в начале X столетия // Там само. – С.12-97.

3.2. Розробка проблем середньовічної і нової історії південно-слов'янських народів

1. Успенский Ф. Образование Второго болгарского царства. – СПб., 1879.
2. Там само. – С.1-73.
3. Там само. – С.16.
4. Там само. – С.66.
5. Там само. – С.67.
6. Там само. – С.71.
7. Там само. – С.74.
8. Там само. – С.139.
9. Там само. – Приложение. – С.35-36.
10. Там само. – С.147.
11. Там само. – С.209.

12. Там само. – С.218.

13. Там само. – С.223.

14. Там само. – С.219.

15. Там само. – С.220.

16. Василевский В.Г. (Рец.): Успенский Ф.И. Образование второго Болгарского царства. Одесса, 1879 // Журнал министерства народного просвещения. – 1879. – №7. – С.144-217, №8. – С.318-348; Дринов М.С. Разбор сочинения Ф. Успенского Образование второго Болгарского царства. Одесса, 1879 (Отд. оттиск из Отчета о 23-м присуждении наград гр. Уварова); Його ж. (Рец.): Ф.И. Успенський. Образование второго Болгарского царства. – Одесса, 1879 // Записки Императорской Академии Наук. – 1880. – Т.39. – Прил.№8. – С.84-113 та ін.

17. Успенский Ф.И. Очерки по истории византийской образованности. – СПб., 1891. – С.209.

18. Успенский Ф.И. Синодик в неделю православия. – Одесса, 1893. – С.41-42.

19. Дринов М. Исторически преглед на българската църква от самото и начало и до днес. – Виена, 1869.

20. Дринов М. Исторически преглед на българската църква от самото и начало и до днес // Дринов М. Съчинения. – София, 1911. – Т.П. – С.77.

21. Там само. – С.101-110.

22. Дринов М. (Рец.): К. Иричек. Българска история // Там само. – 1915. – Т.Ш. – С.236-248; Його ж. (Рец.): П. Сырку. К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. – Т.І. – Вып.І: Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского // Там само. – С.420-454; Його ж (Рец.): П.А. Сырку. Очерки из истории взаимных отношений болгар и сербов в XIV–XVII вв.: Житие Св. Николая Софийского по единственной рукописи XVI в. // Там само. – С.455-459 та ін.

23. Дринов М. Нови паметници за историята за българите и на техните съседи // Там само. – Т.І. – С.128.

24. Дринов М. Отец Паисий, неговото время, неговота “История” и учениците му // Там само. – Т.Ш. – С.136.

25. Дринов М. Успехи и задачи славяноведения // Там само. – С.506.

26. Дринов М. Историческо осветление върх статистиката на народностите в источната част на Българското княжество // Там само. – Т.І. – С.529, 530 та ін.

27. Дринов М. Болгары и Константинопольская патриархия // Там само. – Т.ІІ. – С.176.

28. Дринов М. Болгары и Константинопольская патриархия. – С.176.
29. Дринов М. Исторически преглед на българската църква. – С.136-143.
30. Горина Л.В. Марин Дринов – историк и общественный деятель. – М., 1986. – С.161-162.
31. Послужной список Тимофея Дмитриевича Флоринского // ДАМК. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.4822. – Арк.10.
32. Флоринский Т. К вопросу о богомилах // Сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В.И. Ламанского. – СПб., 1882. – С.32-48.
33. Див.: Синодик царя Бориса. Рукопись XIV века С.Н. Палаузова. – М., 1855.
34. Флоринский Т. К вопросу о богомилах. – С.33.
35. Там само. – С.35-39.
36. Флоринский Т. Несколько замечаний о надписи царя Самуила // Известия Русского археологического института в Константинополе. – София, 1899. – Т.IV. – Вып.I. – С.11-16; Його ж. К вопросу о древности и взаимных отношениях кириллицы и глаголицы (Кириловская надпись Самуила 993 г.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1900. – Кн.14. – Отд.II. – С.73-84.
37. Радченко Константин Федорович // Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине 1901–1912: Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1913. – С.47; Радченко К. Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. – К., 1898.
38. Флоринский Т. Отзыв о сочинении К.Ф. Радченко под заглавием “Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием”. – К., 1898 // Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению. – К., 1899. – Вып.IV. – С.7.
39. Радченко К. Религиозное и литературное движение в Болгарии.
40. Там само. – С.2.
41. Там само.
42. Попруженко М.Г. Синодик царя Бориса. – Одесса, 1897. – Т.I: Текст; Його ж. Синодик царя Бориса. – Одесса, 1899. – Т.II: Исследование.
43. Попруженко М.Г. Синодик царя Бориса. – Т.II.
44. Попруженко М.Г. Синодик царя Бориса. – Т.II. – С.126.
45. Там само. – С.128-129.
46. Там само. – С.171.
47. Там само.
48. Там само. – Приложение. – С.1-55.

49. Лавров П.А. К вопросу о Синодике царя Бориса. – Одесса, 1899; Флоринский Т.Д. Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению. – К., 1900. – Вып.V. – С.15-18 та ін.
50. Начев В. Български царски грамоти. – София, 1996. – С.22, 38, 163.
51. Лаптева Л.П. Російський археологічний інститут у Константинополі та його зв'язки з південнослов'янськими вченими // Проблеми слов'янознавства: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. – Львів, 1979. – Вып.20. – С.119.
52. Там само. – С.120.
53. Успенский Ф.И. Охридская рукопись Иоанна Куропалата Скилицы // Известия Русского археологического института в Константинополе. – София, 1899. – Т.IV. – Вып.II. – С.1-8; Миронова М.Г. Изучение истории Болгарии Русским археологическим институтом в Константинополе: Дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1988. – С.126.
54. Успенский Ф.И. Надпись царя Самуила // Известия Русского археологического института в Константинополе. – София, 1899. – Т.IV. – Вып.I. – С.3.
55. Флоринский Т.Д. К вопросу о древности и взаимных отношениях. – С.83.
56. Материалы для болгарских древностей. Абоба-Плиска // Известия Русского археологического института в Константинополе. – София, 1905. – Т.10; Абоба-Плиска. Издание Русского археологического института в Константинополе. – Вена, 1905.
57. Див.: Материалы для болгарских древностей. Абоба-Плиска // Известия Русского археологического института в Константинополе. – София, 1905. – Т.10; Успенский Ф.И. Две исторические надписи (I. Надпись на башне Артавазда. II. Пограничный столб между Византией и Болгарией при Самуиле // Там само. – 1898. – Т.III. – С.180-194; Його ж. Надпись царя Самуила. – С.1-4; Кулаковский Ю.А. Раскопки в Абобе-Плиске Русского археологического института (в Константинополе) и об археологических данных для истории Болгарии VII-X вв. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1909. – Кн.21. – Вып.I и II. – С.78-80 та ін.
58. Флоринский Т.Д. Южные славяне и Византия во второй четверти XIV в. – СПб., 1882. – С.2-3.
59. Там само. – С.3.
60. Там само. – С.4.
61. Там само. – С.8.
62. Там само. – С.4.

63. Там само. – С.8-10.
64. Там само. – С.28.
65. Там само. – С.26.
66. Там само. – С.27-28.
67. Там само. – С.137-138.
68. Лаптева Л.П. Професор-славист университета Св. Владимира Т.Д. Флоринский // Российские университеты в XVIII–XX веках: Сборник научных статей. – Воронеж, 1998. – Вып.3. – С.136.
69. Послужные списки Тимофея Флоринского // ДАМК. – Ф.16. – Оп.465. – Арк.1-33; Флоринский Т.Д. Программы (5) лекционных курсов по истории и филологии славянских народов. 1884–1917 гг. // ОР РНБ. – Ф.818. – Оп.1. – Ед. хр.53. – Л.1-21; Копилов С.А. Т.Д. Флоринский у науковому й громадському житті України (1880-ті–1919 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2001. – Вип.Ш. – С.286-299.
70. Флоринский Т.Д. Памятники законодательной деятельности Душана, царя сербов и греков (Хрисовулы. Сербский законник. Сборник византийских законов). – К., 1888. – С.IV.
71. Источниковедение истории южных и западных славян (Феодалный период) / Отв. ред. Л.П. Лаптева. – М., 1999. – С.176.
72. Флоринский Т.Д. Памятники законодательной деятельности. – С.1-4.
73. Там само. – С.16.
74. Там само.
75. Флоринский Т.Д. Новые материалы для истории Дубровника. – СПб., 1880 (Отд. оттиск из “Журнала министерства народного просвещения” за 1880 г.).
76. Його ж. В память 500-летия Косовской битвы // Университетские известия. – 1889. – №11. – С.75.
77. Куза Л.Г. Качановский Владимир Васильевич // Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. – М., 1979. – С.179.
78. Качановский В.В. (Рец.): К вопросу о литературной деятельности дубровницкого драматургического писателя А.-М. Глегевича // Вестник славянства. – Казань, 1888. – Кн.1; Його ж. (Рец.): Католическая пропаганда в Болгарии в XVII–XVIII веках. // Там само. – 1889. – Кн.3; Його ж. (Рец.): Из истории сербских колонистов в Венгрии в конце XV и XVI в. // Там само. – 1888. – Кн.2; 1889. – Кн.3, 4; Його ж. (Рец.): Черногория во второй половине XV в. и начале XVI в. // Там само. – 1890. – Кн.5; Його ж. (Рец.): Новооткрытые на Афоне труды Болгарского патриарха Евфи-

мня // Там само. – 1889. – Кн.3, 4 та ін.

79. Качановский В. История Сербии с половины XIV до конца XV в. – К., 1899. – Т.І: Критическое исследование источников.

80. Там само. – С.1-3.

81. Там само. – С.5.

82. Там само. – С.21, 75-77.

83. Там само. – С.22-24.

84. Там само. – С.264-265, 267.

85. Никитин С.А. Славяноведение // Очерки истории исторической науки в СССР / Под ред. М.В. Нечкиной. – М., 1963. – Т.Ш. – С.502.

86. Радченко К. Сербский писатель Досифей Обрадович и его литературная деятельность // Университетские известия. – 1896. – №9; 1897. – №4-6.

87. Павлюченко О.В. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 1992. – С.138.

88. Цит. за: Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (школа западно-русского права). – М.; Брянск, 1996. – С.46.

89. Там само.

90. Там само. – С.47.

91. Леонтович Ф. Древнее хорвато-далматское законодательство. – Одесса, 1868.

92. Там само. – С.19-21.

93. Там само. – С.9.

94. Там само. – С.36.

95. Див.: Ягич И.В. Закон Виндольский. Подлинный текст с русским переводом, критическими замечаниями и объяснениями. – СПб., 1880. – С.18, 75 та ін.

96. Леонтович Ф. Древнее хорвато-далматское законодательство. – С.18.

97. Там само.

98. Там само.

99. Там само. – С.34.

100. Ягич И.В. Закон Виндольский. – С.82.

101. Владимирский-Буданов М.Ф. Отчет о годичной командировке 1880–1881 гг. // Университетские известия. – 1881. – №12. – С.39.

102. Там само; Його ж. Німецьке право в Польщі і Литві // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Русі в XV–XVIII ст. – Львів, 1903. – Ч.І. – С.6.

103. Там само. – С.54.

104. Владимирский-Буданов М.Ф. Неизданные законы юго-западных славян // Журнал министерства народного просвещения. – 1881. – Кн.3-4.

- С.93-138.
105. Там само. – С.94.
106. Там само. – С.96.
107. Там само. – С.96, 100.
108. Там само. – С.112.
109. Там само. – С.123.
110. Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии. – С.108.
111. Линниченко И.А. Александр Александрович Кочубинский. – Одеса, 1916. – С.20.
112. Там само. – С.21-30.
113. Кочубинский А. Южные славяне, румыны и Петр Великий в их взаимных отношениях // Кочубинский А.А. Мы и они (1711–1878). – Одеса, 1878. – С.3-38.
114. Там само. – С.10.
115. Виноградов В.Н. Балканская политика России // Славянские народы Юго-Восточной Европы и России в XVIII веке. – М., 2003. – С.77.
116. Кочубинский А. Южные славяне, румыны и Петр Великий в их взаимных отношениях. – С.9-10.
117. Там само. – С.35.
118. Там само. – С.36-38.
119. Степович А. Очерки истории сербо-хорватской литературы. – К., 1899.
120. Степович А. Поминка по Л. Лазаревичу, сербскому писателю // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1892. – Кн.6. – С.253; Його ж. К столетию рождения словенского поэта Ф. Прешерна // Там само. – 1901. – Кн.15. – С.35-37.
121. Кузьмина В.Д. Михаил Несторович Сперанский (19 апреля / 1 мая 1863 г. – 12 апреля 1938 г.) // Сперанский М.Н. Рукописные сборники XVIII века: Материалы для истории русской литературы XVIII века. – М., 1963. – С.208.
122. Сперанский М. Славянские апокрифические евангелия. – К., 1895; Його ж. Владислав Граматик и его сборник // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1900. – Кн.14. – Вып.П. – С.45-46; Його ж. Сербские хронографы и русский первой редакции // Русский филологический вестник. – 1896. – №1. – С.1-18; Його ж. Деление истории русской литературы на периоды и влияние русской литературы на югославянскую // Там само. – 1896. – №3-4. – С.193-223 та ін.
123. Сперанский М. Владислав Граматик и его сборник. – С.46.

124. Григорович В.И. Об участии сербов в наших общественных отношениях. Чтения в день Св. Кирила и Мефодия 11 мая 1876 г. – Одеса, 1876 (Отдельный оттиск из “Записок императорского Новороссийского университета”).

125. Мальшевский И.И. Характеристика участливых отношений России к славянам в историческом развитии их от начала до нашего времени: Речь произнесенная в общем собрании Киевского славянского благотворительного общества 21 февраля 1893 г. – К., 1893.

126. Титов Ф.И. Михаил, митрополит Сербский (1826–1898 гг.). – К., 1898.

127. Марьянович А. Об учреждении патриаршества в Сербии (1865) // Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.304. – Спр.254; Билич Н. Очерк истории Черногорской церкви в период феодратии (1867) // Там само. – Спр.337; Вукотич И. Очерк истории православной церкви Черногорской от падения самостоятельности (1389 г.) до настоящего времени (1872) // Там само. – Спр.558; Ружичич Н. Об отношении сербской церкви к константинопольскому патриарату от появления между сербами христианства до наших дней (1874) // Там само. – Спр.596; Веселинович С. Очерк истории Печской кафедры в Старой Сербии (1889) // Там само. – Спр.1137; Пенч М. Христианство у сербов до XII в. (1890) // Там само. – Спр.1193; Попович Д. Борьба православия с латинством в Сербии в первом тысячелетии новой истории (1890) // Там само. – Спр.1194; Протич П. Жития Сербских святых как церковно-исторический источник (1890) // Там само. – Спр.1195; Весич И. Состояние сербской церкви со времени освобождения сербов от турецкого ига до настоящего времени (1891) // Там само. – Спр.1214; Анжелкович М. Состояние православной церкви со времени восстановления Сербского княжества до нашего времени (1815–1893) (1895) // Там само. – Спр.1379 та ін.

128. Костич М. Православная Сербская церковь в Австрии, со времени переселения сербов в Австрию при патриархе Арсене III Чарноевиче, в 1690 году, до конца XVIII ст. // Труды Киевской духовной академии. – 1869. – Т.5. – С.268-388.

3.3. Проблеми історії західних слов'ян у працях українських дослідників

1. Лавровский П. Кирил и Мефодий, как православные проповедники у западных славян, в связи с современною им историею церковных несогласий между Востоком и Западом. – Харьков, 1863.

2. Там само. – С.245.

3. Там само. – С.242.

4. Там само. – С.247.
5. Там само. – С.245.
6. Успенский Ф.И. Первые славянские монархии на северозападе. – СПб., 1872 (Великій Моравіі присвячено матеріал на С.19-104. – С. К.).
7. Там само. – С.12.
8. Там само.
9. Там само. – С.33.
10. Там само. – С.53.
11. Там само. – С.54.
12. Там само. – С.119.
13. Див.: Ясинский А.Н. Падение земского строя в чешском государстве (X–XIII вв.). – К., 1895. – С.Ш.
14. Ясинский А.Н. Падение земского строя в чешском государстве (X–XIII вв.). – К., 1895.
15. Там само. – С.10.
16. Там само. – С.18-19.
17. Там само. – С.8.
18. Там само.
19. Там само. – С.1.
20. Там само. – С.180.
21. Див.: Грот К.Я. (Рец.): Ясинский А.Н. Падение земского строя в Чешском государстве (X–XIII вв.). Киев, 1895 // Отчет о присуждении премий А.А. Котляревского в 1898 г. – СПб., 1900. – С.106-200.
22. Там само. – С.168.
23. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Под ред. М.Г. Халанского и Д.И. Багалея. – Харьков, 1908. – С.92.
24. Бузескул В.П. Василий Карлович Надлер // Журнал министерства народного просвещения. – 1894. – №5. – Отд.4. – С.40-45.
25. Надлер В.К. Причины и первые проявления оппозиции католицизму в Чехии и Западной Европе в конце XIV и начале XV в. – Харьков, 1864. – С.69.
26. Лаптева Л.П. Краледворская и Зеленкогорская рукописи и их оценка в России XIX и начала XX вв. // Studia Slavica. Academiae scientiarum Hungaricae. – Budapest, 1975. – Т. XXI. – F.1-2. – S.67-94; Ї ж. Письменные источники по истории Чехии периода феодализма (до 1848 года). – М., 1985. – С.175-185 та ін.
27. Там само. – С.206, 212, 218-223 та ін.

28. Там само. – С.172.
29. Там само. – С.180, 195.
30. Там само. – С.54-57.
31. Надлер В.К. //Историко-филологический факультет Харьковского университета. – С.282-287; Иванов Ю.Ф. Гуситское движение в русской историографии // Вопросы истории. – 1973. – №9. – С.55; Липатникова Г.И. К изучению гуситского движения в русской дореволюционной историографии // Вопросы истории славян. – Вып.І. – Воронеж, 1963. – С.84.
32. Лаптева Л.П. Русская историография гуситского движения (40-е годы XIX в. – 1917 г.). – М., 1978. – С.68-69.
33. Бильбасов В.А. Чех Ян Гус из Гусинца. Письма Яна Гуса. – СПб., 1869.
34. Лаптева Л.П. Русская историография гуситского движения. – С.73.
35. Вертеловский А. История гуситов (до утверждения Базельских компактатов) // Труды Киевской духовной академии. – 1872. – Т.3. – №9. – С.74-110; 1873. – Т.1. – №2. – С.241-266; Т.2. – №8. – С.114-239.
36. Там само. – 1872. – Т.3. – №9. – С.74.
37. Там само. – С.92-96.
38. Там само. – С.156-166.
39. Там само. – 1873. – Т.1. – №2. – С.217-218; Т.2. – №8. – С.120-121.
40. Петр В. Пилигримство чехов к общей могиле Яна Гуса и Иеронима Пражского в Константиини // Петр В.И. Три статьи по славяноведению. – К., 1884. – С.3-11.
41. Маркович Н. Очерк истории православия в Чехии до X века // Институт рукописів Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського. – Ф.304. – Спр.481; Горлишин Д. Следы славянской литургии в Чехии // Там само. – Спр.776; Якубович В. Сравнительная характеристика религиозных верований славян на основе “Слова о полку Игореве”, “Краледворской рукописи” и “Суда Любуша” // Там само. – Спр.997.
42. Лавровский П.А. Падение Чехии в XVIII в. // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских... – 1861. – Кн.1. – С.1-77.
43. Кочубинский А.А. Братья подобой и чешские католики в начале XVII в. – Одесса, 1873; Його ж. Ян Амос Каменский в исторических судьбах своего народа // Записки Новороссийского университета. – 1893. – Т.59. – С.1-23.
44. Кочубинский А.А. Братья подобой. – С.8; Його ж. Ян Амос Каменский. – С.10,12,14.
45. Кочубинский А.А. Братья подобой. – С.14; Його ж. Ян Амос Ка-

менский. – С.10.

46. Кочубинский А.А Ян Амос Каменский. – С.15.

47. Кочубинский А.А. Братья подобои. – С.17-18.

48. Там само. – С.18; Його ж. Ян Амос Каменский. – С.15.

49. Кочубинский А.А. Братья подобои. – С.344, 312.

50. Там само. – С.6.

51. Кочубинский А.А Ян Амос Каменский. – С.20.

52. Там само. – С.24.

53. Кочубинский А.А. Мы и они (1711–1878): Очерки истории и политики славян. – Одесса, 1878. – С.212.

54. Кочубинский А.А. Мы и они. – С.211.

55. Там само.

56. Лашнюков И. Письмо из Саксонии о лужицкой семинарии // Вестник Юго-Западной и Западной России: Историко-литературный журнал. – 1862. – Т.П. – С.148-150; Його ж. Чешские школы и педагогический институт для приготовления учителей народных школ в Праге // Черниговский листок. – 1863. – №4-6. Його ж. Отчет о занятиях профессора Лицея кн. Безбородко И. Лашнюкова во время заграничного его путешествия с ученой целью // Циркуляр по управлению Киевского учебного округа за 1863 год. – К., 1863. – С.318-331, 336-362.

57. Шафарик П.Й. Письма к О.М. Бодянскому (1838–1857): С приложением писем П.Й. Шафарика к В.И. Григоровичу (1852–1856) / Приг. к изд. П.А. Лавровым и М.Н. Сперанским // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских... – 1896. – Кн.1. – Отд.2. – С.I-LVIII; Кн.2. – С.1-233.

58. Ульяновский В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В.Б. Моя словідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С.56.

59. Послужной список сверхштатного заслуженного ординарного профессора Императорского Университета Св. Владимира Владимира Бонифатьевича Антоновича // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х томах. – К., 1997. – Т.I. – С.154-155.

60. Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843–1921: Нарис історії і діяльності. – К, 1993. – С.89.

61. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко бывший канцелярист канцелярии Войска запорожского 1720. Издана Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1864. – Т.IV.

62. Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. Издан Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-губернаторе. – К., 1888.

63. Дневник Освенцима (в извлечении и переводе) // Киевская старина. – 1882. – Кн.1. – С.126-151; Кн.2. – С.366-385; Кн.5. – С.257-276; Кн.6. – С.433-450; Кн.9. – С.503-522; Кн.11. – С.328-348; Кн.12. – С.538-556; Записки Карла Хоецкого (1768–1776 г.) // Киевская старина. – 1883. – Кн.3. – С.306-346; Кн.11. – С.433-449; Кн.12. – С.593-608.

64. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К., 1991. – Т.1. – С.200.

65. Див.: Антонович В. Акты о казаках // Архив Юго-Западной России. – СПб., 1863. – Ч.III. – Т.I: Акты о казаках (1500–1648 гг.). – С.3-4; Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х т. – К., 1997. – Т.I. – С.121-122.

66. Балалій Д. Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної // Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України / Упорядкував, вступна стаття, коментарі В.В. Кравченка. – Харків, 2001. – С.501-502.

67. Дорошенко Д. Володимир Антонович: Його життя й наукова та громадська діяльність. – Прага, 1942. – С.105.

68. Кордуба М. Володимир Антонович // Літературно-науковий вісник. – 1928. – Кн.6. – С.158-159.

69. Антонович В. Предисловие // Архив Юго-Западной России. – К., 1871. – Ч.I. – Т.4: Акты об унии и состоянии православной церкви в Юго-Западной России во 2-й половине XVII и в XVIII ст. (1648–1798 гг.) / Под ред. В.Б. Антоновича. – С.1-99.

70. Там само. – С.1.

71. Там само. – С.5.

72. Там само. – С.9.

73. Там само. – С.26-27.

74. Там само. – С.84.

75. Там само. – С.98-99.

76. Кулиш П. Україна од початку України до батька Хмельницького. – К., 1843. – С.12.

77. Кулиш П. Повесть об украинском народе // Звездочка. – 1846. – Т.XVII. – С.70.

78. Там само. – Т.XIX. – С.4.

79. Багалій Д. Нариси української історіографії за доби феудалізму

й доби капіталістичної. – С.443.

80. Кулиш П. История возсоединения Руси: В 3-х т. – СПб., 1874–1877.

81. Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654). – М., 1888–1889.

82. Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654). Том первый // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских... – М., 1888. – Кн.2 (145). – С.52.

83. Там само. – С.139; Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654). Том третий // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских... – М., 1889. – Кн.1(148). – С.415-416.

84. Ясинский М. Владимирский-Буданов (Черновик) // Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.59. – Спр.15. – Арк.11 зв.

85. Письмо Владимирского-Буданова и других студентов Киевского университета И. Срезневскому 21 января 1863 г. // РГАЛИ. – Ф.436. – Оп.1. – Ед. хр.1177. – Л.1-2.

86. Сочинение Владимирского-Буданова М. Юнацкие песни болгар // ДАМК. – Ф.16. – Оп.471. – Спр.81.

87. Владимирский-Буданов Михаил Флегонтович // Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Университета Св. Владимира (1834–1884) / Составлен и издан под ред. В.С. Иконникова. – К., 1884. – С.111.

88. Владимирский-Буданов М.Ф. Немецкое право в Польше и Литве. – СПб., 1868.

89. Там само. – С.302.

90. Владимирский-Буданов М.Ф. Отчет о годичной командировке 1880–1881 гг. // Университетские известия. – 1881. – №12. – С.38-39.

91. Владімірський-Буданов М. Німецьке право в Польщі і Литві // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. – Львів, 1903. – Ч.І. – С.6.

92. Там само. – С.128.

93. Там само. – С.157.

94. Антонович В. Исследование о городах Юго-Западной России (по актам 1432–1798 г.) // Архив Юго-Западной России. – К., 1869. – Ч.V. – Т.I: Акты, относящиеся к истории городов и местечек в Юго-Западной России (1432–1798 гг.). – С.58.

95. Скакун О.Ф. Владимирский-Буданов Михаил Флегонтович // Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический сло-

варь. – М., 1979. – С.105.

96. Владимирский-Буданов М.Ф. Заселение Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века // Архив Юго-Западной России. – К., 1886. – Ч.VII. – Т.I: Акты о заселении Юго-Западной России. – С.2.

97. Там само. – С.4.

98. Там само. – С.22.

99. Там само. – С.28.

100. Там само. – С.30, 32.

101. Там само. – С.71.

102. Там само. – С.72.

103. Там само. – С.80.

104. Там само. – С.81.

105. Там само. – С.85.

106. Там само. – С.4.

107. Там само. – С.13.

108. Там само. – С.148-149.

109. Там само. – С.188-192, 210.

110. Там само. – С.8.

111. Там само.

112. Линниченко И.А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV столетия. Исследование. – К., 1884. – Ч.I: Русь и Польша до конца XII в.

113. Там само. – С.1.

114. Там само. – С.13.

115. Там само. – С.23-32.

116. Там само. – С.38.

117. Там само.

118. Там само. – С.39.

119. Там само. – С.72.

120. Там само. – С.74-75.

121. Там само. – С.78.

122. Там само. – С.79-80.

123. Там само. – С.85.

124. Там само. – С.169.

125. Чухрай П.Г. Линниченко Иван Андреевич // Славяноведение в до-революционной России: Библиографический словарь. – М., 1979. – С.220-221; Лаптева Л.П. Славяноведение в Московском университете в XIX – начале XX века. – М., 1997. – С.176.

126. Любович Н.Н. Маркиз де Сент-Альдегонг как политический писатель // Университетские известия. – 1877. – №3-6, 10.
127. Любович Н. История реформации в Польше. Кальвинисты и антитринитарии. – Варшава, 1883.
128. Див.: Отчет о занятиях стипендиата для приготовления к профессорскому званию Н. Любовича в архивах и библиотеках Варшавы, Петербурга, Вильно и Слуцка // Университетские известия. – 1879. – №11. – С.51-52.
129. Любович Н. История реформации в Польше. – С.1-2.
130. Див.: Кареев Н.И. Политическая история и теория исторического процесса // Историческое обозрение. – СПб., 1891. – Т.II. – С.108.
131. Любович Н.Н. Начало католической реакции и упадок реформации в Польше. – Варшава, 1890.
132. Там само. – С.356-358.
133. Там само. – С.361.
134. Кареев Н.И. (Рец.:) Любович Н. Начало католической реакции и упадок реформации в Польше. – Варшава, 1890. // Отчет о 4-м присуждении премий Макария, митр. Московского. – СПб., 1892 (Отд. оттиск из “Записок Академии наук”. – Т.70. – №2).
135. Владимиров П. Начало славянского и русского книгопечатания в XV–XVI веках (С приложением: О Краковских изданиях Феола 1491 г.). – К., 1894 (Отд. оттиск из “Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца”).
136. Глокке Н.Э. Ян Кохановский и его значение в истории польской образованности XVI века // Университетские известия. – 1897. – №11. – С.1-112; №12. – С.113-184; 1898. – №3. – С.185-307.
137. Левицкий О. Очерк социнианского движения в Польше и Западной Руси в XVI–XVII вв. // Киевская старина. – 1882. – №4. – С.25-57; №5. – С.193-224; №6. – С.401-432.
138. Голубев С.Т. Попытки к примирению православных с униатами в правление короля Владислава IV // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1899. – Кн.13. – С.108.
139. Кулжинский И. История Польши (очерк). – К., 1864.
140. Костомаров Н.И. Последние годы Речи Посполитой: В 2-х т. – 12-е изд. – СПб., 1870.
141. Костомаров Н.И. Автобиография // Н.И. Костомаров. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989. – С.603.
142. Костомаров Н. Последние годы Речи Посполитой // Н. Костома-

- ров. Собр. соч. – СПб., 1905. – Кн. Седьмая. – Т. XVII и XVIII. – С.24.
143. Там само. – С.25.
144. Там само. – С.27.
145. Там само. – С.40.
146. Там само. – С.49.
147. Там само. – С.668.
148. Там само.
149. Там само. – С.214.
150. Там само. – С.669.
151. Там само. – С.617.
152. Костомаров Н. Костюшко и революция 1794 года // Вестник Европы. – 1870. – Т. I. – С.5.
153. Костомаров Н.И. Последние годы Речи Посполитой. Т.2 // Н. Костомаров. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1886. – Т.18. – С.422-670.
154. Костомаров Н. Костюшко и революция 1794 года // Вестник Европы. – 1870. – Т. I. – С.17-19.
155. Там само. – Т. II. – С.169.
156. Там само. – С.184-185.
157. Там само. – С.195.
158. Кистяковский Б. М.П. Драгоманов. Его политические взгляды, литературная деятельность и жизнь // М.П. Драгоманов. Политические сочинения / Под ред. И.М. Гревса и Б.А. Кистяковского. – М., 1908. – Т.1. – С. XLV-LXIII.
159. Романченко І. Михайло Драгоманов – літературний критик і публіцист // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: В 2-х т. – К., 1970. – Т.1. – С.10.
160. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // М. Драгоманов. Вибране. – К., 1991. – С.490.
161. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. – К., 1917. – С.9.
162. Там само. – С.13.
163. Там само.
164. Там само.
165. Левицкий О. Эпизод из польского мятежа 1831 г. в Киевщине // Киевская старина. – 1899. – №4. – С.90-116, а також: Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1899. – Кн.13. – С.160-161; Його ж. К вопросу о польском восстании в Юго-Западном крае в 1831 г. // Чтения

в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1900. – Кн.14. – С.24-26.

166. Каманин И.М. Из истории международных отношений Польши и России // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1888. – Кн.2. – С.167-168.

167. Лазаревский А. Старинные польско-русские календари // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1900. – Кн.14. – С.102-117.

168. Успенский Ф. Переговоры о мире между Москвой и Польшей в 1581 – 1582 г.: Материалы. – Одесса, 1887.

169. Цит. за: Коваленко Л.А. Историчні погляди І.Я. Франка // І.Я. Франко як історик. Историчні записки Інституту історії АН УРСР. – К., 1956. – Т.8. – С.10.

170. Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині // Іван Франко. Зібрання творів у п'ятидесяти томах. – К., 1986. – Т.47: Историчні праці (1898–1913). – С.19.

171. Там само. – С.22-23.

172. Там само. – С.20.

173. Франко І. Хмельницина 1648–1649 років у сучасних віршах // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1898. – Т.ХХІІІ–ХХІV. – Кн.ІІІ–ІV. – С.15.

174. Там само. – С.8.

175. Там само. – С.9.

176. Там само. – С.8-9.

177. Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в ХІХ ст. // Іван Франко. Зібрання творів у п'ятидесяти томах. – Т.47. – С.197.

178. Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. – С.44.

179. Франко І. Наш погляд на польське питання // Іван Франко. Зібрання творів у п'ятидесяти томах. – К., 1986. – Т.45: Філософські праці. – С.206.

180. Франко І. Польське повстання в Галичині 1846 року (Исторична розвідка) // Іван Франко. Зібрання творів у п'ятидесяти томах. – К., 1986. – Т.46. – Кн.І: Историчні праці (1883–1890). – С.354.

181. Там само. – С.367.

182. Там само. – С.383.

183. Там само. – С.389-412.

184. Там само. – С.412.

185. Там само. – С.412-413.

186. Там само. – С.413, 414.

187. Там само. – С.414.

188. Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. – С.89.

3.4. Виникнення історії славістики – нового напрямку наукових досліджень

1. Див.: Срезневский И.И. Донесение Министру народного просвещения из Вены от 8(20) февр. 1841 г. // Журнал министерства народного просвещения. – 1841. – Ч.31. – Отд.4. – С.9-36; Його ж. Донесение Министру народного просвещения из Загреба от 2(15) авг. 1841 г. // Там само. – 1842. – Ч.33. – Отд.4. – С.11-20; Його ж. Донесение Министру народного просвещения. Донесение 4-е из Братиславы от 5(17) апр. 1842 г.; Його ж. Донесение 5-е из Кракова от 2 авг. 1842 г. // Там само. – 1843. – Ч.37. – №2. – Отд.4. – С.45-74.

2. Срезневский И.И. Донесение Министру народного просвещения из Вены от 8(20) февр. 1841 г. // Журнал министерства народного просвещения. – 1841. – Ч.31. – Отд.4. – С.15-18.

3. Danilowicz I. Rozbior dzieła... Pozatki prawodawstwa ciwilnego i kryminalnego do czasow Jagellonow, objasnial Lelewel w dwu pismach... // Dziennik Warszawski. – 1829. – Т.18. – С.160-240; Danilowicz L. Wiadomosc o dzieła Kaladowicza i Strojewe // Dziennik Warszawski. – 1825. – Т.2. – С.367-391; 1826. – Т.6. – С.136-151, 211-241; Срезневский И.И. (Рец.): Slowansky narodopis / Sestawil P.Y. Sáfárik. – 2-е wyd. – Praze, 1842. – XII. – 1875, 1 мар.) // Журнал министерства народного просвещения. – 1843. – Ч.38. – №4. – Отд.6. – С.1-30; Його ж. (Рец.): Княжеский З. Вхождане в история на Българските Славяне. От 5 века до 1396 – та година. – М., 1847) // Филологический вестник. – 1847. – Т.20. – №8. – Отд.5. – С.58-61; Його ж. (Рец.): Соколов А. Краледворская рукопись и Суд Любути. – Казань, 1846) // Журнал министерства народного просвещения. – 1847. – Ч.55. – №7. – Отд.6. – С.154-170.

4. Цейтлин Р.М. Кеппен Петр Иванович // Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. – М., 1979. – С.182.

5. Кеппен П.И. Критическое исследование о Кирилле и Мефодии // Библиографические листы. – 1825. – №8. – Стб.101-116; Його ж. Кирилл и Мефодий // Библиографические листы. – 1825. – №10. – Стб.139-146; №15. – Стб.213-214.

6. Кеппен П.И. Записка о путешествии по славянским землям и архивам // Библиографические листы. – 1825. – №33-34.

7. Див.: Мыльников А.С. Становление истории славяноведения в России // Исследования по историографии славяноведения и балканистики. – М., 1981. – С.113-136; Срезневский И.И. Вступительная лекция в курс истории и литературы славянских наречий в Харьковском университете 16-го окт.1842 г. // Журнал министерства народного просвещения. – 1843. – Ч.287. – С.110-113.

8. Срезневский И.И. Программа преподавания славянской филологии в Санкт-Петербургском университете // РГИА. – Ф.733. – Оп.50. – Ед. хр.181. – Л.26.
9. Срезневский И.И. Разбор соч. Шафарика “Славянское народописание” // Журнал министерства народного просвещения. – 1843. – №4-6. – Отд.6. – С.1-30; Його ж. Новое сочинение Яна Коллара “Die Gotter von Retra” // Журнал министерства народного просвещения. – 1851. – №4-6. – Отд.2. – С.87-99.
10. Срезневский И.И. Вук Стефанович Караджич, очерк биографический и библиографический // Московский литературный и ученый сборник. – М., 1846. – С.339-369.
11. Там само. – С.361.
12. Срезневский И.И. Воспоминание о В.В. Ганке. – СПб., 1851.
13. Срезневский И. На память о первых преподавателях славянской филологии О.М. Бодянском, В.И. Григоровиче и П.И. Прейсе // Записки императорской Академии наук. – 1878. – Т.31. – Кн.1. – С.52-99.
14. Срезневский И.И. Мысли о преподавании в университетах славяноведения // СП ФА РАН. – Ф.216. – Оп.1. – Ед.хр.727. – Л.1.
15. Срезневский И. На память о первых преподавателях славянской филологии. – С.88.
16. Отчет о занятиях профессора Лицея кн. Безбородко И. Лашнюкова во время заграничного путешествия с ученой целью // Циркуляр по управлению Киевским Учебным Округом за 1863 г. – К., 1863. – С.319.
17. Котляревский А.А. Опоздалые листки из истории языка и литературы. Из “Филологических записок” 1863–1864 г. Воронеж, 1870. – С.57, 67.
18. Письма А. Котляревского – А. Кунику // СП ФА РАН. – Ф.95. – Оп.2. – Ед. хр.440. – Л.7-8.
19. Пыпин А.Н. Очерк биографии профессора А.А. Котляревского // А.А. Котляревский. Соч. – СПб., 1895. – Т.4. – С.CXLVII.
20. Письма А. Котляревского – А. Кунику // СП ФА РАН. – Ф.95. – Оп.2. – Ед. хр.440. – Л.73.
21. Kotljarevskij A. Uspe diy slavisky na Rusi v posledni dobe (1860–1872) // Casopis Musea Království Českého. – 1874. – №1. – S.23-53; №2-3. – S.169-189. У російському перекладі М. Задерацького ця праця була надрукована у другому випуску “Славянського ежегодника” (К., 1877).
22. Котляревский А.А. Обзор успехов славяноведения за последние три года 1873–76 // Университетские известия. – 1876. – №7. – С.284-303; Його ж. Виктор Иванович Григорович: Речь в заседании Киевского отдела славянского комитета 23 декабря 1876г. // Славянский ежегодник. 1877 / Сост. Н. За-

дерацкій. – К., 1877. – С.308-315; Його ж. Осип Максимович Бодянский (историко-библиографическая помянка) // Славянский ежегодник. – К., 1878. – С.343-352; Його ж. Очерк учено-литературной деятельности О.М. Бодянского // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1879. – Кн.1. – С.295-302; Його ж. Памяти А.Н. Попова // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1879. – Кн.1. – С.308-310.

23. Котляревский А.А. Виктор Иванович Григорович. – С.315.

24. Б.а. Успехи славяноведения за последние время // Славянский ежегодник. – 1877 / Сост. Н. Задерацкий. – К., 1877. – С.298.

25. Задерацкий Н.П. Славянские учено-литературные известия за 1877 г. // Славянский ежегодник. – К., 1878. – Вып.3. – С.241-252; Його ж. Славянская библиография за 1878 г. // Славянский ежегодник. – К., 1880. – Вып.4; Його ж. Извлечения из исследования проф. И.В. Ягича “О славянской народной поэзии”, относящиеся к русским былинам // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1888. – Кн.2. – С.17-19; Дашкевич Н. Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического общества Нестора-летописца по январь 1898 г. // 25-летие Исторического общества Нестора-летописца: Исторический очерк, составленный Н.П. Дашкевичем. – К., 1899. – С.31.

26. Б.а. Успехи славяноведения за последние время // Славянский ежегодник / Сост. Н. Задерацкий. – К., 1877. – С.297-298.

27. Задерацкий Н. Янко Шафарик (Некролог) // Там само. – С.305-307.

28. Задерацкий М.П. Й. Юнгман // Университетские известия. – 1873. – №11. – С.1-62; Його ж. П. Шафарик // Там само. – 1874. – №12. – С.789-821; Його ж. Ф. Челаковский // Славянский ежегодник. – К., 1878. – Вып.3. – С.278-290; Його ж. И.И. Срезневский // Славянский ежегодник. – К., 1880. – Вып.4. – С.390-405.

29. Мьельников А.С. Задерацкий Николай Петрович // Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. – М., 1979. – С.159.

30. Кочубинский А.А. Адмирал Шишков и канцлер гр. Румянцев: Начальные годы русского славяноведения. – Одесса, 1887–1888.

31. Там само.

32. Там само. – С.39.

33. Там само. – С.41, 42-43, 46.

34. Там само. – С.48, 45.

35. Там само. – 53.

36. Там само. – С.211-212.

37. Там само. – С.213.
38. Там само. – С.213-214.
39. Там само.
40. Див.: Козлов В.П. Румянцевский кружок // Вопросы истории. – 1981. – №7. – С.178-183; Його ж. Колумбы российских древностей. – М., 1981. – С.148.
41. Кочубинский А.А. Адмирал Шишков. – С.215.
42. Мьельников А. К вопросу о путях и особенностях формирования славяноведения в России // Studie z dejin svetovej slavistiky do polovice XIX st. – Bratislava, 1978. – S.289-316.
43. Кочубинский А.А. О.М. Бодянский в его дневнике // Исторический вестник. – 1887. – №2. – С.505-537; Його ж. О.М. Бодянский // Славянское обозрение. – 1892. – Т.3. – №11-12. – С.291-305; Його ж. В.И. Григорович в истории славяноведения // Записки Новороссийского университета. – 1893. – Т.59. – С.50; Його ж. Памяти товарища (Из университетской летописи). – Одесса, 1898; Його ж. В.И. Григорович. – Одесса, 1893.
44. Кочубинский А.А. О.М. Бодянский в его дневнике. – С.505-537; Його ж. О.М. Бодянский. – С.299.
45. Кочубинский А.А. Граф С.Г. Строганов: Из истории наших университетов 30-х годов // Вестник Европы. – 1896. – №8. – С.490.
46. Кочубинский А.А. Памяти Петра Алексеевича Лавровского // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1889. – Т.15. – С.847-856; Його ж. Академик Франц Миклошич // Протокол заседания Совета Новороссийского университета 6 октября 1883 г. – Одесса, 1883. – С.3-6; Його ж. Еще свидетель Славянского возрождения: Памяти Я.Ф. Головацкого // Одесские ведомости. – 1888. – №153.
47. Кочубинский А.А. Историк литературы славян // Журнал министерства народного просвещения. – 1880. – №5. – С.149-178.
48. Там само. – С.156-157.
49. Флоринский Т. Критико-библиографический обзор новейших трудов и изучений по славяноведению. – К., 1891-1913. – Вып.1-16.
50. Българо-руски научни връзки XIX–XX ст.: Документи и материали. – София, 1968. – С.202, 338, 343, 345, 346 та ін.; Павлюченко О.В. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 1992. – С.82.
51. Флоринский Т. О научно-литературной и общественной деятельности Юрия Даничича // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1888. – Кн.2. – С.186-188; Його ж. Памяти доктора Фр. Микло-

щича // Университетские известия. – 1891. – №4; Його ж. Жизнь и труды д-ра Фр. Рачкого, первого председателя югословянской академии. – К., 1895 (Отд. оттиск из “Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца”); Його ж. Пражские празднования (Ф. Палацкого). – К., 1898; Його ж. В.В. Макушев // Славянский ежегодник. – К., 1884. – Вып.6. – С.294-304 та ін.

52. Флоринский Т. О научно-литературной и общественной деятельности Юрия Даничича. – С.187.

53. Див.: Степович А.И. “Славянские известия”: 93 отзыва о новейших книгах по славяноведению. – Воронеж, 1897; Його ж. Новые труды по истории сербо-хорватской литературы // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1900. – Кн.14. – С.63-65.

54. Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.179. – №290, 299 та ін.

55. Степович А.И. К 100-летию рождения Яна Коллара, певца и проповедника славянской взаимности. – К., 1894 (Отд. оттиск из Отчета о состоянии Коллегии Павла Галагана с 1 окт. 1890 г. по 1 окт. 1894 г.); Його ж. П.И. Шафарик: Характеристика его личности и ученой деятельности (Памяти по случаю столетия рождения его) // 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве. – К., 1896. – С.204-222; Його ж. К биографическому материалу об А.А. Котляревском (Воспоминания) // Киевская старина. – 1892. – №3. – С.478-482 та ін.

56. Степович А.И. Памяти Никифора Дучича // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1900. – Кн.14. – С.77-83.

57. Бессонов П.А. Некоторые черты путешествия Ю.И. Венелина в Болгарию. – Казань, 1890 (Отд. оттиск из “Вестника славянства”); Аландский П.И. А.А. Котляревский. Некролог // Университетские известия. – 1881. – №10. – С.1-25; Петухов Е. К биографии А.А. Котляревского // Киевская старина. – 1894. – Кн.4. – С.165-169.

58. Франко І. Болгарські праці М. Драгоманова // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – К., 1986. – Т.46. – Кн.2: Історичні праці (1891–1897). – С.24-42; Його ж (Промова на ювілеї М.П. Драгоманова) // Там само. – С.220-227; Його ж. Дальші болгарські праці М. Драгоманова // Там само. – Т.28. – С.293-298.

59. Франко І. Промова на ювілеї М.П. Драгоманова. – С.221, 222, 223.

**Розділ IV. Надбання й проблеми розвитку
історичної славістики у перші десятиріччя XX ст.**

4.1. Вивчення питань історії Польщі і Чехії

1. Владимирский-Буданов М. Церковные имущества в Юго-Западной России XVI века // Архив Юго-Западной России. – К., 1907. – Ч. VIII. – Т. 4: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII вв. – С. 3-224; Його ж. Заставное владение // Архив Юго-Западной России. – К., 1911. – Ч. VIII. – Т. 6: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII вв. – С. 1-113.
2. Його ж. Предисловие // Архив Юго-Западной России. – К., 1907. – Ч. VIII. – Т. 4. – С. 1.
3. Його ж. Церковные имущества в Юго-Западной России XVI века. – С. 223.
4. Там само. – С. 224.
5. Його ж. Заставное владение. – С. 113.
6. Там само.
7. Бондарук Т. Західноруське право: дослідження і дослідники (Київська історико-юридична школа). – К., 2000. – С. 47.
8. Список профессоров и преподавателей университета с указанием изданных работ // ДАМК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1381. – Арк. 27; Ясинский М. Н. Очерки по истории судостроительства в Литовско-русском государстве. Главный Литовский Трибунал, его происхождение, организация и компетенция. – Вып. I: Происхождение Главного Литовского Трибунала. – К., 1901.
9. Ясинский М. Н. Главный Литовский Трибунал. – С. 10-11.
10. Там само. – С. 12.
11. Там само. – С. 13.
12. Там само. – С. 16.
13. Там само.
14. Максимейко Н. Автобиография // Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Харьков, 1908. – С. 235; Скакун О. Ф. М. О. Максимейко – историк (До 100-річчя від дня народження) // Укр. істор. журнал. – 1970. – № 7. – С. 119.
15. Максимейко Н. А. Сеймы Литовско-русского государства до Люблинской унии 1596 г. – Харьков, 1902.
16. Максимейко Н. А. Источники уголовных законов Литовского Статута. – К., 1894.

17. Там само. – С.184.
18. Там само.
19. Винар Л. Огляд історичної літератури про початки української козащини // Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці / Ред. В. Степанков. – К.; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. – С.479.
20. Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки: Исследование, памятники, документы и заметки. – К., 1904.
21. Стороженко А. Очерки литературной истории Зеленогорской (суда Любуши) и Краледворской рукописей // Университетские известия. – 1879. – №12; 1880. – №1-3, 5, 10-12.
22. Там само. – С.157.
23. Там само. – С.81.
24. Стельмашенко М.А. Политическая деятельность Петра Скарги (Историческое исследование). – К., 1902.
25. Там само. – С.1.
26. Там само. – С.161.
27. Там само. – С.55.
28. Сляский Я. Из истории италяно-польсько-восточнославянских литературных связей XVI–XVIII веков // Советское славяноведение. – 1991. – №2. – С.52.
29. Стельмашенко М.А. Политическая деятельность Петра Скарги. – С.56-57.
30. Там само. – С.57.
31. Там само.
32. Там само. – С.65.
33. Там само.
34. Там само. – С.161.
35. Стельмашенко М.А. Петр Скарга (Историческое исследование). – К., 1912.
36. Див.: Запкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – С.157-162; Wisner H. Zygmunt III Waza. – Wroslaw, 1991; Сляский Я. Из истории италяно-польсько-восточнославянских литературных связей XVI–XVIII веков // Советское славяноведение. – 1991. – №2. – С.51-62.
37. Крайній К. Історики Києво-Печерської лаври. – К., 2000. – С.180.
38. Титов Ф. Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII вв. – К., 1905. – Т.1: В 3-х кн.
39. Титов Ф.И. Окончательный переход Киева от Польши к России

по договору о вечном мире между ними в 1686 году. – К., 1904 (Отдельный оттиск из “Трудов Киевской духовной академии”).

40. Там само. – С.20.

41. Станіславський В. “Статті” гетьмана Івана Самойловича щодо “Вічного миру” // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000. – С.348.

42. Титов Ф.И. Окончательный переход Киева от Польши. – С.3.

43. Титов Ф.И. Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII вв. – К., 1905 – Т.І: Западная Русь в борьбе за веру и народность в XVII–XVIII вв. (1654–1795 гг.); Його ж. Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII вв. – К., 1905. – Т.ІІ: Киевская митрополия-епархия в XVII–XVIII вв.

44. Титов Ф.И. Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII вв. – Т.І: Западная Русь в борьбе за веру и народность в XVII–XVIII вв. Первая половина тома (1654–1725 гг.). – К., 1905. – С.6.

45. Там само. – С.10.

46. Титов Ф.И. Окончательный переход Киева от Польши. – С.2-3.

47. Титов Ф.И. Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII вв. – Т.І: Западная Русь в борьбе за веру и народность в XVII–XVIII вв. Первая половина тома. – К., 1905. – С.3-4.

48. Там само. – К., 1916. – Т.ІІІ: Заграничные монастыри киевской епархии в XVII–XVIII вв. Часть первая. Общие сведения о заграничных монастырях Киевской епархии в XVII–XVIII вв. – С.124.

49. Там само. – К., 1907. – Т.І: Западная Русь в борьбе за веру и народность в XVI–XVIII вв. Первая книга второй половины тома (1725–1761). – С.5.

50. Там само.

51. Там само. – С.8.

52. Беднов В. Православная церковь в Польше и Литве (По “Volumina Legum”). 1902 // Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського. – Ф.304. – Спр.1715.

53. Беднов В.А. Православная церковь в Польше и Литве (По “Volumina Legum”). – Екатеринбург, 1908; Ульяновський В. В.О. Біднов // Укр. істор. журнал. – 1992. – №10-11. – С.83.

54. Беднов В.А. Православная церковь в Польше и Литве (По “Volumina Legum”). – Минск, 2002. – С.11.

55. Там само. – С.124.

56. Там само. – С.15.
57. Там само. – С.17.
58. Там само. – С.25.
59. Там само. – С.126.
60. Там само. – С.204.
61. Там само. – С.205.
62. Там само. – С.206.
63. Там само. – С.213.
64. Там само. – С.222.
65. Там само. – С.240-241.
66. Там само. – С.241-242.
67. Там само. – С.259-261.
68. Там само. – С.290.
69. Там само. – С.291.
70. Там само. – С.341.
71. Там само. – С.400.
72. Там само. – С.401.
73. Беднов В.А. Православная церковь в Польше и Литве (По "Volumina Legum"). – Минск, 2002.
74. Воблый К.Г. Очерки по истории польской фабричной промышленности. – К., 1909. – Т.І (1764–1830).
75. Воблый К.Г. Отчет юридическому факультету университета Св. Владимира о командировке в Варшаву и Петербург. – К., 1908. – С.1, 14.
76. Воблый К.Г. Очерки по истории польской фабричной. – С.398.
77. Там само. – С.396-401.
78. Клебановский П. К истории польского восстания в Юго-Западном крае в 1831 г. // Киевская старина. – 1905. – №6.
79. Лозинський М. Польський и руський революційний рух і Україна. – К., 1908. – Ч.І.
80. Ясинский А.Н. Очерки и исследования по социальной и экономической истории Чехии в средние века. – Юрьев, 1901. – Т.І: Основы социального строя чешского народа в эпоху господства обычного права.
81. Источниковедение истории южных и западных славян (феодалный период) / Отв. редактор Л.П. Лаптева. – М., 1999. – С.43.
82. Ясинский А.Н. Очерки и исследования по социальной. – С.11-12.
83. Там само. – С.4.
84. Там само. – С.106.
85. Там само.

86. Там само. – С.107.

87. Там само. – С.242.

88. Там само. – С.243.

89. Там само. – С.324.

90. Там само. – С.325.

91. Там само. – С.327.

92. Ясинский А.Н. Характеристика средневековой немецкой колонизации на юге Чехии // Новый сборник статей по славяноведению. Составлен и издан учениками В.И. Ламанского при участии их учеников по случаю 50-летия его учено-литературной деятельности. – СПб., 1905. – С.384-394; Його ж. Введение немецкого права в селах Чехии в XIV в. – К., 1903; Його ж. Основные черты развития права в Чехии в XII–XV вв.: Историко-юридический очерк // Сборник в честь М. Владимирского-Буданова. – К., 1901. – С.201-212.

93. Ясинский А.Н. Характеристика средневековой немецкой колонизации. – С.394.

94. Мельников Г.П. Культура Чехии X – начала XVII вв. // История культур славянских народов: В 3-х т. – М., 2003. – Т.1: Древность и средневековье. – С.300-361.

95. Рыхлик Е. Поэтическая деятельность Франца Ладислава Челаковского (Из истории чешского литературного возрождения). – К., 1915.

96. Рыхлик Е.А. Жизнь славян: Популярный очерк. – К., 1915. – Вып. I. Мать Славия и ея австрийские дети; Його ж. Жизнь славян: Популярный очерк. – К., 1915. – Вып. II: Поэзия славянского горя и славянских надежд (Коллар и Сладкович); Хохлич М.П. Культурно-исторический очерк Чехии. – К., 1916; Покос Л.В. Славянские народы Австро-Венгрии: Краткий очерк о прошлом бытие и современном положении. – К., 1915; Його ж. Путешествие по землям обитаемым чехо-славянами: Краткий очерк вековой борьбы чешского народа с германизмом. – К., 1915; Коджебаш Н. Война и славянские народности Австрии: Лекция. – Каменец-Подольский, 1915.

4.2. Дослідження з історії південнослов'янських народів

1. Радченко К.Ф. // Столетие Киевской первой гимназии (1809–1811–1911). – Т.1: Именные списки и биографии должностных лиц и воспитанников гимназии. – К., 1911. – С.374.

2. Сперанский М.Н. Напечатанная выше статья // Радченко К.Ф. Этюды по богомильству: Народные космогонические легенды славян в их от-

ношення к богомильству. – СПб., 1911. – С.59.

3. Радченко К.Ф. К истории философско-религиозного движения в Византии и Болгарии XIV в. – Львов, 1902 (Отд. оттиск из “Научно-литературного сборника Галицко-русской матицы”); Його ж. По вопросу об отношении апокрифов к богомильству // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – 1903. – Кн.17. – Вып.4. – С.125-126; Його ж. Заметки о некоторых рукописях Филиппольской городской библиотеки. – СПб., 1903 (Отд. оттиск из “Известий Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук”); Його ж. “Епистолия о неделе” по филиппольскому и белградскому спискам. – Б.м., 1903; Його ж. Этюды по богомильству: К вопросу об отношении апокрифов к богомильству // Изборник Киевский. Т.Д. Флоринскому посвящают друзья и ученики. – К., 1904. – С.4-31; Його ж. Этюды о богомильстве. Видение пророка Исайи в пересказах катаров и богомилов // Египос. Сборник статей по литературе и истории в честь Н.Д. Дашкевича. – К., 1906. – С.229-234; Його ж. Этюды по богомильству: Народные космогонические легенды славян в их отношении к богомильству. – СПб., 1911 (Отд. оттиск из “Известий Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук”); Його ж. Замечания относительно отдельных мест Книги Иоанна Богослова по списку, изданному Деллингером // Статьи по славяноведению / Под ред. В.И. Ламанского. – СПб., 1904. – Вып.І. – С.54-65 та ін.

4. Радченко К.Ф. По вопросу об отношении апокрифов к богомильству. – С.126.

5. Його ж. Этюды по богомильству: К вопросу об отношении апокрифов к богомильству. – С.30-31.

6. Його ж. Замечания относительно отдельных мест Книги Иоанна Богослова. – С.64-65.

7. Ильинский Г.А. Лекции по истории южнославянских литератур. – Харьков, 1908. – С.63.

8. Радченко К.Ф. Этюды о богомильстве. Видение пророка Исайи в пересказах катаров и богомилов. – С.233-234.

9. Його ж. Этюды по богомильству. Народные космогонические легенды славян. – С.1.

10. Там само.

11. Там само.

12. Сперанский М.Н. Напечатанная выше статья. – С.59.

13. Франко І. Маленькі знахідки із старослов'янської літератури та іс-

- торії. П. Переслідування богомилів у Болгарії в 1211 р. // Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К., 1982. – Т.37: Літературно-критичні праці (1906–1908). – С.553-554.
14. Там само. – С.553-554.
  15. Там само. – С.554.
  16. Там само.
  17. Журавлев В.К. Григорий Андреевич Ильинский (1876–1937). – М., 1962. – С.47.
  18. Ильинский Г.А. – А.А. Шахматову, без даты // СП ФА РАН. – Ф.134. – Оп.3. – Ед. хр.606. – Л.3-5; Арбузова И.В., Айзеншток И.Я. Ягич Ватраслав // Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. – М., 1979. – С.378.
  19. Журавлев В.К. Григорий Андреевич Ильинский. – С.10, 16.
  20. Див.: Ильинский Г.А. История славян. Курс, читанный в Харьковском университете в осеннем полугодии 1908 года. – Харьков, 1908; Його ж. Краткий курс истории южных славян, читанный в 1908–1909 гг. в Харьковском университете. – Харьков, 1909; Його ж. Лекции по истории южнославянских литератур, читанные в Харьковском университете в 1907–1908 гг. – Харьков, 1908.
  21. Ильинский Г.А. Значение Афона в истории славянской письменности // Журнал министерства народного просвещения. – 1908. – Т.18. – №1. – С.1-41; Його ж. Грамоты болгарских царей. – М., 1911.
  22. Ильинский Г. Грамоты царя Иоанна Асеня II // Известия Русского археологического института. – София, 1901. – Т.7. – Кн.1. – С.25-39.
  23. Погорелов В.А. (Рец.:) Ильинский Г.А. Грамоты болгарских царей. – М., 1911 // Журнал министерства народного просвещения. – 1912. – №2. – Отд.2. – С.345; Лаптева Л.П. Исследования по истории и этнографии славянских народов // Славяноведение в дореволюционной России: Изучение истории южных и западных славян / Отв. ред. Д.Ф. Марков, В.А. Дьяков. – М., 1988. – С.354.
  24. Ильинский Г.А. Грамоты болгарских царей. – М., 1911. – С.2.
  25. Начев В. Български царски грамоти. – София, 1996. – С.64, 90 та ін.; Свездлов М.Б. Становление феодализма в славянских странах. – СПб., 1997. – С.194, 196 та ін.
  26. Ильинский Г. Грамоты царя Иоанна Асеня II. – София, 1901. – С.1-3 (Отд. оттиск из “Известий Русского археологического института в Константинополе”).
  27. Лаптева Л.П. Исследования по истории и этнографии славянских

народов. – С.354.

28. Див.: Ильинский Г.А. Отрывок среднеболгарской Служебной минеи XII–XIII вв. // Русский филологический вестник. – 1905. – Т.53. – Вып.1. – С.62-71; Його ж. Софийский Октоих XIII в. // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. – 1905. – Т.10. – Кн.1. – С.204-228; Його ж. Среднеболгарские листки Ундольского XII–XIII вв. // Там само. – Т.10, кн.3. – С.284-294; Його ж. Грамота бана Кулина. Опыт критического издания текста с приложением фототипического снимка. – СПб., 1906 (Отд. оттиск из “Памятников древней письменности”); Його ж. Македонский листок. Отрывок неизвестного памятника кириллической письменности XI–XII вв. – СПб., 1906. (Отд. оттиск из “Памятники старославянского языка”. – Т.1. – Вып.5); Його ж. Мануйловский Апостол XIII в. // Известия Отделения русского языка и словесности. – 1908. – Т.12. – Кн.1. – С.366-379; Його ж. Македонский глаголический листок: Отрывок глаголического текста Ефрема Сирина, XI в. – СПб., 1909. (Отд. оттиск из “Памятники старославянского языка”. – Т.1. – Вып.6) та ін.

29. Попруженко М.Г. Св. Козмы Пресвитера Слово на еретики и учение от божественных книг // Памятники древней письменности и искусства. – 1907. – С.3-6.

30. Там само. – С.11-12.

31. Там само. – С.13.

32. Там само. – С.13-14.

33. Флоринский Т.Д. Древнейший памятник болгарского права “Закон судный людем”. – К., 1904.

34. Там само. – С.1-2.

35. Див.: Горина Л.В., Польвянный Д.И. Источники по истории Болгарии (до конца XVIII в.) // Источниковедение истории южных и западных славян (феодалный период) / Отв. ред. Л.П. Лаптева. – М., 1999. – С.213.

36. Державин Николай Севастьянович // Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине 1901–1912. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1913. – С.72.

37. Державин Н. Очерки быта южнорусских болгар // Этнографическое обозрение. – 1898. – №3. – С.37-62; №4. – С.113-125; Його ж. У болгар в Таврической губернии // Этнографическое обозрение. – 1900. – №4. – С.52-67.

38. Державин Н. – Ф. Сумцову, б.д. // Центральный державний історичний архів України в м. Києві. – Ф.2052. – Оп.1. – С.394. – А.1, 6.

39. Державин Н. Болгарские колонии Новороссийского края: Херсон-

ская и Таврическая губернии // Известия Таврической ученой археографической комиссии. – 1908. – Т.41; Його ж. Отчет о поездке в Бессарабскую губернию и в Болгарию // Отчет о деятельности Отделения русского языка и словесности за 1910 год. – СПб., 1910. – С.64-66; Българо-руски научни връзки XIX–XX век: Документи. – София, 1968. – С.76.

40. Державин Н.С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии). Материалы по славянской этнографии. – София, 1914; Його ж. Болгарские колонии в России: Язык. Обзор говоров. Общие итоги, выводы и наблюдения. Тексты. – Петроград, 1915. – Т.2.

41. Його ж. Болгарские колонии в Новороссийском крае: Херсонская и Таврическая губернии. – С.16.

42. Там само.

43. Там само. – С.75-91.

44. Державин Н.С. Болгаро-сербские взаимоотношения и македонский вопрос. – СПб., 1914. – С.34.

45. Там само. – С.93-94.

46. Селищев А. (Рец.): Н.С. Державин. Болгаро-сербские взаимоотношения и македонский вопрос, Петроград, 1914 // Ученые записки Казанского университета. – 1915. – Кн.6-7. – С.1-15.

47. Станоевски Ц. Дипломатија во историја – историја на дипломатијата: Македонија во советската историографија 1917–1982. – Скопје, 1986. – С.53.

48. Державин Н. Българо-сръбските взаимни отношения и македонските въпрос. – София, 1915; Изд. 2-е. – София, 1916; Idem. Les rapports Bulgaro-Serbes et la question macedonienne. – Lausanne, 1918.

49. Лукьяненко А.М. Культурно-историческая роль Болгарии в судьбах славян вообще, России в частности (публичная лекция в пользу жертв войны на славянском юге) // Труды Киевской Духовной Академии. – 1913. – Т.1. – Кн.3. – С.357, 373.

50. Попруженко М.Г. М.С. Дринов (Очерк из истории возрождения болгарского народа). – Харьков, 1908.

51. Його ж. Участие Одессы в возрождении народа болгарского. – Одеса, 1912 (Отд. оттиск из “Записок Императорского Одесского общества истории и древностей”).

52. Там само. – С.20.

53. Заболотский П.А. Возрождение идеи славянской взаимности и научное изучение славян. – Нежин, 1912; Його ж. Учебное дело в Болгарии. – СПб., 1912.

54. Флоринский Т.Д. Дубровницкий статут 1272 г. // Новый сборник статей по славяноведению. Составленный и изданный учениками В.И. Ламанского при участии их учеников по случаю 50-летия его учено-литературной деятельности. – СПб., 1905. – С.491-506; Його ж. Дубровницкий статут 1272 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1906. – Кн.19. – Отд.І. – С.7-9; Його ж. Рабство и торговля рабами в Дубровнике по данным статута 1272 г. и его продолжений // *Serta Borysthenica*. Сборник в честь заслуженного проф. Университета Св. Владимира Ю.А. Кулаковского. – К., 1911. – С.15-24.
55. Флоринский Т.Д. Дубровницкий статут 1272 г. // Новый сборник статей. – С.495.
56. Там само. – С.506.
57. Лукьяненко А.М. Политическая деятельность братьев Зринских и Франца Франкопана: Из истории политической, культурной и этнической жизни хорватов в XVII в., а также из истории выработки у них литературного языка. – К., 1911.
58. Там само. – С.3.
59. Фрейдзон В.И. История Хорватии. Краткий очерк с древнейших времен до образования республики (1991 г.). – СПб., 2001. – С.64-65.
60. Драй М. Отчет о поездке за границу // Университетские известия. – 1914. – №9. – С.1-4.
61. Там само. – С.3.
62. Павлюченко О.В. Україна в російсько-югословянських суспільних зв'язках (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 1992. – С.163.
63. Копилов С.А. М. Драй-Хмара в Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918–1921 рр.) // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.264-268.
64. Сперанский М.Н. Один из сербских источников русской истории // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – 1904. – Кн.18. – Вып.3-4. – С.37-51.
65. Там само. – С.43.
66. Дашкевич Н.П. Несколько следов общения Южной Руси с югославянами в XVI–XVII вв. // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – 1904. – Кн.18. – Вып.2. – С.42-43.
67. Каманин И.М. Письма Черногорского владыки Василия Петровича 1757 г. // Там само. – С.45–47.
68. Петров Н. Воспитанники Киевской Академии из сербов с начала

- синодального періода и до царствования Катерины II (1721–1762) // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – 1904. – Т.IX. – Кн.4. – С.1-16.
69. Там само. – С.2.
70. Там само. – С.14-16.

4.3. Результати наукових студій з історії слов'язознавства

1. Попруженко М.Г. Сороколетие ученой деятельности академика Федора Ивановича Успенского (Речь, сказанная в заседании Историко-филологического Общества при Императорском Новороссийском Университете в день юбилея 3 ноября 1911 г. – Одесса, 1912; Його ж. Славяне и Византия // Византийский временник. – 1916. – Т.XXII (1915–1916). – Вып.34. – С.253-280.
2. Попруженко М.Г. Сороколетие ученой деятельности. – С.10.
3. Там само.
4. Там само. – С.32-41.
5. Попруженко М.Г. Славяне и Византия. – С.266.
6. Його ж. Из материалов по истории славистической школы в России. – Одесса, 1910 (Отд. оттиск из “Записок Одесского общества истории и древностей”).
7. Попруженко М.Г. В.И. Григорович в Одессе // Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете. – 1916. – Т.25. – С.1-33.
8. Там само. – С.1-4.
9. Там само. – С.7-8.
10. Там само. – С.9, 11.
11. Попруженко М.Г. М.С. Дринов (Очерк из истории возрождения болгарского народа). – Харьков, 1908 (Отд. оттиск из “Сборника Харьковского историко-филологического общества”).
12. Його ж. Историко-литературные труды проф. А.А. Кочубинского // Сборник в память А.А. Кочубинского, издан Историко-филологическим обществом при Новороссийском университете. – Одесса, 1909. – С.119-131.
13. Його ж. Памяти В.И. Ламанского // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1915. – Т.32. – Отд.3. – С.88-107.
14. Його ж. Дневник О.М. Бодянского // Исторический вестник. – 1913. – №8. – С.413-431.
15. Ляпунов В.М. Краткий очерк ученой деятельности академика Игнатия Викентьевича Ягича // Летопись Историко-филологического об-

щества при Новороссийском университете. – 1901. – Т.9: Византийско-славянское отделение. – Вып.6. – С.399-440.

16. Там само. – С.403.

17. Його ж. Отзыв об ученых трудах рекомендуемого для замещения профессуры славянской филологии приват-доцента Новороссийского университета М.Г. Попруженка // Записки Новороссийского университета. – 1908. – Т.111. – С.1-18.

18. Його ж. Краткий очерк научной деятельности М.С. Дринова. – Харьков, 1908 (Отд. оттиск из “Почеть. Сборник статей по славяноведению, посвященных проф. М.С. Дринову его учениками и почитателями”).

19. Там само. – С.7.

20. Линниченко И.А. Проф. В.И. Григорович: К столетию со дня его рождения. – Одесса, 1915 (Отд. оттиск из газеты “Одесские новости”. – 1915. – №9693); Його ж. Патриарх русского славяноведения (В.И. Ламанский) // Голос минувшего. – 1915. – №2. – С.244-253.

21. Його ж. Александр Александрович Кочубинский (Воспоминания). – Одесса, 1916.

22. Сперанский М.Н. И.В. Ягич – историк славянской филологии // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. – 1910. – Т.15. – Кн.2. – С.167-179.

23. Його ж. Памяти В.В. Каченовского, проф. Историко-филологического института кн. Безбородько в Нежине // Известия Историко-филологического института кн. Безбородко. – 1901. – Т.19. – Отд.7. – С.1-13.

24. Василенко Н.П. О.М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии. – К., 1904.

25. Франко І. Осип Бодянский // Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К., 1981. – Т.34: Літературно-критичні праці (1902–1905). – С.438-444.

26. Там само. – С.439.

27. Там само. – С.441.

28. Там само. – С.438.

29. Його ж. Еміль Коритко, забутий слов'янський етнограф // Там само. – К., 1982. – Т.37: Літературно-критичні праці (1906–1908). – С.500-549.

30. Там само. – С.509.

31. Там само. – С.515-516.

32. Там само. – С.504.

33. Його ж. Ювілей слов'янського вченого // Там само. – К., 1982. – Т.35: Літературно-критичні праці (1903–1905). – С.184.

34. Його ж. В десяти роковини смерті Михайла Драгоманова // Там само. – Т.35. – С.402-404; Його ж. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Там само. – К., 1986. – Т.45: Філософські праці. – С.423-438 та ін.
35. Його ж. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Там само. – К., 1986. – Т.45: Філософські праці. – С.431.
36. Його ж. Лист проф. В. Ягича // Там само. – Т.35. – С.411.
37. Изборник Киевский. Т.Д. Флоринскому посвящают друзья и ученики. – К., 1904.
38. Epanos: Сборник статей по литературе и истории в честь Н.П. Дашкевича. – К., 1906.
39. Почеть. Сборник статей по славяноведению, посвященных проф. М.С. Дринову его учениками и почитателями. – Харьков, 1908.
40. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). – Харьков, 1908; Юридический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). – Харьков, 1908.
41. Див.: Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. 1875–1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900; Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. 1900–1912. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1913 та ін.
42. Памяти почетного члена Исторического общества Нестора-летописца Ф.Я. Фортинского // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1903. – Кн.17. – Вып.2. – С.3-81; Флоринский Т.Д. Ф.Я. Фортинский (некролог) // Там само. – С.3-26; Ясинский А. Федор Янович Фортинский, как ученый и профессор // Там само. – С.27-63 та ін.
43. Сборник в память А.А. Кочубинского, изданный историко-филологическим обществом при Новороссийском университете. – Одесса, 1909.
44. Почеть. Сборник статей по славяноведению, посвященных проф. М.С. Дринову его учениками и почитателями. – Харьков, 1908.
45. Заболотский П.А. К.Ф. Радченко (Некролог) // Славянские известия. – 1908. – №7. – С.347-358.
46. Флоринский Т.Д. Н.П. Дашкевич (Некролог) // Журнал министерства народного просвещения. – 1908. – №9. – Отд.4. – С.12-23; Памяти почетного члена Исторического общества Нестора-летописца, заслуженного ординарного профессора, академика Н.П. Дашкевича // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1908. – Кн.20. – Вып.3. – С.39-97; Сперанский М.Н. Н.П. Дашкевич // Известия отделения русского языка и словесности Академии наук. – 1908. – Т.13. – Кн.2. – С.265-268.

47. Памяти члена-учредителя Исторического общества Нестора-летописца, заслуженного ординарного профессора Владимира Бонифатьевича Антоновича // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1909. – Кн.21. – Вып.1-2. – С.15-71; Довнар-Запольский М.В. Исторические взгляды В.Б. Антоновича // Там само. – С.22-37; Незабутнім заслугам В. Антоновича, свого дійсного члена присвячує сей том Українське наукове товариство в Києві // Записки Українського наукового товариства в Києві. – К., 1908. – Кн.3 та ін.

48. Сперанский М.Н. Памяти В.В. Качановского // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – 1901. – Т.ХІХ. – С.1-15.

49. Ильинский Г. Академик В.И. Ламанский (Некролог) // Византийское обозрение: Издание историко-филологического общества при Юрьевском университете. – 1915. – Т.1. – С.71-73.

50. Його ж. Памяти проф. М.Г. Халанского // Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. – 1910. – Т.15. – Кн.4. – С.222-228.

51. Ясинский А. Федор Яковлевич Фортинский, как ученый и профессор. – С.57, 33.

52. Памяти члена-учредителя Исторического общества Нестора-летописца, заслуженного ординарного профессора Владимира Бонифатьевича Антоновича // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1909. – Кн.21. – Вып.1-2. – С.15-71.

53. Довнар-Запольский М.В. Исторические взгляды В.Б. Антоновича // Там само. – С.24-25.

54. Флоринський Т. (Рец.) Полихроний Сырку. Очерки истории литературных сношений болгар и сербов в XIV–XVII веках. Житие Св. Николая нового Софийского по единственной рукописи XVI в. СПб., 1902. 12, СССXLVI, 176 с. (Оттиск из “Сборника русского языка и словесности Императорской Академии Наук”) // Флоринский Т.Д. Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению. – К., 1902. – Вып. VIII. – С.16.

55. Там само. – С.17.

56. Підраховано автором. – С. К.

57. Підраховано автором. – С. К.

58. Див.: Ягич И.В. История славянской филологии. – СПб., 1910.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Август (Август Гай Октавій), римський імператор 26, 29, 31, 57

Август II Веттин, польський король, курфюрст саксонський (Фрідрік Август I) 64, 78, 91, 92, 162, 277, 306, 381

Август III Веттин, польський король, курфюрст саксонський (Фрідрік Август II) 65, 79, 91, 277, 306, 381

Авірон 52

Авфедіан 46

Адальберт (Войцех) Бременський, єпископ 156, 245

Адріан II, римський папа 74

Айзеншток І. 387, 388, 435

Аксаков І. 258

Аландський П. 294, 428

Алімпій (Василевич) 179

Амвросій, єпископ 90

Ангели, династія 213

Анастасевич В. 123

Ангелов Б. 405

Ангелов Д. 367

Андрій Боголюбський 265

Андрій Васильович 94

Андронік, апостол 33, 48, 52

Андронік II Палеолог, візантійський імператор 229

Анжелкович М. 238, 414

Анна, візантійська імператриця 229

Анна Іоанівна, російська імператриця 92

Антонович В. 5, 6, 8, 64, 67, 187, 219, 252-261, 263, 264, 280, 336, 337, 346, 351, 352, 355, 358, 367, 376, 417-419, 441, 442

Апанович О. 10, 354, 355, 372, 375, 376

Апрілов В. 9

Арабаджин К. 226

Арбузова І. 435

Арей, бог війни в грецькій міфології 213

Арнольд Баварський 34, 241

Арсен III Чарноєвич 238, 414

Асени, династія болгарських царів 213

Асень I, болгарський цар 213, 214

Аскольд, князь 112

Аспарух, болгарський вождь 126, 129

Афет, біблійний персонаж 21, 24-31, 50, 61, 73, 84, 87

Б

Багалій Д. 7, 111, 168, 173, 187, 253, 256, 351, 352, 355, 387, 388, 399-401, 406, 415, 418

Багрянородний К. – див.: Константин VII Порфирогенет

Байер Т.-Г.З. 54, 126, 374

Байцура Т. 388

- Бантши-Каменський Д.* 9, 19, 90, 93, 96, 107, 111-113, 129, 342, 355, 356, 367, 381, 382, 385
- Бантши-Каменський М.* 9, 12, 90-100, 105, 111, 305, 341, 356, 359, 380-382
- Баранович Лазар, чернігівський архієпископ 43, 67
- Барз М.* 350
- Бароніі Цезар, римський кардинал, історик церкви* 23, 33, 44, 49, 50, 53, 74, 76
- Барсов М.* 154, 157, 396, 397
- Барсуков М.* 388
- Басаргін М. 117
- Батий (Бату, Сейхан), засновник Золотої Орди 103, 261
- Бауер В. 193
- Баумейстер Ф.Х. 119
- Безбородко О. 405
- Бейгель А. 219
- Бельський Іоachim, палський історик* 60
- Бельський Маруш, палський історик* 22-24, 32, 35, 37, 38, 43, 44, 55, 60, 153, 369
- Бенуа Шерер Жан 64
- Берков П.* 377
- Берлінський М.* 386
- Бернштейн С.* 13, 364, 373
- Бессонов П.* 13, 294, 389, 428
- Бестужев-Рюмін К. 193
- Бецкий И. 392
- Бечановський Ф. 179
- Белозерський Н. 350
- Билич М. 237, 414
- Бичков О. 389, 390
- Бібіков Д. 154, 170
- Біднов В.* 14, 306-311, 316, 347, 358, 431, 432
- Бізольті 380
- Білозерський В.* 256
- Білярський П.* 13
- Більбасов В.* 206, 207, 211, 247, 345, 406, 416
- Бінівільський Я., хроніст* 39
- Бішинг* 380
- Блау І.* 76
- Блок М.* 350
- Боболінський Л., чернець* 26, 27, 42, 43, 370, 372
- Богданко, гетьман запорізький 63, 83
- Богданов А.* 367
- Богишич В.* 289
- Боговид, богемський священик 156
- Бохуваал (Богуслав), хроніст* 264
- Бодянский О.* 9, 127, 165-168, 188, 191, 193, 196, 251, 284, 285, 288, 292, 333-335, 338, 343, 354, 361, 365, 368, 373, 398, 399, 404, 406, 417, 425, 427, 439, 440
- Бокова В.* 367
- Болеслав, чеський король 34
- Болеслав I Хоробрий, польський князь в 992-1025, в 1025 – король 35, 42, 52, 156, 163, 192, 265
- Болеслав II Сміливий, польський король в 1058-1079 39, 163, 192
- Болеслав III Кривоустий, польський князь в 1106-1138 38-40, 52, 192, 264
- Болеслав IV Кудрявий (Кучерявий), польський князь 39, 163
- Болеслав V (Сором'язливий), польський князь в 1243-1279 38, 43, 163, 261
- Болховітінов Є. 12, 48, 367, 373, 386, 396
- Бондарук Т. 429
- Ботлан Гійам Левассер, хроніст* 132
- Бор М. 402
- Борис, болгарський князь (852-889) 33, 135, 223

Борис (Борис), болгарський цар (1207-1218) 215, 320, 409
 Борисов А. 114
 Борисов П. 114
Боричевський І. 157, 397
Боровой С. 353
 Бородавка Ясько, гетьман запорізького козацтва 78
 Босан Х. 76
 Ботев Х. 326
Брайчевський М. 357
 Бранкович Ю., сербський деспот 236
 Брейловський П. 178
Брик І. 398
Броджі Беркоф Дж. 15
Брокгауз Ф. 351, 397
 Брюховецький І., козацький гетьман 54
Брянцев Є. 178
Будилович А. 12, 361
 Бужинський С. 86, 341
Бузескул В. 415
Бурица І. 117
Буслаєв Ф. 166, 188, 196, 334, 399
 Бутурлін Д. 115, 116

В

Вазов І. 236
Вайц Г. 194, 404
Ватовський (Ватовський), польський історик, секретар Сигізмунда I 24
Варшавський К. 76
Василевський В. 218, 408
Василенко М. 7, 334, 338, 351
 Василій II Болгаробійця, імператор візантійський з 976 212
 Василій III Іванович, великий князь московський 93
 Василь, чорногорський митрополит 138, 329

Василько Романович, волинський князь 261
Ващенко В. 11, 355
 Вейдевут, цар 31
Величенко С. 11, 359
Величко Самійло, літописець 5-8, 11, 14, 59, 67-72, 83, 86, 88, 252, 341, 351, 355, 376-380, 417
Вензров С. 381
Венгліні Ю. 19, 125-128, 326, 342, 364, 388, 389, 428
Вержинський Й. 44
 Верстюк В. 383
Вертеловський О. 187, 247, 248, 280, 346, 416
Веселинович С. 238, 414
Веселовський А. 19
Весич І. 238, 414
 Виговський Іван, генеральний писар, потім гетьман 62, 112
 Викторин із Вишеград 149
Винар Л. 11, 300, 357, 360, 361, 429
Виноградов В. 235, 413
 Вишемир, князь польський 37
 Вишневецький Михайло – див.: Михайло Вишневецький
 Вишньовський Т. 279
 Віклезф Дж., англійський реформатор 246
Вінцент Кадлубек, хроніст 264
Віценцій, нотарій і канонік Празького капітулу, хроніст 243
 Вітовт, великий литовський князь 42, 82, 262
 Владимиров П. 267, 421
 Владимирський-Буданов М. 233, 234, 240, 257-263, 281, 296-298, 300, 315, 346, 347, 367, 412, 419, 428, 433
 Владислав I Локетек, польський король з 1305 54
 Владислав II Ягайло, польський ко-

- роль з 1386 37, 39, 43
 Владислав IV Локетек, польський король 34, 38, 42, 56, 69, 268, 309
 Владислав VII (IV) Ваза, польський король з 1632 54, 69, 78, 81, 148
 Владислав I Герман, польський король 39, 163, 192
Владислав Граматик, болгарський письменник 237, 413
 Владиславич, граф 74
Воблий К. 14, 311, 312, 316, 348, 432
Возняк М. 8, 352
 Волк С. 385
 Володимир Ольгердович 53
 Володимир Святославич (Володимир Великий) 26, 45, 52, 73, 84
 Волостович Петро 40
Вальтер Ф. 90
 Вольф Ф.А. 119
Воронов О. 207, 208, 211, 345, 406
Воронцов М. 124, 125, 129, 388
 Воронцови 18
Востоков О. 285, 286
 Враз С. 136, 282
Вукманович А. 171
 Вукотич І. 237, 414
 В'яземський, князь 94
 В'ячеслав, князь чеський, святий 48
 В'ячеславна, онука Ярослава 35
- Г**
- Габсбурги 236, 241, 278, 328
 Гавличек-Боровський К. 251
Гай А. 134, 136, 282
 Галаган Г.П. 350
 Галка І. 392
Галлятовський Іоаникій, письменник 67
Ганела Я. 189
Ганжа В. 108, 133, 134, 137, 138, 149, 166, 251, 283, 284, 291, 315, 388, 391, 392, 394, 425
Гануш І. 189, 403
 Гарницький Л. 76
Гаттал М. 189
Гвагнін Олександр (Гваньїні), італієць, історик, служив у війську Стефана Баторія і Сигізмунда III 23, 32, 35, 37, 38, 41, 42, 44, 60, 67, 69, 82, 379
 Гедимін, великий князь литовський з 1316 82, 98
 Генріх IV, французький король 63, 245
 Геоніс 76
 Герберт Я. 76
 Гербурт 300
Гердер Й. 101, 102, 109-111, 165, 205, 342, 383, 385
 Гермайзе О. 8, 352
 Геров Н. 326
Гирич І. 11, 356, 402
Гібнер Й. 60
 Гіоніс О. 61
 Глегевич А.-М. 228, 411
Глокке М. 226, 267, 421
 Гловацький 62
 Гоголь М. 353
Гогоцький С. 209
 Голіцин Д., губернатор 76
Головацький І. 161
Головацький Я. 161, 203, 292, 427
Голубев С. 267, 421
Голубінський Є. 406
 Гольшанська, княжна 175
 Гомер, біблійний персонаж 24, 28, 61
Горіна Л. 14, 324, 364, 404, 405, 408, 436
 Горка С. 86, 341
 Горліцин Д. 248, 416
 Горобець В. 383

- Горський О.* 205
Горяінов А. 13, 363
Грабовський М. 261, 394
Грабянка Григорій, літописець 6, 14, 59, 60-64, 67, 68, 88, 132, 341, 350, 351, 355, 372, 375
Грановський Т. 188
Гревс І. 422
Григор'єва І. 402
Григорович В. 127, 205, 210, 211, 226, 235, 237, 251, 284, 285, 288, 292, 332-334, 338, 345, 361, 368, 407, 413, 417, 425, 427, 439, 440
Гримм Я. 190
Грот К. 406
Грот Я. 19, 415
Грушевський М. 7, 8, 100, 252, 253, 351, 352, 355, 356, 375, 379, 383, 418
Грушевський О. 141, 393
Гудович В. 83
Гулак-Артемівський П. 122-124, 131, 134, 138, 387, 388, 391
Гуржій О. 11, 77, 356, 378
Гус Ян (Іоан), чеський священик 34, 246, 248, 416
Густав – див.: Карл-Густав 70
Гутнова Є. 404
Гушалеви́ч І. 161, 164
- Д**
Давиденко В. 360
Даль В. 282
Дамаскин, єпископ 290
Даниїл, пророк 319
Данилевський Г. 393
Данило П, архієпископ 229, 239
Данило Романович Галицький, волинський та галицький князь 38, 261
Данило Негош 235
Данилович І. 123, 124, 131
Данилюк Д. 11, 356, 388
- Даничич Ю.* 293, 427, 428
Дафан 52
Дашкевич М. 219, 329, 330, 336, 348, 426, 434, 438, 441
Дашкевич Я. 11, 356
Дашков 65
Дель Агата Дж. 15, 367
Дембовський Е. 278
Демет'єв І. 402
Демидов П. 399
Денкоглу І. 9
Державін О. 373
Державін М. 13, 324-326, 330, 331, 348, 362, 367, 436, 437
Дзира І. 11, 356
Дзира Я. 9-11, 57, 87, 132, 353-356, 359, 375, 380, 390
Дилевський М. 373
Димитрій Ростовський – див.: Туптало Д. 43, 53, 366, 367, 372-374
Димитрова Б. 368
Дідицький Б. 161
Діонісій 396
Дір, князь 112
Длугош Ян, польський історик і дипломат 30, 51, 76, 264
Добровський Й. 108, 121, 166, 282, 286, 290, 315, 384
Добровський В. 172
Доброгнева 34
Довнар-Запольський М. 367, 441, 442
Долматов В., дяк 94
Домбровський В. 394
Дорофей Монемвасійський 76
Дорошенко Д. 7, 8, 253, 352, 360, 380, 397, 418
Досифій Обрадович, сербський письменник 230, 412
Досталь М. 14, 15, 363, 366, 400
Достян І. 14, 363, 385, 386

- Драгова Н. 378
 Драганов М. 8, 253, 273-275, 294, 295, 335, 352, 422, 428, 440
 Драї М. 14, 226, 227, 328-330, 348, 438
 Драї-Хмара М. – див.: Драї М. 438
 Дринов М. 9, 13, 14, 196-202, 210, 211, 215-217, 238, 324, 326, 330, 333, 336, 338, 344, 345, 348, 354, 364, 404, 405, 408, 437, 439-441
 Дройзен І. 203
 Дроснева О. 368
 Дудка-Степович А. – див.: Степович А. 193, 236, 294, 295
 Дудрович А. 122
 Дуйчев І. 378
 Думітрашки-Райчі, рід виждців із Сербії 335
 Дучич Н. 294, 428
 Душан – див.: Стефан Душан 411
 Дьяков В. 14, 363, 364, 384, 392, 395, 399, 435

Е

- Ейдельман Н. 386
 Еербен К. 136, 282
 Енгель Й. 126, 132
 Ефрон І. 351, 397

Є

- Євгеній Балховітінов, митрополит 108, 120, 121, 153, 367, 368, 381, 395, 396
 Євстафій Солунський (Фессалонікський), церковний письменник, архієпископ 169, 212
 Євфимій Зигабена, візантійський письменник – див.: Зигабена Є.
 Євфимій Тирновський (Євфимій), патріарх 220, 408, 411
 Єлагін В. 247

- Єрлич Юхим (Йоахим), український шляхтич, хроніст 4, 35, 36
 Єронім 35
 Єршов А. 26, 369
 Єфрем Сирин 436

Ж

- Жебокрицький В. 9, 354
 Жигмунт перший – див.: Сигізмунд I 82
 Жмудський І. 400
 Жолкевський (Жолковський) Станіслав, коронний гетьман 6, 64, 77
 Жуковська Л. 386
 Журавлев В. 435
 Журба О. 173, 400, 417

З

- Заболотський П. 13, 327, 330, 331, 348, 437, 441
 Заболоцький-Десятовський А. 385
 Завалишин Д. 115, 385
 Завитневич В. 306
 Задерацький М. 171, 288, 289, 295, 343, 425, 426
 Задерацький П. 157, 158, 169, 397
 Залуцький Й. 89
 Замлинський В. 11, 356
 Зарульський С. 143
 Заславська І. 402
 Зашкільняк Л. 430
 Збислава, дружина короля Болеслава III 38
 Здр-кий П. – див.: Задерацький П.
 Земомисл, польський князь 35
 Зерос М. 6, 351
 Зигабена Є. 222
 Зиморович В. 162
 Зібель Г. 206
 Златарський В.
 Зонара – див.: Іоанн Зонара

Зорка Самуїл (Зорька Самійло), козацький канцелярист 8, 67, 68, 377

Зринський Н. 328, 349, 438

Зринський П. 328, 349, 438

Зубрицький Д. 160-164, 398

I

Іван IV Васильович (Грозний), великий князь з 1533, цар з 1547 174, 175

Іван Олександр, болгарський цар (1331-1371) 216

Іванішев М. 9, 149-151, 168, 169, 171-177, 182, 183, 230, 253, 257, 343, 344, 365, 395, 400, 401

Іванов Ю. 14, 363, 416

Іванович С. 238

Іваня, молдавський господар 63

Ігор, руський князь 22, 33, 34

Ієремія, константинопольський патріарх 319

Ієронім Празький, сподвижник Яна Гуса 248, 416

Ізяслав, князь 35

Іконников В. 7, 60, 219, 351, 375, 381, 395, 419

Іларіон Меглянський, св. 49

Ільїнський Г. 13, 319-323, 330, 348, 434, 435, 442

Інокентій Борисов, єпископ 152-157, 169, 343, 396, 397

Іоанн VIII, римський папа 75, 207

Іоанн Анагност, візантійський письменник 229

Іоанн (Іван) Асень II, цар болгарський (1218-1241) 322, 435

Іоанн Богослов (Богословець), біблійний євангеліст, святий 319, 434

Іоанн Васильович – див.: Іван IV Васильович 93

Іоанн Дука, візантійський письменник 229

Іоанн Ефеський, візантійський історик 200

Іоанн Златоуст (Златоустий), святий, ідеолог східнохристиянської церкви 26, 51, 321, 370

Іоанн Зонара, візантійський політичний діяч, хроніст 399

Іоанн VI Кантакузен, візантійський імператор, історик 229

Іоанн Олбрахт 82

Іоанн Рильський 49

Іоанн Скилица, візантійський хроніст 223, 410

Іоаннікій, ієромонах 209

Іордан 156, 197

Іосаф (Кроковський), архимандрит Печерський – див.: Кроковський Й.

Інокентій, архієпископ 396

Іречек К. 320

Ісаєвич Я. 10, 355, 380, 398

Ісайя 319, 434

K

Казимир I Відновитель, князь польський 163, 192

Казимир II Справедливий, князь польський 163

Казимир III Великий, король польський (1333-1370) 35, 42, 62, 69, 82, 102, 161-163, 262, 276, 308

Казимир IV Ягеллончик, вел. князь литовський (1440-1492) і король польський (1447-1492) 40, 94, 102, 163

Калайдович К. 284

Калакура Я. 11, 356

Калачов М. 92, 381

Калиновський М., гетьман польний 36

Калюва М. 13, 362

Калоян, болгарський цар (1197-1207) 215

- Калуґін В.* 49, 373
Каманін М. 275, 329, 422, 438
 Камарит І. 315
Капфаль М. 160, 398
 Каравелов Л. 326
 Карагеоргій 107
 Караджа Г., софійський єпископ 121
 Караджич В. 121, 122, 134, 136, 137, 160, 166, 282-284, 326, 335, 393, 425
 Каразін В. 141
Каразіні М. 95, 112, 357, 382
Кареев М. 421
 Карл IV, чеський король і водночас імператор Священної Римської імперії 62, 150, 246
 Карл XII, шведський король 79
 Карл-Густав X, шведський король 70
 Кармазін В.М. 387
 Каролінги, династія 338
 Кароль Хоецький – див.: Хоецкий К. 252
 Катерина II, імператриця 98, 311, 383, 386, 395, 438
Качановський В. 13, 228, 229, 239, 294, 330, 334, 348, 411, 442
 Каченовський В. 362, 440
Каченовський М. 19, 108, 139, 165, 284, 290, 335
 Качич-Мілошич А. 328, 329
Кедрим Георгій, візантійський історик, чернець 75, 180
Кеплен П. 12, 18, 19, 108, 109, 128, 282, 283, 291, 384, 424
 Кий, князь 31, 88
 Кирило (світське ім'я – Констянтин) Філософ 22, 23, 32, 33, 41, 44-48, 52, 58, 73-75, 120, 144, 155, 205-211, 241, 242, 283, 333, 339, 345, 366, 373, 403, 405-407, 413, 414, 424
 Кисельов П. 116, 117, 385
 Кисіль Адам, кийвський воєвода 57
Кистяковський О. 151, 395, 422
Клебановський П. 312, 432
Клепатський П. 8, 352
 Климент, учень апостолів Петра і Павла, римський єпископ 44, 46, 47, 75
 Климент Охридський (бл.840-916), святий 223, 373
 Кляпник М. 94
 Княжевич Д. 159, 160, 168, 343, 397
 Княжеський З. 424
Коваленко Л. 8, 9, 353, 383, 423
Ковалів І. 400
Ковальський М. 11, 356, 371
 Ковельський, князь – див.: Курбський А. 174, 175
Когут З. 11, 111, 384, 385
Коджебаш М. 315, 433
Козак С. 14
Козлов В. 291, 292, 387, 388, 427
 Козьма Пресвітер, болгарський письменник X ст. 215, 218, 243, 323, 324, 436
Колістик І. 11, 357, 368
 Коллар Я. 136-138, 166, 236, 282, 283, 294, 315, 425, 428, 433
 Комніни, візантійська династія 213
 Конашевич-Сагайдачний Петро, козацький гетьман
Кондратюк К. 11, 357, 385, 398
 Конєцьпольський О., коронний хорунжий 36
 Кониський Георгій (Григорій), викладач і ректор Київської академії 90
Константин (Істамін) 178
Константин Манасій, візантійський історик 216
Константин VII Порфирогенет (Ба-

грянородний), візантійський імператор, історик 135, 180, 218

Константин Порфірогенет – див.:

Константин VII Багрянородний

Константин, святий 47

Конт О. 252

Копилов С. 358, 411, 438

Копистенський Захарій, історик церкви 26, 37, 51, 157

Копитар Е. 134, 160, 384

Кордуба М. 418

Коритко Е. 335, 338, 440

Корнилович О. 115, 116, 124, 367, 385

Косов С. 37

Костадинова Л. 368

Костич М. 238, 414

Костамафов М. 5, 8, 9, 123, 131-133, 139-146, 169, 170, 187, 256, 257, 268-273, 343, 346, 352, 353, 355-357, 359, 363, 367, 390, 392-394, 421, 422

Костюшко Т. 87, 271, 272, 422

Котляревський О. 12, 13, 151, 167, 187-193, 211, 225, 286-288, 292, 294, 295, 300, 344, 345, 361, 365, 388, 395, 399, 402-404, 415, 425, 426, 428

Кохановський Пантелеймон, український літописець 25, 30, 40

Кохановський Ян, польський поет-гуманіст 267

Коховський В., польський поет, хроніст 6, 60

Коцел, князь болгарський 32, 33, 52

Коцур А. 11, 357

Коцур В. 11, 357

Коцюбинський М. 359

Кочубей В. 67

Кочубинський О. 12, 13, 189, 210, 220, 235, 236, 240, 249, 250, 251, 280, 289-293, 295, 333, 334, 336, 346, 361, 364, 403, 407, 413, 416, 417, 426, 427,

439-441

Кравченко В. 10, 11, 102, 352, 355, 357, 371, 372, 383, 385, 399, 418

Крайній К. 430

Крак, князь польський 37

Крижаняч Ю. 27, 167

Крижинський 94

Крикун М.

Крип'якевич І. 7, 8, 353, 356

Кроковський Й., церковний і культурний діяч 49, 53, 374

Крамер Марцін, польський історик 23, 32, 33, 35, 55, 60, 67, 69, 76

Кроче Б. 389, 402

Крумбахер К. 236

Крумїна А. 367

Кручковський М. 15, 367

Крюков А. 10, 354

Ксенофонт 24

Кудрляцев В. 179

Кудрляцев П. 188

Куза Л.Г. 411

Кузьміна В. 413

Кулаковський Ю. 410

Кулаковський П. 19, 438

Кулжинський І. 421

Кулін, бан 436

Куліш П. 8, 170, 187, 255-257, 350, 352, 353, 356, 418, 419

Кунгута, чеська королева 399

Куник А. 286, 425

Курбський Андрій Михайлович, князь, політичний діяч, публіцист 173-175, 344, 400

Куропалат, візантійський хроніст 75

Куев К. 369

Л

Лавров П. 409, 417

Лавровський М. 406

Лавровський П. 13, 19, 205, 206, 211,

- 241, 249, 280, 292, 345, 346, 368, 405, 406, 414, 416, 427
 Лазар, князь сербів, блажений 48
Лазаревич Л. 413
Лазаревський О. 7, 275, 351, 353, 372, 378, 383, 423
Ламанський В. 19, 193, 218, 333, 334, 336, 369, 409, 433, 434, 437, 439, 440, 442
Лампрехт К. 313
Лантева Л. 14, 15, 242, 364, 365, 366, 384, 389, 390, 398, 404, 410, 411, 415, 416, 420, 432, 435, 436
 Ласький Ян, коронний канцлер 300
Лашинюков І. 171, 203, 251, 285, 359, 405, 417, 425
Лебединцев Ф. 179
 Лев Вірменин, візантійський імператор 45
 Лев із Солуня (батько Кирила і Мефодія) 52
Левицький І. 14, 161, 398
Левицький О. 5, 6, 66, 81, 83, 267, 275, 350, 376, 379, 421, 422
Левіна Р. 367
Лейбніц Г. 27
 Ленгуль 29
 Леон 33, 34
 Леонтій, митрополит 107
Леонтович Ф. 230-231, 239, 346, 357, 412
 Лепехін І. 230, 290
 Лех, легендарний, родоначальник поляків 31, 37, 42, 51, 55, 80
 Лешко (Лешек) І Білий, князь краківський і сандомирський 35, 37, 163
 Лешко (Лешек) II Чорний, польський король 37, 163
 Лешко V 39
 Лешинський Станіслав, познанський воєвода, претендент на польський трон 65, 66, 78, 79, 162
 Лжедмитрій I, самозванець 38
 Лизогуб Яків, чернігівський полковник, наказний гетьман 59, 65, 66
Лихачов Д. 43, 372
 Литвос 31
Лінда Й. 133
Лінниченко І. 13, 193, 263-266, 281, 334, 338, 346, 361, 413, 420, 440
 Ліпатнікова Г. 13, 362, 416
Лінатов А. 384
Лінранді І. 117, 118, 386
Ліпський Анджей, польський політичний діяч та історик 55
Ліщинський С. 91, 92
 Лобковіц, князь 149
Лобода А. 226
Лозинський М. 312, 432
Ламоносів М. 102, 204, 284, 363
Лопатинський Ф. 74
Лосицький Михайло, ієромонах 23
Лукаський С. 5, 59, 67, 80-83, 379
Лук'яненко О. 13, 14, 315, 326-328, 330, 331, 348, 349, 437, 438
 Лук'янов І., священник 217
 Лунін М. 139
Луппов С. 373, 378
 Лупул Василь, молдавський господар 36
Луценко Ю. 10, 355, 375
Лучицький І. 266
Любич С. 289
Люблінський Ю. 114
Любович М. 193, 266, 267, 281, 420, 421
Любамірський Т. 261
 Любуша (Либуша), чеська княжна 137, 248, 416, 430
 Людмила, св. великомучениця 48
Ляпунов Б. 13, 333, 334
Ляпунов М. 338, 439

М

- Маверорубін* – див.: Орбіні М. 74, 75
Магомет IV (Махмет), турецький султан 176
Мадалінський А. 272
Мазепа Іван, гетьман 59, 73, 90, 113, 370, 372, 377
Макарій, митрополит 45, 47, 180, 267, 421
Максимейко М. 300, 316, 347, 429
Максименко М. 354
Максимович І. 90
Максимович М. 4, 5, 8, 9, 19, 146-149, 153, 154, 165, 169, 187, 255, 261, 343, 350, 355, 352, 353, 356, 368, 375, 394
Макушев В. 293, 428
Малала, візант. письменник 320
Малишевський І. 187, 208, 209, 237, 240, 387, 395, 396, 406, 407, 414
Малое Йоганович – див.: Михайло (Йонович)
Маньківський В. 380
Марина, донька Василя Лупула 36
Марія Людовіка 36
Маркевич Я. 76, 357, 378
Марков Д. 364, 435
Марков М. 10, 355
Маркович М. 248, 416
Маркович Я. 7, 100-102, 105, 110, 378, 383
Мартін Галл, хроніст 264
Мартін Гашгольд 40
Мартиненко А. 10, 354
Марченко М. 8, 353, 376
Мар'янович А. 237, 414
Маслов С. 379
Матвій Власта, візантійський канонік, ієромонах салунський 267
Матвій із Янова (Матвій Яновський), попередник Яна Гуса 246, 247
Матях В. 26, 370
Махновець Л. 369
Мацієвський В. 180, 204
Мезько-Оглоблин О. – див.: Оглоблин О. 361
Мельгунов М. 123
Мельников Г. 433
Менглі Гірей I, кримський хан 82
Метафраст 47
Метлинський А. 140
Мефодій, константинопольський патріарх 46
Мефодій, брат Кирила (Костянтина) Філософа 22, 23, 32-34, 41, 44-48, 52, 58, 73-75, 120, 144, 155, 205-211, 223, 241, 242, 283, 333, 339, 345, 366, 373, 405-407, 413, 414, 424
Мечислав, князь польський 34, 35, 39, 73
Мешко (Мечислав) I Земомисл, польський король з 960 156
Миклошич Ф. 203, 292, 293, 427
Микола I, російський імператор 130
Миколай Містик, константинопольський патріарх, глава регентської ради при малолітньому Константині VII 201, 210
Миколай Софійський, святий 337, 442
Милинович С. 122
Милорадович М. 112
Милорадовичі, сербський рід 112
Мильников О. 14, 24, 74, 289, 292, 361, 363, 366, 369, 377, 381, 388, 390, 392, 424, 426, 427
Миронова М. 14, 363, 410
Митюков К. 257
Михаїл Акомінат, візантійський імператор (1034-1041) 212, 213
Михаїл Асень, болгарський цар 159

Михаїл II Балба, візантійський імператор 32, 45
 Михаїл III, візантійський імператор 46, 52
 Михайлина П. 359
 Михайло, воевода мулятський 77
 Михайло Вишневецький, польський король з 1669 88
 Михайло (Йоанович), сербський митрополит 179, 180, 237, 401, 414
 Михайло Рогоза, київський митрополит 98
 Михайло Святополк 38
 Михайло Федорович 93
 Михайлов А. 385
 Михальченко С. 15, 367, 412, 413
 Мищик Ю. 10, 11, 30, 36, 53, 355, 357, 370-372, 374
 Мишанич О. 369
 Мишецький С. 132
 Міллер Г. 90, 91, 132, 168
 Мілованович М. 107
 Міль Дж. 252
 Мініх 79
 Мінкова Л. 159, 367, 368, 397
 Мітюков К.
 Міцкевич А. 388
 Могила А. – див.: А. Метлинський 140
 Могила Петро, київський митрополит 37
 Можеева Г. 367
 Моймир I, моравський князь 241, 242
 Мойсеева Г. 72, 96, 377, 382
 Мойслав, князь мазовецький 35
 Мальнар І. 125
 Момчил 229
 Мосох, біблійний персонаж 24-28, 30, 31, 42, 51, 58, 61
 Мстивой 194

Мстислав 84
 Музичко О. 11, 357
 Муравйов М. 98
 Мурзакевич М. 19, 158, 159, 170, 343, 367, 368
 Муртузалиєв С. 389
 Мусін-Пушкін І. 73

Н

Надеждін М. 159, 168, 343, 397
 Надлер В. 245, 246, 280, 346, 415
 Наливайко Северин (Семерій), козацький ватажок 54, 256
 Нарушевич Адам, польський історик 123, 204
 Наспер Г. 400
 Науменко В. 372
 Нафанайл (Стояннович) 178
 Начев В. 409, 435
 Негебарус С. 76
 Некрасов М. 390
 Немцевич Ю. 123, 140
 Несельроде К. 111
 Нестор, чернець Києво-Печерського монастиря 21, 22, 32, 33, 45, 102, 180, 237
 Нечкіна М. 18, 353, 368, 385, 412
 Несецький К., польський історик 132
 Никита Хоніат (Акамініат), візантійський політик і письменник 213
 Никифор Григора, візантійський євчний, історик, богослов 229
 Нібур Б. 132
 Нікітін О. 13, 412
 Нікітін С. 229, 362
 Нікуліна М. 14, 364, 384, 389
 Новиков Е. 247
 Новицький О. 153, 396
 Новицький Ф. 396
 Ной 21, 25, 28-30
 Нуман-папа 235

О

- Оболенський С. 179
Оглоблин О. 7, 11, 26, 43, 102, 352, 360, 370, 372, 377
Окальський С. 6, 67, 80, 81, 379
Олег, князь 22
Олександр, великий князь литовський 94
Олександр I, російський імператор 98, 107
Олександр Македонський, відомий полководець 26, 29, 30, 51, 57
Олексій, царевич 76
Олексій Михайлович Романов, московський цар 94, 385
Онисифор Дівочка, митрополит 98
Орбіні Мауро, далматський історик 27, 73-75, 204, 367, 378
Орлевич І. 398
Орлик Пилип, гетьман 8
Освенцім С. 252, 417
Оттон III, імператор 62, 156
Оттон Бамберзький, єпископ, хроніст 191, 192, 403

П

- Павленко С.* 372
Павло, святий 48, 52
Павлов П. 203
Павлович К. 122
Павлюк Н. 397
Павлюков А. 400
Павлюченко О. 387, 400, 412, 427, 438
Паїсій Хілендарський, ченець Хілендарського монастиря на Афоні – див.: Хілендарський Паїсій 408
Палаузов С. 218, 409
Палаузький Ф. 108, 134, 136, 144, 167, 203, 204, 282, 285, 293, 399, 428

- Папроцький Б.* 23
Параскева, свята 49
Пассек В. 390
Патера А. 189, 287, 365
Паулі 194
Певницький В. 180, 181, 401
Печ М. 238, 414
Пекарський, шляхтич 78
Пекарський П.
Пелту В. 14
Пекарський, єпископ 377
Петр В. 248, 416
Петрикевич В. 6
Петро, святий 46
Петро, болгарський цар (927-971) 34, 200
Петро, болгарський цар (1196-1197) 215, 323
Петро I, російський цар з 1682, з 1721 імператор 72, 73, 76, 78
Петро Великий – див.: Петро I 73, 377, 413
Петро Власта, хроніст 264
Петро Мултянський, господар 162
Петров М., офіцер штабу 2-ї армії 117
Петров М. 306, 329, 330, 386, 395, 438
Петровський І. 13, 361
Петровський М. 7, 352, 375, 377
Петухов Є. 294
Пупін О. 12, 19, 188, 287, 292, 361, 402, 425
Пичета В. 13, 362, 368
Підаєцький В.В. 355
Підкова Іван, козацький ватажок 83
Пінчук Ю. 10, 11, 140, 143, 355, 357, 392-394
Піскунова І. 367
Плав'юк М. 356

Погодін М. 18, 123, 139, 161, 363, 368, 388

Погодін О. 13

Погорелов В. 435

Покас Л. 79, 80, 315, 433

Палевой М. 116, 385

Паливяний Д. 324, 436

Палікарт-Орлов Ф. 50

Палухін Л. 8, 141, 353, 393

Палонська-Василенко Н. 351

Понятовський С. 79

Попель перший 37

Попов О. 41, 193, 288, 372, 404, 426

Попов М. 368

Потович Д. 238, 414

Потруженко М. 13, 220-223, 239, 292, 323, 324, 326, 331-333, 338, 345, 348, 361, 388, 397, 409, 436, 437, 439, 440

Потебня О. 13

Потій Іпатій, володимирський та брестський єпископ 98

Потоцький М., коронний гетьман 36

Потоцький С., польський коронний гетьман 36

Потульницький В. 11, 130, 357, 389

Поумі Й. 363

Прейс П. 284, 285, 292, 361, 425

Пресвітер Козьма – див.: Козьма Пресвітер

Прешерн Ф. 136, 236, 282, 413

Прицак О. 11, 360

Прокотій Кесарійський, візантійський письменник, історик 197, 199

Прокопович Ф., ректор Київської академії, філософ, історик 14, 15, 54, 55, 58, 59, 72-76, 85, 86, 341, 358, 374, 375, 377, 378

Протич П. 238, 414

Пташицький С. 369

Пуфендорфій (Пуфендорф) С., німець-

кий історик 60, 67, 69, 70, 76

Пшилуський Я. 300

Пясецький (П'ясецький) Павло, польський хроніст 23, 38

Пяст, князь 32, 35

Р

Рагузинський Савва – див.: Савва Лукіч Владиславич 86, 341

Радзівіл 278

Радивіл 54

Радищев 385

Радченко К. 13, 219, 220, 226, 230, 239, 317-320, 330, 331, 336, 345, 348, 409, 412, 433, 434, 441

Раевський М., священник 368

Раїч Йован, сербський історик 75, 226, 378

Райков Д. 378

Ракітов О. 350

Раковський Г. 326

Ракоці І Юрій (Д'єрдь), семигородський князь 39, 71

Ракупка-Романовський Роман, генеральний підскарбій 56, 59, 352

Ранке Л., фон 116, 203, 206

Рачинський, граф 167

Рачкий Ф. 293, 427

Репнін-Волконський М. 111

Рильський Неофіт – див. Неофіт Рильський 326

Рифат, біблійний персонаж 24, 25, 27, 28, 30

Рихлік Є. 226, 315, 433

Рігельман О. 87-89, 105, 142, 168, 341

Робінсон А. 13, 362, 375

Робінсон М. 14, 364

Рогов А. 13, 362

Родофінікін К. 107

Розумовський Кирило 83

Роман, князь 54

Романович-Словатинський А. 395
Романченко І. 274, 422
 Ростислав, князь 399
 Ростислав Моравський, князь 47, 242
 Ростислав Словенський 32, 34, 52
 Рубан В. 64
Рубан С. 132
Рудольф Г. 27
 Рудоміно М. 19
Ружичич М. 237, 414
 Румовський С. 290
 Румянцев М. 97, 108, 120, 290, 291
 Румянцев П.О., граф 89, 289, 361, 426
 Рюриковичи, династія 163

С

Савва, перший сербський архієпископ і сербський святий 180, 401
 Савва Лукіч Владиславич, соратник Івана Мазепи 73
Савицький С. 5, 8, 59, 66, 67
 Сагайдачний Петро – див.: Конашевич-Сагайдачний Петро 4, 78, 81, 148, 350, 394
Садиков П. 386
Самовидець, український літописець 6, 8, 39, 56, 58, 60, 62, 88, 168, 340, 350, 352, 355, 375, 376, 379
 Самойлович Іван, гетьман 304, 430
 Самуїл Мисливський, митрополит 119, 120
 Самуїл, болгарський цар 200, 201, 215, 219, 223, 409, 410
Самчевський І. 6, 351
Санцевич А. 5, 10
Сарбей В. 10, 11, 101, 113, 114, 144, 355, 357, 383, 385, 394
Сас П. 11, 55, 84, 87, 357, 369, 370, 374, 380
Сахаров П. 138, 282
Сачун Г. 363
Свердлов М.Б. 435
Свобода В. 108
 Святобой 34
 Святополк 34, 35, 52, 75, 155, 265
 Святослав Ігоревич, великий князь кийвський 22, 34, 73, 201
 Святополк Моравський, князь 32, 47, 242
 Селім I, турецький султан 217
 Селім II, турецький султан 217
Селіщев А. 437
 Сементовський К. 143, 393
 Семигиновський М. 153
 Сент-Альдегонт М. 266, 420
 Сераковський Ю. 272
 Сербіни, династія 112
 Сим, біблійний персонаж 21
 Сигізмунд Люксембурзький, імператор Священної Римської імперії 162
 Сигізмунд I, польський король (1506-1548) 299
 Сигізмунд II Август, польський король з 1548 174
 Сигізмунд III Ваза, польський король з 1587, король шведський в 1592-1599 36, 38, 64, 69, 77, 78, 81, 162, 302, 303, 308, 309
 Сим 21, 50
 Симеон, богослов 179
 Симеон I Великий, князь (893-918), цар болгарський (918-927) 33, 34, 41, 135, 179, 200, 201, 210, 211
Симоновський Петро, бунчужовий товариш, історик 59, 83-85, 143, 168, 379, 380
 Синівський, коронний гетьман 65
Сирку П. 337, 408, 422
Сисин Ф. 4, 11, 59, 350
Скажун О. 10, 260, 354, 419, 429

Скальковський А. 9, 181-183, 344, 353, 402

Скарга Петро, єзуїт, католицький письменник 153, 301-303, 316, 348, 396, 430

Скмербітца П. 76

Сковорода Г. 87

Славейков П. 326

Сладкович 433

Слякский Я. 430

Смалер Я. 136, 282

Смалій В. 20, 384

Снегірьов І. 138

Собєстіанський І. 204, 205, 405

Собєський Ян, коронний гетьман, польський король 63, 89

Собалєвський О. 369

Сокалов А. 137, 392, 424

Софонович Феодосій – див.: Феодосій Софонович

Софроній Вратчанський (Врачанський), єпископ міста Вратца 217

Спарвенфільд І. 27

Спенсер Г. 252

Сперанський М. 13, 14, 19, 236, 237, 240, 251, 318, 329, 334, 338, 362, 368, 413, 417, 433, 434, 438, 440-442

Спиридон, болгарський ченець, літописець 48, 53, 374

Сребницький І. 405

Срезневський І. 9, 10, 12, 18, 19, 123, 124, 127, 131-145, 168, 193, 205, 258, 282-285, 289, 292, 343, 353, 354, 359, 361, 363, 368, 388, 390-394, 399, 419, 423-426

Сречкович П. 171, 172, 400

Ставровський О. 172

Станіславський В. 304, 430

Станоевський Ц. 326, 437

Стельмах С. 11, 358

Стельмашенко М. 301-303, 316, 348, 430

Степанков В. 20, 384, 429

Степович А. 19, 413, 428

Стефан Баторій, польський король з 1576 5, 64, 69, 77, 82, 83, 102, 267, 300-303, 308, 316, 347, 429

Стефан Дечанський 229

Стефан Душан, сербський цар 135, 226, 227, 229, 239, 246, 345, 391, 399

Стефан Неманя, сербський великий жупан 213, 225

Стойкович А. 122, 387

Стойкович М. 107

Стороженко А. 193, 294, 300, 301, 316, 347, 423, 430

Стоянов-Бурмов Т. 179, 401

Странський П. 76

Стратеман М. 75

Страшкевич К. 144

Страшнюк С. 10, 354, 388

Стрийковський Мацей, польський історик і поет 6, 23, 24, 35, 37, 38, 43, 44, 51, 53, 55, 60, 76, 369

Строганов С. 292, 427

Строев П. 382

Студинський К. 398

Суворов О. 272

Сумцов Ф. 436

Сухий О. 398

Схмєйзель М. 76

Т

Тарнопальська І. 11, 358

Татищев В. 74, 264, 357, 363, 377

Твардовський Самуїл, польський письменник 6, 7, 60, 62, 66, 67, 69-71, 81, 82, 85, 351

Тен І. 252

Теляков В. 124, 125, 388

Терлаіч Г. 122, 387

Терлецький К. 98

Тимковський В. 107, 384

Тироль Д. 160
 Титловський М. 6, 81, 379
 Титов А. 18
 Титов Ф. 14, 153, 237, 304-306, 316, 348, 396, 406, 414, 430, 431
 Титмар Мерзебурзький, єпископ, хроніст 194, 264, 404
 Тодоров Т. 367
 Талочко О. 383
 Талстой І. 108
 Траскін 170
 Троян, римський імператор 46
 Тупманн І. 126
 Туптало Д. 14, 15, 43-50, 52, 53, 58, 67, 86, 205, 339, 341
 Туптало Савва 372

У

Уваров С. 142, 170, 403
 Удод О. 11, 358
 Ульяновський В. 11, 358, 417, 431
 Урбан, папа 162
 Успенський Ф. 19, 210, 212-215, 220-223, 238, 241, 242, 275, 280, 331, 332, 338, 345, 346, 407, 410, 414, 423, 439
 Устрялов М. 142

Ф

Федоров Іван, першодрукар 22
 Фейфалік 286
 Феодора, імператриця 46
 Феодорит 219
 Феодосій, єретик 219
 Феодосій Софонович, український культурний і церковний діяч, літописець 26, 28, 29, 31, 36-41, 53, 58, 80, 88, 340, 355, 357, 370-372, 380
 Феоль 421
 Феофіл, візантійський імператор 45, 46
 Феофіл (Новицький) 155

Феофілакт Болгарський (Охридський), архієпископ, письменник 212
 Феофілакт Симоката, візантійський історик 197
 Філарет, патріарх 95
 Філіп, батько Олександра Македонського 29
 Філіп, піп 216
 Филипович Ф. 122
 Флоринський Т. 12, 13, 19, 218, 219, 223-227, 239, 243, 293, 295, 315, 324, 327-331, 336-338, 345, 348, 359, 361, 365, 409-411, 427, 428, 434, 436-438, 441, 442
 Флорова Ф. 368
 Флоровський Г. 373
 Фортинський Ф. 193-196, 211, 243, 336, 344, 345, 404, 441, 442
 Фотій, константинопольський патріарх 32, 52, 180
 Франко І. 9, 276-281, 294, 295, 320, 334-338, 347, 353, 354, 440, 423, 428, 434
 Франкопан Ф. 328, 331, 349, 438
 Францев В. 394, 395
 Фрейдзон В. 328, 438
 Френсдорф 194
 Фрідріх I Барбаросса, король германський з 1152, імператор Священної Римської імперії з 1155 64, 213, 214, 332

Ж

Жаланський М. 336, 401, 406, 415, 442
 Жам, біблійний персонаж 21, 50
 Жаммерсдорфер К. 64
 Жвалковський М. 76
 Жельчицький П. 249
 Жижняк З. 380
 Жинчевська-Хеннель Т. 14
 Жилендарський Паїсій – див.: Паїсій
 Жилендарський 217, 239, 326, 345, 375

Хмельницький Богдан, український
гетьман 5, 39, 56, 57, 60, 62, 67, 68,
142, 148, 350, 360, 376, 384, 418

Хоєцький К. – див.: Кароль Хоєць-
кий 418

Хоніат Н. 213

Хохлич М. 315, 433

Ц

Цанев Д. 386

Царевський К. 395

Цейтлін Р. 424

Цих В. 9

Ч

Чарнецький С. 70, 71

Чарторийські 18

Чеботарьов Х. 290

Челаковський Ф. 108, 134, 136, 251,
282, 289, 315, 426, 433

Чернявський Г. 10

Чернобаев А. 367

Чеслав, сербський князь 201

Чех, князь 31, 42, 51

Чех М. 14

Чорний В. 10, 354

Чорноризець Храбр, болгарський пись-
менник 23, 369

Чухліб Т. 77, 372, 378

Чухрай П. 420

Ш

Шайнаха К. 261

Шараневич І. 203

Шафарик П. 48, 126, 134, 137, 138,
166, 167, 180, 203, 226, 251, 283, 289,
292, 294, 334, 368, 373, 399, 417, 426,
428

Шафарик Я. 426

Шафран-Садковська А. 14

Шах Я., козацький гетьман 83

Шаханов О. 367

Шахматов О. 19, 435

Шевальє П'єр, французький істо-
рик 84, 132, 380

Шевченко І. 11

Шевченко Т. 170, 256, 257, 355

Шевченко Ф. 9, 10, 354

Шейман Л. 384

Шип Н. 395

Шшиков О. 107, 133, 286, 289, 291,
292, 361, 426, 427

Шипмановичі, болгарська дина-
стія 219

Шлеуер А. 126

Шляпкін І. 373, 374

Шмідт С. 367

Шмурло Є. 292

Штур А. 136, 282

Щ

Щегалєв П. 385

Щербацький Т. 90

Ю

Юнгман Й. 108, 134, 136, 251, 282,
289, 315, 426

Юрченкова Л. 14, 364

Юстиніан I, візантійський імпера-
тор 197, 227, 327

Я

Яблоновський О. 261

Яворський С. 50

Ягайло – див.: Владислав II 53, 255,
262, 308

Ягич І. 13, 120, 190, 231, 232, 236,
276, 292, 321, 329, 333, 334, 336, 338,
361, 384, 386, 403, 412, 426, 435, 439-442

Ягич В. 441

Яковенко Н. 11, 358

Якубович В. 248, 416

Ян Амос Коменський, чеський ми-

слитель-гуманіст, педагог 250, 416, 417

Ян Гус, професор Празького університету, проповідник 247

Ян Замойський, великий гетьман, канцлер 38

Ян II Казимир (Ян Казимеж) Ваза, польський король в 1648-1668 5, 36, 37, 54, 57, 70, 88, 162

Ян III Собеський, польський король 56, 162, 277

Янковска А. 366

Януш Радивіл, гетьман польний литовський 36, 38

Ярлох, абат монастиря в Милеві, хроніст 243

Ярополк Володимирович, князь 40, 52

Ярослав, новгородський князь 35, 52

Яроцький В. 171

Ясинський А. 226, 243-245, 280, 312-314, 317, 336, 338, 346, 404, 415, 432, 433, 442

Ясинський В., архимандрит 44, 49, 53, 374

Ясинський М. 298, 299, 316, 347, 419, 429

В

Bartkiewicz K. 366

Broggi Bercoff G. 367

С

Chynczewska-Hennel T. 366, 374

Czech M. 365

Д

Danilowicz I. 424

Doroshenko D. 360

F

Francev V. 389

Frick D. 374

G

Grabski A. 366

Н

Hanky V. 393

Hmel'nyc'kyj B. 375

Hrabjanka's H.

Hulak-Artemowski 365

J

Jakobc M. 365

Jakowenko N. 366, 374

Jerlic J. 371

К

Karlina O. 366

Kohut Z. 360

Kotljarevskij A. 425

Kozak S. 365

Krawczyk A. 366

L

Luzny R. 366

M

Maslanka J. 366

Mickiewicz 365

Mokry W. 366

N

Naruszewicz A. 366

Nebesky V. 392

O

Ohlobliyn O. 383

P

Peltz W. 366
Pulaski F. 371

R

Radiszewskij R. 374
Raeff M. 368
Reihe B. 365
Rogow A. 378

S

Sáfárik P. 389, 392, 424
Sanders T. 360
Sevcenko I. 360
Smotryckyj M. 374
Starr F.S. 360

Stegner T. 366
Strykowski M. 371
Sysyn F. 360, 361, 375
Szafran-Szadkowska L. 366

T

Topolski J. 366
Tuptalo D. 367

V

Velychenko S. 359

W

Wisner H. 430
Wynar L. 360

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. Рецепція слов'янського світу в історичній думці останньої третини XVII–XVIII ст.	21
1.1. <i>Творчий доробок історичного письменства у висвітленні минулих слов'янських народів в останній третині XVII – початку XVIII ст.</i>	21
1.2. <i>Образ слов'янського світу у творах 10–70-х рр. XVIII ст.</i>	59
1.3. <i>Проблеми історії слов'янських народів в історіографічних працях останньої чверті XVIII ст.</i>	86
Розділ II. Формування основних напрямів досліджень минулого слов'янських народів в історіографії епохи національного відродження ...	106
2.1. <i>Особливості становлення наукового інтересу до вивчення історії слов'ян (перша третина XIX ст.)</i>	106
2.2. <i>Історична доля слов'янських народів у студіях 30-х – середини 40-х рр. XIX ст. Зародження слов'янознавчих центрів</i>	129
2.3. <i>Науковий доробок вивчення історії слов'ян наприкінці 1840-х – на початку 1860-х рр.</i>	170
Розділ III. Поява нових тенденцій у дослідженні проблематики слов'янської історії (60–90-ті рр. XIX ст.)	184
3.1. <i>Стан вивчення давньої й ранньосередньовічної історії слов'ян</i>	184
3.2. <i>Розробка проблем середньовічної і нової історії південно-слов'янських народів</i>	211
3.3. <i>Проблеми історії західних слов'ян у працях українських дослідників</i> ...	240
3.4. <i>Виникнення історії славістики – нового напрямку наукових досліджень</i>	281
Розділ IV. Надбання й проблеми розвитку історичної славістики у перші десятиріччя XX ст.	296
4.1. <i>Вивчення питань історії Польщі і Чехії</i>	296
4.2. <i>Дослідження з історії південнослов'янських народів</i>	317
4.3. <i>Результати наукових студій з історії слов'янознавства</i>	331
Підсумки	339
Примітки	350
Іменний покажчик	443

Наукове видання

Копилов Сергій Анатолійович

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ
НАРОДІВ В ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ**

(ОСТАННЯ ТРЕТИНА XVII - ПОЧАТОК XX СТ.)

<i>Редактор</i>	С.В. Трубчанінов
<i>Коректор</i>	Л.О. Ольхова
<i>Художній редактор</i>	А.В. Затварницька

Підписано до друку 16.06.2005. Формат 60х84/16. Папір офсетний. Гарнітура Baskerville. Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 19,81. Ум. друк. арк. 27,67. Наклад 300.

Приватне видавництво “Оіум”

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ХЦ №009 від 12.10.2000 р. 32300 м.Кам'янець-Подільський, площа Польський ринок, 14-16. тел. (03849) 22-4-50 oium@kp.rel.com.ua

Віддруковано в друкарні ПП Мошака М.І.

